

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

II ТОМ

«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.

СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ
И ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.

COLLECTION OF WORKS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF
SCIENCE AND IMPROVING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023

Тараз, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ИНСТИТУТЫ**

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН
АРТТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ И
ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE
AND IMPROVING THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023***

II ТОМ

Тараз, 2023

ӘОЖ (УДК) 371:159.9
КБЖ (ББК) 74.20:88.8
ЖЗЗ

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

Муслимов Н.Ж., Сулейменов Ж.Т., Абдуалы А.Б., Баяндин М.А., Тажибаев С.Д., Кадырова А.С., Буюклиев Н., Құлабекова Г.Қ., Құрманбекова А.С., Ботабаева Ә.Е., Асқарбекқызы Н., Нургабылов М.Н., Куатбеков Ж.А., Тамабаева Қ.Ө., Несипбаева И.С., Онгарбаева М.Б., Маликтаева П.М., Айтекова К.У., Мырзабеков Д.Е., Шырақбаев А.Б., Газаев А.И., Саткей Т.Б., Исаков Ғ.Ж., Есперов Е.И., Джекенов П.С., Сихаев А.А., Беркенова Р.А., Елубаева Р.С., Нұрманалиева Ұ.Т., Арыстанғалиева В.А., Молдахметов М.М., Байлыбеков Ғ.Р., Ниязова П.Р., Жайшылық Н.П.

ЖЗЗ «Жаңа Қазақстан: ғылым дамуының және жоғары білім сапасын арттырудың заманауи үрдістері» атты Халықаралық ғылыми- тәжірибелік конференция жинағы. Қазақстан, Тараз, 27-28 сәуір, 2023 ж. – 273 бет.
«Новый Казахстан: современные тенденции развития науки и повышения качества высшего образования», сборник трудов Международной научно-практической конференции – Казахстан, Тараз, 27 - 28 апреля, 2023 г. – 273 стр.

ISBN 978-601-7419-21-13

Жинаққа алыс және жақын шетелдерден, Қазақстан Республикасының жоғары, орта және кәсіптік оқу орындарынан келген ғалымдардың келесі бағыттар бойынша мақалалары енеді: жаратылыстану ғылымдары және жаратылыстану білімі: тенденциялар, инновациялар, даму перспективалары; жоғары кәсіби педагог кадрларды даярлау факторы ретінде ЖОО-да инновациялық білім беру процесін іске асыру; жоғары білім сапасын арттырудағы цифрлық технология: проблемалар және болашақ; экономикалық ғылымды және жаңа Қазақстанды қалыптастырудағы жоғары білім сапасын дамыту; Қазақстан дамуының жаңа кезеңіндегі білім беру жүйесін жаңғыртудың құқықтық аспектілері

Материалдар жинағы ғалымдарға, мамандарға, оқытушыларға, магистранттар мен студенттерге арналған.

Жинақ материалдарының электрондық нұсқасы сайтта орналастырылған <https://htii.edu.kz/>

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы материалдар бойынша дайындалған, электронды түрде ұсынылған. Материалдардың мазмұны үшін жауапкершілік мақала авторлары.

В сборнике представлены материалы участников международной научно – практической конференции, посвященные проблемам и тенденциям повышения качества высшего образования.

Будут опубликованы доклады ученых дальнего и ближнего зарубежья, высших, средних и профессиональных учебных заведениях по следующим направлениям: естественные науки и естественнонаучное образование: тенденции, новации, перспективы развития; реализация инновационного образовательного процесса в вузе как фактор подготовки высокопрофессиональных педагогических кадров; цифровая технология в повышении качества высшего образования: проблемы и будущее; развития экономической науки и качества высшего образования в формировании нового Казахстана; правовые аспекты модернизации системы образования на новом этапе развития Казахстана.

Сборник материалов предназначен для ученых, специалистов, преподавателей, магистрантов и студентов

*Электронная версия материалов сборника размещается на сайте <https://htii.edu.kz/>
Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, представленным в электронном виде, ответственность за содержание материалов несут авторы статей, статьи представлены в авторской редакции.*

ӘОЖ (УДК) 371:159.9
КБЖ (ББК) 74.20:88.8

ISBN 978-601-7419-21-13

© Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, 2023

3-СЕКЦИЯ

ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДАҒЫ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ: ПРОБЛЕМАЛАР ЖӘНЕ БОЛАШАҚ/ЦИФРОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ПРОБЛЕМЫ И БУДУЩЕЕ

УДК 378.4

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ВИДЕОХОСТИНГА YOUTUBE ДЛЯ СОЗДАНИЯ ОБУЧАЮЩИХ РЕСУРСОВ

¹Агишев А.Т. – магистр тех. наук, докторант,

²Агишева А.А. – к.х.н., доцент кафедры ХиХТ,

²Сагитжан У. – магистрант

¹Казахский национальный университет им аль-Фараби, г. Алматы

²Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе

Андатпа. Мақалада YouTube оқу арнасын пайдалану тәжірибесі талқыланады. Ол Қ. Жұбанов атындағы АӨУ химия оқу бағдарламасы студенттерін кешенді, олимпиадалық, басқа да күрделілігі жоғары есептерді шығару әдістемесіне оқыту мақсатында ашылған. Білім беруді цифрландыру студенттердің өзін көпшілікке танытуға, сыртқы жағынан бақылауға негізделген оқыту әдістерін енгізуге мүмкіндік береді, бұл оқу нәтижелеріне тез әрі толық жетуге ықпал етеді. Арна студенттерге ғана емес, сонымен қатар химия пәніне қызығушылық танытқан қалың қауымға пайдалы.

Кілт сөздер: білім беру YouTube каналы, білім беруді цифрландыру, болашақ ұстаз, есептерді шешу, бейне сабақты талдау.

Аннотация. В статье рассматривается опыт использования обучающего YouTube канала. Он создан с целью обучения студентов АРУ им. К. Жубанова химических специальностей методике решения комплексных, олимпиадных и других задач повышенной сложности. Цифровизация образования дает возможность внедрять такие методы обучения, когда студенту предстоит показать себя широкой публике, посмотреть на себя со стороны, что способствует скорейшему и более полному достижению результатов обучения. Канал полезен не только студентам, но и широкому кругу интересующихся химией лиц.

Ключевые слова: обучающий YouTube канал, цифровизация образования, будущий учитель, решение задач, анализ видеоурока.

Annotation. The article discusses the experience of using a YouTube training channel. It was created with the aim of teaching chemical specialties students of K. Zhubanov ARU to the methodology for solving complex, olympiad and other problems of increased difficulty. The digitalization of education enables to introduce such teaching methods when the student has to show himself to the general public, look at himself from the outside, which contributes to the faster and more complete achievement of learning outcomes. The channel is useful not only for students, but also for a wide range of people interested in chemistry.

Keywords: a teaching YouTube channel, digitalization of education, future teacher, problem solving, video lesson analysis.

«Необходимо сделать конкурентоспособным обучение на всех уровнях. Система образования должна готовить достойных граждан, обладающих суммой необходимых знаний, которые будут использованы на благо Отечества»

К. Токаев

Современные реалии образования привели к коренному изменению многих понятий и категорий теории и практики обучения. Традиционно принятая теоретическая классификация форм обучения, некогда носившая всеобщий характер, показала свою несостоятельность в свете грандиозных, а подчас катастрофических изменений последних лет в сфере управления и организации обучения и образования. Время разделилось на доковидную и постковидную эпохи. Последняя привела к одновременному появлению самых разнотипных форм обучения в ответ на вызовы недавнего прошлого. Стройные педагогические системы, разрабатываемые в последнее столетие и делившие учебный процесс на цели, содержание, методы и средства, оказались неспособны вместить, классифицировать и обосновать новый порядок, если можно его так назвать, осуществления учебного процесса (рисунок 1).

Баннер для видеоурока имеет надпись «Методы решения олимпиадных задач» и «Мы вместе. Будем дома» - лозунг эпохи карантина, а также фамилию и имя выполнившего видео студента

Рисунок 1 – Карантинные мероприятия необратимо изменили традиционные формы обучения.

В этих беспорядочных поисках приемлемых форм взаимодействия с обучающимися, многие из которых оказались неспособны к самостоятельному добыванию знаний, самоорганизации и ответственности за свое индивидуальное образовательное пространство, выявились такие формы обучения, которые были ранее не востребованы либо внедрялись крайне медленно в силу своей технической сложности либо неспособности, а, подчас, нежелания педагогов менять устоявшиеся привычки, когда существовало противоречие между декларацией полномасштабного внедрения цифровых технологий в образовательную среду и преобладанием традиционной системы обучения [1].

И если цифровизация образования в доковидную эпоху была лозунгом прочной традиционной образовательной системы, желательно стремившейся встать в ногу со временем, то сегодня отдельные элементы цифровизации уверенно входят в нашу жизнь, как единственное условие благополучной переоценки ценностей образования и обеспечения качества обучения.

В сложившихся условиях немаловажным является процесс координирования деятельности новаторов образования, подведения к общему знаменателю результатов трехлетнего труда отечественных педагогов, продолжавших сеять разумное и вечное вопреки карантинным мероприятиям, спонтанному переходу на он-лайн обучение и стремительному внедрению дистанционного образования.

Объектом данного исследования является учебный процесс на педагогических образовательных программах Актюбинского регионального университета им. К. Жубанова, в частности, на образовательной программе «Химия». Сегодня мы являемся свидетелями

глобального перехода к цифровым формам и методам обучения. Цифровизация образования дает возможность внедрять, в том числе, такие методы обучения, когда студенту предстоит показать себя широкой публике, посмотреть на себя со стороны, что способствует скорейшему и более полному достижению результатов обучения.

С целью обучить студентов Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова химических образовательных программ методике решения усложненных, комплексных, олимпиадных и прочих задач повышенной сложности в декабре 2017 года был создан You Tube канал «Химияны бізбен. Химию с нами», а в декабре 2018 года - You Tube канал «Химияны бізбен оқы. Учи химию с нами» (рисунок 2). На страницах данных обучающих каналов собрано свыше 2500 мини-уроков, что привлекло внимание около 1000 подписчиков на видео с этих цифровых ресурсов.

В ходе педагогической деятельности с использованием видеоматериалов представленных You Tube каналов определен и предмет исследования: ведение канала YouTube как средство развития у студентов культуры научного мышления и общения. Поскольку материалы каналов находятся в свободном доступе, в комментариях часто появляются вопросы к авторам видео, нередко возникает профессиональная полемика и обсуждаются те или иные методы решения химических задач. С течением времени основная часть работы стала проводиться на более позднем канале, так что сейчас именно You Tube канал «Химияны бізбен оқы. Учи химию с нами» является основным виртуальным местом проведения педагогической исследовательской работы. Попасть на данный канал можно по ссылке <https://www.youtube.com/channel/UCeS-CUA974ucnRQCMd5kMFw>.

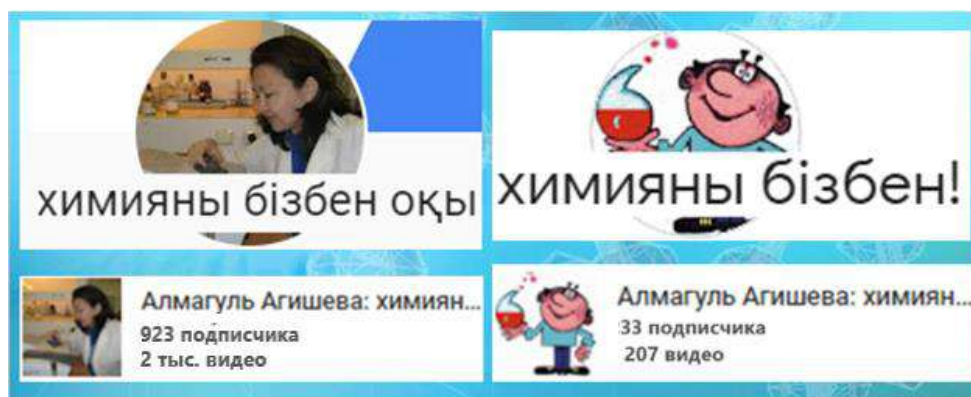

Рисунок 2 – Фото профиля You Tube каналов «Химияны бізбен. Химию с нами» и «Химияны бізбен оқы. Учи химию с нами»

Таким образом, целью представленной исследовательской работы является совершенствование процесса обучения и воспитания студентов педагогических образовательных программ при работе с материалами You Tube канала «Химияны бізбен оқы. Учи химию с нами».

При этом гипотеза исследования формулируется следующим образом - специализированный YouTube-канал как средство расширения зоны педагогической практики для будущих учителей химии. Готовясь к записи видео с решением задачи, подготавливая «съёмочную площадку» - доску, экран ноутбука со слайдом, тетрадный или белый лист, объясняя ход решения, студент позиционирует себя педагогом, видеорежиссером, блогером в одном лице. Осознает ответственность перед зрителями канала. Основные задачи исследования: обучение профессиональному использованию знаний студентами; развитие творческого профессионального мышления; создание профессиональной и познавательной мотивации [2].

Поскольку первоначально You Tube канал «Химияны бізбен оқы. Учи химию с нами» был заявлен, как сборник усложненных, комплексных, олимпиадных и прочих задач повышенной сложности, то основной материал канала остается служить целям методики

решения задач по химии. Вместе с тем, химия – наука, прежде всего, экспериментальная, так что постепенно материалы You Tube канала стали обрастать видео с демонстрационными опытами. Дальше – больше. Видеоматериалы стали все шире использоваться в учебном процессе, при проведении открытых уроков, встреч с работодателями, семинаров и круглых столов. Соответственно, отчеты с этих мероприятий вошли в тематическую подборку You Tube канала «Химияны бизбен оқы. Учи химию с нами».

При работе с материалами You Tube канала образовательными и воспитательными целями обучения становятся развитие чувства патриотизма и гордости за свой ВУЗ (вклад в развитие образования РК), уважение к труду учителя и ответственность при создании микролекции, открытость и сотрудничество при подготовке задания, творческий подход к выполнению задания, готовность к непрерывному образованию на примере подписчиков канала. Последний пункт отличается особенно мотивирующим действием, так как студенты видят, что каналом интересуются в образовательном сообществе, специалисты-химики, педагоги, студенты, школьники, любители химии заходят на страницы канала, оставляют комментарии, задают вопросы, предлагают свои методики.

На сегодняшний день имеющиеся видеоматериалы распределены по отдельным рубрикам – плейлистам, основные из которых представлены задачами по неорганической, органической, аналитической, физической химии, физико-химическим методам, задачами на перерасчет параметров или единиц измерения. Начинающие химики могут решать более простые задачи. Помимо этих основных рубрик имеются плейлисты с видеоэкспериментами, методическими разработками, отдельными теоретическими темами, внеаудиторными мероприятиями. Последним появился плейлист, отражающий работу с моделями молекул, на которых студенты отрабатывают понимание механизма отдельных химических реакций.

Видеохостинг YouTube снабжен аналитическими инструментами, позволяющими отслеживать прогресс канала по различным параметрам. Согласно аналитическим данным по видеоматериалам с канала «Химияны бизбен оқы. Учи химию с нами» с момента регистрации канала эти видео были просмотрены порядка 133 тысяч раз, за последний месяц порядка 3 тысяч раз, уникальных зрителей 840 человек. Больше половины зрителей смотрят видео с WhatsApp, треть зрителей целенаправленно переходит со страниц на страницы самого канала, тогда как треть попадает из внешних источников. Большая часть зрителей канала предпочитают видео с задачами (рисунок 3).

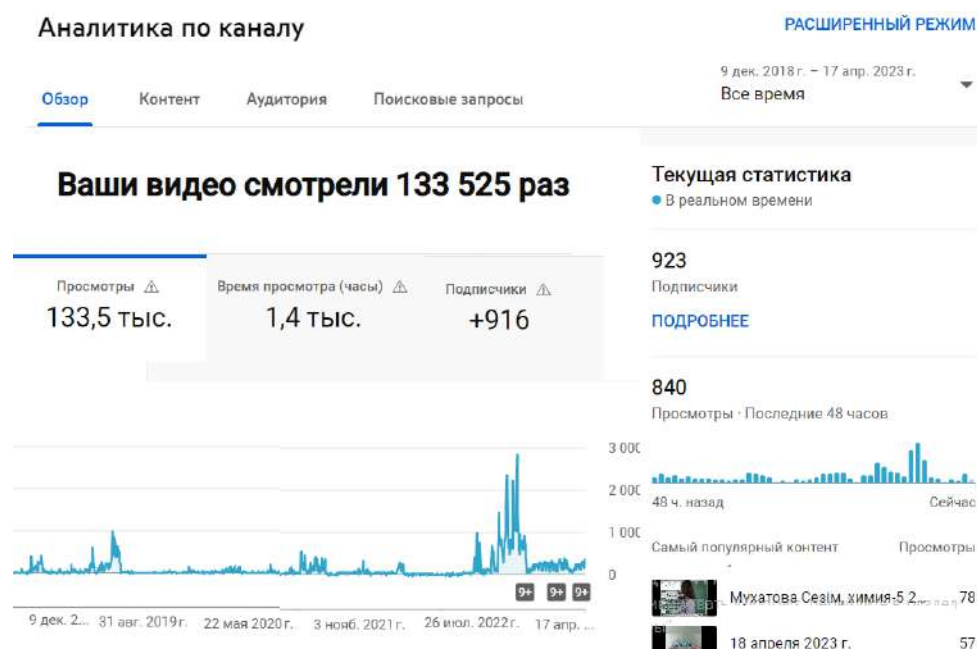

Рисунок 3 – Аналитический отчет за время существования канала

Все аналитические параметры динамичны и могут меняться в зависимости от временных параметров. Так, бывают моменты, когда 95% зрителей составляют казахстанцы. В другое время казахстанцев может быть только 75%. Основная масса учителей и студентов-химиков – девушки, поэтому от 70 до 100% аудитории составляют девушки. Также меняется соотношение зрителей по возрастным категориям. В разгар учебного процесса 18-24-летние могут составлять 80% аудитории, остальные 20%, скорее всего, учителя химии, они входят в возрастную категорию 45-54-летних. В пору школьных предметных олимпиад большую часть зрителей составляет возрастная категория 13-17-летних. Во время студенческих каникул 100% аудитории могут составлять 25-34-летние. Вероятно, это молодые учителя, проходящие квалификационные тесты и олимпиады (рисунок 4).

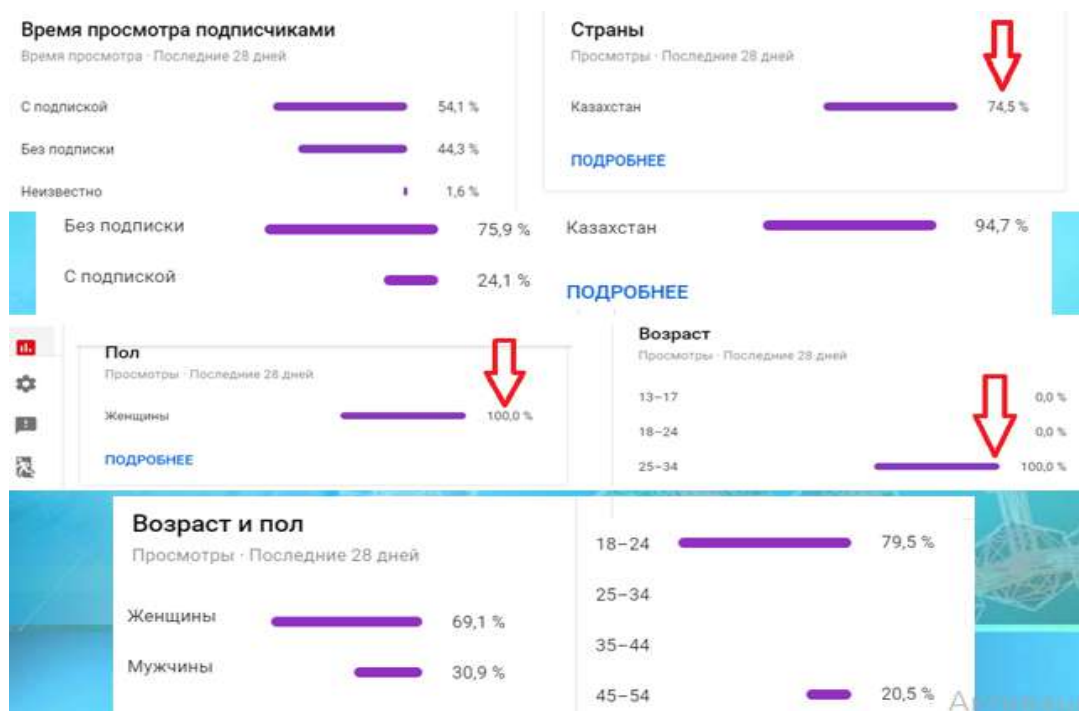

Рисунок 4 – Анализ аудитории канала в разные временные промежутки

Работа с имеющимися на канале материалами на младших курсах химических образовательных программ АРУ им. К. Жубанова имеет целью обучить методикам решения химических задач. Старшекурсники должны уметь предложить иные способы решения, чем представленные в видеоматериалах. Кроме того, есть упражнения по анализу видеорешения, когда студент должен дать ему характеристику по плану: к какой теме относится задача; какие знания нужно применить, чтобы решить ее; положительные и отрицательные стороны; предложения по улучшению видео; эмоции при просмотре его. Так как обучение на педагогических образовательных программах идет по принципу трехязычия – будущий учитель должен владеть предметом на казахском, русском, английском языках, то в упражнение по анализу видео входит задание дать определение 10 терминам на языке дисциплины. Язык дисциплины отражается в учебном плане. Для русскоязычных групп это может быть казахский или английский, для казахоязычных групп – русский или английский. Затем нужно составить пять расчетных задач поменьше из одной большой анализируемой задачи. Отчет по выполненному заданию загружается в систему «Универ», откуда его выгружает преподаватель, проверяет и выставляет соответствующие баллы. При этом в видеоотчете должны быть скрин видеорешения, условие анализируемой задачи и ссылка на видео, по которой преподаватель находит на канале анализируемое видеорешение.

Если студент получает задание на съемку выполненного практического эксперимента (в зависимости от изучаемого предмета), то помимо демонстрации самого эксперимента он

должен разобрать методику его выполнения, химизм процесса, представить уравнения протекающих химических процессов (рисунок 5).

Согласно теории двойного кодирования Аллана Пайвио, специализировавшегося в области психологии памяти, вербальная информация, подкрепленная визуальным воздействием, способствует лучшему ее усвоению. Поэтому в последнее время решение задачи должно предварять химическим экспериментом, соответствующим условию задачи (рисунок 6). При невозможности провести химическую реакцию, так как требуются особые условия или имеются ограничения по технике безопасности, студент должен продемонстрировать происходящие в задаче процессы на примере моделей молекул.

Результативность применения материалов You Tube канала «Химияны бизбен оқы. Учи химию с нами» при обучении химическим дисциплинам налицо. Студент быстрее и лучше усваивает сложный материал, совершенствуется его логическое, химическое, мультидисциплинарное (математическое, физическое) мышление, закрепляются навыки работы в химической лаборатории, приобретаются умения выступления перед аудиторией и видеокамерой (что не одно и то же), чувствуется ответственность и явная гордость за результат работы.

Классы химических веществ. Реакции разложения

Опыт «НАДУВАНИЕ ШАРИКА»

$$2\text{CH}_3\text{COOH} + \text{Na}_2\text{CO}_3 = 2\text{CH}_3\text{COONa} + \text{H}_2\text{O} + \text{CO}_2 \uparrow$$

$$2\text{CH}_3\text{COOH} + 2\text{Na}^+ + \text{CO}_3^{2-} = 2\text{CH}_3\text{COO}^- + 2\text{Na}^+ + \text{H}_2\text{O} + \text{CO}_2 \uparrow$$

$$2\text{CH}_3\text{COOH} + \text{CO}_3^{2-} = 2\text{CH}_3\text{COO}^- + \text{H}_2\text{O} + \text{CO}_2 \uparrow$$

Опыт «ВУЛКАН»

$$(\text{NH}_4)_2\text{Cr}_2\text{O}_7 = \text{N}_2 + \text{Cr}_2\text{O}_3 + 4\text{H}_2\text{O}$$

$$2\text{N}^{+3} - 6e = \text{N}_2 \quad \left| \begin{array}{l} \text{восстановитель, окисляется} \\ \text{окислитель, восстанавливается} \end{array} \right.$$

$$2\text{Cr}^{+6} + 6e = 2\text{Cr}^{+3}$$

Рисунок 5 – Эксперимент сопровождается объяснением методики, химизма процесса

Рисунок 6 – Перед решением задачи студент может показать происходящие в задаче химические превращения

Кроме того, формируется педагогическое мастерство. На старших курсах университета будущий учитель химии также выступает перед учителями школ в ходе традиционных семинаров, когда делится своими наработками при работе с материалами канала. Бывали ситуации, когда после очередного семинара определенный четверокурсник получает рекомендацию для работы в определенной школе. Старшекурсники легко входят в будущую профессиональную среду, нередко совмещают обучение с работой в образовательных учреждениях, школах и учебных центрах. Здесь же, при работе с материалами You Tube канала формируется очередная олимпийская команда и ее умение выступать на предметной олимпиаде и бороться за победу (рисунок 7)

Рисунок 7 – Результативность олимпийской сборной составляет 100%

По результатам исследовательской педагогической работы с использованием You Tube канала «Химияны бизбен оқы. Учи химию с нами» были опубликованы статьи, в том числе с результатами студенческих опросов [3-5].

Таким образом, организация и проведение обучения с использованием YouTube-канала способствует:

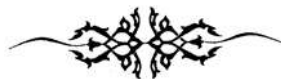
- приобретению навыков использования научных знаний в практической деятельности;
- отработке методологии и методических приемов профессиональной деятельности;
- высокой профессиональной и познавательной мотивации студентов.

Список литературы:

1. Кирьякова А.В., Мороз В.В. Цифровая образовательная среда - аксиологический драйвер креативности студентов / В сб.: Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры // Мат. Всерос. науч.-метод. конф. (с меж-нар. участием). – Оренбург, 2021. – С. 3417-3422.
2. Кирьякова А.В., Мороз В.В. Аксиологические доминанты развития личности в цифровом мире / В сб.: Приоритеты и ценности воспитания и развития личности в современном обществе // Сб. мат. Всерос. науч.-практ. конф. – Рязань, 2021. – С. 73-76.
3. Агишева А.А. Современные креативные решения для достижения целей химического образования // Мат. м-нар. науч.-практ. конф. «Наука и образование: актуальные проблемы естествознания и экономики» - Оренбург. – 2020. – С. 11-19.

4. Agisheva A.A., Doszhanova N.D., Elgondina D.E. New Pedagogical Approaches and Interactive Forms of Teaching Chemical Courses // Вестник АРГУ им. К. Жубанова. – Актөбе, 2020. - № 1 (59). – С. 77-81.

5. Агишева А.А., Сагитжан У. Ценностные аспекты процессов цифровизации в высшем образовании // Инновационные научные исследования. – Уфа, 2023. № 4-1(28). – С. 108-118. URL: <https://ip-journal.ru/>

УДК 004.91

ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН КУРСТАР - ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Онгарбаева М.Б., п.ғ.к., доцент

«Жаратылыстану» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Абильдаева А.С. аға оқытушы

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Автоматтандыру және телекоммуникациялар» кафедрасы

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Ерманова Г.Б. аға оқытушы

«Жаратылыстану» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Annotation. The article discusses the importance of using mass open online courses, the tendency to use MOOC, technical requirements for the preparation of the most popular online courses at the moment, and a list of modern technologies. Various forms of content organization, tasks and achieved results are considered.

Key words: open educational resources, educational process, digital educational resources, e-learning system.

Аннотация. В статье рассматривается важность использования массовых открытых онлайн-курсов, тенденция использования MOOC, технические требования для подготовки наиболее популярных в настоящее время Онлайн-курсов и перечень современных технологий. Рассматриваются различные формы организации контента, задачи и достигнутые результаты.

Ключевые слова: открытые образовательные ресурсы, образовательный процесс, цифровые образовательные ресурсы, система электронного обучения.

Аңдатпа. Мақалада жаппай ашық онлайн курстарды пайдаланудың маңыздылығы, ЖАОК пайдалану үрдісі, қазіргі уақытта ең танымал Онлайн курстарды дайындауға арналған техникалық талаптар және заманауи технологиялар тізімі қарастырылады. Контент ұйымдастырудың әртүрлі формалары, міндеттер және қол жеткізілген нәтижелер қарастырылады.

Кілт сөздер: ашық білім беру ресурстары, оқу процесі, цифрлық білім беру ресурстары, электрондық оқыту жүйесі.

Ақпараттың үлкен көлемі қазір онлайн режимінде ақысыз қол жетімді, кез-келген уақытта қосылуға, тыңдауға немесе оқуға дайын. Он жылдан астам уақыт бойы жеке компаниялар, коммерциялық емес ұйымдар мен университеттер бүкіл әлем бойынша көптеген студенттерге ақысыз немесе арзан бағамен ұсынылатын онлайн курстармен

тәжірибе жасап келеді. Зерттеулер көрсеткендей, студенттер үшін онлайн курстар мен дәстүрлі оқытудың үйлесімін пайдалану тиімді.

Аралас оқытуды ұйымдастырудың көптеген формалары бейресми білім берудің бөлігі болып табылатынына және қатаң институционалдық сипатқа ие болмағанына қарамастан, жаппай ашық онлайн курстар сияқты формалар үлкен танымалдылыққа ие болды және қарқынды дамып келеді, барған сайын үлкен аудиторияны қамтиды және олардың негізінде заманауи педагогикалық тұжырымдамаларды жүзеге асырады.

Қазіргі таңда ЖАОК қолданушыларының онлайн оқыту платформаларында тіркелуінің себептері:

- олар өздерін қызықтыратын салада немесе тақырыпта білім алғысы келеді;
- олар жұмысқа орналасу кезінде сертификатқа ие болғысы келеді.
- кейбір оқытушылар өз студенттерін аудиторияда оқытуды нығайту, қолдау немесе дайындау үшін ЖАОК-на жібереді.

Бүгінде ЖАОК-ты әр оқытушы белгілі бір контент барысында онлайн курс дайындап, платформаға тіркеуге болады. Онлайн курстарды дайындауға арналған техникалық талаптар және заманауи технологиялар бар. Статъяда сол талаптар мен технологияларға қысқаша тоқталып өтеміз. ЖАОК-қа контент дайындауға арналған үздік бағдарламалық құралдар тізімі:

1. iSpring Suite
2. Camtasia
3. Hippo Video
4. Panopto
5. Snagit
6. Screenflow
7. Clipchamp және т.б.

Онлайн курс салыстырмалы түрде шағын, логикалық жабық бөліктерге - бөлімдерге (модульдерге) бөлінуі керек. Әрбір бөлім белгілі бір уақыт (апта) ішінде оқуға арналған нақты белгіленген білім мен дағдыларды қамтитын стандартты оқу өнімі немесе сынақ бірлігі болып табылады. ЖАОК - тағы бөлімдердің (модульдердің) орташа саны - 4-8 (модульдердің ең көп саны-15). Төменде материалды жазу бойынша онлайн курс авторларына арналған ұсыныстар берілген:

Әр модуль материалдарының құрамына міндетті түрде кіруі керек:

1. Әрқайсысы 3-9 минутқа созылатын 3-6 бейне дәріс;
2. Модуль материалдарын түсіну деңгейін бағалауға бағытталған тест;
3. білім алушылар тарапынан өзара бағалауды не бірлескен жобамен жұмысты көздейтін үй тапсырмасы;
4. жаттығу.

Онлайн курстың бейне дәрістеріне қойылатын жалпы талаптар

Бейне дәріс келесі шарттарды қамтуы керек:

- курс оқу бағдарламасының мазмұнына сәйкес болу керек;
- ұзақтығы 3-9 минуттан аспайтын бір немесе бірнеше бөліктен тұрады (дәрістің ұзақтығын бағалау үшін оны бейнеге жазбас бұрын жаттығу керек, таймерді қосып 2-3 рет дауыстап оқу керек);

- авторлық құқықпен қорғалған материалды тек дереккөзге (музыка, бейне фрагменттер, суреттер мен фотосуреттер) міндетті түрде сілтеме жасай отырып пайдалану керек;

- авторлық құқықпен қорғалған материалды тек ашық көздерден пайдалануға болады, осы дереккөзге сілтеме жасау қажет. Сілтеме әрбір алынған кескіннің жанында көрсетілуі керек (фото, кесте, инфографика, диаграмма және т.б.) немесе сілтемелер дәріске арналған презентацияда соңғы слайдқа шығарылуы мүмкін;

- дыбысты жазу таза болуы керек, ол үшін ілмекті микрофонды пайдалану міндетті болып табылады. Дыбысты бейнекамераға салынған микрофонға жазуға болмайды.

Онлайн курсқа арналған видеоға қойылатын техникалық талаптар.

Бейнетүсірілім мынадай көрсеткіштерден төмен емес, бейне жолының параметрлері бар кәсіби бейнетехникаға жүзеге асырылуы тиіс:

- файл пішімі (контейнер) - MP4;
- кодек-H264;
- рұқсат - 1920 x 1080 (1080p);
- арақатынасы -16: 9;
- кадр жиілігі секундына 25 немесе 30 кадр;
- прогрессивті сканерлеу (25r \ Zor);
- бит жылдамдығы секундына 10000 кбиттен төмен емес, бірақ 3000-нан аспайды

Аудио:

- Кодек: AAS, AZZ, OGG, mp3;
- Арналар: 2 (стерео);
- Іріктеу жиілігі: 48 кГц;
- Дыбыс ағыны: CBR 192 кбит,/с төмен емес, VBR 160-320 кбит / с диапазонында.

Дыбыстық тректің сапалық сипаттамалары:

- Аудио трек нақты стерео режимінде болуы керек, мұнда оқытушының дауысы сол және оң арна арасында қатаң түрде локализацияланған болуы тиіс. Дыбыстық эффектілер, шу, музыка ұқсас режимде болуы мүмкін немесе көркемдік және техникалық міндеттерге байланысты толық стерео режимде жүзеге асырылуы мүмкін;

- Стерефониялық трек монофониялық жабдықта ойнату мүмкіндігін ескере отырып, техникалық тұрғыдан іске асырылуы тиіс. Коррелометр мәні "0" +/-0,5 сәйкес келуі керек;

- Сигнал/шу коэффициенті кем дегенде 40 дБ болуы керек;

- Пайдалы сигналдың динамикалық диапазоны (сыбырлау/қатты сөйлеу) 16 дБ-ден аспауы керек;

- RMS орташа дыбыс деңгейі -14 дБ-ден -12 дБ-ге дейін болуы керек;

- Дыбыс деңгейінің шыңы -2 дБ-мен шектелуі керек.

Компоненттерге арналған материалдың үлгілі көлемі:

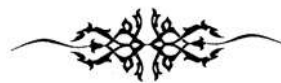
1 Акад.дәріс сағаты	<p>1. 5-15 минутқа созылатын бейне дәрістер.</p> <p>2. Мәтінді сүйемелдейтін 10 слайдтан кем емес презентациялар (көрнекі ақпарат: диаграммалар, кестелер, графикалық карталар).</p> <p>3. Автоматтандырылған бағалау жүйесімен қайталауға және өзін - өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары (кемінде 3).</p>
1 Акад. практикалық сабақтар сағаты	<p>1. Практикалық тапсырманы орындаудың мақсаттары мен міндеттері.</p> <p>2. Практикалық тапсырманы орындау бойынша әдістемелік нұсқаулар.</p> <p>3. Практикалық тапсырманың сипаттамасы. Көрнекі ақпарат (диаграммалар, кестелер, графикалық карталар).</p> <p>4. Автоматтандырылған бағалау жүйесі бар студенттердің білімін (3-тен кем емес) өзін-өзі тексеруге арналған бақылау сұрақтары.</p>
1 Акад.тыңдаушының өзіндік жұмыс сағаты	Дәрістерді оқу, практикалық тапсырмаларды орындау және типтік

	тапсырмаларды шешу бойынша ұсыныстар бар.
Тақырып бойынша аттестаттау	Автоматтандырылған бағалау жүйесімен модуль бойынша қорытынды тест (кемінде 10 сұрақ).

Сонымен қатар, жоғары оқу орындарының оқытушыларының кәсіби дамуына ЖАОК маңыздылығы орасан зор. Қазіргі уақытта ЖАОК жоғары оқу орындарында, әсіресе инженерлік және менеджмент саласында танымал. Жалпы, оқытушылардың ЖАОК-қа деген көзқарасы оң. ЖАОК қажет ететін оқытушылар: олар таңдаған тақырып туралы қосымша түсінік алу, дағдыларын жаңарту, білімдерін кеңейту және оқытудағы инновациялық және ағымдағы тенденциялармен танысу. ЖАОК оқытушылардың хабардарлығын арттыру, еңбегін тану және т.б. болашақта кәсіби даму үшін ЖАОК-қа жоғары сұраныс болады, өйткені кәсіпқойлар өз дағдыларын жаңартудан басқа өз қызметтерін көрсетуді жалғастыра алады. Осылайша, ЖАОК жаңартылған ережелермен қатар оқытушылардың кәсіби дамуының қазіргі тенденцияларына сәйкес кезең-кезеңімен жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: монография / Под редакцией Бадарча Дендева. М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013.
2. Михеева О.П. Современная систематика массовых онлайн-курсов на основе одномерных таксономических схем / Сборник «Современные информационные технологии и ИТ-образование» под редакцией В.А. Сухомлина. М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, факультет вычислительной математики и кибернетики, 2015. С. 58-65.
3. Tony Bates. A review of MOOCs and their assessment tools, 2014. URL: <https://www.tonybates.ca/2014/11/08/a-review-of-moocs-and-their-assessment-tools/>
4. Tony Bates. What is a MOOC? URL: <http://www.tonybates.ca/2014/10/12/what-is-a-mooc/>

ӘӨЖ 621.397

МУЛЬТИСЕРВИСТІК ЦИФРЛІК ЖЕЛІЛЕРДІ БАҒЫТТАУ ХАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ

Әбілдаева Айман Станбекқызы - аға оқытушы
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Автоматтандыру және телекоммуникация» кафедрасы
М.Х.Дулари атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мультсервисті желінің цифрлық қосымшасы ретіндегі SIP хаттамасы жұмысын зерттеу, білу, меңгеру және де маршруттау хаттамаларымен бірігіп маршрутизаторлар атқаратын қызметін зерттеу қарастырылады.

Аннотация. В данной работе предполагается изучение работы протокола SIP как цифрового приложения мультисервисной сети, изучение функции маршрутизаторов вместе с протоколами маршрутизации.

Annotation. The study, knowledge, mastery of the SIP protocol as a digital application of the multi-service network and the study of the functions performed by routers in combination with routing protocols are considered.

Кілт сөздер: пакет, маршруттау, интеграция, сеанс, идентификатор, домен, шлюз.

Телекоммуникациялық технологиялардың дамуымен маршруттау цифрлық даму кезінде, хаттамаларын таңдау өзектілігін жоғалтқан жоқ. Маршруттау пакеттерді компьютерлік желілер арқылы берудің маңызды механизмдерінің бірі.

Маршруттау екі мәселені шешеді: желілік түйіндердің шамадан тыс жүктелуіне қарсы күрес және пакеттерді берудің ең қысқа жолдарын іздеу.

Маршрутизатордың жолды таңдауына әсер ететін негізгі факторлар - бұл ақаулар (түйін немесе байланыс арнасы істен шыққан кезде) және шамадан тыс жүктеме (желінің кез-келген бөлігі шамадан тыс жүктелген кезде және пакеттерді айналып өту керек). Маршруттау алгоритмдерінің екі үлкен класы бар: статикалық және динамикалық. Статикалық алгоритмдер уақыт өте келе өзгермейтін мәліметтер негізінде ғана шешім қабылдайды. Динамикалық алгоритмдер маршруттарды таңдауды оңтайландыру үшін жергілікті құрылымдарды үнемі жаңартып отырады. Маршрутты таңдаудың ең оңтайлы шешімін тек динамикалық (бейімделгіш) бағыттау алгоритмдері таба алады. Адаптивті маршруттау мүмкін болуы үшін түйіндер желінің күйі туралы ақпарат алмасуы керек.

Мультисервистік желілер қазіргі уақытта әртүрлі қызметтердің интеграциясымен мультисервистік желілерді құру желілерді дамытудың ең перспективалы бағыттарының бірі болып табылады. Мультисервистік желілердің негізгі міндеті кәдімгі трафикті (деректерді) және нақты уақыттағы трафикті (дауыс пен бейнені) беру үшін бірыңғай инфрақұрылым пайдаланылған кезде бірыңғай көлік ортасында гетерогенді коммуникациялық ішкі жүйелердің қатар өмір сүруі мен өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету болып табылады.

Мультисервистік желі-бұл дауысты, бейнені және деректерді жібере алатын жалғыз желі. Мультисервистік желілердің пайда болуы мен дамуына негізгі ынталандыру меншік құнын төмендетуге, күрделі, бай мультимедиялық қолданбалы бағдарламаларды қолдауға және желілік жабдықтың функционалдығын кеңейтуге ұмтылу болып табылады.

Интернет желісінде бірлесіп жұмыс істейтін маршрутизаторлар арасында маршруттау туралы ақпарат алмасу үшін пайдаланылатын хаттама болуы керек.

SIP, ағылш. Session Initiation Protocol, сеансты орнату хаттамасы-мультимедиялық мазмұнмен алмасуды (IP - телефония, бейне-және аудиоконференциялар, лездік хабарламалар, онлайн-ойындар) қамтитын пайдаланушылық байланыс сеансын құру және аяқтау тәсілін сипаттайтын деректерді беру хаттамасы.

Бұл хаттамада клиенттің қосымшасы (мысалы, бағдарламалық жасақтама) өзінің ерекше атауын қолдана отырып, бір желіде орналасқан басқа, мүмкін физикалық қашықтағы клиенттен қосылуды қалай бастауға болатындығын сипаттайды. Хаттама байланыс арнасын құру және клиенттер арасында ақпарат алмасу протоколдарын келісу әдісін анықтайды (мысалы, RTP протоколы дауыстық деректермен алмасу үшін қолданылады). Мұндай арналарды белгіленген сеанс ішінде қосуға немесе жоюға, сондай-ақ қосымша клиенттерді қосуға және ажыратуға жол беріледі (яғни айырбастауға екі тараптан артық қатысуға жол берілген конференц-байланыс қарастырылған). SIP сонымен қатар сеансты аяқтау тәртібін анықтайды.

SIP клиенттері SIP желісінің элементтерін қосу үшін дәстүрлі түрде 5060 TCP немесе UDP портын пайдаланады. Негізінен, SIP дауыстық және бейне қоңырауларды орнату және ажырату үшін қолданылады. Бұл ретте ол құлақтандыру жүйелері, мобильді терминалдар және т.б. сияқты қосылуды орнату талап етілетін кез келген басқа қосымшаларда да пайдаланылуы мүмкін.

Мұндай қосымшалардың SIP-ке қатысты және мінез-құлқын анықтайтын RFC ұсыныстарының көп саны бар. Дауыстық және бейне деректерді беру үшін басқа көлік протоколдары қолданылады.

Қолданыстағы IP желілерінің қосымшаларымен өзара әрекеттесуді ұйымдастыру және пайдаланушылардың ұтқырлығын қамтамасыз ету үшін SIP электрондық пошта мекен-жайы сияқты мекенжайды пайдаланады. Шақырылатын мекенжайлар ретінде SIP URI деп аталатын URI әмбебап ресурстар көрсеткіштері қолданылады, олар әдетте форматта болады

SIP: идентификатор@домен, мұнда "идентификатор" - бұл абоненттің аты немесе телефон нөмірі, ал " домен " домен атауы немесе IP мекенжайы арқылы берілуі мүмкін серверді немесе IP АТС анықтайды.

Мысалдар:

- логин_абонент@домен.аты
- Домен.аты.құрылғылар@IP мекенжайы
- телефон № @адрес.VoIP.шлюз.

URI стандарты RFC 3986-да орнатылған.

Мекен-жай екі бөліктен тұрады. Бірінші бөлім доменде немесе жұмыс станциясында тіркелген пайдаланушы аты. Мекен-жайдың екінші бөлігінде желі доменінің атауы, хост немесе IP мекен-жайы көрсетілген. Егер екінші бөлім телефон шлюзін анықтаса, онда бірінші бөлімде абоненттің телефон нөмірі көрсетіледі.

Пайдаланушы аттары-әдеттегі алфавиттік-сандық идентификаторлар қолданылады. IP телефониясында дәстүрлі телефон желілерін кеңейту/ауыстыру оңай болуы үшін таза сандық идентификаторлар ("нөмірлер") қолданылады. Жергілікті байланыс нөмірлері, әдетте, 2-3-4 таңбалы.

Шлюзге берілетін телефон нөмірі арқылы кез келген қол жетімді, ол жергілікті байланыс нөмірі де, ұялы немесе қалалық телефон нөмірі де болуы мүмкін. Шлюз мекенжайы (IP мекенжайы немесе домен атауы) телефон немесе клиент бағдарламасының параметрлерінде орнатылады, ал қоңырау шалу үшін пайдаланушыға тек теру жеткілікті болады.

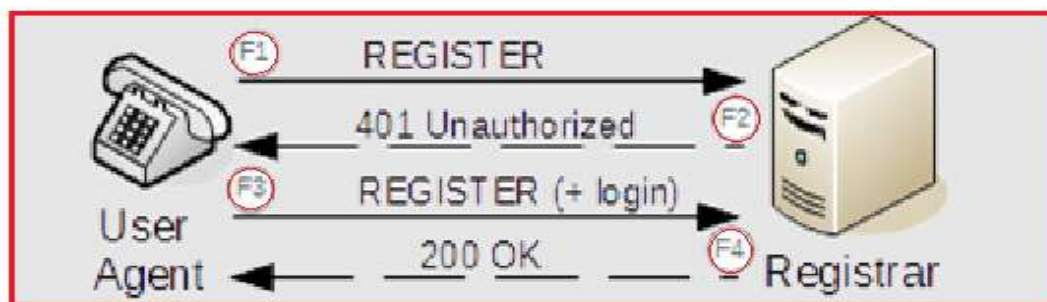
SIP-ті дамытудың негізгі міндеті IP негізінде сигнал протоколын құру болды, ол қоңырауды өңдеу функциялары мен қолданыстағы ЖҚТлф-да ұсынылған қызметтердің кеңейтілген жиынтығын қолдай алады. SIP протоколының өзі бұл функцияларды анықтамайды, тек пайдаланушыны тіркеу, қоңырауды орнату және аяқтау және тиісті сигнал беру рәсімдеріне бағытталған.

Сонымен қатар, ол прокси-серверлер (Proxy Servers) және пайдаланушы агенттері (User Agents) сияқты желінің функционалды элементтерінің қолдауымен жасалған. Бұл элементтер қызметтердің негізгі жиынтығын келсідей қамтамасыз етеді: теру, телефон қоңырауы, қоңырау күйі туралы абонентті дыбыстық хабардар ету.

SIP негізіндегі телефон желілері осы екі протоколдың айтарлықтай айырмашылығына қарамастан, OKS-7 ұсынатын заманауи қызметтерді қолдай алады. OKS-7 күрделі, орталықтандырылған интеллектуалды желімен және қарапайым, интеллектуалды емес терминалдармен (дәстүрлі телефон аппараттары) сипатталады. SIP-керісінше, шеткі элементтерге физикалық құрылғылар немесе бағдарламалар ретінде салынған терминалдар біріктірілген өте қарапайым және, тиісінше, кеңейтілген желіні қажет етеді.

SIP бірнеше басқа хаттамалармен бірге қолданылады және байланыс ақпараты (сурет - 1) сессиясының сигналдық бөлігіне ғана қатысады. SIP SDP үшін медиа ретінде әрекет етеді, ол қолданылатын IP порттары мен кодектер сияқты сессиядағы медиа деректерді беру параметрлерін сипаттайды. Әдеттегі сессияда SIP-бұл тек RTP пакеттерінің ағындары. RTP-дауыстық және бейне деректердің тікелей тасымалдаушысы.

Стандарттың алғашқы ұсынылған нұсқасы (SIP 2.0) RFC 2543-те анықталды. Хаттама RFC 3261-де қосымша нақтыланды, дегенмен көптеген іске асыру әлі де стандарттың аралық нұсқаларына негізделген. Назар аударсақ, нұсқа нөмірі 2.0 болып қалды.

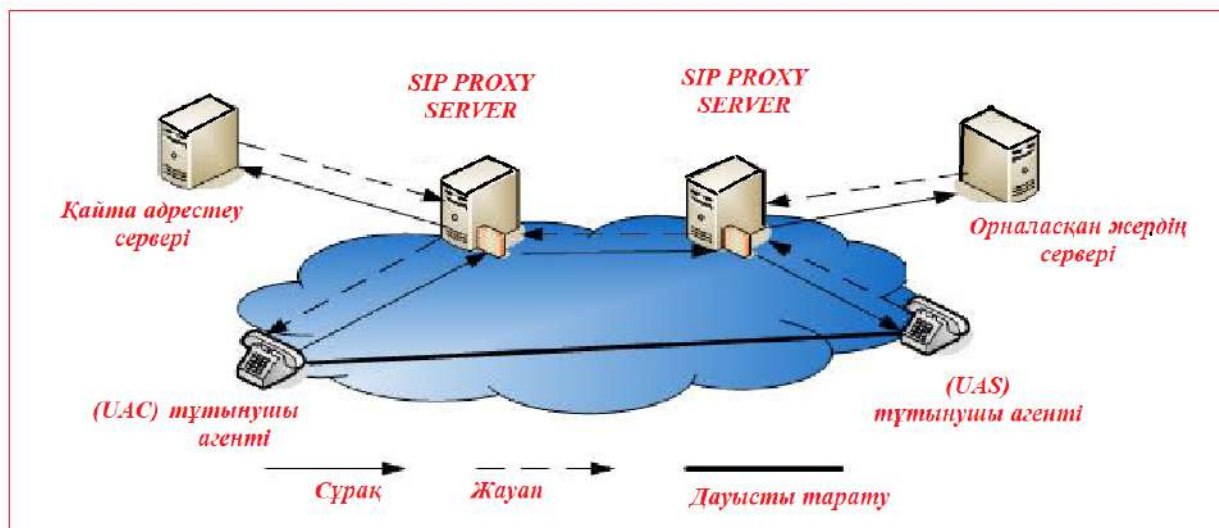

Сурет 1. Хаттама арқылы ақпараттың (сессияның) тіркелуі

SIP протоколында клиент-сервер архитектурасы бар.

Клиент серверден не алғысы келетінін көрсете отырып, сұраулар шығарады. Сервер сұраныстарды қабылдайды және өңдейді, сұраныстың сәтті орындалуы туралы хабарлама, қате туралы хабарлама немесе клиент сұраған ақпарат бар жауаптар береді.

Қоңырау қызметі SIP желісінің (сурет - 2) әртүрлі элементтері арасында бөлінеді. Қосылымды басқару функцияларын жүзеге асыратын негізгі функционалды элемент абоненттік терминал болып табылады. Желінің қалған элементтері қоңырауларды бағыттауға жауап бере алады, кейде қосымша қызметтерді ұсынуға қызмет етеді.

Сурет 2. SIP протоколына негізделген желі мысалы

TCP-желіге қосылуды алдын ала орнататын TCP/IP желілерінде деректерді берудің көліктік хаттамасы қызмет жасайды. UDP-IP-желісіне қосылуды қажет етпей-ақ хабарлама-датаграммаларды беретін көліктік хаттамасы да іске қосылады.

Заманауи цифрлық технологияларды қолдану сапаны жақсартуға және телефон шығындарын азайтуға мүмкіндік береді. SIP протоколын қолдана отырып телефония сұранысқа ие бола бастады. Стандартты қолдану телефон желісін пайдаланушылардың мүмкіндіктерін едәуір кеңейтеді. Бұл технологиялар көптеген елдердегі ұйымдарда қолданылады. Олардың көмегімен клиенттер мен компания қызметкерлері арасындағы байланыс, сондай-ақ бөлімшелер арасындағы жедел өзара іс-қимыл ұйымдастырылады.

Технология келесі принциптерге негізделген:

- Пайдаланушылардың ұтқырлығы. Желінің әрбір абоненті оның әрекет ету аймағында кедергісіз қозғала алады. Барлық пайдаланушылардың бірегей сәйкестендіру нөмірі бар, оның көмегімен жүйе олардың орналасқан жерін анықтайды.

- Масштабтау мүмкіндігі. SIP протоколын қолданатын АТС серверлік қағидасы бойынша құрылады. Бұл желі элементтерінің санын көбейту кезінде көбейтуге мүмкіндік береді.

- Кеңейту. Қосымша қызметтер пайда болған кезде стандартты жаңа мүмкіндіктермен толықтыруға болады. Сонымен қатар, жүйені әртүрлі қосымшаларға бейімдеуге болады. Кеңейтімді хабарламаларға жаңа тақырыптар енгізу арқылы жасауға болады. Сервер тек деректерін тани алатын хабарларды өңдейді. Жүйе басқа ақпаратты елемейді.

SIP қолданудың артықшылықтары.

Дәстүрлі телефония орнына SIP технологиясына негізделген телефон жүйелері жиі қолданылады. Олардың артықшылықтары:

- Жабдықты орнату және қосу құны аналогтық АТС-ты іске асыруға қарағанда төмен.

- Пайдаланушылар көп арналы телефон нөмірін алады, ол ешқашан бос емес (қызметкерлер саны жеткілікті).

- Абоненттер санын айтарлықтай шығындарсыз көбейтуге болады.

- Жабдықты орнату және конфигурациялау тез және оңай.

- Тариф абоненттердің орналасқан жеріне байланысты емес. Бұл әртүрлі аймақтарда филиалдары бар ұйымдарда телефонияны пайдалануды тиімді етеді. Абоненттердің географиялық жағдайы бойынша шектеулер жоқ.

- Қоңырауларды бақылау және тиісті статистиканы жүргізу мүмкіндігі. Бұл клиенттердің адалдығын арттыру үшін қызметкерлердің жұмысын оңтайландыруға мүмкіндік береді.

- Жүйенің кең функционалдығы қоңырауларды кезекке қоюға, сөйлесулерді жазуға, кері қоңырау пішінін реттеуге және т.б. мүмкіндік береді.

- ССП негізінде қашықтағы байланыс орталығын құруға болады. Бұл үй-жайды жалға алуды үнемдеуге және әртүрлі қалалардан қызметкерлерді жалдауға мүмкіндік береді.

- Виртуалды АТС ұйымның жұмыс кестесіне байланысты реттеледі. Мысалы, жұмыс уақытынан тыс уақытта қоңырауларды қызметкерлердің мобильді құрылғыларына бағыттауға болады.

Жұмыс қағидасы.

SIP хаттамасының принциптері сұраныстар мен жауаптардың үздіксіз ауысуына негізделген бір жалпы "клиент-сервер" үлгісіне сәйкес келеді. SIP-бұл интернетте ақпарат берудің әмбебап стандарты. Ол, мысалы, Skype-та қолданылады. Стандартты кез-келген желілерде секундына 64 килобиттен төмен емес ақпарат беру жылдамдығымен қолдануға болады.

Жүйе пайдаланушылары үшін қоңырау шалудың келесі әдістері қол жетімді:

- Компьютер немесе ноутбук арқылы. Ол үшін бағдарламалық жасақтаманы орнатып, гарнитураны қосу керек.

- 3G/LTE арқылы смартфонды немесе планшетті пайдалану. Жұмыс істеу үшін қолданбаны орнату қажет.

- Стационарлық SIP телефонын пайдалану. Құрылғы маршрутизаторға қосылады.

- Мұндай мүмкіндікті қолдайтын қарапайым телефон аппаратының көмегімен. Бұл жағдайда телефонды VoIP шлюзіне, ал шлюзді маршрутизаторға қосу қажет.

Жүйенің жұмыс реті келесідей:

- Дауыстық қоңырау түскен кезде SIP бағдарламасы дауысты қысып, сандық сигналға түрлендіреді, бұл дыбыс сапасын сақтауға және желідегі жүктемені азайтуға мүмкіндік береді.

- Сигнал қабылдаушы құрылғыға (ДК, смартфон, телефон аппараты және т.б.) беріледі.

- Байланыс сеансын бастау үшін құрылғылар бір-бірімен IP мекенжайлары арқылы ауыстырылады.

- Сандық сигнал аналогқа айналады, бұл пайдаланушыларға бір-бірінің дауыстарын естуге мүмкіндік береді.

Сол сияқты мультимедиялық ақпаратты беру жүзеге асырылады.

SIP желісінің құрылымы

SIP байланыс протоколдары клиент – сервер моделі бойынша элементтерді басқару үшін қолданылады:

- Терминал-оны басқаруға немесе хабарлама жіберуге арналған SIP сессиясының соңғы түйіні. Бұл клиент те, сервер де қызметін атқарады.

- Тіркеуші-SIP желісінің түйіні. Терминалдарды табады және тіркейді, олар туралы деректерді сақтайды.

- Прокси-сервер-SIP желісінің аралық элементі. Маршруттау арқылы терминалдар арасында хабарлама жіберуді қамтамасыз етеді.

- Шлюз-желілер арасында хабарламаларды тасымалдауға арналған элемент.

- Сеанс шекарасының контроллері-терминалдар арасында қызмет көрсету функцияларын орындайды.

- Қайта бағыттау сервері-прокси-серверлер мен сыртқы домендер арасындағы сұрауларды қайта бағыттайтын қосымша элемент.

Бір арнадағы бірнеше көздердің ағындарын біріктірген кезде статикалық немесе статистикалық мультиплексинг қолданылуы мүмкін.

Статикалық ағындарды мультиплекстеу алгоритмі қазіргі желілерде кеңінен қолданылады, өйткені ол магистральдық арналардың өткізу қабілетін салыстырмалы түрде үнемді пайдалануға мүмкіндік береді.

Көптеген көздерден ақпаратты магистральдық желінің бір арнасы арқылы берудің қарапайым мысалы: әрбір көзге магистральдық арна ресурсының белгілі бір бөлігі (мысалы, өзінің жиілік диапазоны) бекітілген. Бұл жағдайда әр дереккөз өзіне берілген ресурстың бір бөлігін ғана хаттамалар арқылы пайдалана алады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Никитин, В.Е. Телекоммуникационные системы и сети [Текст]: учебник / В.Е. Никитин, М.Е. Никитин, С.В. Утусиков. - М.: Издательский центр "Академия", 2019. - 288 с. - ISBN 978-5-4468-8208-3 : 7554.48. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/MarcFormat/42877>
2. Тапалова Т. Компьютерлік желілер мен жүйелер (Компьютерные сети и системы) [Мәтін]: оқулық / Т. Тапалова. - Қарағанды: ЖШС "Medet Group", 2014. - 270 б. - ISBN 978-601-255-099-3: <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/MarcFormat/12546>
3. Гавлиевский, С. Л. Современные мультисервисные сети широкополосного доступа и требования к их системному анализу: учебное пособие/ С. Л. Гавлиевский. — Самара: Самарский государственный технический университет, ЭБС АСВ, 2018. — 131 с. — Текст : электронный // Цифровой образовательный ресурс IPR SMART: [сайт]. — URL: <https://www.iprbookshop.ru/90917.html>
4. Информационные и коммуникационные технологии [Текст]: учебное пособие / Б.А. Урмашев, Л.Б. Рахимжанова, Н.С. Баймулдина, К.Т. Назарбекова, и др. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 299 с. - ISBN 978-601-04-3225-3 : <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/MarcFormat/6070>
5. Филимонова А.Ю. Построение мультисервисных сетей Ethernet [Электронный ресурс] / А.Ю. Филимонова. - Санкт-Петербург: БХВ-Петербург, 2007. - 592 с. - ISBN 978-5-9775-0007-4. <http://elib.dulaty.kz/MegaPro/Web/SearchResult/MarcFormat/24230>

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ “МАТНЕМАТИСА” БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТІН КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУДА ҚОЛДАНУ

Базарбеков Н.Н. - магистрант
Жунусова Ж.Х. - м. ғ. к., профессор
«Физика-математика және информатика» институты
«Физика-математика және информатика пәндерін оқыту әдістемесі» кафедрасы
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Аңдатпа. Мақалада стандартты алгоритмдерді есептеуге, Mathematica бағдарламалық пакетінің мәнін түсінуге негізделген оқыту тәсілі сипатталған. Мысалдар жауап формасының оқыту әдіске ізделетін аймаққа тәуелділігін көрсетеді. Бағдарламалық пакеттік құралдарды қолдану кезінде осы мүмкіндіктерді түсінудің маңыздылығы атап өтіледі. Қазіргі заманғы компьютерлік технологияларды пайдалану мүмкіндігінің бар-жоғына қарамастан педагог кадрларды, сонымен қатар, студенттердің осы тақырыпқа тереңірек енуіне және олардың шығармашылық қабілеттерін ашуға мүмкіндік беретін зерттеу тапсырмалары қарастырылған. Осы тақырыпты барынша толық меңгеру, пәнге деген қызығушылықты ояту және жалпы математикалық білім беру сапасын арттыруды зерттейді.

Аннотация. В статье описан метод обучения, основанный на расчете стандартных алгоритмов, с пониманием смысла программного комплекса Mathematica. На примерах показана зависимость формы ответа от области, в которой ищется метод обучения. Подчеркивается важность понимания этих особенностей при использовании инструментов программного пакета. Вне зависимости от того, есть ли возможность использовать современные компьютерные технологии, преподавательский состав, а также исследовательские задания, позволяющие студентам глубже вникнуть в данную тему и раскрыть свои творческие способности, предусмотрены. Изучает максимальное овладение данной темой, пробуждая интерес к предмету и повышая качество общего математического образования.

Annotation. The article describes a learning method based on the calculation of standard algorithms, with an understanding of the meaning of the Mathematica software package. The examples show the dependence of the answer from on the area in which the learning method is sought. The importance of understanding these features when using the tools of the software package is emphasized. Regardless of whether it is possible to use modern computer technology, the teaching staff, as well as research assignments that allow students to delve deeper into this topic and reveal their creative abilities, are provided. Explores the maximum mastery of a given topic, arousing interest in the subject and improving the quality of general mathematical education.

Кілт сөздер. Математикалық пакеттер, анықтамалық технологиялар, Wolfram, MathLab, Maple, MathCad.

Тәуелсіз республикамызда болып жатқан экономикалық, ғылыми-техникалық мәдени өзгерістер халыққа білім беру жүйесінде де көрініс табууда. Қазақстан Республикасында білім сапасын әлемдік стандарттар деңгейіне жеткізу негізінде үздіксіз білім беру жүйесін жетілдіру-білім беру жүйесінің ең маңызды міндеті. Сондай-ақ, барлық мамандықтар бойынша білім сапасын арттыруды талап етеді. Математика бағдарламалық пакеттер бір уақытта бағдарламалау және математикалық модельдеу ортасы, сондай-ақ ақпараттық ортаны ұйымдастыру, ақпараттық объектілерді құру және өңдеу құралы болып табылатын көп функциялы оқыту құралы ретінде қызмет ете алады[1].

Математикалық пакеттер білім алушылардың оқу әрекетін айтарлықтай жеңілдетеді. Оларды пайдалану үлкен математикалық есептеулерден бас тартуға, экономикалық-математикалық есептерді шешуде қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар,

зертханалық жұмыс бойынша есептеулерді оңай дайындауға, есептерді графикалық түрде дайындауға мүмкіндік береді.

Бұрын сандық өрнектерді есептеу үшін алгоритмдік тілде бағдарлама жазуда көп уақыт жұмсау қажет болды. Олар символдық есептеулермен жұмыс істеуді ойламады. Соңғы жылдары жағдай күрт өзгерді- компьютерлік технология мүмкіндіктерінің өсуіне сәйкес бағдарламалық қамтамасыз ету де жетілдірілді. Көптеген математикалық пакеттер, басқаша айтқанда, компьютерлік математикалық жүйелер (КМЖ), мысалы MathCad, MathLab, Mathematica, Maple, Wolfram және т.б. КМЖ – жоғары дәрежелі визуализациясы бар компьютерлер көмегімен математикалық есептеулердің барлық түрлерін тиімді автоматты және интерактивті орындауды қамтамасыз ететін теориялық, ақпараттық және бағдарламалық құралдардың жиынтығы[2].

Қолданбалы математикалық пакеттердің әрқайсысының өз ауқымы бар және нақты операциялық жүйелердің бақылауымен жұмыс істейді. Олар әдетте буманың негізгі функциональдығын кеңейтетін кітапханалар мен қосымша бумаларды қамтиды, сондықтан қазір жүйе деп аталады. Біздің елімізде білім беру технологиялары дамуының қазіргі кезең- інде қазіргі заманғы компьютерлік әдістер мен жүйелерді қолдану көп нәрсені қалаусыз қалдырады. Бұл ішінара объективті себептерге байланысты(жабдықтардың, бағдарламалық өнімдердің және т.б. құнының жоғарылығы). Қазіргі жағдайда КМЖ қолданбай оқытудың тиімділігін арттыру мүмкін емес.

Wolfram соңғы нұсқалары математикалық есептерді шешудің қосымша алгоритмдері мен әдістерінен басқа, анағұрлым ыңғайлы графикалық интерфейсті кеңейтілген визуализация және графикалық құралдарды, сонымен қатар қосымша бағдарламалау құралдарын (әмбебап бағдарламалау тілдерімен үйлесімділікті қоса) алды. Қазір Wolfram бағдарламалық пакетінде Mathematica бағдарламасынан құжаттарды импорттау қосылды, анықтамалық жүйеге математикалық және инженерлік ұғымдардың анықтамалары енгізілді және анықтама беттер арқылы шарлау кеңейтілді. Сонымен қатар, формулаларды басып шығару сапасы, әсіресе күрделі және үлкен өрнектерді пішіндеу кезінде жақсартылды.

Wolfram жұмыс құралдарын сақтауға арналған MW файлдарының өлшемдері де айтарлықтай жақсарды. Осылайша Wolfram ең жақсы теңестірілген жүйе және математика үшін символдық есептеулер мүмкіндіктерінің сөзсіз көшбасшысы болып табылады. Сонымен қатар, бастапқы кейіпкерлер қозғалтқышы мұндай есте сақтауға оңай құрылымдық бағдарламалау тілімен біріктірілген. Сондықтан Wolfram шағын тапсырмалар үшін де, маңызды жобалар үшін де қолданылады.

Wolfram пакеті жетекші ғылыми елдердің университеттерінде, ғылыми орталықтар мен компанияларда кеңінен таралған. Бағдарлама үнемі дамып отырады, математиканың жаңа салаларын сіңіреді, жаңа мүмкіндіктерге ие болады және ғылыми зерттеу жұмысына жақсы жағдай жасайды. Бұл жүйені дамытудың негізгі бағыттарының бірі аналитикалық (символдық) есептеулердің күші мен сенімділігін арттыру болып табылады. Бұл бағыт Wolfram-да кеңінен ұсынылған. Қазірдің өзінде Wolfram ең күрделі аналитикалық есептеулерді орындай алады, бұл көбінесе тәжірбиелі математиктердің қолынан келе бермейді. Әрине, Wolfram тамаша болжам жасауға қабілетті емес, бірақ жүйе күнделікті және жаппай есептеулерді тамаша орындайды. Тағы бір маңызды бағыт- сандық есептеулердің тиімділігін арттыру. Нәтижесінде Wolframды сандық модельдеуде және күрделі есептеулерді орындауда, соның ішінде ерікті дәлдікті қолдану перспективасы айтарлықтай өсті. Ақырында, Wolframның басқа бағдарламалық қамтамасыз етуімен тығыз интеграциясы осы жүйені дамытудың тағы бір маңызды бағыты болып табылады. Wolfram есептеуіш қозғалтқышы қазірдің өзінде MathCad сияқты пайдаланушылардың кең ауқымына арналған жүйелерден бастап сандық есептеулер мен модельдеуге арналған ең жақсы жүйелердің бірі MathLabқа дейін көптеген компьютерлік математика жүйелеріне енгізілген. Барлық осы мүмкіндіктер әдемі жобаланған және ыңғайлы пайдаланушы интерфейсімен, қуатты анықтамалық жүйемен үйлеседі. Wolframды математикалық есептеулердің кең ауқымын

шешуге арналған бірінші дәрежелі бағдарламалық қамтамасыз ету ортасына айналдырады, пайдаланушыларға оқу және нақты шешуде тиімді көмек көрсете алады.

Университетте, мамандандырылған математика курсында бағдарламалау мен модельдеуді оқыту кезінде Wolfram компьютерлік математикалық пакетін пайдаланудың мақсаттары:

-математиканы оқыту үдерісінің көрнекті, интерактивті және қызықты етумен тиімдірек;

-құрылымдық бағдарламалау принциптеріне неғұрлым тығыз сәйкестікке қол жеткізу алгоритмдік ойлауды дамыту үшін математикалық ойлау логикасы және университетте бағдарламалау негіздерін сапалы меңгеру;

-студенттерді алгоритмдеу және бағдарламалау саласында оқытуды күшейту;

-білім алушылардың жүйелі ойлауын және сол арқылы олардың шығармашылық және ізденістерін дамыту;

-студенттерге шығармашылық және танымдық белсенділікті дамыта отырып, Wolfram компьютерлік бағдарламалық пакеті, модельдеу технологиялары мен жобалау әдісі негізінде авторлық бағдарламалық өнімдерді жасауға үйрету;

-Wolfram-ның көмегімен компьютерлік моделдерді құру тәжірибесін қалыптастыру;

-математикалық модельдеу әдісін қолдана отырып, жобалау жұмыстарын орындау арқылы бейіндік пәндерді (математика, физика және информатика) интеграциялауды жүзеге асыру;

Осы математикалық пакетті пайдалана отырып «Интегралдық есептеулер» негізгі тақырыбын зерттеуге арналған есептерді шешуге мысал келтірейік.

Фурье түрлендіруін есептейміз:

```
In[1]:= ft[f_, x_, ω_] := 1/Sqrt[2 π]
```

[квадратный корень]

```
Integrate[f Exp[I ω x], {x, -1, ∞}]
```

[интегрировать] [по...] [мнимая единица]

```
Out[2]= ConditionalExpression[ $\frac{i e^{-i \omega f}}{\omega}$ , Im[ω] > 0]
```

```
In[6]:= RealDigits[0.398942]
```

[цифры действительного числа]

```
Out[6]= {{3, 9, 8, 9, 4, 2, 2, 8, 0, 4, 0, 1, 4, 3, 2, 7}, 0}
```

«1-Cурет-Fourier Transform -мен салыстырды:»

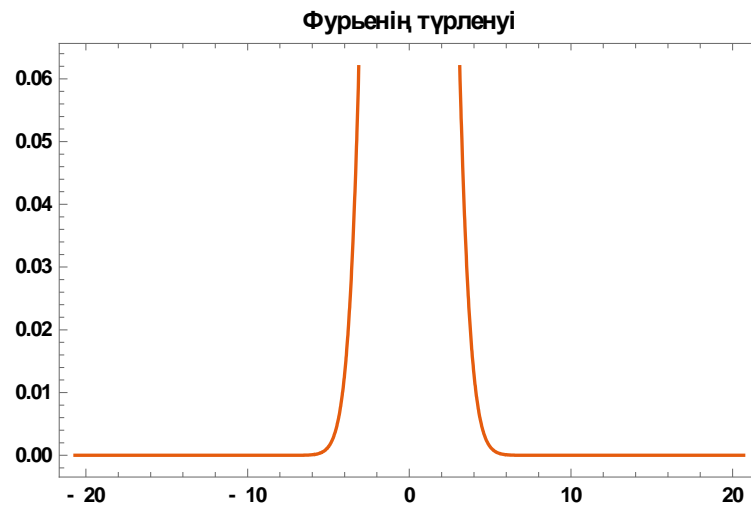
```
In[7]:= FourierTransform[Exp[-x ^ 2], x, ω]
```

[преобразование Фурье] [показательная функция]

```
Out[7]=  $\frac{e^{-\frac{\omega^2}{4}}}{\sqrt{2}}$ 
```

```
In[8]:= Plot[ $\frac{e^{-\frac{\omega^2}{4}}}{\sqrt{2}}$ , {ω, -20.7846, 20.7846}]
```

[график] [функции]

«2-сурет- Лаплас түрлендіру қарастырылған:»

```
In[14]:= Lt[f_, x_, s_] := Integrate[f Exp[-s x], {x, 0, ∞}]
           |интегрировать |показательная функция
           Lt[x^2, x, s]
```

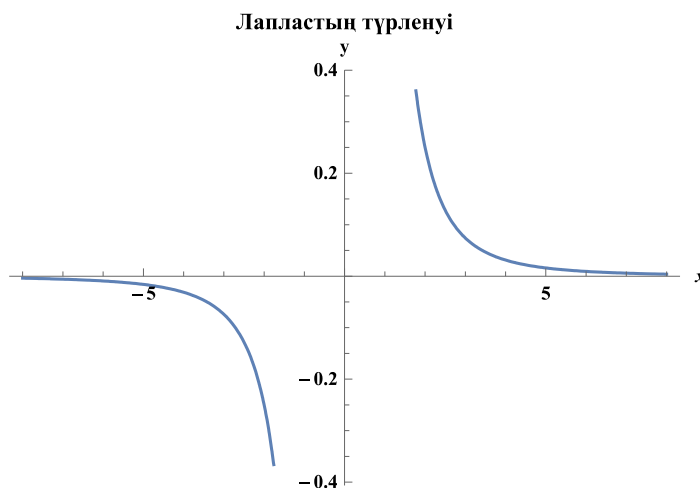
```
Out[15]= ConditionalExpression[2/s^3, Re[s] > 0]
```

«3-сурет- Laplace Transform-мен салыстырылды:»

```
In[16]:= LaplaceTransform[x^2, x, s]
           |преобразование Лапласа
```

```
Out[16]= 2/s^3
```

```
In[17]:= Plot[2/s^3, {s, -8, 8}]
           |график функции
```

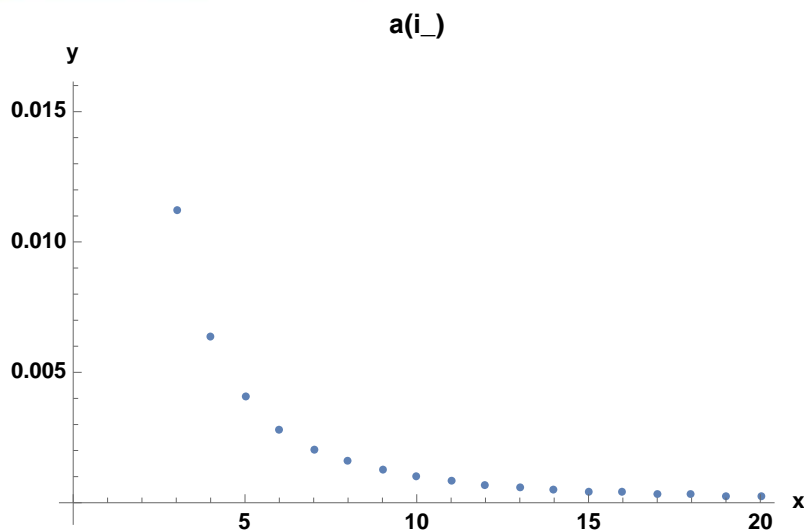

«4-сурет- a[i_], b[i_] бойынша функцияның Фурье коэффициенттерін табамыз:»

In[28]:= `a[i_] = 2 Integrate[x^2 Cos[2 π i x], {x, 0, 1}, Assumptions -> i ∈ Integers]`
[интегрировать] [косинус] [предположения] [множество цѐ]

$$\text{Out[28]} = \frac{2 i \pi \cos[2 i \pi] + (-1 + 2 i^2 \pi^2) \sin[2 i \pi]}{2 i^3 \pi^3}$$

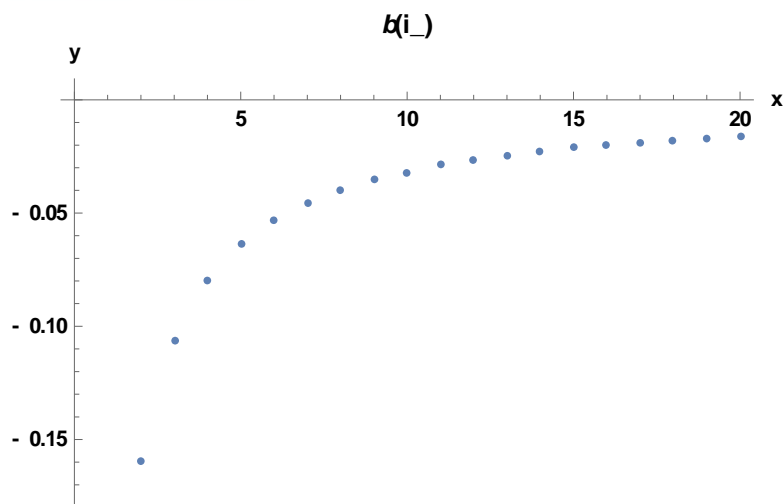
In[29]:= `DiscretePlot[$\frac{2 i \pi \cos[2 i \pi] + (-1 + 2 i^2 \pi^2) \sin[2 i \pi]}{2 i^3 \pi^3}$, {i, 1, 20}]`
[график последовательности]

In[31]:= `b[i_] = 2 Integrate[x^2 Sin[2 π i x], {x, 0, 1}]`
[интегрировать] [синус]

$$\text{Out[31]} = \frac{-1 + (1 - 2 i^2 \pi^2) \cos[2 i \pi] + 2 i \pi \sin[2 i \pi]}{2 i^3 \pi^3}$$

In[32]:= `DiscretePlot[$\frac{-1 + (1 - 2 i^2 \pi^2) \cos[2 i \pi] + 2 i \pi \sin[2 i \pi]}{2 i^3 \pi^3}$, {i, 1, 20}]`
[график последовательности]

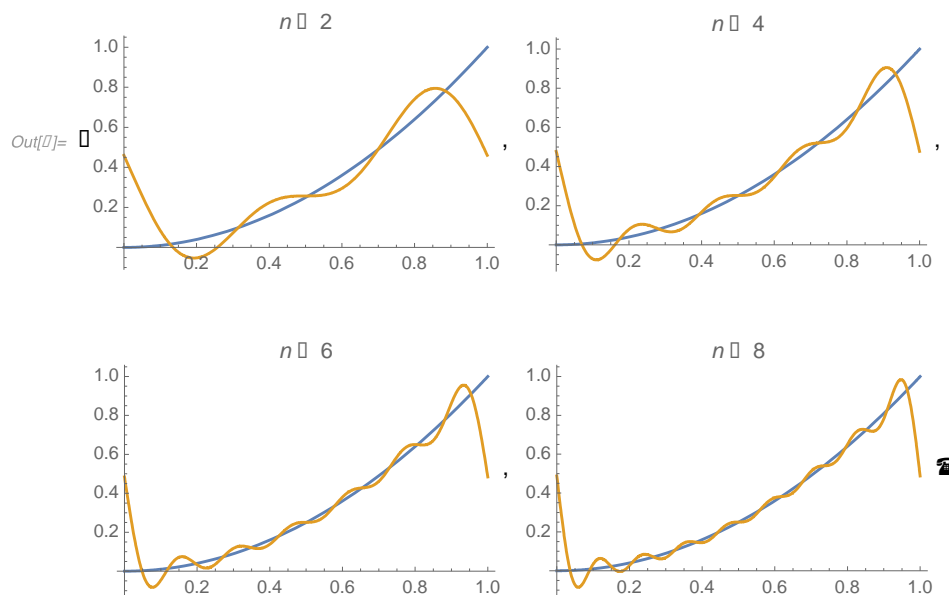

«5-сурет-Түрлендірудің ішінара қосындыларын анықтаймыз:»

In[38]:= `s[n_] := a[0]/2 + $\sum_{i=1}^n a[i] \cos[2 \pi i x]$ + $\sum_{i=1}^n b[i] \sin[2 \pi i x]$`
[косинус] [синус]

In[39]:= `Plot[{x^2, s[#]}, {x, 0, 1}, PlotTheme -> {"Minimal"}, PlotLabel -> n == #, ImageSize -> 225] & /@`
[график функции] [тематический стиль графика] [пометка графика] [размер изображения]

`Range[2, 8, 2]`
[диапазон]

«6-сурет- Квадрат бөлшекті Фурье түрлендіруін жабық түрде есептейміз:»

```

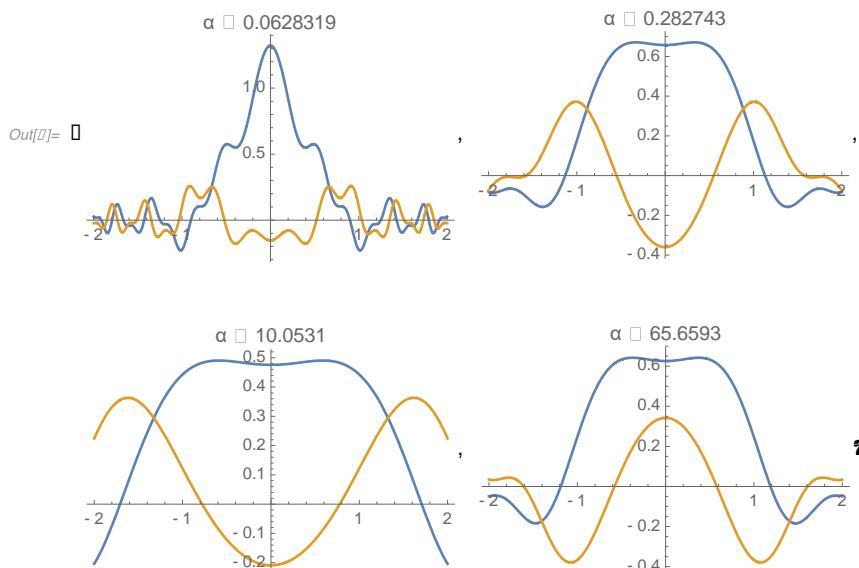
In[49]:= fract[α_, w_] = Sqrt[(1 - I Cot[α]) / (2 π)] E^(I Cot[α] w^2/2)
      |квдратн... |... |котангенс |α... |... |котангенс
      Integrate[E^(-I Csc[α] w t + I Cot[α] t^2/2) UnitBox[t], {t, -∞, ∞}]
      |интегриров... |осн... |... |косеканс |... |котангенс |единичная коробка
      (-1)^(1/4) e^(1/2 I w^2 Cot[α] - i w^2 Csc[2 α]) Sqrt[1 - i Cot[α]] (Erf[(-1)^(3/4) (w - Cos[α]) / (2 Sqrt[Sin[2 α]])] - Erf[(-1)^(3/4) (w + Cos[α]) / (2 Sqrt[Sin[2 α]])]) Sec[α] Sqrt[Sin[2 α]]
Out[49]= -----
              2 Sqrt[2]

```

```

In[54]:= Table[Plot[{Re[fract[α, w]], Im[fract[α, w]]}, {w, -2,
      |табл... |графи... |действительная часть |мнимая часть
      2}], Filling -> Axis, PlotRange -> All, ImageSize -> 225,
      |заливка |ось |всё |размер изображения
      PlotLabel -> α == α], {α, {0.02 π, 0.09 π,
      |пометка графика
      3.2 π, 20.9 π}}]

```

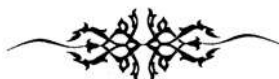

Жоғарыда келтірілген мысалдарды талдай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады. Қазіргі заманғы математикалық компьютерлік бағдарламалар жоғары білім алушылардың компьютерге деген құштарлығын ескере отырып, жоғары оқу орындарында математиканы оқытуды жаңаша жолға қоюға мүмкіндік береді. Графикалық және анимацияның көмегімен студенттердің математиканың негізгі ұғымдары мен теоремаларын түсінуін ай-

тарлықтай арттыруға болады. Заманауи ақпараттық технологиялар математикалық есептердің дәстүрлі шешімдерін түрлендіруге мүмкіндік береді, мұнда сандық және аналитикалық шешімдер оны шешу әдістерін әзірлеу туралы, белгілі бір шектеулердің рұқсат етілгендігі туралы және т.б. Бір сөзбен айтқанда, математикалық пакеттік бағдарламаларды қолдану еліміздегі жоғары оқу орындарында математиканы оқытуда жаңаша серпін бермек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кудрявцев Л.Д., Кутасов А.Д., Чехлов В.И., Шабунин М.И. Сборник задач по математическому анализу: Интегралы, ряды: Учеб. Пособие для вузов. — М.: Наука, 1986. 528 с.
2. Левин, В. А. Элементы линейной алгебры и аналитической геометрии на базе пакета «МАТНЕМАТИСА» / В. А. Левин, В. В. Калинин, Е. В. Рыбалка. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2007.
3. Половко, А. М. МАТНЕМАТИСА для студента / А. М. Половко. – СПб.: БХВ-Петербург, 2007.
4. Далингер, В. А. Методика обучения математике в начальной школе: учеб. Пособие для вузов / 2-е изд., 2020, 187 с. (Высшее образование).
5. Ахметова. Б. А. (2021). Задачи обеспечения надежности кластерных систем в непрерывной образовательной среде. Eurasian Education Science and Innovation Journal, 1(22), 15-19.

ӘОЖ 004.8

ІТ ЖОБАЛАРЫН ДАЙЫНДАУДА НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛІЛЕРДІ ПАЙДАЛАҢУ: ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Әбдіғашар Қ.С. – магистр, оқытушы

Кемел А.М. – магистр, оқытушы

«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада ІТ жобаларын бағалау және инвестициялық шешімдер қабылдау үшін конволюциялық нейрондық желілерді қолдану қарастырылады. Мақалада осы технологияның негізгі принциптері, сондай-ақ деректерді жинау мен өңдеуге, модельді оқытуға және оның нәтижелерін инвестициялық шешімдер қабылдау үшін пайдалануға қатысты практикалық аспектілер сипатталған. Мақала авторлары ІТ жобаларын бағалау үшін конволюциялық нейрондық желілерді қолдану перспективаларын талқылайды, сонымен қатар жобаларды бағалаудың оңтайлы тәсілін таңдауда әр тапсырманың жеке ерекшеліктерін ескерудің маңыздылығын атап көрсетеді. Мақаланың қорытындысында инвестициялық шешімдер қабылдау процесін жақсарту және ІТ-жобалардың табыстылығын арттыру үшін осы тақырыптың өзектілігі мен келешегі атап өтіледі.

Кілт сөздер: конволюциялық нейрондық желілер, ІТ жобаларын бағалау, инвестициялық шешімдер, Машиналық оқыту, деректер, деректерді өңдеу, практикалық аспектілер, жұмыс принциптері, перспективалар.

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялар кез-келген елдің экономикалық өсуі мен дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Қазіргі заманғы ІТ жобалары барған сайын күрделі және әртүрлі болып келеді және оларды бағалау және инвестициялық шешімдер қабылдау күрделі және жауапты міндет болып табылады. Бұл тұрғыда ІТ жобаларын бағалау үшін инновациялық әдістер мен технологияларды қолдану

өзекті бола түсуде. Бұл жұмыста біз инновациялық IT жобаларын бағалау және инвестициялық шешімдер қабылдау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдалануды ұсынамыз.

Біздің жұмысымыздың мақсаты-осы тәсілді дамытудың практикалық аспектілері мен перспективаларын қарастыру. Осы мақсатқа жету үшін біз келесі міндеттерді қойдық: осы тақырып бойынша әдебиеттерге шолу жасау, IT-жобаларды бағалауда конволюциялық нейрондық желілерді қолданудың практикалық аспектілерін қарастыру, осы тәсілдің даму перспективаларын талдау. [1]

IT жобаларын бағалауда конволюциялық нейрондық желілерді пайдалану бойынша қолданыстағы зерттеулердің көпшілігі жоба нәтижелерін болжау үшін деректерді талдау мен машиналық оқытуды пайдалануға бағытталған. Кейбір зерттеулер қаржылық деректерді талдау және инвестициялық шешімдер қабылдау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдалануды қарастырады.

IT жобаларын бағалаудың қолданыстағы әдістерінің бірі тәуекелдерді талдау әдісі болып табылады. Ол жобаға байланысты қаржылық, техникалық, уақытша, құқықтық және басқа тәуекелдерді бағалауды қамтиды. Тағы бір әдіс-экономикалық тиімділікті бағалау әдісі, жобаның экономикалық тиімділігін бағалауды қамтиды, мысалы, таза ағымдағы құн, ішкі кірістілік коэффициенті және т. б. [6]

Біздің жұмысымызда ат жобаларын дәлірек және тиімді бағалау және инвестициялық шешімдер қабылдау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдалануды ұсынамыз.

Бастау үшін біз жобаның деректерін, оның қаржылық жағдайы, орындалу мерзімі, техникалық сипаттамалары және басқа факторлар туралы ақпаратты жинаймыз. Содан кейін біз конволюциялық нейрондық желінің дәлдігі мен тиімділігін қамтамасыз ету үшін масштабтау және қалыпқа келтіру сияқты деректерді өңдеу әдістерін қолданамыз.

Әрі қарай, біз оқыту және сынақ деректер жиынтығын пайдалана отырып, жоба деректеріне негізделген конволюциялық нейрондық желіні оқытамыз. Оқытылған нейрондық желі жобаның нәтижелерін, оның қаржылық нәтижелері мен тиімділігін болжау үшін қолданылады. [5]

Біздің әдістеме сонымен қатар конволюциялық нейрондық желінің сапасын бағалау үшін дәлдік және орташа квадраттық қате сияқты нәтижелерді бағалау көрсеткіштерін пайдалануды қамтиды. Біз сондай-ақ жоба нәтижелеріне әртүрлі факторлардың әсерін бағалау үшін сезімталдық талдауын жүргіземіз.

Біздің Әдістеменің нәтижесінде біз IT жобасын дәлірек және сенімді бағалай аламыз және негізделген инвестициялық шешімдер қабылдай аламыз.

IT жобаларын бағалау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдаланудың көптеген артықшылықтары бар, олардың арасында үлкен көлемдегі деректерді өңдеуде жоғары дәлдік пен тиімділік бар. Конволюциялық нейрондық желілерді әртүрлі күрделіліктер мен құрылымдардағы деректер жиынында оқытуға болады, бұл оларды IT жобаларының кең ауқымын бағалау үшін пайдалануға мүмкіндік береді. [2]

Сонымен қатар, конволюциялық нейрондық желілер жоба деректерінен белгілерді автоматты түрде шығара алады, бұл бағалау процесін жеңілдетеді және дәлірек нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Конволюциялық нейрондық желілерді жобаның әртүрлі факторлары арасындағы жасырын байланыстар мен тәуелділіктерді анықтау үшін де пайдалануға болады.

Алайда, конволюциялық нейрондық желілерді қолданудың кейбір шектеулері бар. Біріншіден, конволюциялық нейрондық желіні оқыту үшін жоба деректерінің жеткілікті үлкен көлемі болуы керек, бұл шағын үлгілер жағдайында оны пайдалануды шектеуі мүмкін. Екіншіден, конволюциялық нейрондық желілер реттелмеген жағдайда қайта оқытуға бейім болуы мүмкін, бұл жобаның дұрыс бағаланбауына әкелуі мүмкін. [6]

Дегенмен, осы шектеулерге қарамастан, ат жобаларын бағалау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдалану инвестициялық шешім қабылдау процесінің дәлдігі мен тиімділігін жақсартуға үлкен әлеуетке ие.

Конволюциялық нейрондық желіні оқыту үшін жоба деректерінің жеткілікті үлкен көлемі болуы керек, сонымен қатар модельдің дұрыс гиперпараметрлерін таңдау керек. Бірінші қадам-деректерді жинау және өңдеу. IT жобаларын бағалау үшін жоба есептері, қаржылық көрсеткіштер туралы ақпарат, Компания туралы жалпы ақпарат және т. б. сияқты әртүрлі көздерден алынған деректерді пайдалану қажет болуы мүмкін.

Деректерді жинағаннан кейін оларды қайта өңдеу қажет, ол шығарындыларды жоюды, өткізіп алған мәндерді толтыруды, қалыпқа келтіруді және т.б. қамтуы мүмкін.

Әрі қарай, сіз конволюциялық нейрондық желіні үйренуге кірісе аласыз. Тапсырма мен деректер құрылымына байланысты конволюциялық нейрондық желілердің әртүрлі архитектураларын таңдап, сүзгі өлшемі, сүзгілер саны және т.б. сияқты гиперпараметрлерді таңдауға болады. [3]

Конволюциялық нейрондық желіні оқытқаннан кейін оны ат жобаларын бағалау үшін пайдалануға болады. Ол үшін жоба деректерін модельдің кірісіне жіберіп, болжамды нәтиже алу керек. Нәтижелерді талдауға және инвестициялық шешімдер қабылдау үшін пайдалануға болады. [4]

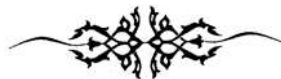
Біз IT жобаларын бағалау үшін конволюциялық нейрондық желілерді қолдану перспективаларын қарастырдық, сонымен қатар осы технологияның негізгі принциптерін сипаттадық. Деректерді жинауға және өңдеуге, модельді оқытуға және оның нәтижелерін инвестициялық шешімдер қабылдау үшін пайдалануға қатысты практикалық аспектілер қарастырылды.

IT жобаларын бағалау компаниялар мен инвесторлар үшін маңызды міндет болып табылады және конволюциялық нейрондық желілерді пайдалану процесінің тиімділігі мен дәлдігін айтарлықтай жақсарта алады. Алайда, бұл жобаларды бағалаудың жалғыз және әрдайым оңтайлы тәсілі емес екенін түсіну керек және әр тапсырманың жеке ерекшеліктерін ескеру қажет.

Дегенмен, ат жобаларын бағалау үшін конволюциялық нейрондық желілерді пайдалану инвестициялық шешім қабылдау процесінің айтарлықтай жақсаруына және IT жобаларының табысының артуына әкелетін өзекті және перспективалы тақырып болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кропотов, Д. (2019). Глубокое обучение: от базовых концепций до продвинутых алгоритмов (с. 140–152). Москва: ДМК Пресс.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep learning. MIT press.
3. Zhang, Y., & Yang, Q. (2018). A survey on multi-task learning.
4. Лекторский, В. А. (2019). Машинное обучение: алгоритмы и модели (с. 220–236). Санкт-Петербург: БХВ-Петербург.
5. Иванов, Д. (2020). Практическое руководство по машинному обучению с использованием Python (с. 120–136). Санкт-Петербург: ООО «Издательство Питер».
6. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436–444.

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ БОЙЫНША ЖЕТІ МОДУЛЬДІ САБАҚҚА КІРІКТІРУ

Сарсембаева Гаухар Аманбековна

«А-Status» мектеп-гимназияның бастауыш сынып мұғалімі, педагог-зерттеуші

«Балаға айтып түсіндіргеннен гөрі, қолымен ұстап, көзімен көріп, мұрнымен иіскеп түсіндірген сабақ ұғымды» деп, Ыбырай Алтынсарин атамыз айтқандай, мен тізбектелген сабақтар топтамасын құруда белгілі бір мақсат қойдым. Бұл мақсатқа өзіміздің "Мұғалімге арналған Нұсқаулық" үлкен көмегін тигізді. Нұсқаулық мақсатында көзделгендей, мұғалім ең біріншіден, тізбектелген сабақтар топтамасын ұйымдастырады, одан кейін сол енгізген модуль ықпалын жұмыс барысында нақтылайды. Одан кейін нәтижені анықтайды және сол әр өткізген сабағында барлық оқушының сабаққа қамтылуын қамтамасыз етеді. Міне, осындай мақсатқа негізделген орта мерзімді жоспарлауды ана тілі пәні бойынша құрып және жеті модульді қамту арқылы қандай нәтижеге жеткеніме түсінік берейін: бағдарламаның жеті модульді кіріктіре отырып, сабақ өткізуді ең бірінші, нақты мысал ретінде кейбір сабақтарымды тақырыбыма байланысты арқылы топқа бөлуден бастадым және алдын-ала өздері нақтылаған "бағалау критерий" бойынша өздерін-өздері бағалайтынын ескертуден бастадым.

Сыныпта барлығы жиырма екі оқушы бар, олардың бәрінен де ұнайтыны осы топқа бөліну. Ал, "бағалау критерийі" де оқушылардың қызығушылығы мен жауапкершілігін арттыратын және де өзі оны дайындауға ат салысқанын сезе отырып, өз тобына азда болса үлес қосқысы келетін әрекеттер жасайды. «Бағалау критерийі» тақтада үнемі сабақ сәтінде ілініп тұратын және де оқушылардың қолында да болатын. Ол аты мен тегін жазудан басталып, ары қарай үй тапсырмасының орындалу, жаңа сабақты меңгеруі, тапсырмаларды орындауы, дәлелдер келтіруі дегендей есептеуді онға дейінгі ұпаймен қорытындылайтын жұмыс түрлері еді.

Оқыту оқушылардың оқу үдерісіне белсене қатысуы, жаңа тақырып пен өткен тақырып бойынша берілген сұрақтарға сыни тұрғыдан ойлауы арқылы жауап беруі, ойлау мен талқылаудың нәтижесінде жаңа тақырып туралы алған ақпаратты бағалап, талдап бере алатындай дәрежеде көрінгенде ғана нәтижелі болуы тиіс. Сол сияқты осы сын тұрғыдан ойлау көбінесе қарсы пікір айтуға, баламалы шешім қабылдауға, ойлауға және іс-әрекетімізге жаңа немесе түрлендірілген тәсілдерді енгізуге дайын болуға, ұйымдастырылған қоғамдық әрекеттерге және басқаларды сыни тұрғыдан ойлауға баулуды білдіреді. ("Мұғалімге арналған Нұсқаулық" 49-бет)

Осылайша тізбектелген сабақтар топтамасында төртінші сабағым ана тілі пәнінен Сейітқұл Оспановтың мысалы "Шыбын мен Көбелек" тақырыбында болды. Сабағым жаңаша әдіспен өткізілетіндіктен оқушыларға менімен және өзара тығыз байланыста болу керектігін, сабақтың мақсатына жету үшін олардың іс-әрекеттерінің маңызды екенін түсіндіріп айттым. Сабақтың мақсаты: мысалдағы негізгі ойды ұғындыру. Осы мақсатқа үш міндет қоя отырып оқушылардың мысалдың мазмұнын игеру үшін, сабағым "Блум таксономиясы" бойынша құрылған және өзім оқып - үйреніп жатқан әдіс-тәсілдерді, бағдарламаның жеті модульді қамтуға тырыстым. Сабақты сыныптағы психологиялық ахуалды реттеуден бастадым. Сыныптағы оқушыларды шеңберге тұрғызып «Жылы сезімдер» тренингін ұйымдастырдым. Сыныпты топқа бөлу мақсатында түрлі жәндіктер арқылы төрт топқа бөлдім және алдын-ала өздері нақтылаған "Бағалау критерийі" бойынша өздерін-өздері бағалайтынын ескерттім. Осы мақсатта әр топтан топ басшыларын сайлап, солардың сабақ барысында әр оқушының берген жауабына байланысты балдық жүйемен бағалап толтыратындықтарын түсіндірдім. Тақырыпқа байланысты қызығушылықтарын оята алдым ба? Осы мақсатта Блумның "Білу" сатысында барлық топқа жұмбақтар айтылып, топта жұмбақтың жауабын дұрыс тауып

айтуға және сол туралы қысқаша мәлімет айтып шығуларын талап еттім. Оқушылар топта жауабын тауып, өз болжамдары бойынша әр жәндікке сипаттама берді. Нәтижесінде бүгінгі сабақтың тақырыбы анықталды.

«Түсіну» сатысында оқушыларға "Білемін. Білгім келеді. Білдім" деген кесетемен жұмыс жасауға бағыттап отырдым. - Шыбын мен көбелек туралы не білесіңдер? - Шыбын мен көбелектің арасында қандай әңгіме болуы мүмкін? - деген секілді сұрақтар қойдым, әр топқа ой тастау арқылы жұмыс жасау бағыттарын бақылап отырып осы жерде байқағаным оқушылар берілген сұрақтарға жұмыла бас қосып, ақылдасып әр топ өз ойларын тұжырымдап сұрақтарға мынадай жауаптар жазып, айтып берді: II топта С-деңгейіндегі оқушым Ұлжан: Шыбын - жұқсыз, салақ жәндік - деген жауабын айтты, I топта В-деңгейіндегі оқушым Бексұлтан: көбелек нәзік, гүлге ұқсайтын жәндік деген жауабын айтты. А-оқушым Ерасыл өз ойын жинақтап нақты жауап беруге тырысты: көбелектің екі түрі бар: олар күндізгі және түнгі көбелектер деп, олардың кейбіреуі астыққа, киімге, т.б. зиян келтіреді деген өзіндік ой –пікірін айтты. III топтан Аружан оның жауабын толықтырғысы келетіндігін білдірді: пайдалы көбелектер керісінше гүлдерді тозаңдырады, олар аз өмір сүреді, сол үшін оларды адам ұстауға болмайды, өйткені тез өліп қалуы мүмкін деген өзінің ұтымды да, ұшқыр ойын жеткізе білді. Осы жерде «Талантты және дарынды балаларды оқыту» модулінің көрініс тапқанын байқадым. Аружан әр уақытта өзінің осындай ойлы да жүйелі түрде берілген жауаптарымен ерекшеленіп отыратын оқушы.

Оқушылардың берген жауаптарын қосымша толықтырып, түсінік бере отырып, осы сабақпен "Шыбын мен Көбелек" туралы интербелсенді тақтадан суреттер көрсетіп қысқаша мәлімет беріп байланыстырдым. Мағынаны тану мақсатына байланысты жасаған әрекетім оқушыларға қаншалықты әсер етті? Бұл жердегі мақсатым бүгінгі сабақтағы мысалдың негізгі ойды ұғындыру. Оқушыларға бүгінгі өтетін сабақтың тақырыбымен таныстырып, авторы және оның өмірбаяны жайлы интербелсенді тақта арқылы слайд көрсетіп, тоқталып өттім. Бұдан соң жаңа тақырыпты өз беттерімен оқуды топтарға бөліп беру арқылы меңгертуде «ЖИГСО» әдісін қолдандым. Оқушыларды 1-ден, 4-ке дейін санатқызып жанұя тобынан, жұмысшы топтартарына бөліп отырғыздым, енді осы жұмысшы тобында отырып бірлесіп жұмыс жасау керек екендіктерін ескерте отырып, әр топқа бөліктерге бөлінген мәтіндік тапсырмамен қалай жұмыс жасау керектігін түсіндіріп өттім. Мерсер(2005) Құрдастар тобындағы өзара қарым-қатынас оқуда маңызды рөл атқаратындығын атап көрсетті.

Оқушылар жұпта немесе топта жұмыс істегенде олар « мұғалім-оқушы» сұхбаты түрінде өзара іс –қимылға қарағанда мейлінше симметриялы болып табылатын өзара іс-қимылға тартылады, осылайша негізделген дәлелдерді әзірлеу және қадағаланатын оқиғаларды сипаттауда түрлі мүмкіндіктерге ие болады. Александер (2008) диалог түрінде оқыту оқушыларды ынталандыру және дамыту үшін әңгіме күшін қолдануға мүмкіндік береді деп санайды. Диалог түрінде оқыту Бахти (1981) , Мерсер (2005), Велс (1999), Вуд (1998) жұмыстарында бейнеленген. Александердің пайымдауынша диалог арқылы мұғалімдер күнделікті ойталқыларда «салауатты» келешек мүмкіндіктерін анықтап, оқушылардың дамып келе жатқан идеяларымен жұмыс жасауларына және түсінбеушілікті жеңе білулеріне көмектесе алады. Оқушыларға әртүрлі және кеңейтілген сыныпта жүргізілген диалогтерге қатысу мүмкіндіктері берілгенде, олар өзіндік түсініктерінің өрісін зерттей алады. Бұл мүмкіндіктер олардың тілді білімді құру құралы ретінде қолданудың жаңа тәсілдерін тәжірибеден өткізуіне жол ашады. (Нұсқаулық 29-бет)

Мәтінмен жұмыс жасауда не байқалды? Оқушылар жұмысшы тобында берілген тапсырманы талдап, түсініп алып, жанұя тобына қайта оралды. Әр топтан берілген бөліктер бойынша түсініп келген оқушы қасындағы серіктестеріне әр бөліктен түсінгендері бойынша мазмұнын түсіндіріп өтулерін талап еттім. Мысалы: Ерасыл жұмысшы тобында I бөлікті оқып танысты, ал мен Бексұлтаннан II бөліктен не туралы түсіндіргенін сұрап, басқа оқушылардың да әңгіменің мазмұнының ары қарай қалай жалғасын табатынын реті бойынша сұрап шықтым. «ЖИГСО» әдісі арқылы әңгіменің мазмұнын игеруге ықпал жасадым, бұл

әдіс-тәсілді қолдану барысында оқушылар әңгімені өз беттерінше оқып түсінді, бір-біріне түсіндіре отырып диалогтік қарым-қатынасқа түсті. Яғни белгіленген минуттардан соң топтар өз жауаптарын түсіндірді. Ынтымақтастық атмосферасында топтар бірін-бірі тыңдап, сұрақтар қойып, жауаптарды "қол шапалақтау" арқылы бағалап отырды. Келесі "Қолдану" сатысында оқушыларға постермен жұмыс, рөлдік ойындар берілді. Осы тапсырмаларды қолдану барысында қандай нәтижеге жеттім? Екі топқа мозайка құрастыру тапсырдым. Үшінші және төртінші топқа мысалды рөлге бөліп ойнау және мимикамен көрсету арқылы тапсырмалар берілді. Осы жолы С-деңгейіндегі оқушым Ұлжан топ ішінде белсенділік танытып топта жұмыс жасауға қабілетінің бар екендігін байқатты.

Осы әдіс-тәсілді қолдану арқылы С-оқушым Ұлжанның жұмыс жасауға деген қызығушылығын ояттым. Ал рөлдік ойындар да оқушылар қызығушылықпен орындап, өзара диалогтік қарым-қатынасқа түсті. "Талдау" сатысында «Венн диаграммасын» оқушылар мысалмен жұмыс жасағаннан кейін шыбын мен көбелекті салыстырып, әрқайсысының өзіне тән жеке қасиеттері мен екеуіне ортақ қасиеттерін табу арқылы толтырды. Осы жерде оқушылар сыни тұрғыдан ойлауға әрекет жасады, содан еш қиындықсыз тапсырманы белсенділікпен орындады. Слайд көмегімен "Сен білесің бе? бетшесінен Шыбын мен Көбелек жайлы оқулықта жоқ мәліметтермен танысты. "Жинақтау" сатысында оқушыларға мысалдағы жәндіктердің іс-әрекетіне байланысты ой туындап, жауап беретіндей дәрежеде сұрақтар қойдым. Осы кезеңде қойылған сұрақтарға оқушылар сыни тұрғыдан ойланып жауап бере алды ма?

Оқушыларға бағытталған сұрақтар бердім? Сұрақтарға дұрыс жауап беру үшін оқушылар диалогтік қарым –қатынасқа түсті, сыни көз-қарастары қалыптасып өзіндік ой пікірлер мен ұсыныстар айтуға үйренді, және де, осы жерде мен жеті модульдің бірі «Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер» модулін, оның ішіндегі «Диалогтік оқыту» арқылы оқушыларды сыни ойлауға жетелеп отырдым. I топқа: Мысал несімен қызықты болды? I топтан- Мысалда мақтаншақ шыбын туралы болды. II топқа: Шыбын мен Көбелек неге келіспей қалды? - деп қойылған сұраққа былай деп - Әлия өз ойын білдірді: Бұл жерде шыбын тәккапарланып көбелекке сөйледі. III топқа: Шыбын не деп мақтанды? Көбелек оған не деді - сұрағыма В-деңгейіндегі оқушым Бексұлтан: Мен осы үйдегі барлық тағамның дәмін көремін, осы үйдің қожасы сияқтымын деді, ал көбелек болса оған сен жұқсыз, салақсын, сен барлық ауруды таратушысын, сені адамдар жақтырмайды, бірден сапалақпен ұрады, ал мені болса барлық адамдар жақсы көреді, өйткені мен гүлге ұқсайтын нәзікпін -деп жауап қайтарады. Бексұлтанның берген жауабына оқушылар да өзімде риза болдым. IV топқа: Қайсысының айтқаны дұрыс деп ойлайсыңдар? - Осы топтағы С-деңгейіндегі оқушым Ұлжан: Көбелектің айтқаны дұрыс, ал шыбын болса, өзінше мақтанамын деп соңында оны қожайын әйел үйден қуып шықты?-деген сұрағыма топ ішіндегі оқушылардың бірі: Жақсыдан үйрен, жаманнан жирен -деген мақалды айтты.

Александр (2004) білім берудегі әңгімелесуді- қарым-қатынас жасаудың бірсарынды үдерісі емес, керісінше, идеялар екі жақты бағытта жүреді және осының негізінде оқушының білім алу үдерісі алға жылжиды деп тұжырымдағандай, бүгінгі сабақтағы оқушылардың іс-әрекеті, жаңа мәтінді өзара талдап, жан-жақты пікірлермен әңгіменің мағынасын ашқаны дәлел болды. Мәтіндегі жаңа сөздерді де топқа тастап әр топ өз түсінігі бойынша ашу берілді. Жаңа естіген сөздерінің мағынасын оқып, оны түсініп, топта талқылап мағынасын ашқаны мені қатты қуантты. Мысалы, түсініксіз сөздің мағынасы қасында берілген. Сол мағынасы бойынша түсініксіз сөзді түсініп оны да талқылығыны. Лев Выготскийдің «ЖАДА-да ересек адам өзара қарым-қатынас барысында тапсырманы алдыңғы білімдер және тәжірибемен байланыстыра отырып және қызметті жүзеге асыруда баланың мақсатты түрде қатысуына мүмкіндік бере отырып басшылық жасайды» деген тұжырымына сүйене отырып, оқушылардың мәтіннің мән-мағынасын өздері ашуына мүмкіндік бердім. Талқылау мен диалог өзінің танымдық әлеументімен ерекшеленеді. Диалог барысында балаға баламалы мүмкіндіктер беріліп, басқа адамның көзқарасын өзінің тұжырымдамалық түсінігін тереңдетіп дамуын ынталандыратын әдістермен қарастыру

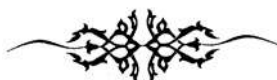
ұсынылады. Бұл - мұғалімдердің көпшілігінің түсінігі бойынша, диалогпен басым ауызекі немесе «интерактивті» арасындағы айырмашылықты логикалық және ұтымды дәлел ретінде қолданылатын «диалектика» элементі (Wolfe and Alexander, 2008) "Бағалау" сатысына келгенде, әңгіменің соңғы абзацын оқып, қандай қорытынды пікір айтуға болады деген тапсырма берілді. I топтағы оқушым Ерасыл: Абай атамыздың қара сөзінен : Кеселді жалқау, қылжақбас. Әзір тамақ, әзір ас. Сыртың пысық, ішің нас. Артын ойлап ұялмас. - деп қорытынды пікірін айтты. Одан кейін көбелек пен шыбынға өлең құрастыру тапсырылды. Осы әдіс-тәсілді қолдану барысында өзім зерттеуге алған үш оқушының бойынан нені байқадым? Менің байқағаным зерттеуге алған үш оқушымының бойында өзгерістер пайда болғаны. Жалпы айтқанда А,В,С деңгейіндегі оқушылардың бойында алғашқы уақытпен салыстырғанда ілгерушілік байқалды. Өздігінен үйренуге қалыптаса отырып белсенділігі мен қызығушылықтары артты. I топтан А-деңгейіндегі оқушым Ерасыл өзінің өлең құрастырып жазуда ұйқастыра білетін шеберлігін көрсетті, өлең жолдарындағы ұйқастырып жазуы өз үйлесімін тауып, жағымды әсер қалдырды. II топтан В-деңгейіндегі оқушым Сұлтан кестені толтырғанда сыни көз-қарасының қалыптасқанын байқатты. Ал ендігі кезекте III топтағы С-деңгейіндегі оқушым Амина өлең құрастыру барысында өзінің бойында талпыныстың пайда болғандығын байқатты. Рефлексивті оқытуға балалардың үйренгендері жайында сыни тұрғыдан ойлауы жатады. Бұл олар көрсеткен сыни тұрғыдан ойлау тәртiптерi мен дағдыларын зерттеудi, жазып алуды және бағалауды талап етедi. Бұл қабiлеттер мен дағдылар оқу үдерiсiндегi белгiлi бiр дәлелдердi талқылап, қарастыруды қажет ететiн тапсырмаларды орындау барысында көрiнiс бередi.(Нұсқаулық53-бет) Сабақты қорыту кезінде оқушыларға жалпы "Концептуалды кестемен" жұмыс берілді. Төрт сабақта өткен мысалдардың тақырыбы, оның негізгі ойы және өз бағасы берілді. Төрт топтан оқушылар белсенділік көрсетіп кестені толтырып шықты. Бағалау барысы қаншалықты оң шешімін тапты? Бұл кезеңде әр оқушы сабақтың басында таныстырып өткен Блум сатысы бойынша критерийлерге қарап өз-өздерін бағалай бастады.

Бағалау барысында оқушыларға "Түймедақ" гүлінің кім қай сатысына жеткені туралы айтып шықтым. Жапырағы - үш тапсырманы орындағаны үшін, гүлі - бес тапсырманы орындағаны үшін, жоғарыдағы көбелек -алты тапсырманы орындағаны үшін, әр оқушы өздерінің аттарын стикерге жазып қою керек екендігін айттым. Оқушыларға тиісті бағаларын хабарлағаннан кейін, сабақтағы жасаған іс - әрекеттеріне байланысты алған бағасы екендігін түсінді. Оқушының дамуына ерекше әсер ету түрі көшбасшылық екенін білеміз. Сондықтан біз оқушыны дамыту жұмысының көшбасшысымыз. Оқыту сияқты көшбасшылық та адамның тұрақты дамуға жетелейтін негізгі қабілеті болып табылады (Нұсқаулық 87- бет). Сыныптағы жиырма екі оқушыға бағыт-бағдар беретін көшбасшы ретінде өзімнің әрбір іс-әрекетімнің шынайы болуына, әдебім мен ұстамдылығыма мән беріп, барынша әдепті де, парасатты болу үшін өз-өзімді үнемі реттеп, қадағалап отырдым. Оқушыларымды сыйлап, ар-намысына тимей, оларға өздерін дамыта білулеріне тиімді әдістерді пайдалану арқылы мүмкіндік беруге тырыстым. «Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқыту және оқу модулін байланысты ескеріп жасадым, сыныбымдағы оқушылардың көпшілігі 9-10 жасар балалар болғандықтан білім стандартымен бекітілген бағдарлама бойынша берілген тақырыптарға байланысты әдіс-тәсілдер мен әр түрлі тренингтер, сергіту сәттерін, басқа да тапсырмаларды сәйкестендіріп қолдандым. Оқушылар кері әсер парағын қаншалықты жазуға дағдыланды? Оқушылар «Кері байланыс» нәтижесінде "Бүгін мен не үйрендім?", "Маған не ұнады/ұнамады?", "Жаңа сабақ бойынша сұрақ немесе пікірің?" түрінде қорытындылады. Оқушылар пікірі бойынша топқа бөлініп отыру, сабақты өз беттерімен меңгеру өте қызықты болған. Оқушылар сыни тұрғыдан ойлауға, еркін сөйлеуге, ой бөлісуге, шығармашылық қасиеттерін қалыптастыруға, көзқарастарын кеңейтуге, баланың ізденуіне, зерттеуіне үздіксіз жол аштым. Бұл жетістік бағдарламаның нәтижесі. Алдағы уақытта сабақ кезеңдерінде оқушылардың түсіну дәрежесін жетілдіре түсетіндей сұрақтар мен тапсырмалар беруді одан әрі дамыта беремін. Бұл менің жұмысымның нәтижесін жақсартады.

Елбасы: Нұрсұлтан Назарбаев «Болашақта еңбек етіп өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары. Мұғалім оларды қалай тәрбиелесе, Қазақстан сол деңгейде болады, сондықтан ұстазға жүктелетін міндет ауыр» деген болатын. Болашақта оқушыларымыздың саналы, парасатты, білімді боларына сенімдімін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Мұғалімге арналған нұсқаулық», баспаға «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығының Әдістемелік кеңесі ұсынған, 2012 ж.
2. Мирсеитова С.С. Словарь RWCT. – «Кәсіби даму мектебі» сериясы, Алматы: Верена, 2005.
3. Әрекеттегі RWCT философиясы мен әдістері. – «Кәсіби даму мектебі» сериясы, Алматы: ИздатМаркет, 2004.
4. Мирсеитова С.С. Оқыту ізденіс ретінде және ізденіс оқыту ретінде. – «Кәсіби даму мектебі» сериясы, Қарағанды, 2011.

ӘОЖ 517.51:004.2

**ЕКІНШІ РЕТТІ ҚИСЫҚ - ЛИМНИСКАТАНЫ MAPLE БАҒДАРЛАМАСЫНДА
ЗЕРТТЕУ**

**Мамыралы Н.Н. - «Математика, математиканы оқыту» мамандығының
3 курс студенті, Егемберді Ш.Қ. - аға оқытушы, магистр
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Бұл мақалада Maple бағдарламасы және Maple бағдарламасында лимнискатаның зерттелуі қарастырылған. Лимниската — бұл екінші ретті жалпақ алгебралық қисық, онда әрбір нүктеден берілген нүктелерге (фокустарға) дейінгі қашықтықтардың көбейтіндісі тұрақты болады. Лимнискатаны Maple жүйесінде зерттеу оның нақты аналитикалық шешімін алуға және графикалық моделін құруға мүмкіндік береді. Maple бағдарламасының геометриялық фигураларды салу және зерттеу барысында алатын орны жайлы сипатталған. Лимниската қисық болғандықтан, оларды салу және есеп шығару барысында зерттеу қиынға соғады. Математикалық модельдерді құру және оларды графикалық бейнелеу, түсіну процесінде оқытудың зерттеу деңгейіне жетуге мүмкіндік беретін компьютерлік бағдарламаларды пайдалануға болатынын көрсетеді. Екінші ретті қисықтарды зерттеу және оларды теориялық тұрғыда түсіндіру процесін Maple бағдарламасы жеңілдетеді.

Аннотация. В этом статье рассматривается программа Maple и предусматривает изучение лимнискаты в системе Maple. Лимниската - это плоская алгебраическая кривая второго порядка, в которой произведение расстояний от каждой точки до заданных точек (фокусов) является постоянным. Изучение лимнискаты в системе Maple позволит получить его точное аналитическое решение и создать графическую модель. Описано расположение Maple в процессе построения и изучения геометрических фигур. Поскольку лимнискаты кривые, их сложно исследовать при построении и составлении отчетов. Показывает, что в процессе построения математических моделей и их графического отображения можно использовать компьютерные программы, позволяющие достичь исследовательского уровня обучения. Процесс изучения вторичных кривых и теоретической интерпретации их упрощает программа Maple.

Abstract. his article considers the Maple program and provides for the study of limniscata in the Maple system. A limniscate is a second-order planar algebraic curve in which the product of distances from each point to given points (foci) is constant. Studying the limniscate in the Maple system will allow you to get its exact analytical solution and create a graphic model. Describes the location of Maple during the construction and study of geometric shapes. Because limniscates are curves, they are difficult to investigate when building and reporting. It shows that in the process of building mathematical models and their graphical display, computer programs can be used to achieve the research level of training. The process of studying secondary curves and theoretically interpreting them is simplified by the Maple program.

Кілт сөздер: Maple бағдарламасы, лимниската, екінші ретті қисықтар, полярлық координата, график, функция, plot.

Maple – бұл бағдарламалық пакет, яғни компьютерлік алгебра жүйесі. Бұл жүйе 1984 жылдан бері күрделі математикалық есептеулерге, деректерді визуализациялауға және модельдеуге бағытталған бағдарламалық өнімдерді шығаратын Waterloo Maple Inc. компаниясының өнімі. Maple бағдарламасы күрделі символдық математикалық есептеулерді орындауға, интегралдарды табуға және дифференциалдық теңдеулерді шешуге арналған кәсіби бағдарлама.[1,б.110]

Maple графикамен жұмыс істеуге арналған бірнеше арнайы пакеттерді қамтиды. Дегенмен, функция графиктерін және қарапайым қисықтар мен беттерді салу үшін бұл бумаларды жүктеп алудың қажеті жоқ. Ол үшін Maple өзегіне енгізілген сюжеттік функцияны пайдалану жеткілікті.

Maple функционалдық графиктердің барлық түрлерін құруға мүмкіндік беретін қуатты визуализаторды ұсынады. Оларға екі өлшемді және үш өлшемді, статикалық және анимациялық, бір түсті және көп түсті және т.б жатқызуға болады. Және, ақырында, Maple-дің өзінің интерпретацияланған бағдарламалау тілі бар, ол компьютер үшін толыққанды қолданбалы бағдарламаларды жасауға мүмкіндік береді. [2,б.205]

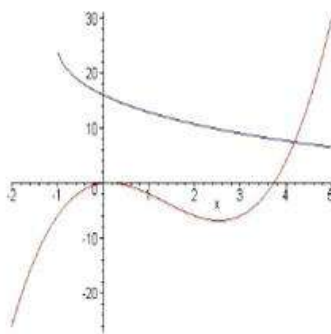
Суреттегі тінтуірдің сол жақ батырмасын басу арқылы сіз бұл нысанды белсендіре аласыз. Сонымен бірге жоғарғы мәзір мен басқару тақтасы екі өлшемді графикамен жұмыс істеуге арналған күйге айналады. Бір суретте бірден бірнеше графикті көрсету үшін график функциясының бірінші аргументі ретінде тізімді пайдалану жеткілікті.

Maple жүйесі пайдаланушыларға кез келген қиындықтағы математикалық тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді. Оның құрамында математиканың барлық бөлімдерін, соның ішінде математикалық талдауды, сызықтық алгебраны, дифференциалдық теңдеулерді, статистиканы, геометрияны және т.б. қамтитын 5000-нан астам кіріктірілген функциялар бар. Maple-де символ, сандық және гибридік алгоритмдер бар, сонымен қатар жүйенің алгоритмдік ядросы басқа платформаларға қол жетімді емес әдістерді қамтиды. Бұдан басқа, жүйе визуализация мен анимацияның 2D- және 3D- жасау үшін қажетті функционалға ие, сондай-ақ пайдаланушыларға өнімділігі жоғары есептеулер үшін тиімді алгоритмдерді ұсынады. [3,б.18]

Maple жүйесінде графикті plot командасының көмегімен саламыз. Бір координаттар жүйесінде бірнеше графиктер құру үшін plot командасында функционалдық өрнектерді , яғни $[f(x), g(x), h(x)]$ үтір арқылы тік жақшаларды пайдалану арқылы тізім түрінде жазу қажет. Maple өз қалауы бойынша қанша график болса сонша түс тандап алатынын байқауға болады. Бірақ әрбір график үшін түсті, үтір арқылы, plot пәрменінің ішіндегі түсті (color = red) қосып, өзіміз де көрсете аламыз. Келесі мысалды қарастырайық.

Мысал 1.

```
>plot([y, (5-sqrt(x+1))^2], x=-2..5,color=[red,blue]);
```


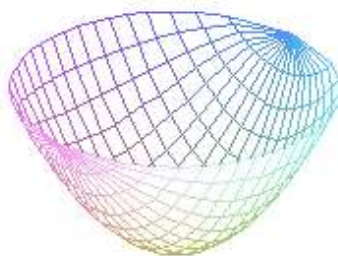
«1 – сурет - plot командасы арқылы алынған сызба»

Maple беттерді салу үшін plot3d командасын пайдаланады. Plot пәрмені сияқты, синтаксиске байланысты plot3d анық көрсетілген беттерді (екі аргумент функциясының графигі түрінде) және параметрлік түрде сала алады. Бетті нақты көрсету кезінде plot3d екомандасының бірінші аргументі екі айнымалының функциясын анықтауы керек, ал келесі екінші аргумент айнымалылар диапазонын көрсетеді (бұл жағдайда диапазонның шегі екінші айнымалы функциялар болуы мүмкін).

Бетті параметрлік түрде анықтау кезінде бірінші аргумент екі айнымалының үш функциясының тізімі болып табылады. Келесі екі аргумент, бетті нақты көрсету жағдайындағыдай, айнымалылар ауқымын анықтайды. [4,6.285] Әрине, бетті параметрлік анықтау кезінде plot3d командасының қосымша опцияларын да пайдалануға болады. Төмендегі мысалда түсінікті болу үшін саланың бір бөлігі салынғаннан кейін оның графигін айналдырамыз. Ол үшін алдымен сәйкес графикалық объектіні тышқанмен басу арқылы жай ғана белсендіріп, содан кейін қайтадан тінтуірмен оған қажетті орынды береміз. Сондай-ақ жарық моделі мен түс опцияларын пайдаланып сызбаны қанықсыздандырып және кескін масштабын 1:1 етіп орнатамыз.

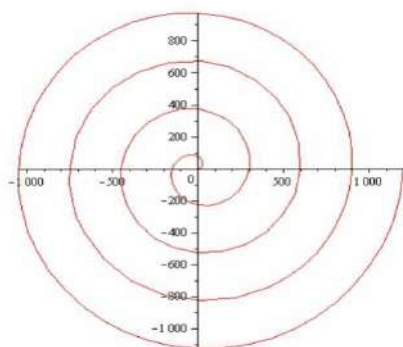
Мысал 2.

```
>y:=’y’:plot3d(x^2+y^2, x=-2..2, y=-sqrt(4-x^2)..sqrt(4-x^2),grid=[20,20])
```


«2 – сурет – plot3d командасы көмегімен алынған беттің графигі»

Мысал 3. `>plot3d([sin(v), cos(u)*cos(v), sin(u)*cos(v)], u=-Pi..Pi, v=-Pi/6..Pi/2, lightmodwl='none', color=white, scaling= CONSTRAINED);`

« 3- сурет- plot3d командасы арқылы салынған сызба»

Полярлық координаталардағы функцияның графигін `coords=polar` опциясы арқылы салуға болады. Полярлық координаталардағы график «Архимед спиралі» деп аталатын функция арқылы саламыз.

Мысал 4.

`>plot (150*phi/Pi=0....8*Pi,coords=polar`

«4 – сурет – полярлық координатадағы функцияның графигі»

Лемниската дегеніміз екі берілген нүктеге $F_1(a;0)$ және $F_2(-a;0)$ (фокусқа) дейінгі қашықтықтың көбейтіндісі тұрақты және a^2 тең болатын геометриялық нүктелер жиыны, мұндағы $a > 0$.

Енді осы лимнискатаның теңдеуін қорытып шығарайық.

$M(x;y)$ нүктесі осы қисықтағы еркін түрде алынған нүкте болсын. Осы $M(x;y)$ нүктесінен $F_1(a;0)$ және $F_2(-a;0)$ нүктелеріне дейінгі қашықтықты есептейміз. Сәйкесінше мынаны аламыз:

$$r_1 = \sqrt{(x - a)^2 + y^2} \text{ және } r_2 = \sqrt{(x + a)^2 + y^2} .$$

Лимнискатаның қасиеті бойынша $r_1 * r_2 = a^2$. Сондықтан лимнискатаның теңдеуі мынадай түрде болады:

$$\sqrt{(x - a)^2 + y^2} * \sqrt{(x + a)^2 + y^2} = a^2$$

Кішігірім түрлендірулер жүргізіп, мынаны аламыз:

$$(x^2 + a^2 + y^2 - 2ax)(x^2 + a^2 + y^2 + 2ax) = a^4, \quad (x^2 + a^2 + y^2)^2 - 4a^2x^2 = a^4$$

немесе басқаша мынадай түрде жазуға болады :

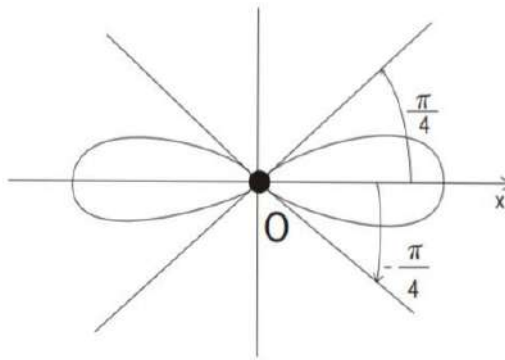
$$(x^2 + y^2)^2 = 2a^2(x^2 - y^2)^2.$$

$$x = \rho \cos \varphi, \quad y = \rho \sin \varphi$$

$$(\rho^2 \cos^2 \varphi + \rho^2 \sin^2 \varphi)^2 = 2a^2(\rho^2 \cos \varphi - \rho^2 \sin \varphi)^2$$

немесе

$\rho^2 = 2a^2 \cos 2\varphi$ түрдегі полярлық координатадағы лимниската теңдеуін аламыз. Лимнискатаны кейде $\rho = a\sqrt{\cos 2\varphi}$ теңдеуі түрінде қарастырады. Қарастырған қисықты Бернулли лимнискатасы деп атайды.

«5-сурет – Бернулли лимнискатасы»

Бернулли Лимнискатасы -екі симметриялық осі бар жалпақ қисық сызық. Пішіні бойынша Бернулли лимнискаттары шексіздік символына ұқсайды. Лимниската теңдеуі алғаш рет 1694 жылы Бернулли Якобтың «Curvatura Laminae Elasticae» атты мақаласында жарияланған. Бернулли Якоб бұл қисықты lemniscus деп атады. Лимнискатаны квадратура түрінде бейнелеу алғаш рет 1718 жылы Джюлио-Карло Фаньяноның «Metodo per misurare la lemniscata» атты мақаласында қолданылған болатын. XIX ғасырдың алғашқы жартысында Якоб Штейнер лимнискатаның басқа да қасиеттерін зерттеген.

Лимнискатаның негізгі қасиеттеріне мыналар жатады:

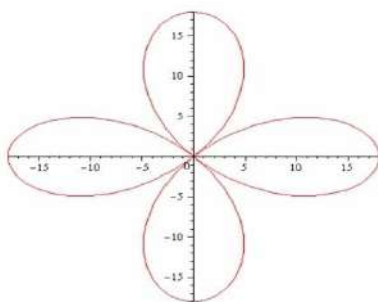
1. Лемниската – төртінші ретті қисық сызық.
2. Ол екі нүктеге – фокустардың ортасына қатысты симметриялы.
3. Қисықтың 2 максимумы және 2 минимумы болады.
4. Фокустар арасындағы кесіндінің ортаңғы перпендикулярдан бір жағында болатын максимумнан минимумға дейінгі арақашықтық максимумнан (немесе минимумнан) қос нүктеге дейінгі арақашықтыққа тең.

5. Лемнискатаны радиустың шеңберін $a = c\sqrt{2}$ сипаттайды. Сондықтан кейде теңдеулерде осы ауыстыруды жүргізеді [5,6.515]

Полярлық координаталардағы «Бернулли лимниската» деп аталатын функция графигін құру

Мысал 5.

```
>plot(18*cos(2*phi),phi=0...2*Pi,coords=polar
```


«6-сурет – полярлық координатадағы Бернулли лимнискатасы»

Maple-дің бай графикалық мүмкіндіктері қарастырылған мысалдармен таусылмайды. Мамандандырылған пакеттерді жүктегеннен кейін (бұл қалай жасалатынын төменде талқылаймыз) бағдарлама көпбұрыштар мен көпжақтарды, кеңістіктік қисықтарды, графиктерді, дифференциалдық теңдеулердің фазалық портреттерін, анимациялық кескіндерді және т.б. графикалық түрде бейнелеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі :

1. Матросов, А.В. Maple 6. Решение задач высшей математики и механики. -СПб.: БХВ-Петербург, 2001, 528 с.
2. Говорухин В.Н, Цибулин В.Г. Компьютер в математическом исследовании. Учебный курс.- СПб.: Питер, 2001. – 624 с.: ил.
3. Л.И.Син Методические указания к самостоятельной работе по курсу “Прикладные математические пакеты: Maple”, часть 2. Шахты – 2005, 29 с
4. Беклемишев Д.В. Курс аналитической геометрии и линейной алгебры. —Физматлит, 2005. — 304с.
5. Дьяконов В.П. Maple 9.5/10 в математике, физике и образовании. // –М.: СОЛОН-Пресс, 2006, 720 с.

УДК: 004.4'236

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУШЫ ҚҰРАЛДАРЫНЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ

Тасыбаев А.Қ. – т.ғ.к., доцент, Шинышера Ж.Б. – аға оқытушы
«Жартылыстану» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Қазіргі кезде білім беруді ақпараттандырудың негізгі талаптарының бірі — оқу процесін электронды оқулық немесе оқытудың компьютерлік құралдарын жасап пайдалану жайында қарастырылады.

Кілт сөздер: Электрондық оқулық жасау әдістері, Оқу құралы, Электрондық оқу құралы, Гиертекст, Интеллектуалдық ядро, Визуализация, Мультимедиялық электронды оқулық

Аннотация. В настоящее время одним из основных требований информатизации образования является разработка и использование учебного процесса электронными учебниками или компьютерными средствами обучения.

Ключевые слова: Методы создания электронного учебника, Учебное пособие, Электронный учебник, Иертекст, Интеллектуальное ядро, Визуализация, Мультимедийный электронный учебник.

Annotation. Currently, one of the main requirements for informatization of education is the development and use of electronic textbooks or computer teaching aids in the educational process.

Keywords: Methodology for creating an electronic textbook, Tutorial, Electronic textbook, Hiertext, Intellectual core, Visualization, Multimedia electronic textbook.

Электрондық басылым (ЭБ) – бұл графикалық, тексттік, цифрлік, тілдік, музыкалық, видео, фото және ақпараттар, сонымен қатар қолданушының басылымдық құжаттардың жиынтығынан тұрады. Электрондық басылымдар кез келген электрондық тасымалдаушыларда – магниттік оптикалық оптикалы дискілерде орындалуы және электрондық компьютерлік желілерде жариялануға шыққан.

Оқу электрондық басылымы (ОЭБ) – білімнің сәйкес ғылыми – практикалық саласы бойынша жүйеленген материалдарды білуі және студенттер мен оқушылар осы саладағы білімдер, біліктер және дағдыларды белсенді түрде пайдалану керек.

Оқулық (О)- мемлекеттік стандартқа және оқу программасына сәйкес оқу пәнінің немесе оның тарауын жүйелі мазмұнан тұратын басылымы.

Электрондық оқулық (ЭО) - өз бетімен немесе оқытушының қатысуымен оқу курсы немесе оның бір бөлімін компьютердің көмегімен меңгеруді қамтамасыз ететін программалық-әдістемелік кешенді айтады.

Оқу құралы (ОҚ) - бұл берілген басылымның түрі ретінде ресми түрде бекітілген және оқулықты толықтыратын немесе оны бөлшектеп немесе пайдаланатын оқулық.

Электрондық оқу құралы (ЭОҚ) - оқулықты толығымен немесе жартылай ауыстыратын немесе толықтыратын және басылым ретінде бекітілген электрондық басылым.

Гиертекст - электрондық формада ұсынылған және оның бір фрагментінен басқа фрагментіне дер кезінде өтуді қамтамасыз ететін тармақталған байланыстар жүйесімен жабдықталған жазба.

Интеллектуалдық ядро-математикалық операцияларды сандық және символдық формада шығаратын программалардың нақты жиынтығы.

Визуализация - суреттердің, графиктердің және анимацияның көмегімен көрнекі түрде көрсетілу.

Электрондық оқулық - оқу әдебиетінің жаңа жанры.

Электронды оқулық – бұл оқу пәнінің негізгі ғылыми мазмұны көрсетілетін магнитті тасымалдаушыда (қатты немесе иілгіш дискте) орнатқан, бақылаушы, моделдеуші және басқа программалардың жиынтығы. Электронды оқулық әдетте 3 компоненттен: курстың негізгі ақпараттық бөлігі берілген – презентациялық, алынған білімді бекітетін – жаттығу, білімгердің білімін бағалауға мүмкіндік беретін – тестілеуден тұрады. Электронды оқулықтың тиімділігі келесі ерекшеліктерінен көрінеді:

- қарама – қарсы байланысты қамтамасыз етеді;
- гиппермәтіндік түсініктемеге бірнеше рет сілтеме жасау уақытты үнемдейді;
- мәтінді экранға шығарып қана қоймай, оны әңгімелейді, көрсетеді, моделдейді және т.с.с., тап осы жерде мультимедиялық технологиялардың мүмкіндіктері мен ерекшеліктері көрінеді;

- жылдам, бірақ нақты бір адамға сәйкес темппен белгілі бір бөлім бойынша білімді тексеруге өте ыңғайлы.

Электрондық оқулықты жасаудың негізгі кезеңдері:

Қазіргі таңда автоматтандырылған оқыту жүйелерін, соның ішінде электронды оқулық жасаудың көптеген түрлері қарастырылды. Оларды құру әдістері де алуан түрлі. Оқу материалдарын ұсыну түрлері бойынша оларды негізінен 3 түрге бөледі (1-сурет).

1 сурет. Электрондық оқулық жасау әдістері

Суретте электронды оқулық жасаудың жай, мультимедиялық, гипермәтіндік әдістері көрсетілген.

Материалды ұсынудың кәдімгі құжат түрінде көрсетілуі, яғни, *қарапайым түрдегі электронды оқулық дайындау* – ол сызықтық түрде жалғаса қолданылатын жүйе. Бұл электронды оқулық түрі бойынша аздаған материалдық тақырыпқа және бетке бөлінген, мазмұнды, суреттермен текстік материалдар көлемінде берілді. Бұл электронды оқулықпен жұмыс жасау принципі бойынша оқылатын тақырыппен танысу алдын ала белгіленген, өзгертуге болмайтын заңдылықпен жүзеге асады. Бұл кезде жүйе бірінен-соң бірі орындалады және оқытудың ең басынан бастап қолдануды ұсынады. Бұл оқулық түрі бойынша білімді бағалауда тестік жүйе құрылмайды.

Мультимедиялық электронды оқулық - ол оқу материалдарын демонстрацияланған гармоникалық түрде таратады. Онда пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп түсіндіріледі. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әртүрлі суреттер, сұлба –тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп, оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұтымды болады. Мұнда практикум компьютерлік имитаторда құрылады. Оқыту жүйесінің типтері бойынша электронды оқулық жасаудың үшінші түрі – *гипермәтіндік электронды оқыту* жүйесі болып табылады. Гипермәтін - бұл ақпаратны басқарудың өзге тәсілдермен байланысқан түрі (мысалы, СУБД) пайдаланушы қызметі жұмыс істеуде көптеген керекті ақпараттардан іздеуден тұрады. Мұнда керекті пән не қажетті құжаттар мағынасы бойынша бір бірімен байланысады және гипермәтін мазмұнымен танысу информационды фрагмент арқылы жүзеге асады. Негізгі кемшілігі – Windows анықтамалық жүйесін қолданудағы модификацияның мүмкін болмауынан интерфейсін өзгертуге болмайды.

Электрондық оқулықты жасау бойынша методикалық нұсқаулар:

Электрондық оқулықты жасаудың бірінші кезеңінде қайнар көздері ретінде басылған және электрондық баспаларды таңдау керек. Олар:

- көбінесе стандарттық программаға толық сәйкес келу керек;
- гипертексттерді жасау үшін ыңғайлы;
- көптеген мысалдар мен есептерді қамтиды;
- ыңғайлы форматта болады.

Екінші кезеңде алынған қайнар көздер жиынынан бағасы және сапасы бойынша оптималдық арым – қатынастардан келісімдер жасалынады.

Үшінші кезеңде мазмұны өңделеді, яғни көлемі бойынша минималды, бірақ мазмұны бойынша тұйық модульдерден тұратын бөлімдерге материалды бөлу орындалады. Сонымен қатар пәнді меңгеріп алуға қажетті және жеткілікті ұғымдар тізімі қарастырылады.

Төртінші кезеңде модульдер құрылымына, индексіне және мазмұнына сәйкес қайнар көздердің мәтіндері өңделеді; тізімінде қамтылмаған мәтіндер алынып тасталынады; контекстік анықтамалар (Help) жүйесі өңделеді; модульдер және басқа гипертекстік байланыстар арасындағы байланыстар анықталады.

Осындай тәсілмен, компьютерлік реализация үшін гипертексттің жобасы дайындалады.

Бесінші кезеңде гипертекст электрондық формада шығарылады. Нәтижесінде оқу мақсаттарында пайдалануға болатын электрондық басылым құрылады.

Алтыншы кезеңде компьютерлік қолдау өңделеді: әрбір нақты жағдайда компьютерге берілетін қандай математикалық әрекеттер және компьютердің жауабы қандай формада ұсынылу керектігі анықталады; интеллектуалдық ядро жобаланады және шығарылады; математикалық есептерді шешу үшін интеллектуалдық ядроны қолдану бойынша пайдаланушылар үшін нұсқаулар өңделеді.

Нәтижесінде студенттерге қажетті аудиториялық сабақтарға пайдалы және мұғалімдерге ыңғайлы болатын қасиеттері бар жұмыс жасайтын электрондық оқулық құрылады.

Енді электрондық оқулық мультимедиалық құрылғылар арқылы одан ары қарай жетілуіне дайын.

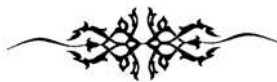
Жетінші кезеңде жеке ұғымдардың түсіндіру тәсілдері өзгертіледі және мультимедиалық материалдармен ауыстырылатын мәтіндер іріктелінеді.

Сегізінші кезеңде оқушының есте сақтау қабілетін пайдалану, яғни оқылатын материалды түсінуін және есте сақтауын жеңілдету үшін және мәтіндік ақпаратты экраннан алып тастау мақсатында жеке модульдердің дыбыстық мәтіндері өңделеді.

Тоғызыншы кезеңде өңделген дыбыстық мәтіндер диктафонға жазылады және компьютерде шығарылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ә. Жапарова - Информатика негіздерін оқу құралдары. Алматы экономика 2016 ж.
2. Жантекеева З.Ө., Нақысбеков О. Орысша – қазақша оқушыларға, студенттерге арналған сөздік. Алматы 2014
3. А.В.Шишкин, В.С.Черднеченко Некоторые методические аспекты дистанционного образования. // Открытое и дистанционное образование. 10 Б.Г. Жадаева. «Анимация для Web-страниц» Издательство Триумф. Москва, 2016г.
4. https://www.yaneuch.ru/cat_22/jelektrondy-ou-raldaryn-dajyndau-mseleler/546198.3417391.page4.html

ЯЗЫК И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ

Галагузова Тамара Алексеевна - профессор РАМ, магистр математики

Аязбаев Талгат Леспекевич - к.ф.-м.н., доцент

Факультет «Естественные науки»

Кафедра «Информационно-коммуникационные технологии»

Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Андатпа. Оқулықты оқығанда сізең біртанға жайып үдеріске – тіл арқылы бір адамның психикасының екінші адамның психикасына әсеретуіне қатысасыз.

Кілт сөздер: миыңыздағы белгілі бір жасушалар жиынтығы үнемі өзгеріп отырады, жаңа ойлар пайда болады.

Аннотация. Когда вы читаете учебное пособие, вы участвуете в одном из наиболее удивительных процессов – влияние психики одного человека на психику другого посредством языка.

Ключевые слова: Определенные наборы клеток в вашем мозге постоянно изменяются, возникают новые мысли.

Annotation. When you read a textbook, you are participating in one of the most amazing processes - the influence of the psyche of one person on the psyche of another through language.

Keywords: Certain sets of cells in your brain are constantly changing, new thoughts are emerging.

Создается новый человек. Тем не менее, бесчисленное множество людей с легкостью выполняют это удивительно сложное действие тысячи раз в день. Пожилые люди, старики, дети, парикмахеры, таксисты, сапожники, охотники и рыбаки — все они используют язык для общения с другими людьми, а если рядом никого нет, начинают разговаривать с сидящим в клетке попугаем, летящим птицей. Когнитивные психологи рассматривают язык как систему коммуникации, в которой мысли передаются с помощью звуков (как в речи и музыке) или символов (как в письменном языке и жестах) таинственной религиозной секты, люди постоянно разговаривают или иным образом используют язык.

Язык представлен, с одной стороны, как познание, с другой - как нейронаука. Для когнитивной психологии изучение человеческого языка интересно по следующим причинам.

1. Для развития языка у *homo sapiens* существует уникальный тип абстракции, механизм которого служит основой познания. Другие виды (пчелы, птицы, дельфины, луговые собачки и др.) также обладают сложными средствами общения, а обезьяны даже пользуются чем-то вроде языковых абстракций, но степень абстракции человеческого языка гораздо выше.

2. Языковая обработка является важным компонентом обработки и хранения информации. 3. Язык участвует в различных типах человеческого мышления и решения проблем. Многие, если не большинство, типов мышления и решения проблем происходят «внутренне» — в отсутствие внешних стимулов. Абстракции, выраженные в словесных символах, позволяют судить об этих событиях.

4. Язык является одним из основных средств человеческого общения, обмен информацией чаще всего происходит с его помощью.

5. Язык влияет на восприятие, которое является фундаментальным аспектом познания. Некоторые ученые утверждают, что язык, который человек использует для описания мира, влияет на то, как человек воспринимает этот мир. С другой стороны, развитие языка во многом основано на восприятии мира. Поэтому компоненты перцептивно-языкового процесса взаимообусловлены: один из них существенно влияет на другой. С этой точки зрения язык подобен окну в мир.

6. Обработка слов, язык и семантика, по-видимому, затрагивают различные области мозга и, таким образом, обеспечивают важную связь между нейроанатомическими структурами и языком. Кроме того, исследования патологии головного мозга часто выявляют отчетливые изменения речевых функций, как при афазии. Основной единицей разговорной речи является фонема. Фонемы – это отдельные звуки речи, представленные единичными символами и образующиеся в процессе сложного взаимодействия легких, голосовых связок, гортани, губ, языка и зубов. Если все эти органы работают нормально, то издаваемый звук может быть быстро воспринят и понят людьми, владеющими данным языком. В английском языке примерно 45 фонем, но используются они по-разному. Всего 9 фонем необходимы для произнесения более половины всех слов, а самые употребляемые в 100 раз чаще, чем наименее употребляемые. Фонемы, входящие в этот относительно небольшой набор, могут комбинироваться самыми разными способами, образуя тысячи слов, фонетически или орфографически сходных, но занимающих разное положение в семантическом пространстве. Звуки речи, производимые совместными усилиями легких, грудной клетки, языка и т. д. и образованные колебаниями голосовых связок, называются звонкими, например, а (звонкими являются все гласные) или з. При образовании глухих звуков, например звуков в слове шипение, голосовые связки не используются. Среди звонких и глухих звуков различают также шипящие (образуются при ограничении прохождения воздуха через рот), такие как ш, ф, в, ч, и взрывные звуки (при резком прекращении потока воздуха), например т и д. Фонемы пусты, они передают значение. Наименьшая единица языкового значения – это морфема. Морфемой могут быть слова, части слов, префиксы, суффиксы или их сочетания. Например, в предложении: *The old chemist loved joyful sounds* («(Этот) старый аптекарь/химик любил радостные звуки») слова «этот» и «старый» являются свободными независимыми морфемами. С появлением электронных звуковых устройств, предназначенных для фонетического анализа, должны были появиться новые результаты. Спектрограф был разработан для разделения частот, составляющих элементы голоса. Звуковые сигналы передавались на фильтры, каждый из которых резонировал в своем частотном диапазоне (эта система по своему принципу напоминает кроссоверный фильтр, применяемый в некоторых звуковых Hi-Fi системах, она разделяет сигнал на низко- и высокочастотные каналы и направляет их соответственно на НЧ и ВЧ). Выходные импульсы отдельных фильтров записывались на бумажную ленту. Это позволяло проводить визуальный анализ звуков речи и создавать «голосовые отпечатки». Отпечаток слова *say* ("сел" - сказал), где след в левом верхнем углу соответствует высокочастотной фонеме, представляющей букву *s*, а остальная часть следа изображает более низкие частоты сочетания *помощь* (" изд.)» (Якобсон, 1972). Использование спектрографа позволило детально изучить изменение акустических параметров разговорной речи во времени. Визуализация речи не только позволила исследователям детально изучить акустические параметры речи, но и имела прямое практическое значение для обучения языку глухих детей. Развитие речи у нормальных детей зависит от прослушивания речи, которая служит образцом, на основе которого ребенок производит звуки, которые он также слышит и, слыша их, может исправлять свои собственные звуки. Глухие дети лишены такой обратной связи, и мгновенная зрительная обратная связь (с помощью спектрографа), хотя и грубая, может в какой-то мере ее заменить.

Теория грамматики Хомского. Наиболее важными аспектами теории Н. Хомского ученые считают следующие положения [1].

1. Язык в значительной степени зависит от единообразия, и его структура часто больше связана с содержанием предложения, чем с его поверхностными характеристиками.

2. Язык не закрытая, а развивающаяся система.

3. Языковая структура основана на общих для всех языков элементах и отражает принципы организации познавательных процессов. Эти принципы организации напрямую влияют на изучение и генерацию языка.

Ноэм Хомский неоднократно критиковал бихевиоризм и его основной метод обучения SR (включая изучение языка); он утверждал, что развитие языка нельзя описать только с точки зрения оперантного обучения и что психологическая теория должна иметь дело с глубинными, а не поверхностными процессами. Хотя многие психологи отрицают критику Хомского, обычно считается, что она оказала далеко идущее влияние на теоретическую психологию и когнитивные исследования[2]. Холмский изменил свои взгляды на язык, создав трансформационную грамматику.

При этом наиболее интересны теории Хомского три концепции: поверхностная структура, глубинная структура и правила преобразований. Эти термины будут встречаться на протяжении всего нашего обсуждения и определяются следующим образом:

- поверхностная структура — та часть предложения, которая может быть выделена и определена обычным грамматическим анализом;
- глубинная структура – основная форма, содержащая значительную часть информации, необходимой для передачи смысла;
- правила преобразований – правила преобразования одной структуры в другую.

Исходя из введенных определений, революционным элементом в системе Хомского является трансформационная грамматика, включающая подробные правила преобразования языковых сообщений из одной формы в другую. В качестве примера рассмотрим следующие предложения: «Спортсмен заметил девушку из толпы» и «Девушку из толпы заметил спортсмен». В глубинной структуре обоих этих положений содержится одна и та же идея, но две данные конкретные формы (или поверхностные структуры) различны и связаны правилами преобразований. Для более детального анализа рассмотрим другой пример. Основной смысл простого предложения «Низкорослый бегемот увидел высокого жирафа» может быть выражен в следующей форме: «Высокий жираф был виден низкорослому бегемоту» или: «Это был невысокий бегемот, который увидел высокого жирафа». Преобладает понимание истинного смысла предложения, несмотря на смысловую перестройку, а в ряде случаев и изменение слов и морфем. Целостность значения сохраняется в глубинной структуре. Можно попробовать рассказать о каком-то событии в вашей жизни, скажем, о походе на концерт. Рассказав историю, перескажите ее еще раз, избегая использования одних и тех же предложений в пересказе.

Язык и нейронаука. По мнению ученых, язык многогранен. Он включает в себя идентификацию букв и слов, звуковые модели, ассоциативные сети, речь, понимание и личностно-социальные аспекты. Это средство не только общения, но и решения задач и мышления. Поскольку язык затрагивает так много когнитивных функций, поиск одного или даже нескольких нервных центров может быть столь же бесплодным, как и поиск неудачливого любовника, который ищет не в том месте. Вместо того, чтобы думать о локализации языковых функций в мозгу, разумнее было бы рассматривать нейронауку о языке как состоящую из совокупности способностей, имеющих свои собственные центры, а ее целостное функционирование зависит от бесчисленного числа взаимодействующих нервных центров. в то же время. Например, мы точно знаем, что два ранее выявленных центра (зона Брока и зона Вернике) отвечают за генерацию и понимание языка. Однако клинические результаты ясно показывают, что нарушение нейронных связей между этими областями приводит к глубокой афазии.

Нервная основа изучалась с помощью различных средств, включая клинические исследования пациентов с повреждением головного мозга, электрическую стимуляцию мозга, психохирургические процедуры, фармацевтические исследования и методы сканирования мозга. Мы не можем подробно представить данные, полученные в различных областях, а приведем лишь пример такого исследования. Крошечные биполярные электроды десятилетиями использовались в экспериментах на людях и животных. Несколько десятилетий назад Пенфилд, а также Пенфилд и Робертс (Penfield, 1959; Penfield&Roberts, 1959) потрясли психологический мир, представив записи речи пациентов, сделанные во время нейрохирургии, когда классические зоны, отвечающие за речь, такие как зона Брока и

а также некоторые участки моторной коры, участвующие в формировании речи, подвергались воздействию низковольтного электрического тока.

В одном случае, когда электроды были помещены в область речи, пациент (который был в сознании, потому что процедура требовала только местной анестезии) сообщил: «О, я знаю, что это такое. Это то, что вы вставляете себе в обувь». После снятия электродов пациентка сказала: «Нога» (Penfield & Roberts, 1959). Последующие эксперименты с использованием электрической стимуляции мозга, проведенные Оджеманном (Ojemann, 1991), менее интересны данные о мозге и языке. В них, как и в исследованиях Пенфилда, использовались пациенты, проходящие курс лечения эпилепсии, у которого удаляется часть коры головного мозга. В используемой процедуре Оджмана пациенту показывали картинку и просили назвать ее с помощью электрод включен и выключен. Как и в исследовании Пенфилда, исследователи смогли нанести на карту области коры, которые были отключены во время задачи, и исключить другие области, которые не были отключены [4].

Язык и знания. Этот параграф посвящен репрезентации знания — процессу, который некоторые исследователи считают важнейшим понятием в когнитивной психологии. Они даже заявляют, что «наука есть организованное знание» (Спендер 1864/1981). Прежде чем обсуждать знание, являющееся излюбленной темой философов, богословов и поэтов, необходимо понять, как этот не совсем понятный термин употребляется психологами. Под знаниями мы понимаем «хранение, объединение и организация информации в памяти». Информация выводится из ощущений, но знание немного отличается. Знание — это организованная информация; это часть системы или сети структурированной информации; в некотором смысле знание представляет собой систематизированную информацию. Мы сосредоточимся на представлении семантической информации, так как она продолжает оставаться доминирующей темой в этой области. Кроме того, мы обсудим несколько новых тем, которые обещают изменить наше понимание того, как знания представляются и хранятся в памяти. Эти темы включают нейрокогнитивную науку и коннекционизм. Одной из причин интенсивного изучения слов и языка является то, что степень вербального развития человека намного превышает таковую у представителей других видов; следовательно, этот отличительный признак является филогенетической демаркационной линией. По некоторым оценкам (Baddeley, 1990), количество слов, значение которых известно обычному человеку, колеблется от 20 000 до 40 000, а опознавательная память значительно лучше. Другая причина, наиболее важная для когнитивной психологии, заключается в том, что семантическая структура позволяет нам идентифицировать типы информации, которые находятся в памяти. Исследователей интересует, как эта информация связана с другими объектами в сознании. Конечно, для когнитивного психолога слова сами по себе так же интересны, как и звуки осциллографа. Слова существуют не из-за их внутренней ценности, а из-за понятий и отношений, которые они отражают, и это позволяет придавать смысл фактам и структурам знания. Изучая способы представления слов в памяти, мы можем исследовать три компонента представления знаний: содержание, структуру и процесс.

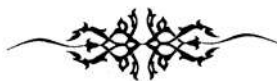
Семантическая организация. Семантическая организация означает (в кластерной модели) разделение близких по смыслу элементов на классы или группы. Например: Рейган, Клинтон, Буш, Никсон, Картер, Кеннеди - президенты США; их можно разделить на две группы: Клинтон, Картер, Кеннеди - президенты-демократы, а Рейган, Никсон, Буш - президенты-республиканцы. Более сложные семантические модели описывают взаимосвязь между разными понятиями (например: Клинтон был губернатором, Клинтон — демократ, у Клинтона есть нос). Организация знаний: «Дженнифер играла в баскетбол со своими друзьями». Знание может быть представлено в уме многими различными способами, включая отношения, лексические представления, пропозициональные отношения, образы и неврологические компоненты.

Гордон Бауэр. Гордон Бауэр сделал важные открытия в области памяти, мнемоники, математической психологии и обработки речи. На изучение факторов организации памяти

повлияли публикации Гордона Бауэра и его коллег (Bower, `1970; Lesgold&Bower, 1970; Bower et al., 1969). Работая в контексте современной когнитивной теории, Бауэр использует организующие факторы как в современном, так и в традиционном стиле. Как и в предыдущих исследованиях, оно направлено на то, чтобы показать влияние структурной организации на свободное воспроизводство. Бауэр считает, что организация семантических единиц оказывает гораздо более сильное влияние на память и воспроизведение, чем это было показано ранее. В одном из экспериментов (Bower et al., 1969) группа Бауэра попыталась выяснить влияние организующих переменных на воспроизводство с точки зрения составления различных концептуальных иерархий [5].

Список литературы:

1. <http://www.techworld.com/big-data/what-is-artificiel-general-intelligence-3645268/>
2. Шнайер Б. Прикладная криптография. Протоколы, алгоритмы исходные тексты на языке Си. М.:ТРИУМФ, 2002. 405 с.
3. Ключкин В.И., Николаенков Ю.К. Электрические и математические модели нейронов. НС прямого распространения: учеб. Пособие. Воронеж: Издательский центр Воронежского государственного университета, 2008. 63 с.
4. Чижов А.В. Математические модели ионных каналов, нейронов и нейронных популяций// От нейрона к созданию. СПб., 2009. С. 91–110.
5. Осипов Г.В. Синхронизация при обработке и передаче информации в нейронных сетях. Учеб.-метод. Материалы по программе повышения квалификации. «Хранение и обработка информации в биологических системах». Н. Новгород, 2007. 99 с.

ЭОЖ 004.946

VR ТЕХНОЛОГИЯНЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ

Омаров А.Ж. – т.ғ.к., Шомаева Г.К. – аға оқытушы

«Жаратылыстану» факультеті

«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада білім беру жүйесіне виртуалды технологияны енгізу, қолдану артықшылықтары қарастырылады. Виртуалды технологияның қазіргі заманға сай жасалу технологиясы сабақ ты қызықты әрі жаңа технология арқылы өткізілетіні жайлы мазмұндалады.

Аннотация. В статье рассматриваются преимущества внедрения, применения виртуальной технологии в системе образования. О современных технологиях создания виртуальных технологий будет рассказано, что урок будет проходить через интересные и новые технологии.

Annotation. The article discusses the advantages of using, introducing virtual technology into the education system. The lesson on the modern development of virtual technologies is interesting and will be held using new technologies.

Кілт сөздер. Виртуалды технологиялар, білім бағдарламалары, оқыту әдістері, информатика мұғалімі, білім беруді виртуаландыру, оқыту құралдары.

Күнделікті оқытуда ең озық технологияны қолдану маңызды деген ой тек қазіргі зерттеушілердің ғана емес, сонымен бірге әрқайсымыздың санамыздан кетпейді. Лингвистика және психология саласындағы мамандардың айтуынша, жаңа білімді игерудің

ең қолайлы шарттары — балалар мен жасөспірімдерде. Бірақ қызығушылықтың болмауы, дисперсия және қиын нәрселерге назар аудармау бізге кез келген жаста тиімді білім алуға мүмкіндік бермейді. Қазіргі білім беру жүйесі ойын-сауық саласымен бәсекелеседі және оқушыларды жаңа білімді игеру процесіне тартуға мүмкіндік беретін қабылдау тетіктерін қажет етеді. Өйткені, тиімді оқытуды алдымен қалыптастыру, содан кейін қолдау қажет қызығушылық тудырады.

Қазіргі уақыттағы оқушыларды суреттермен, ескі фильмдерді көрумен немесе тез ескірген әдебиеттерді оқумен баурап алу қызық емес. Сондықтан бүгінгі таңда білім беруде VR және AR қолдайтын құрылғылар танымал болып келеді.

Білім беру жүйесінде VR және AR қолдану маңызды ма? Елестетіп көрсек, мектеп мұғалімдеріне енді монотонды немесе, керісінше, Мысыр пирамидалары мен олардың құрылысының ерекшеліктері туралы айтудың қажеті жоқ. Виртуалды шындық шлемдері көмегімен партаның артында саркофаг туннельдерімен серуендеуге, лабиринттердің сыбдырын естуге және мыңдаған жылдар бұрын болған негізгі тарихи оқиғаларды өзіңіз бағалай аласыз. Осындай оқу сценарийлерімен бүгінде қоғамда аз сұранысқа ие, бірақ қазіргі заманғы ғылымның жан-жақтылығын сақтау үшін өте қажет мамандықтардың бүкіл буынын өсіруге болады.

Виртуалды технологияның артықшылығы неде? Олар сенсорлық органдар арқылы адам қабылдайтын ортаны құруға мүмкіндік береді. VR/AR жаңа білім алуға, әсіресе балаларға, жасөспірімдерге және жастарға білім беру үшін қолайлы жағдайларды модельдеуге мүмкіндік береді. Оқушы үшін ешкім ойламайды, ол барлық қабылданған ақпаратты өзі қайта қарастырады. Кім біледі, мүмкін VR және AR оқу процесінде жаңа білім мен ақпараттың "тазалығы" мәселесін шешуге мүмкіндік береді.

Виртуалды шындық біртіндеп оқуда ерекше орын алып келеді. AR ерекшелігі-бұл қоршаған ортадағы болып жатқан процестер туралы түсінікті кеңейтуге мүмкіндік береді. Жанартылған сенсорлық деректер жаңа емес, таныс ортада қалыптасады. Кез-келген объектілерді бастапқыда жоқ белгілі бір ортаға орналастыру білім беру міндеттерін орындау үшін ерекше тәжірибелерді модельдеуге мүмкіндік береді. Толықтырылған шындықтың пайда болуы көбінесе білім беру міндеттеріне байланысты.

Бұл белгілі бір объектілерді көрсетуге мүмкіндік беретін әртүрлі оқу материалдарындағы қосымша көрсеткілер мен белгілерді бейнелеу, оларды қабылдау үшін көрнекі етеді.

Виртуалды шындық саласындағы ең алғашқы жобалардың бірі "Handheld Augmented Reality" жобасы болды, оның авторлары Американың үш ірі университетінің ғалымдары болды. Жоба АҚШ Білім министрлігінің грант қаражаты есебінен жүзеге асырылды. Зерттеу аясында әзірлеушілер американдық мектеп оқушыларын оқыту мақсатында кеңейтілген шындық алгоритмдерін құруға арналған көптеген мәліметтер жиынтығын орналастырды. Өзінің нақты мектебінде жүріп, орналасқан жеріне байланысты оқушы білім беру міндеттерін алды, оны тек өзінің білімі арқылы ғана емес, сонымен қатар кеңейтілген шындық жүйесін қолдана отырып белгілі бір дағдылар арқылы шешуге тура келді.

Виртуалды және кеңейтілген шындық қол жетімді болады, өйткені қазіргі уақытта оларды пайдалану үшін тек заманауи смартфон болуы керек. Бірнеше жыл ішінде мобильді қосымшалар дүкендері VR және AR қолдайтын мыңдаған бағдарламаларға толы болды.

Vito Technology компаниясының жетілдірілген "Star Walk" және "Solar Walk" қосымшалары астрономдар арасында ғана емес, қарапайым пайдаланушылар арасында да ерекше атаққа ие болды. Компанияның АҚШ, Германия және Ресейде кеңселері бар. 2010 жылы бұл қосымшаларды Стив Джобстың өзі Apple-дің жыл сайынғы тұсаукесері кезінде көрсетті. 7 жылдан астам уақыт бұрын әлемдегі ең ірі технологиялық корпорацияның басшысы мұндай қосымшалар кәсіби астрономдарды оқытуға ғана емес, сонымен қатар виртуалды шындық технологиялары арқылы қарапайым пайдаланушылардың ғарыш әлемінің қыр-сырымен таныстыруға қалай мүмкіндік беретіні туралы ойлады.

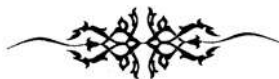
Біз мобильді индустрияда VR және AR шешімдерін интеграциялау үрдісін күтеміз, өйткені пайдаланушылар тәулігіне 24 сағат болатын бір құрылғыда кең мүмкіндіктерге ие болғысы келеді. Біздің көпшілігіміз өз өмірімізді ұялы байланыссыз және жылдам интернетсіз елестете алмаймыз. Басқару қиын болуы мүмкін Қосымша жабдық үшін төлеуге дайын адамдар аз. Сондықтан мобильді индустриядағы VR және Ar технологияларының белсенді кеңеюі тұтынушылардың үміттерін қанағаттандырады.

Білім берудегі AR және VR форматтары әртүрлі болуы мүмкін, бірақ олардың бетпестестігінен артықшылығы айқын. Виртуалды және Толықтырылған шындық арқылы тәжірибе мен суреттерді беру, ең алдымен, қатысудың тиімділігіне, демек, білім беру процесін жетілдіруге байланысты. Vrar lab компаниясының зерттеулеріне сәйкес, білім алушылардың 90% - дан астамы осындай материалды сәтті игереді, бұл білім беруде виртуалды және толықтырылған шындықты тиімді қолдануға үміт береді.

Әзірлеушілер қауымдастығында осы технологияларды білім беру ортасына толыққанды интеграциялау жолында тұрған бір маңызды мәселе бар. Қоршаған әлем туралы білімнің тез өсіп келе жатқан көлемін интерактивті түрде уақытылы енгізу өте қиын. Кез-келген заманауи ғалым үшін кітаптың басылымы ерекше қиындықтар туғызбайды, өйткені сіздің зерттеулеріңізді бекіту үшін компьютерде тек кеңсе қосымшасын ашу жеткілікті. Алайда, виртуалды және толықтырылған шындықты қолдана отырып, интерактивті мазмұнды мамандандырылған білімсіз құрудың барлығына түсінікті тетіктері жоқ.

Әдебиеттер тізімі:

1. ЦПК: виртуальные 3D-тренажеры разрабатывают для подготовки космонавтов//РИА новости [Электронный ресурс] URL: <https://ria.ru/20150305/1051150617.html>(дата обращения: 18.02.2019).
2. VRgeek: новости виртуальной реальности [Электронный ресурс] URL: <https://vrgeek.ru/obrazovanie-v-vr/>(дата обращения: 18.02.2019).
3. Какой вред наносят зрению и организму очки виртуальной реальности?// PlanetVRAR[Электронный ресурс] URL: <https://planetvrrar.com/ochki-virtualnoj-realnosti-polza-iliivred/>(дата обращения: 18.02.2019).
4. Oculusrift[Электронный ресурс] URL: <https://www.oculus.com/rift/>(дата обращения: 18.02.2019).
5. Центр визуализации и виртуальной реальности для науки и образования [Электронный ресурс] URL: <http://ve-group.ru/3dvr-resheniya/obrazovanie-i-nauka/> (дата обращения: 18.02.2019).
6. Виртуальная и дополненная реальность (VRи AR) – что это? [Электронный ресурс] URL: <https://68bit.ru/2017/10/virtualnaja-i-dopolnennaja-realnost-vr-i-ar-chto-jeto/>(дата обращения: 18.02.2019).

АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУ

**Бектурсынова Эльмира Мадияровна – аға оқытушы
«Ұстаз» институты, «Білім берудегі шетел тілдері» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақала ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы студенттердің мотивациясын арттыруға, лингвистикалық қабілеттерін қалыптастыруға, коммуникативті жағдайлар жасауға болатындығы жөнінде айтылады.

Кілт сөздер: ақпараттық-коммуникативтік технологиялар, лингвистикалық қабілет, компьютерлік оқыту бағдарламалары, коммуникативті жағдайлар.

Соңғы жылдары білім беру саласында айтарлықтай өзгерістер болды. Дәстүрлі оқытудан айтарлықтай ерекшеленетін жаңа бағдарламалар пайда болды. Бүгінгі таңда білім беру жүйесі қазіргі заманғы талаптарға жауап беріп қана қоймай, экономикалық және қоғамдық - саяси даму үшін тірек және қолдау болуы керек. Білім беру жүйесін жаңғырту жаңа білім туралы заңда заңды түрде бекітілген ресейлік білім беру саясатының жетекші идеясы мен орталық міндеті болып табылады. Шет тілін оқыту күрделі процесс, коммуникативтік-сөйлеу құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған (ауызша және жазбаша қарым-қатынас түрлерін дамыту). Айта кету керек, бұл сөйлеу әрекетінің кез келген түрін онсыз жүзеге асыру мүмкін емес тілдің лексикасын қолдану, демек, лексиканы меңгеру дағдылар осы мақсатқа жетудің негізгі нүктелерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар, лексикалық дағдыларды қалыптастырудың рөлін білу маңызды.

Қазіргі заман күнделікті қарым-қатынаста және кәсіби салада шет тілін практикалық меңгеруге оқытуға жоғары талаптар қояды. Жалпы білім берудің нәтижелілігін арттыру жолдары әзірленуде, жаңа ақпараттық технологияларды әзірлеуге және енгізуге көп қаражат салынуда. Ақпараттық технологияларды қолдану компьютердің оқу құралы ретінде үлкен мүмкіндіктерін ашады. Компьютерлік оқыту бағдарламалары дәстүрлі оқыту әдістеріне қарағанда көптеген артықшылықтарға ие.

Олар әртүрлі сөйлеу әрекеттерін жаттықтыруға және оларды әртүрлі комбинацияларда біріктіруге мүмкіндік береді; тілдік құбылыстарды түсінуге, лингвистикалық қабілеттерді қалыптастыруға көмектеседі, коммуникативті жағдайлар жасау; тілдік және сөйлеу әрекеттерін автоматтандыру; жетекші өкілдік жүйені есепке алу, жеке тәсілді іске асыру және оқушының өзіндік жұмысын қарқындату мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Егер біз «Әдістемелік терминдер сөздігіне» жүгінетін болсақ (авторлары: Э.Г.Асимов, А.Н.Шукин), онда келесі анықтама берілген: ақпараттық технологиялар — бұл «компьютерлер мен компьютерлік байланыс желілері арқылы ақпаратты жинау, жинақтау, сақтау, іздеу, беру, өңдеу және беру әдістері мен тәсілдерінің жүйесі». Шет тілдерін оқытуда компьютерлік технологияларды қолдану осы пән бойынша оқу материалдарын әзірлеу тәсілдерін айтарлықтай өзгертті.

Шет тілі сабақтарында АКТ қолдану туралы айтатын болсақ, бес негізгі бағытты қарастырған жөн (С.А. Войтконның классификациясы бойынша):

1. Дайын мультимедиялық өнімдер мен компьютерлік оқыту жүйелерін пайдалану.
2. Өзіңіздің мультимедиялық және оқу бағдарламаларыңызды жасаңыз.
3. Өзіңіздің мультимедиялық презентацияларыңызды жасаңыз.
4. Сыныптан тыс жұмыста АКТ қолдану.
5. Интернет желісінің ресурстарын пайдалану. Бұл бағыттар бір-бірімен тығыз байланысты және бір-бірін үйлесімді толықтырады.

Бұл оларды шет тілін оқытудың әмбебап құралына айналдырады. Компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделген интерактивті оқыту әдістемелік, дидактикалық, педагогикалық және психологиялық принциптердің тұтас кешенін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді, таным процесін қызықты әрі шығармашылық етеді, әр оқушының жеке жұмыс қарқынын ескеруге мүмкіндік береді. АКТ-ны практикалық қолдану білім алушының танымдық белсенділігінің жаңа түрін қамтиды, оның нәтижесі жаңа білімді ашу, оқушылардың танымдық тәуелсіздігін дамыту, білімді өз бетінше толықтыру, ақпарат ағынында іздеу және бағдарлау дағдыларын қалыптастыру болып табылады.

Демек, АКТ енгізу білім беруді жаңғыртудың негізгі мақсатына — оқыту сапасын жақсартуға, білім берудің қолжетімділігін арттыруға, ақпараттық кеңістікте бағдарланған, заманауи технологиялардың ақпараттық-коммуникациялық мүмкіндіктеріне тіркелген және ақпараттық мәдениеті бар тұлғаның үйлесімді дамуын қамтамасыз етуге ықпал етеді.

Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар үлкен мотивациялық әлеуетке ие. Мұғалімдер өз жұмысында жаңа заманауи технологияларды қолдануға тырысады. Олар әртүрлі қосымша электрондық оқулықтар мен бағдарламаларды пайдаланады, бірақ бұл әрқашан оқулыққа тікелей сәйкес келмейді. Сондықтан, қазіргі уақытта біз, әрине, мультимедиялық технологияларды қолдана отырып, сабақтың дидактикалық қолдауын өз бетімізше жасауға мәжбүрміз.

Қазіргі мұғалім оқытудың ақпараттық-коммуникациялық технологиялары (АКТ) өмірге берік енгендігімен есептелуі керек. Жаңа ақпараттық технологияларды қолдану білім беру процесінің шеңберін кеңейтеді, оның практикалық бағытын арттырады, білім беру процесінде оқушылардың мотивациясын арттыруға, оқушылардың интеллектуалдық, шығармашылық қабілеттерін дамытуға, олардың жаңа білімді өз бетінше игеру қабілеттерін дамытуға және болашақта олардың табысты өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасауға ықпал етеді.

Ағылшын тілі сабақтарында АКТ оқыту шет тілі мәдениетін үйренудің және коммуникативтік дағдыларды қалыптастырудың тиімді педагогикалық құралы болып табылады. АКТ оқу процесін жеделдетуге, оқушылардың пәнге деген қызығушылығының артуына ықпал етеді, материалды игеру сапасын жақсартады, оқу процесін дараландыруға мүмкіндік береді және бағалаудың субъективтілігін болдырмауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ағылшын тіліндегі заманауи ОӘК негізінен дидактикалық аудио материалдарды ұсынады, сондықтан Интернеттің білім беру ортасының ресурстық мүмкіндіктері жаңа интерактивті материалдар мен құралдарды пайдалануға мүмкіндік береді, сонымен қатар мұғалімге сайттардағы материалдармен слайд-презентация жасауға мүмкіндік береді. Шет тілдерінің мұғалімдері тұлғаға бағытталған білім беру процесін ұйымдастыру үшін АКТ құралдарын қолдану әдістемесін меңгеруі керек.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарының әртүрлілігі және оларды білім беру процесінде қолдану мүмкіндігін арттырады. Қазіргі заманғы дереккөздерде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар ақпаратты құру, беру және тарату және қызмет көрсету үшін қолданылатын цифрлық технологиялардың кең спектрін білдіреді (компьютерлік жабдық, бағдарламалық қамтамасыз ету, телефон желілері, ұялы байланыс, электрондық пошта, ұялы және спутниктік технологиялар, сымсыз және кабельдік байланыс желілері, мультимедиялық құралдар, ғаламтор). Оқу процесінде жиі қолданылатын АКТ құралдарына мыналар жатады:

- компьютер мен мультимедиялық проектордың көмегімен көрсетілетін электронды оқулықтар мен оқулықтар,
- электрондық энциклопедиялар мен анықтамалықтар,
- тренажерлер мен тестілеу бағдарламалары,
- Интернеттің білім беру ресурстары,
- Суреттер мен иллюстрациялары бар DVD және CD дискілері,
- бейне және аудио техникасы,

•ғылыми-зерттеу жұмыстары мен жобалары.

Ақпараттандыру білім беруді жалпы жаңғыртудың, оқу іс-әрекетінің мазмұны мен нысандарын, мектептің барлық құрылымын, білім беруді басқарудың қажетті құрамдас бөлігі және шарты болып табылады. Ақпараттандырусыз жаңғырту бағдарламасын толық көлемде орындау мүмкін емес. Білім беру процесінің бөлігі ретінде шет тілін оқыту мектептегі осы жаһандық өзгерістерден тыс қала алмайды.

Компьютермен жұмыс істеудің жаңалығы ғана емес, ол оқуға деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді, сонымен қатар қиындық дәрежесі бойынша оқу тапсырмаларын ұсынуды реттеу мүмкіндігі, дұрыс шешімдерді ынталандыру мотивацияға оң әсер етеді. АКТ-ны қолданумен оқыту жүйесінің дәстүрлі жүйеден түбегейлі айырмашылығы оның технологиялық базасында, компьютерлік және коммуникациялық технологиялардың жоғары әлеуетін іске асыруда жатыр.

Қазіргі мектептегі шет тілдерін оқыту саласындағы жаңару процестері мұғалімдерге оқу құралдары мен басқа да оқу құралдарын өз бетінше таңдау құқығы мен мүмкіндігі берілген жағдайды тудырады. Қазіргі мұғалім нақты әдістемелік жүйе шеңберіндегі қызметті қатаң реттейтін, шет тілдерін оқытудың қазіргі жағдайын талдаудың пайдасына, оқу процесінде жаңа технологияларды тиімді пайдаланудың пайдасына дайын әдістемелік «рецепттерден» бас тартады. Мұғалімнің міндеті-әр оқушыға тілді практикалық меңгеруге жағдай жасау, әр оқушыға өзінің белсенділігін, шығармашылығын көрсетуге мүмкіндік беретін оқыту әдістерін таңдау.

Мұғалімнің міндеті-шет тілдерін оқыту процесінде оқушының танымдық белсенділігін арттыру. Ынтымақтастықта оқыту, жобалау әдістемесі, жаңа ақпараттық технологияларды, Интернет - ресурстарды пайдалану сияқты заманауи педагогикалық технологиялар оқытуда тұлғаға бағытталған тәсілді іске асыруға көмектеседі, балалардың қабілеттерін, олардың оқыту деңгейін, бейімділігін және т.б. ескере отырып, оқытуды дараландыруды және саралауды қамтамасыз етеді.

Оқу процесінде компьютерлік презентацияларды қолдану студенттердің оқу материалын игеруін күшейтуге және аудиториялық тақтаның орнына слайд-фильмдер мен анықтамалық кестелерді компьютер экранынан үлкен қабырға экранына проекциялауды қолдана отырып, сабақтарды сапалы жаңа деңгейде өткізуге мүмкіндік береді. Презентация есте сақтаудың бірнеше түріне бірден әсер етуге мүмкіндік береді: визуалды, есту, эмоционалды және кейбір жағдайларда моторлы. Оқу материалының оқушыларға әсер ету тиімділігі көбінесе материалдың иллюстрациялық дәрежесі мен деңгейіне байланысты. Оқу материалының көрнекі қанықтылығы оны жарқын, сенімді етеді және оны игеру процесінің қарқындылығына ықпал етеді. Компьютерлік презентациялар оқушылардың назарын көрсетілген ақпараттың маңызды сәттеріне аударуға және иллюстрациялар, диаграммалар, диаграммалар, графикалық композициялар және т.б. түрінде көрнекі бейнелер жасауға мүмкіндік береді.

Интерактивтілік сияқты мүмкіндікке ие бола отырып, компьютерлік презентациялар оқу материалын оқушылардың ерекшеліктеріне тиімді бейімдеуге мүмкіндік береді. Интерактивтіліктің жоғарылауы оқушының өзін-өзі оқыту процесіне неғұрлым қарқынды қатысуға әкеледі, бұл оқу материалын қабылдау мен есте сақтаудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

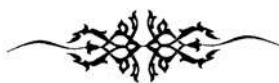
Шет тілі сабақтарында мультимедиялық презентацияларды қолдану шет тілі мәдениетінің барлық аспектілерін: танымдық, оқу, дамыту және тәрбиелеу, ал оқу аспектісінде сөйлеу әрекетінің барлық идеяларын: оқу, сөйлеу, тыңдау, жазуды меңгеруге коммуникативті тәсілге негізделген.

Қорытындылай келе, АКТ-ны оқытуға жұмсалған еңбек өзін барлық жағынан ақтайды деп айтқым келеді. Ол білім сапасын арттырады, баланы жалпы дамуға итермелейді, қиындықтарды жеңуге көмектеседі, оның өміріне қуаныш сыйлайды, жақын даму аймағында оқуға мүмкіндік береді, мұғалім мен оқушылардың жақсы қарым-қатынасы, олардың оқу процесінде ынтымақтастығы үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Ағылшын тілі сабақтарында және сабақтан тыс жұмыстарда АКТ элементтерін қолдану оқушылардың танымдық қызығушылығы мен мотивациясын дамытады, оқу процесін күшейтуге және нәтижесінде пән бойынша білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Чаброва, А. И. Использование ИКТ на уроках английского языка как средство интенсификации образовательного процесса / А. И. Чаброва. — Текст : непосредственный // Инновационные педагогические технологии : материалы III Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2015 г.). — Казань : Бук, 2015. — С. 183-187.
2. Бухаркина М.Ю. Мультимедийный учебник: что это? // ИЯШ - 2001 - №4 - С. 29-33.
3. Карамышева Т.В. Изучение иностранных языков с помощью компьютера: в вопросах и ответах. - СПб, 2000. С. 191.
4. Сидоренко А.Ф. Использование компьютерных программ на уроках английского языка.// ИЯШ - 2002 - №2 - с. 41-43

ӘӨЖ 373.24

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ МАМАНДАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Кашкынбаева З.К. - п.ғ.к., қауым.профессор (доцент)
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Ұстаз» институты,
«Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасы
Жүнісбек Б.Е. – «Кайнар и С» бөбекжай-бақшасының меңгерушісі

Аңдатпа. Мақала мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігін жетілдіру мәселесі сипатталған. Құзіреттілік - тұлғаның іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі екендігі ашып тәрсетіледі.

Кілт сөздер: кәсіби құзіреттілік, оқыту әдістері, білім, білік, дағды, ғылыми-зерттеушілік құзіреттілік.

Педагогтің кәсіби білігін шыңдаудың үздіксіздігі оның шығармашылық қабілетінің дамуының, кепілі және өзіндік жеке педагогтік тәжірибесінің дамуының алғы шарты болып табылады. Педагогтің кәсіби құзіреттілігі – нәтижелі білім берудің негізі, оның жан-жақты білімімен, ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгеруімен өлшенеді. Педагог қаншалықты білімді, шығармашыл болса, оның құзыреттілік аясы да соғырлым кең болмақ. «Құзыреттілік» ұғымы педагогика саласында тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару нәтижесінде ендіріліп отырған ұғым. Құзіреттілік - тұлғаның іс-әрекетінің әмбебап тәсілдерін меңгеруінен көрінетін білім нәтижесі, ал құзірет дегеніміз алға қойған мақсаттарға жету үшін ішкі және сыртқы ресурстарды тиімді іске асыруға дайындық.

Мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігінің психологиялық-педагогикалық негіздерін зерттеу (В.А. Адольф, В.П. Бездухов, И.О. Котлярова және т.б.) оның кәсіби құзіреттілігінің тиімді шарттарын (Л.А. Башарина, Н.Е. Костылева, Е.В. Прозорова, С.С. Татарченкова және т.б.) педагогикалық шеберлік пен кәсіби құзіреттіліктің диагностикалық проблемаларын зерттеу (Л.А. Башарина, М.И. Лукьянова) кәсіби құзіреттіліктің жеке компоненттерінің құрылымын анықтау: тәрбиешінің коммуникативтік және әлеуметтік-перцептивтік құзырлықтарының дамуын (Н.Н. Ершова,

Е.В.Прозорова) ғалымдардың еңбектерінде кездестіруге болады. Педагогтардың кәсіби құзіреттілігін қалыптастыратын құралдарды да анықтау (Г.И. Захарова, Ю.А. Конев, Г.М. Соломина, В.И. Юдин) көзделеді. Кәсіби құзіреттілік мәселесі жоғарғы оқу орындары қызметкерлерінің біліктілігін көтермелеу үрдісіне әзірленулері кезінде кеңінен қарастырылады (О.М. Атласова, Л.И. Дудина, Е.В. Прозорова, И.А. Чемерилова және т.б.). Мектепке дейінгі білім беру жүйесінде педагогтардың кәсіби құзіреттілігін анықтау үшін зерттеу жұмыстары жүргізілген (И.В. Бичева), балабақша тәрбиешілерінің негізгі жеке басының кәсіби сапалары (Н.В. Шурова), мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбие үрдісі аумағында педагогтардың кәсіби құзіреттілігінің дамуы қарастырылған (Г.И. Захарова). Мектепке дейінгі ұйымдарда тәрбиешілердің кәсіби құзіреттіліктерін көтеру үшін дифференциялық жолдың критерилері ретінде педагогтардың кәсіби ойларының ерекшеліктері оның ішінде белгілі бір деңгейдегі педагогикалық тапсырмаларды қою және оларды орындау біліктіліктері ұсынылуда (стратегиялық, тактикалық немесе шұғыл) (В.Е. Морозова).

Құзыреттілік дегеніміз – тұлғаның бойында білім, дағды, іскерлік, ерік күш–жігердің болуы. Құзыреттілік – тұлға іс-әрекетінің сапасынан көрінетін білім нәтижесі. Құзыреттілік ұғымы «білім», «білік» және «дағды» сияқты ұғымдарды қамтиды. Құзыреттілік – бұл алынған білімдер мен біліктерді іс-жүзінде, күнделікті өмірде қандай да бір практикалық және теориялық мәселелерді шешуге қолдана алу қабілеттілігі. Құзыреттілік адамның білімі мен практикасындағы іс-әрекеттер арасында болатын қатынас ортасы деп түсінеміз.

М.Х.Дуллати атындағы Тараз өңірлік университетінің біліктілікті арттыру курстарының ішіндегі «**Мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігін жетілдіру**» (72 сағат) курсына (авторы п.ғ.к., қауым.профессор (доцент) құзіреттілік, оны қалыптастырушы факторлары туралы мәселелер ашылады. Курс барысында төмендегідей мәселелер егжей-тегжейлі қарастырылады (сурет 1).

Құзіреттілік	тұлғаның субъектілік тәжірибесіне ерекше көңіл аудару
	маманның білімі мен тәжірибесі, шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы маманның білімі мен тәжірибесі, шешім қабылдай алуы немесе белгілі бір білім мен дағдыларына сәйкес шешім қабылдауы
	жеке тұлғаның теориялық білімі мен практикалық тәжірибесін белгілі бір міндеттерді орындауға даярлығы мен қабілеті
	нәтижелі білім берудің негізі, оның жан-жақты білімімен, ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгеруімен өлшенеді
	тұлғаның табысты іс-әрекетке даярлығы, қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін ішкі және сыртқы ресурстарын тиімді жұмсай алу қабілеті

Сурет 1. Құзіреттілік ұғымының мәні мен мазмұны

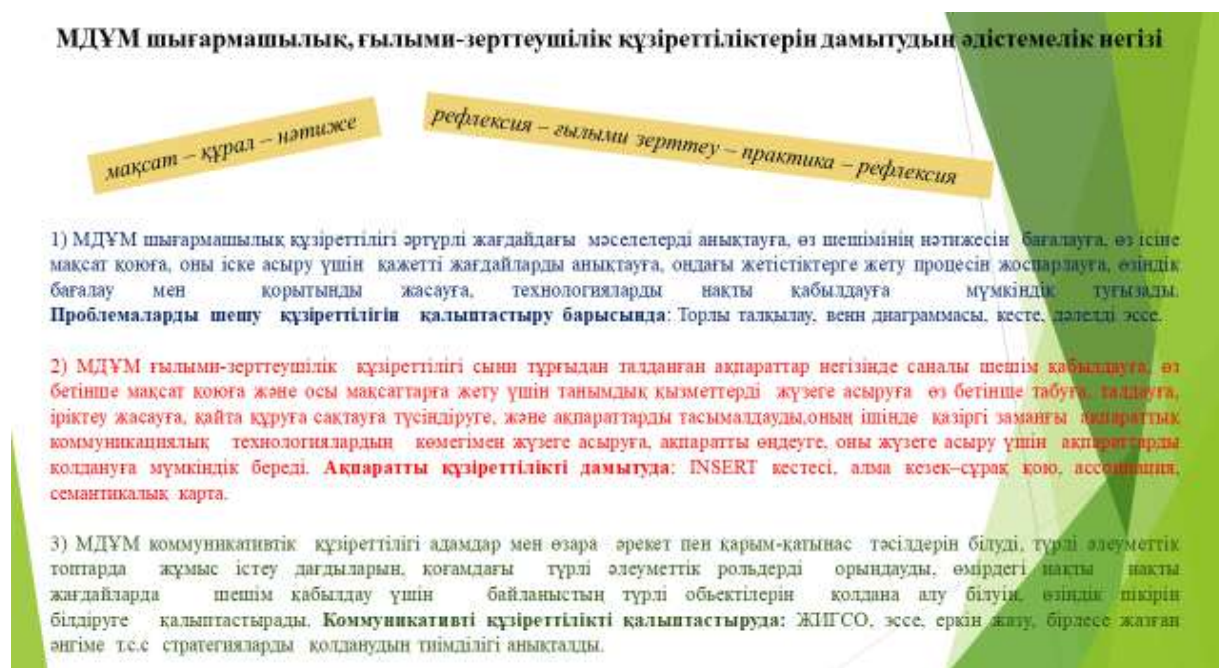
Педагогтің зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру әдіснамалық, теориялық және ғылыми-әдістемелік білімдер жүйесіне негізделген, жалпыдан, яғни кәсіби білім берудің әдіснамалық білімдерінен жекеге, яғни оқытудың жалпы әдістемесі-орта және жоғары педагогикалық білім беру дидактикасына бағытталған логикамен анықталатын білім беру үдерісі, білім беру практикасы болып табылады.

Педагогтардың кәсіби құзіреттіліктерін анықтауда көптеген зерттеушілердің көзқарастары мұғалім іс-әрекетінің бір қырымен байланыстырылып қарастырылады. Мысалы, Н.В.Кузьмина педагогикалық іс-әрекет негізінде құзіреттілікті «тұлғалық қасиет» деп қарастырса, Л.А. Петровская коммуникативтік құзіреттілік мәселесіне, М.В.Прохорова басқарушылық құзіреттілікке көп көңіл аударады.

Әдіснама дегеніміз әдістер туралы ілім, оларды зерттеушінің ойлау сипатын, оның танымдық процесінің дамуының жолын анықтаушы ретінде қарастыру қажет. Таным процесіндегі әдіске антикалық философияда-ақ үлкен мән берген, онда алғаш рет зерттеу нәтижесі мен ғылыми таным әдісі арасындағы өзара қатынас айқындалған болатын.

Қазіргі уақытта таным әдістері, олардың қалыптасуы мен даму процесі зерттеу объектісін тану мен өлшеудің анық ғылыми нәтиже бере алатын нақты әдістерін талап ететін деңгейге жақындап келеді. Сондықтан ғылыми-педагогикалық зерттеу әдістерінің дамуы мен жетілдіру процесі тұтас педагогикалық ғылымның дамуының ең басты құрамды бөлігі болып табылады. Ғылыми зерттеудегі әр түрлі әдістердің өзара байланысы мәселесі көкейкесті мәселеге айналып отыр. Бұл мәселе аспектілерінің бірі ғылыми танымдағы философиялық әдістердің орны туралы мәселе болып отыр.

Мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігін дамытудың әдістемелік негізі төменде берілген (сурет 2).

Сурет 2. Мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігін дамытудың әдістемелік негізі

Сонымен қатар, педагог немесе педагогтер ұжымы дайындаған және оған зияткерлік құқығы берілетін, алғаш рет еңгізілетін курсты немесе автордың дәстүрлі тақырыпты өзіндік тәсілмен оқыту бағдарламасы - авторлық бағдарламаның мазмұны туралы мәліметті де ұсынамыз (сурет 3).

Сурет 3. Авторлық бағдарламаның мәні мен мазмұны

Қорытындылай келе, құзыреттілік — бұл білімді, іскерлікті қолдану қабілеті, оқу міндеттерін шешуде практикалық тәжірибе негізінде табысты жұмыс жасау. «Құзырлылық – адамның стандарттан тыс жағдайда нәтижелі әрекет ету қабілеті. Құзіреттілік = Білім + Тәжірибе + Іскерлік. Мектепке дейінгі ұйым мамандарының ғылыми-зерттеушілік құзіреттілігін жетілдіру екі бағытта жүргізілуі тиіс:

1. Мектепке дейінгі ұйым педагогтарының кәсіптік жұмысының мәнін үйлесімді өзгерту, яғни басты қызметтік нұсқауды орындау емес, күтетін нәтижеге жету үшін оқу үрдісін шығармашылықпен үйлестіру.
2. Білім беру барысында мектепке дейінгі ұйым педагогтарының зерттеушілік бағыттағы қызметін күшейтуге байланысты педагогтардан кәсіптілікті кеңейтуді талап ету.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Кудайбергенова К.С. Құзырлылық табиғаты-тұлғаның өзіндік дамуында. Әдістемелік құрал. –А, 2006.
2. Тұрғынбаева Б.А. Мұғалімнің шығармашылық әлеуетін біліктілікті арттыру жағдайында дамыту: Теория және тәжірибе. - Алматы. 2005. 174 б.
3. Құдайбергенова К. Құзырлылық-тұлға дамуының сапалық критерийі // «Білім сапасын бағалаудың мәселелері: әдіснамалық негізі және практикалық нәтижесі» атты халықарал. ғыл.-практ. конф. материалдары. 2008. 30–32 б.
4. Технология профессионально-личностного развития будущего учителя, его готовности к организации воспитательного процесса в образовательном учреждении: Науч. метод. рекомендации / Под рук. В.А.Сластенина. -М.: Новый учебник, 2003. 176 с.
5. Кенжебеков Б.Т. Жоғары оқу орны жүйесінде болашақ мамандардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру: пед.ғыл. докт...автореф.: 21.05.05. -Қарағанды: Е.А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, 2005. – 40 б.
6. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация: пер. с англ. – М.: «КогитоЦентр», 2002. – 396 с.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ПӘНДІК-ТІЛДІК ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУ - CLIL ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ

Нуралиева А.А. – оқытушы
«Ұстаз» институты, «Білім берудегі шетел тілдері» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақала пәндік-тілдік әдісті қолдануға арналған шет тілі сабақтарында интеграцияланған оқыту (CLIL). Рөлі мен тиімділігі талданады, бұл әдіс студенттердің мотивациясын арттыруда CLIL әдісінің артықшылықтары сипатталған.

Кілт сөздер: пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту (CLIL), шет тілі, мотивация.

Жаңа заманауи технологияны игере отырып, мұғалімнің кәсіби шеберлігі жетілдіріледі, сонымен қатар студенттердің танымдық белсенділігі мен мотивациясы артады. Бүгінгі таңда оқыту әдістері мен технологияларын таңдау өте кең, бірақ шет тілін оқыту үшін ең оңтайлы, менің ойымша, шет тілін білімнің басқа салаларымен біріктірудің инновациялық формалары. Сонымен қатар, қазіргі әлемде белгілі бір мамандыққа қосымша шет тілін білетін мамандарға деген сұраныс күшейе түсті, нәтижесінде студенттер өздерінің шет тіліндегі білімдерін жалғастыруға тырысады, бұл олардың жалпы мәдени дайындығын арттыруға ықпал етеді, тек тар мамандандыру ғана емес. CLIL-соңғы уақытта шет тілін (ағылшын) оқытудың ең қызықты және кең таралған тәсілдерінің бірі.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) интеграцияланған оқытудың бірқатар артықшылықтары бар, олардың ішінде: пәнге мотивацияны қалыптастыру, өмірдің әртүрлі салаларында тілді қолдануға қызығушылықты дамыту. CLIL - бұл ағылшын тілін оқытудың жаңа бағыты, онда мектеп пәндері шет тілдерінде оқытылады. Термин «Content and Language Integrated Learning» дегенді білдіреді және «пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту»деп аударылады [1, б. 25]

CLIL екі мақсатты көздейді, атап айтқанда шет тілі арқылы пәнді және оқытылатын пән арқылы шет тілін үйрену. Осылайша, оқушыларды ана және оқытылатын тілдерде оқыту бір бүтінді құрайды. Ағылшын тілі арқылы математика, жаратылыстану, биология, химия, экономика, информатика, өнертану, география, философия, классикалық әдебиет және басқа да бірқатар пәндер оқытылуы мүмкін.

Пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту - CLIL әдістемесінің негіздері: тілді білу пәннің мазмұнын зерттеу құралына айналады; сабақтар қызықты түрде өткізіледі, оқушылар ғылыми тәжірибелер жасайды және түрлі эксперименттер жүргізеді; тіл жалпы білім беру бағдарламасына біріктірілген қызықты тақырыптарды талқылау үшін тілді қолдануды үйренуге деген ынта артады.

Пәндік - тілдік интеграцияланған оқыту дегенді білдіретін аббревиатура және пәндердің бір бөлігі шет тілдерінде оқытылатын оқыту әдісі. Осылайша, оқушыларды ана және оқытылатын тілдерде оқыту бір бүтінді құрайды. Оқыту екі тілде жүзеге асырылады, осылайша оқу жағдайларында жағдайға және оқу мақсатына сәйкес тіл қолданылады. CLIL әдісі бойынша шет тілі ана (фин) тілінен басқа барлық сабақтарда және барлық оқу пәндерінде қолданылады, яғни тіл оқу объектісіне емес, оның құралына айналады. Тілді ресми оқыту шет тілі сабақтарында өтеді.

Тілдік сыныптарда оқытылатын оқыту шет тілін оқыту деп аталады. Оқыту ішінара фин тілінде және ішінара шет тілінде жүзеге асырылады. Пәндік-тілдік интеграцияланған оқыту немесе CLIL-шет тілдерін, соның ішінде ағылшын тілін оқытудағы ең қызықты және кең таралған тәсілдердің бірі. Көптеген оқытушылар сабақта басқа пәндердің тақырыптары мен материалдарын сәтті қолданады, тіпті бұл әдістің атауы бар екенін білмейді.

Content and Language Integrated Learning терминін 1994 жылы Дэвид Марш тұжырымдаған, бірақ бұл әдіс ежелгі дәуірден бері кең таралған. Пәндік - тілдік интеграцияланған оқыту тәсілінің негізгі принциптері екі негізгі ұғымға негізделген – «тіл» және «интеграция». CLIL шартты түрде hard CLEAR және soft CLIP болып бөлінеді. Бұл компоненттердің барлығы бір-бірімен үздіксіз байланыста. Сондай — ақ, CLIL, ең алдымен, көптілділікке емес, жалпы білімге пәндік оқыту екенін есте ұстаған жөн: соңғысы тек қосымша функция болып табылады.

Сонымен қатар, CLIL:

- оқушылардың мәдениетаралық білімін кеңейтеді;
- табиғи жағдайда шет тілінде сөйлесу дағдыларын үйретеді;
- ойлауды дамытуға ықпал етеді және студенттердің шығармашылық әлеуетін ашады;
- студенттердің мотивациясын және олардың өзіне деген сенімділігін арттырады;
- барлық тілдік дағдылар мен дағдыларды үйретеді;
- тілдік құзыреттілік пен табиғи сөйлеу дағдыларын жақсартады;
- әртүрлі тілдерге, оларды өмірдің әртүрлі салаларында қолдануға қызығушылықты дамытады;
- қосымша оқу сағаттарын қажет етпейді.

Бұл тәсілді шет тілі сабақтарында қолданған кезде лексикалық бірліктерді енгізуге негізделген түпнұсқа мәтін, сондай-ақ пікірталас өткізу қажет. Студенттер бір-бірімен жұппен жұмыс жасау арқылы өзара әрекеттеседі немесе шағын топтарда сөйлеу дағдыларын дамытуға ерекше назар аударылады. Бұл жағдайда сөйлеу қателіктері оқытудың табиғи бөлігі ретінде қабылданады [3].

Айта кету керек, CLIL-дің негізгі бағыттарының бірі оқыту болып саналады. Шынайы мәтінмен жұмыс істеу кезінде студенттерді келесі тапсырмаларды орындауға шақыруға болады: тақырыпты, мәтіннің негізгі идеясын анықтаңыз және қысқаша тұжырымдаңыз; кілт сөздерді жазыңыз; таңдалған сөздердің мағынасын түсіндіріп, оларға сәйкестендіріңіз; синонимдер мен антонимдер; мәтінді бөліктерге бөліп, бөліктердің әрқайсысына тақырып қойыңыз; ауыстыру; мәтіндегі сөйлемдер синонимдік айналымдармен; сәйкес мәлімдемелердің қайсысын анықтау; мәтіннің мазмұны дұрыс, қайсысы жалған; бос орындарды толтырыңыз; ұсынылған сөздер мен сөз тіркестерінен сөйлемдер; мәтіндегі бос орындарды толтыру; бөлектеу; қосымша ақпарат енгізілетін сөз тіркестерін беру; мәтіннің белгілі бір бөліктеріне немесе ең маңызды тармақтарға түсініктеме жазу; мәтін мәселелері бойынша эссе; өз пікірін дәлелдей отырып, мәтінді талқылау.

Мәтін бойынша сұрақтар мен тапсырмалар келесідей жасалуы керек. Студенттер толық түсінігі болмаса да, оқудың мәнін оңай түсіне алады. Оқытушы ұсынатын тапсырмалар белгілі бір тапсырмалармен толықтырылады. Шет тілдік құзыреттіліктің қалыптасуына қарай көлемі мен қарқындылығы мұғалімнің көмегі біртіндеп азаяды. Ол үшін, жеке ерекшеліктерді, қабілеттерді, сондай-ақ қажеттіліктерді ескеру білім алушыларға алынған ақпаратты түрлендіру тапсырмасын ұсынуға болады. Мәтін, графикке, диаграммаға, кестеге, картаға және т. б. осындай қолдаушылардың көмегімен шет тілін меңгеру деңгейі төмен студенттердің құрылымдары артып келеді, тілді үйренуге мотивация, өйткені олар қалай және қандай тәртіппен әрекет ету керектігін түсінеді және мысалы, суреттерді сипаттау, талдау кезінде қандай сөз тіркестерін қолдану керек.

CLIL тақырыптарды қолдана отырып, тілді бір уақытта үйрену үшін қолданылады және шет тілінің коммуникативтік дағдыларын дамыту үшін басқа пәндердің материалдары қарым-қатынас және метакогнитивтік дағдылар, студенттердің шығармашылық әлеуетін ашады, олардың мотивациясы мен өзіне деген сенімділігін арттырады. Көптеген зерттеулер мұны көрсетеді, білім алушылардың уәждемесін арттыру сабақта болған жағдайда да орын алады, өзара қолдау бар және олардың арасында жақсы өзара әрекеттесу

бар. Білім алушылар мен оқытушы. CLIL техникасының ерекшелігі-бұл студенттерге көбірек бағытталған, оларды оқытуда басты орынға айналдырады [5].

Әдістеменің осы моделін қолданудың артықшылықтары :

1. Білім алушы тілдік материалдың үлкен көлемін игереді, бұл табиғи тілдік ортаға толыққанды енуі білдіреді;

2. Әр түрлі тақырыптар бойынша жұмыс сізге нақты терминдерді, белгілі бір тілдік құрылымдарды үйренуге мүмкіндік береді, бұл білім алушының сөздік қорын пәндік терминологиямен толықтыруға көмектеседі және оны алған білімдері мен дағдыларын одан әрі зерттеуге және қолдануға дайындайды.

3. Тілдік интеграция әдістемесі стандартты материалды ұсынудан алшақтап, болашақ кәсіби және тұрмыстық қарым-қатынас үшін пайдалы болатын кеңірек білім алуға мүмкіндік береді. Оқушылар өздерінің лингвистикалық қабілеттерін ғана емес, сонымен қатар өмірдің әртүрлі салаларындағы білімдерін: медицина, өнер, бизнес және басқаларын көрсетуге мүмкіндік алады.

Бұл модельді техниканы қолданудың кемшіліктері:

Негізгі екеуі-шет тілі мұғалімдерінің белгілі бір пән бойынша жеткілікті білімінің болмауы және пән мұғалімінің тілін жетік білмеуі. Теріс тұстарға кейбір ағылшын оқулықтарының жетілмегендігі және білім беру бағдарламасына сәйкес оқу сабақтарының жеткіліксіздігі жатады. Әдістемені қолдану оқушылардың шет тілін меңгеруінің әртүрлі деңгейін қиындатады, бұл оқу жүктемесінің артуына және сәйкесінше бірқатар психологиялық және психосоматикалық мәселелерге әкелуі мүмкін. Мұғалім өз кезегінде белгілі бір талаптарға тап болуы керек: оқу материалын ұсынудың және оқу іс-әрекетін ұйымдастырудың әртүрлі формалары мен әдістерін қолдану, оқушылардың жеке қабілеттерін ескеру және үнемі шығармашылық ізденісте болу.

Сонымен қатар, CLIL әдістемесі негізінде оқу материалын жоспарлау кезінде мұғалімге оқушылардың жасын, олардың шет тілін білу дәрежесін, оқу материалын шет тілінде қабылдауға дайындығын ескеру қажет. Техника оны қолдану кезінде ескеру қажет бес негізгі қағидаға негізделген. Бұл келесі аспектілер:

- Мәдени
- Әлеуметтік
- Тілдік
- Пәндік

Инновациялық технологияларды пайдалана отырып, коммуникацияның әртүрлі нысандарын енгізу, білім алушылардың шығармашылық және ғылыми әлеуетін кеңейту қазіргі қоғамда өзін іске асыра алатын тілдік тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етеді.

Алайда, CLIL-мен, идея авторларының пікірінше, шет тілі емес, негізінен бейіндік пәндер оқытушылары жұмыс істеуі керек екенін атап өткен жөн.

Қазақстандық жоғары оқу орындары мен мектептерде бұған әлі қол жеткізу қиын, өйткені бейіндік пәндер оқытушыларының көпшілігінде шет тілін меңгеру деңгейі төмен немесе өте төмен.

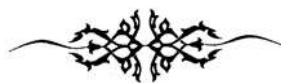
Қазақстандағы инновациялық әдістемелер қазіргі заманғы ұрпақтың бәсекеге қабілетті жаңа педагогтарын тәрбиелеуге мүмкіндік беретін білім беру ортасында инновацияның жаңа екендігіне бағытталған инновациялық білімге біртіндеп өсуде.

Қорытындылай келе, CLIL-ді қолданудың барлық қиындықтарына қарамастан, бұл әдіс қазақстандық мектептерде балалардың шет тілдерін оқытудың ерекше тәсілі болып табылады, бұл білім беру процесінің көптеген міндеттерін шешуге мүмкіндік береді. Барлық факторларды дұрыс ескере отырып, пәндік-тілдік интеграция әдістемесін қолдану: оқушылардың шет тілдерін үйренуге деген ынтасын едәуір арттыруға, балаларды күнделікті қарым-қатынаста шет тілін саналы және еркін қолдануға үйретуге; балалардың ой-өрісін кеңейтуге, басқа мәдениеттер мен құндылықтарды білуге және қабылдауға мүмкіндік береді; оқушыларды таңдаған мамандығы бойынша білім алуды жалғастыруға дайындау; шет тілін

оқыту арқылы лингвистикалық және коммуникативтік құзыреттіліктерді дамыту және жетілдіру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Пылишева И.А., Демидова Е.А. Коммуникативная компетентность педагогов как управленческая проблема // Эпоха науки. 2021. №28. С. 364-368.
2. Токарева Е.Ю. Предметно-языковое интегрированное обучение как методика активизации процесса обучения иностранному языку // Вопросы методики преподавания в вузе. 2017. Т. 6. № 22. С. 81-88.
3. Ноздров П.А. Планирование занятий предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) на основе предметов социально-гуманитарного цикла // Преподаватель XXI век. 2022. № 1. Часть 1. С. 96–104.
4. Гудкова С.А., Яшина Н.В. Методические возможности использования CLIL- технологии при преподавании английского языка. Вектор науки Тольяттинского государственного университета. Серия: Педагогика, психология. 2017;(2):31-35.

УДК 004.65

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ИМИТАЦИИ ПРОЕКТНЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ИТ-СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ УПРАВЛЕНИЮ ПРОЕКТАМИ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

**Ахметжанова Ш.Е.- к.т.н., и.о. доцент., Ешмаханова Т.К.- магистр ИС
Факультет «Информационные технологии»
Кафедра «Информационные системы»
Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати**

Андатпа. Қашықтықтан оқыту қазіргі ортада барған сайын танымал бола түсуде және ол жобаларды басқару бойынша білім беруге де әсер етуде. Бұл ғылыми мақалада қашықтықтан оқыту жағдайында «Жобаларды басқару» пәнін оқытуда қолданылатын инновациялық технологиялар қарастырылған. Зерттеу әдебиеттерге шолу мен практикалық тәжірибені талдауға негізделген. Мақала ІТ жобаларды басқарудың негізгі принциптеріне және оны қашықтықтан оқытудың ерекшеліктеріне шолудан басталады. Содан кейін жобаларды басқару бойынша оқытуда қолдануға болатын әртүрлі инновациялық технологиялар қарастырылады. Мұндай технологиялардың арасында: виртуалды сабақтар мен конференциялар, жобаларды басқаруға арналған онлайн платформалар, жобалық жағдайларды модельдеу, мобильді қосымшаларды пайдалану қарастырылады. Қорытындылай келе, мақала жобалық жағдайды ойын имитациялау әдісі қашықтықтан оқытуда жобаны басқаруды оқыту процесін айтарлықтай жақсартуға мүмкіндік береді деген қорытындыға келеді. Дегенмен, оларды қолдану мұқият жоспарлауды, ұйымдастыруды және оқытудың нақты жағдайларына бейімделуді, сондай-ақ АТ жобаларының қажеттіліктері мен ерекшеліктерін ескере отырып, қажет ететіні де атап өтіледі.

Аннотация. Дистанционное обучение становится все более популярным в современных условиях, и оно также оказывает влияние на образование в области управления проектами. В данной научной статье рассматриваются инновационные технологии, применяемые в обучении дисциплине «Управление проектами» в условиях дистанционного обучения. Исследование основано на обзоре литературы и анализе практического опыта. Статья начинается с обзора основных принципов управления IT-проектами и особенностей его преподавания в дистанционной форме. Затем рассматриваются различные

инновационные технологии, которые могут быть применены в обучении управлению проектами. Среди таких технологий рассматриваются: виртуальные классы и конференции, онлайн-платформы для управления проектами, симуляции проектных ситуаций, использование мобильных приложений. В заключении статьи делается вывод о том, что метод игровой симуляции проектной ситуации могут значительно улучшить процесс обучения управлению проектами в условиях дистанционного обучения. Однако, также отмечается, что их применение требует тщательного планирования, организации и адаптации к конкретным условиям обучения, а также учета потребностей и особенностей IT-проектов.

Annotation. Distance learning is becoming increasingly popular in modern conditions, and it also has an impact on project management education. This scientific article discusses innovative technologies used in teaching the discipline "Project Management" in the conditions of distance learning. The research is based on a literature review and an analysis of practical experience. The article begins with an overview of the basic principles of IT project management and the features of its teaching in a distance form. Then various innovative technologies that can be applied in project management training are considered. Among such technologies are considered: virtual classes and conferences, online platforms for project management, simulation of project situations, the use of mobile applications. In conclusion, the article concludes that the method of game simulation of the project situation can significantly improve the learning process of project management in distance learning. However, it is also noted that their application requires careful planning, organization and adaptation to specific training conditions, as well as taking into account the needs and features of IT projects.

Современное образование в области управления проектами сталкивается с вызовами, такими как дистанционное обучение и особенности подготовки студентов специальностей IT-направления. Для успешного освоения дисциплины "Управление проектами" в условиях дистанционного обучения необходимо разрабатывать инновационные методы, способствующие эффективному овладению знаниями и навыками управления проектами. В данной научной статье рассматриваются методы симуляции проектных ситуаций и виртуальные классы при обучении, а также проводится анализ эффективности их применения в обучении дисциплины «Управление проектами» студентов IT-направления.

Управление проектами есть применение знаний, навыков, инструментов и техник при выполнении проектной деятельности для достижения требований проекта и запланированных результатов[1]. Другими словами, под управлением проектами понимается ограниченная по времени деятельность создания продукта или услуги, которая не имеет аналогов или принципиально отличается от них.

Из-за непрерывного развития информационных технологий происходит постоянное создание и реализация IT-проектов как в крупных компаниях, так и в среднем и малом бизнесе. При этом в компании может реализовываться одновременно несколько проектов. Это связано с тем, что каждая деятельность по внедрению новых составляющих информационной системы производства создает условия для реализации определенного IT-проекта[2].

Процесс разработки программного обеспечения или информационной системы существенно отличаются от процесса создания какого-либо товара или строительства дома. IT-проекты могут иметь специфичные проблемы, связанные с надежностью, отказоустойчивостью ПО, а также ошибками в них. Поэтому при управлении ими следует применять специальные подходы.

Методы обучения дисциплины «Управление проектами»

Многие исследователи в области преподавания управления проектами считают, что метод моделирования проектных ситуаций улучшают качество усвоения теоретического материала и формирования практических навыков[3-12]. По мнению авторов [7, 5] учебные методы на основе симуляции и дистанционного обучения оцениваются студентами IT-специальностей как удобные и эффективные. Отмечается, что применение таких методов

приводит к улучшению вовлеченности студентов в процесс взаимодействия и практической применимости соответствующих навыков. К тому же в результате применения таких методов повышается уровень вовлеченности студентов, следовательно достигается улучшение результатов обучения и успеваемости[6].

Метод моделирования проектных ситуаций является одним из инновационных подходов в обучении управлению проектами. Моделирование проектных ситуаций позволяет студентам учиться на практике, воссоздавая реальные жизненные ситуации, с которыми они могут столкнуться в своей профессиональной деятельности. Например, студенты могут принимать решения о распределении ресурсов, установлении приоритетов, оценке рисков и планировании проекта в виртуальной среде, которая имитирует реальные условия бизнес-проекта. Такой подход позволяет студентам применять теоретические знания на практике, развивать навыки критического и аналитического мышления, коммуникации и сотрудничества, которые являются важными компетенциями в управлении проектами.

Одним из наилучших способов реализации метода моделирования проектных ситуаций в условиях дистанционного обучения являются виртуальные классы.

Виртуальные классы составляют группу инновационных методов обучения в условиях дистанционного обучения. Виртуальные классы представляют собой онлайн-платформы, которые позволяют преподавателям и студентам взаимодействовать в реальном времени, обмениваться информацией, проводить лекции, дискуссии, практические занятия и др. Виртуальные классы могут быть организованы в форме вебинаров, видеоконференций или виртуальных аудиторий. Они позволяют студентам получать доступ к учебным материалам и участвовать в интерактивных мероприятиях, таких как групповые обсуждения, ролевые игры и совместные проекты, которые повышают их вовлеченность и активное обучение. Виртуальные классы также облегчают общение и обратную связь между студентами и преподавателями, предоставляя возможности для индивидуального обучения.

Моделирование проектных ситуаций в условиях дистанционного обучения при изучении управления проектами может быть достигнуто с помощью различных методов, таких как ролевые игры, компьютерные моделирования, моделирование конкретных случаев, игровое моделирование и совместное моделирование. Эти методы предоставляют студентам практические и экспериментальные возможности обучения, позволяя им применять теоретические концепции в реалистичных сценариях проектов. Дальнейшие исследования и применение этих методов могут способствовать эффективному преподаванию управления проектами в контексте дистанционного обучения, подготавливая студентов к решению реальных задач управления проектами в областях, связанных с ИТ.

Ниже представлено описание методов моделирования проектных ситуаций по дисциплине «Управление проектами»:

1. Моделирование ролевых игр. Моделирование ролевых игр предполагает назначение студентам различных ролей в моделируемом сценарии проекта, таких как руководитель проекта, член команды, клиент или заинтересованное лицо. Затем студенты взаимодействуют друг с другом, принимая решения и решая проблемы на основе назначенных им ролей. Этот метод позволяет учащимся испытать реалистичные проектные ситуации и отработать свои навыки принятия решений, ведения переговоров и общения в безопасной и контролируемой среде. Моделирование ролевых игр может проводиться с использованием онлайн-платформ или виртуальных сред, где учащиеся могут сотрудничать и участвовать в выполнении задач, связанных с проектом.

2. Компьютерное моделирование. Компьютерное моделирование использует программное обеспечение или онлайн-инструменты для создания виртуальной проектной среды, в которой студенты могут взаимодействовать с данными, ресурсами и сценариями, связанными с проектом. Например, студенты могут использовать программное обеспечение для создания планов проектов, распределения ресурсов и отслеживания хода выполнения проекта. Они также могут использовать инструменты моделирования, которые имитируют сценарии реальных проектов, что позволяет им практиковать важные навыки управления

проектами, такие как оценка рисков, планирование и составление бюджета. Компьютерное моделирование обеспечивает практический опыт и немедленную обратную связь, позволяя студентам учиться на своих ошибках и улучшать свои навыки управления проектами.

3. Моделирование тематического исследования. Моделирование тематического исследования предполагает представление студентами реальных или гипотетических сценариев проекта и просьбу их проанализировать и решить поставленные задачи. Студенты могут работать индивидуально или в группах, чтобы проанализировать тематическое исследование, выявить проблемы управления проектом и предложить решения, основанные на их теоретических знаниях и практическом опыте. Моделирование тематических исследований побуждает студентов применять свои навыки критического мышления, решения проблем и анализа в реальных проектных ситуациях, улучшая их понимание концепций управления проектами и их способность применять их на практике.

4. Игровые симуляции. В игровых симуляциях используются игровые элементы, такие как задачи, награды и соревнования, для создания увлекательного и захватывающего процесса обучения. Студенты могут участвовать в виртуальных играх по управлению проектами, которые требуют от них принятия решений, решения проблем и управления ресурсами для выполнения задач проекта и достижения целей проекта. Игровое моделирование предоставляет студентам увлекательный и интерактивный способ изучения концепций и навыков управления проектами, а также способствует мотивации, вовлеченности и здоровой конкуренции среди студентов.

5. Командные симуляции. Командные симуляции предполагают, что студенты работают в группах над выполнением смоделированных проектных задач или проектов. Студенты могут сотрудничать в Интернете, используя такие инструменты, как программное обеспечение для управления проектами, виртуальные доски и коммуникационные платформы, для планирования, выполнения и мониторинга проектов. Совместные симуляции развивают навыки командной работы, общения и сотрудничества, которые необходимы в управлении проектами. Они также предоставляют студентам возможность практиковать методы управления проектами, такие как определение масштаба проекта, выявление рисков и разрешение конфликтов в коллективе.

Педагогика управления проектами

Хотя большинство специалистов по информационным системам (IS) проводят большую часть своего времени в реализации или управлении проектами, образовательные программы по информационным технологиям (ИТ) не всегда отражают это. На основе анализа рабочих программ дисциплин, посвященных изучению управлению проектами для образовательных программ в сфере ИТ можно сделать вывод, что преподавание этих дисциплин в вузах ограничивается изучением только программного обеспечения. Мы обнаружили, что при преподавании дисциплины «Управление проектами» часто не хватает практической реализации закрепления теоретических знаний. Таким образом, некоторые компетенции, получаемые в результате изучения дисциплины управления проектами остаются неувоенными.

Из педагогики управления проектами известно, что наилучшие результаты при преподавании дисциплины управление проектами дают комбинация традиционных и активных методов обучения. Так, в 20-ом веке технология кейс-стади была принята как эффективный метод в педагогике управления проектами. Современный уровень развития систем обучения и информационных технологий требует исследования и создания методов эффективного обучения дисциплин в формате дистанционного образования. Опыт удаленного взаимодействия со студентами в случае пандемии в 2020 году дал возможность нам оценить все плюсы и минусы методов как дистанционного обучения в целом, так и дистанционного обучения дисциплины «Менеджмент проектов». Повсеместный переход на дистанционное образование во всех учреждениях образования в Казахстане выявил такие проблемы, как техническая неподготовленность организаций образования, недостаточное владение ИКТ-навыками как преподавателей так и обучающихся, недостаточная

изученность методологий обучения в формате дистанционного обучения по направлениям образования и т.д. Методологии обучения в условиях дистанционного обучения, естественно, должны отличаться для студентов технических, гуманитарных, медицинских и других специальностей. Например, в случае технических специальностей обосновано применение различных виртуальных лабораторий, технических эмуляторов и т.д.

Известно, что даже при традиционном формате обучения(оффлайн) содержание дисциплины «Управление проектами», в-основном включает изучение общей теории управления проектами, изложенным в Project Management Body of Knowledge(PMБOK – Свод знаний по управлению проектами) и практическое освоение навыков в системах поддержки управления проектами. Но на практике при управлении реальными проектами менеджер обычно сталкивается с другими проблемами, которые освещаются только теоретически: управление временем, управление рисками, управление проектной командой и т.д. Формирование этих навыков у магистрантов возможно, когда они реально работают над проектом.

Таким образом, при изучении дисциплины «Менеджмент проектов» у магистрантов по образовательной программе, т.е. проектный подход в комбинации с применением игровых технологий обучения был взят за основу для улучшения эффективности качества освоения содержания дисциплины и формирования практических навыков.

Перед началом эксперимента были обозначены следующие вопросы:

- Насколько удобно студентам, изучающим ИТ, симуляционное обучение и дистанционное обучение для изучения управления проектами?

- В какой степени студенты, изучающие ИТ, рекомендуют симуляционное обучение и дистанционное обучение как эффективные методы обучения управлению проектами?

- Каковы проблемы и препятствия на пути эффективного внедрения симуляционного обучения и дистанционного обучения при обучении управлению проектами студентов, изучающих ИТ? Предлагаемый в данной работе практический подход к обучению управлению ИТ-проектами для магистрантов, в частности, применение комбинации метода имитации проектных ситуаций и командной работы в режиме удаленного обучения дает возможность студентам соприкоснуться с разработкой, управлением и защитой ИТ-проектов в реальной жизни.

Дисциплина «Менеджмент проектов» для магистрантов образовательной программы 7М06113-Корпоративные информационные системы и технологии в составе модуля МЗ – Управление ИС направлен на формирование знаний, умений и навыков в области управления ИТ проектами. Предполагается 12 лекционных и 25 лабораторных занятий, и составляет 5 кредитов(150 часов). Формой итогового контроля знаний по данной дисциплине является экзамен.

Магистранты были поделены на 3 группы по 4 человека. В начале семестра им была дана возможность выбрать тему ИТ-проекта. Один из магистрантов в группе был выбран в качестве менеджера проекта, т.е. он контролировал процесс работы над выполнением конкретного проекта. В задачи проекта входило создание плана проекта, устава, MOV, стратегии управления проектной командой, стейкхолдерами, расчет окупаемости проекта и т.д., т.е. всего того, что составляет реальный проект. Процесс работы над проектом контролировался в течение семестра. Окончательной сдачей проекта стала игровая имитация защиты проекта перед инвесторами, которая проходила в онлайн режиме в среде ZOOM конференции. В качестве «инвесторов» были приглашены 3 преподавателя кафедры.

После проведения занятия в таком формате, среди магистрантов был проведен опрос об эффективности такого метода.

Вопросы анкеты:

1. ID участника: [Ввод текста]
2. Возраст: [Ввод текста]
3. Пол: [мужской/женский]

4. Программа обучения: [Ввод текста]

5. Метод обучения, используемый для курса управления проектами: [Множественный выбор: традиционный метод обучения (лекции, лабораторные) / симуляция проектной ситуации в игровой форме]

6. Оценка после теста (после прохождения курса управления проектами): [Числовой ввод]

7. Уровень вовлеченности студентов в курс управления проектами (по шкале от 1 до 10, где 1 — низкий, а 10 — высокий): [Числовой ввод]

8. Удовлетворенность студентов курсом управления проектами (по шкале от 1 до 5, где 1 — очень неудовлетворен, а 5 — очень доволен): [Числовой ввод]

8. Оцените по шкале от 1 до 10, насколько эффективно, по вашему мнению, методы обучения на основе моделирования помогли вам понять концепции управления проектами? [Числовой ввод]

9. Оцените по шкале от 1 до 10, насколько, по вашему мнению, методы дистанционного обучения помогли вам понять концепции управления проектами? [Числовой ввод]

10. Чувствовали ли вы себя вовлеченными в курс управления проектами при использовании методов обучения на основе моделирования и методов дистанционного обучения? [Да нет]

11. Считаете ли вы методы обучения на основе моделирования и методы дистанционного обучения удобными для изучения концепций управления проектами? [Да нет]

12. Посоветовали бы вы использовать методы обучения на основе моделирования и методы дистанционного обучения в курсе «Управление проектами» для будущих студентов? [Да нет]

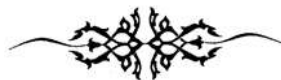
13. Любые дополнительные комментарии или отзывы о методах обучения на основе моделирования и методах дистанционного обучения, используемых в курсе «Управление проектами»: [Ввод текста]

Результаты опроса в группах, в которых обучение велось в традиционной лекционной форме показали уровень знаний и удовлетворенность магистрантов ниже чем у студентов в группах, в которых был применен метод симуляции проектной ситуации. Таким образом, Анализ эффективности применения инновационных методов обучения в области управления проектами для студентов в областях, связанных с ИТ, показывает многообещающие результаты. Моделирование проектных ситуаций и виртуальные классы способствуют развитию у учащихся знаний, навыков и отношения к управлению проектами. Эти методы улучшают способность учащихся применять теоретические концепции в практическом контексте, способствуют активному взаимодействию и сотрудничеству между учащимися, а также улучшают качество общения и обратной связи между учащимися и учителями. Кроме того, виртуальные классы обеспечивают гибкость с точки зрения времени и пространства, позволяя учащимся получать доступ к учебным материалам и участвовать в мероприятиях в своем собственном темпе и в удобном для себя режиме. В целом, использование инновационных технологий в обучении управлению проектами в контексте дистанционного обучения положительно влияет на результаты обучения студентов и подготавливает их к реальным задачам управления проектами в их будущей карьере в ИТ-индустрии. Можно заключить, что использование комбинации проектного подхода и ролевых имитационных методов обучения с применением дистанционных технологий являются наиболее успешными методами в целях повышения качества усвоения теоретического материала и формирования практических навыков в управлении ИТ-проектами.

Список литературы

1. [ANSI PMI PMBOK 6th Edition — A Guide to the Project Management Body of Knowledge \(PMBOK Guide\)](#)

2. Шамсутдинов Т.Ф. Управление ИТ-проектами: введение, жизненный цикл и окружение проекта: Учеб.-метод. пособие к курсу «Проектирование информационных систем управления» для бакалавров направления 09.03.02 «Информационные системы и технологии» / Т.Ф. Шамсутдинов.– Казань: Изд-во Казанск. гос. архитект.-строит. ун-та, 2017.– 103 с.
3. Brown, M., & McCormack, C. (2017). Simulation as a Teaching Tool for Project Management. In Handbook of Research on Cross-Cultural Business Education (pp. 222-238). IGI Global.
4. Khedkar, V., & Patil, R. (2019). Virtual classrooms: A review. International Journal of Recent Technology and Engineering, 8(2), 2221-2226.
5. Smith, J., & Lee, S. (2020). Innovations in Teaching Project Management in the Era of Distance Learning. Project Management Journal, 51(4), 457-468.
6. Chen, Y., & Wang, L. (2018). Simulation-based learning in project management education: A systematic review. Computers & Education, 117, 1-16.
7. Johnson, R., & Anderson, M. (2019). Virtual classrooms in project management education: An exploratory study. Journal of Project Management Education, 3(1), 45-59.
8. Dündar, M., & Gürbüz, R. (2018). A comparative study on the effectiveness of traditional and flipped classroom approaches in project management education. International Journal of Engineering Education, 34(6), 1806-1818.
9. Görgen, S., & Knapp, S. (2018). An innovative teaching approach for project management courses: Combining simulation-based learning and flipped classroom. International Journal of Engineering Education, 34(6), 1838-1849.
10. Raza, S., Asghar, A., & Sohail, A. (2017). Effects of project-based learning on student performance in an IT project management course. International Journal of Information and Communication Technology Education, 13(4), 27-42.
11. Shtub, A., & Karni, R. (2018). Project management simulation games: Improving students' learning experience. International Journal of Project Management, 36(1), 1-15.
12. Yeo, G., Lim, Y., & Li, X. (2018). Enhancing student learning experience in project management using simulation-based pedagogy. Education and Information Technologies, 23(1), 411-431.

4-СЕКЦИЯ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДЫ ЖӘНЕ ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫ
ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН ДАМУ/ РАЗВИТИЯ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ И КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В
ФОРМИРОВАНИИ НОВОГО КАЗАХСТАНА

UDC 338.22(574)

**ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN KAZAKHSTAN:
PERSPECTIVES AND CHALLENGES**

Zhaishylyk A.P. - PhD student
Department of Economics and management
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Annotation. This article is devoted to the analysis of the prospects and challenges of entrepreneurial activity in Kazakhstan. The article presents the data of Doing Business 2020, which assess the business environment in Kazakhstan by various indicators, such as business start, taxation, investor protection, lending, etc. The article notes that Kazakhstan has significant potential for the development of entrepreneurship, and for this it is necessary to continue working to eliminate problems and create new business opportunities.

Keywords: entrepreneurial activity, business environment, investment, entrepreneurship potential

Аннотация. Данная статья посвящена анализу перспектив и вызовов предпринимательской активности в Казахстане. В статье приведены данные Doing Business 2020, которые оценивают деловую среду в Казахстане по различным показателям, таким как старт бизнеса, налогообложение, защита инвесторов, кредитование и т.д. В статье отмечается, что Казахстан имеет значительный потенциал для развития предпринимательства, и для этого необходимо продолжать работу над устранением проблем и создавать новые возможности для бизнеса.

Ключевые слова: предпринимательская активность, бизнес-среда, инвестиции, предпринимательский потенциал

Аңдатпа. Бұл мақала Қазақстандағы кәсіпкерлік белсенділіктің келешегі мен сын-қатерлерін талдауға арналған. Мақалада Doing Business 2020 деректерін негізге ала отырып, Қазақстанның іскерлік ортасына, салық салу, инвесторларды қорғау, несиелеу және т.б. сияқты түрлі көрсеткіштер бойынша бағалау жүргізілді. Сонымен қатар, мақалада Қазақстанның кәсіпкерлікті дамыту үшін елеулі әлеуеті бар екендігі және ол үшін проблемаларды жою және бизнес үшін жаңа мүмкіндіктер жасау бойынша жұмысты жалғастыру қажет екендігі атап өтілді.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік белсенділік, бизнес-орта, инвестициялар, кәсіпкерлік әлеует

Entrepreneurship, or the activity of starting and running a business, is a vital ingredient of economic growth and development. Entrepreneurs contribute greatly to innovation, and they are central to dynamic Schumpeterian competition and economic dynamism. Innovative entrepreneurs are the principal agents of the never-ending Schumpeterian process of new products, services, technologies, firms, and industries replacing existing products, services, technologies, firms, and industries. Entrepreneurial activity is defined as “the enterprising human action in pursuit of the generation of value, through the creation or expansion of economic activity, by identifying and exploiting new products, processes or markets” [1].

In the Message of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev: "The development of entrepreneurial activity, including small and micro businesses, plays an important role in the socio-economic and political life of the country. First of all, it will provide the villagers with a stable job, reduce unemployment. The formation of the tax base also complements the local budget. Therefore, the state will continue to support entrepreneurship "[2].

The vital role of entrepreneurship in economic growth and development, combined with its neglect in economic research, is a powerful motive for delving into entrepreneurship in developing Asia. Entrepreneurship holds the key to the emergence and development of a vibrant private sector, an indispensable ingredient of sustained growth.

During the formation of the Republic of Kazakhstan as a sovereign state, special attention was paid to the successful implementation of economic reforms. After all, the transition from the planned economy, which has dominated for many years, to the market economy is taking place was high. In this regard, the formation of various forms of ownership in the country and the provision of freedom of entrepreneurial activity on its basis are the initial prerequisites for the formation and development of entrepreneurship.

After announcement of Independence of Kazakhstan did the choice in favour of building democratic, market relations and accompanied by a restructuring of public administration and economics. In the first period of its independence from the Soviet Union aim was to gradually withdraw from the former administrative-command methods of management, to create a legal basis for the normal functioning of the private sector of the economy, create an adequate market relations, public administration and public service, and to involve the population in the reform process. Political and socio-economical changes, which have taken place in Kazakhstan since 1991, public administration has remained the same until creation of legislation to regulate relations in the civil service in 1995. The organisation and activities of all levels of the former public management institutions were no longer appropriate for attaining the goals of the reforms in all spheres of economic and political life. This finds its expression in the weakening of the prestige of all state institutions, their inefficient and non-operational activities, the ineffectiveness of Kazakhstan legislation and the decisions of public and management institutions [3].

Among the many factors of socio-economic development of any state, the most important role is played by entrepreneurial activity and its subjects.

Kazakhstan is one of the largest and most dynamically developing economies in Central Asia, offering many prospects for entrepreneurship. The country has a well-developed infrastructure, has a strategic geographical location and a great potential for exporting various resources. But as in any other country, there are challenges that can make it difficult to successfully implement business ideas.

One of the main challenges for entrepreneurs in Kazakhstan is the high level of bureaucracy. To start a business, you need to get a large number of permits and licenses, which can take a lot of time and effort. This can become especially problematic for small and medium-sized enterprises that do not have access to sufficient resources and expertise.

The lack of qualified personnel is another challenge for entrepreneurs in Kazakhstan. In some industries, the country has highly qualified specialists, but in other industries, the lack of qualified personnel is one of the main problems. This may hinder the development of certain sectors of the economy and lead to the fact that companies will be forced to look for personnel abroad.

High taxes and customs duties are another challenge for entrepreneurs in Kazakhstan. Tax and customs policy in a country can be complex and unpredictable, which creates uncertainty for business. High tax rates and customs duties can have a serious impact on the profitability of enterprises, especially for small and medium-sized companies. Nevertheless, despite the challenges, Kazakhstan offers ample opportunities for entrepreneurial activity.

Developed infrastructure, strategic geographical location, access to international markets and a variety of natural resources make Kazakhstan an attractive place for investors. The state also offers various incentives for investment, such as tax incentives and property rights guarantees.

One of the promising industries in Kazakhstan is the extraction of natural resources, such as oil, gas, uranium, copper and other metals. These resources are key sources of income for the country, and attract international companies to invest in Kazakhstan. In addition, there is potential for the development of other industries, such as agriculture, tourism and information technology.

Kazakhstan is actively working to improve the business environment in the country in order to attract more investors and entrepreneurs. In 2018, the government adopted a program to reduce bureaucracy and improve conditions for entrepreneurship. New tax rates and simplified business registration procedures were also introduced.

In addition, Kazakhstan has been a member of the World Trade Organization (WTO) since 2015, which allows businesses to conduct international trade more freely. Numerous international agreements on investment protection and free trade have also been signed, which creates additional opportunities for entrepreneurship in the country [4].

In general, entrepreneurial activity in Kazakhstan is a complex but promising area. Challenges such as high bureaucracy and lack of qualified personnel still exist, but the Government is actively working to improve the conditions for entrepreneurship.

Category	Indicator
Overall rating	25 out of 190
Starting a business	39
Obtaining permission	6
Investor protection	48
Taxation	33
Crossing borders	53
Lending	63
Protection small investors	17
Contract enforcement	11
Regulation of labor market	62

Source from: <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness>

According to measurement of Doing Business 2020, Kazakhstan took the 25th place among 190 countries participating in the ranking. Also, Kazakhstan ranked 39th in the business start category. This means that the procedures required to create a new business in Kazakhstan are still considered relatively complex. Generally, there should be an improvement in indicators, such as investor protection, lending, regulation of labor market [5].

The development of entrepreneurship is a priority of the long – term goal of Kazakhstan, which is to enter the top 30 developed countries. It is planned to increase the share of SMEs in GDP to 50% by 2050. "The program for the development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017-2021," "business Roadmap 2020", industrial and innovative development and other system documents are working to implement this goal." The measures taken by the state to eliminate barriers to entrepreneurs and increase the number of citizens willing to start a business can be divided into several areas. First of all, the main policy in the field of industrialization and business should be aimed at the free entry of domestic entrepreneurs into foreign markets, the development of export potential, and the formation of access to sales markets. Secondly, in business financing, it is important to pay attention to the activity of the stock market and establish microcredit. Thirdly, in order to reduce the share of state participation in the economy, it is impossible not to comply with the principles of transferring excess state assets into the hands of citizens through privatization, not exceeding 50% of the share in capital of the government of the country participating in investment projects within the framework of PPP (Public-Private Partnership). Fourth, it is important to remember the protection of the rights of entrepreneurs, preventing economic crimes and offenses [6].

In conclusion, it can be said that entrepreneurial activity in Kazakhstan has its own prospects and challenges. On the one hand, Kazakhstan has a resource potential, an advantageous

geographical location, and a number of other factors that create a favorable basis for business development. On the other hand, there are still a number of problems in the country that hinder business development and hinder investment attraction.

References

1. Brian, K. (2007). OECD Insights Human Capital How what you know shapes your life: How what you know shapes your life. OECD publishing.
2. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń Qazaqstan halqyna Joldaýy "Ádilette memleket. Birtutas ult.Berekeli qoǵam" - Nur-Sultan, 1 qyrkúrek 2022
3. Elshibaev R.Q. Kásipkerlik qyzmetti uymdastyryú: Oqú quraly. - Almaty: Ekonomika. 2009. - 218
4. World trade organization official page https://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/kazakhstan_e.htm
5. Doing business 2020 report <https://archive.doingbusiness.org/en/doingbusiness>
6. Dostiyarova, A. (2012). Dynamics of Entrepreneurship Development in Kazakhstan. Journal of Marketing Development and Competitiveness, 6(2), 101-111.

УДК 311.312

СТАТИСТИКА ОБРАЗОВАНИЯ РК

Тулеева Г.Т. - магистр экономических наук
Факультет «Экономика и право», кафедра «Финансы и учет»
Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати

Аңдатпа. Бұл мақалада білім беру-бұл үшінші тарап мұғалімдері де, жеке тұлға да жүзеге асыратын жеке тұлғаны дамыту процесі. Білім беру процесінде адам білім, білік және дағдыларды алу арқылы адамзаттың әлеуметтік маңызды тәжірибесін игереді. Білім берудің негізгі жолы - оқыту. Мемлекеттік бюджеттің білім беру шығындары және ҚР Білім беру саласындағы қызметтердің сапасына қанағаттану көрсетілген. Сондай — ақ, білім беруді абайсызда цифрландыру көптеген жағдайларда өз мақсатына айналады-мұның бәрі жағдайды нашарлатады.

Кілт сөздер: статистика, білім беру, оқу орындары, арнаулы орта мекемелер, жоғары оқу орындары

Abstract. This article says that education is a process of personal development, which is carried out both by third-party teachers and by a person independently. In the process of education, a person masters the socially significant experience of humanity by obtaining knowledge, skills and abilities. The main way of education is training. The expenditures of the state budget on education and satisfaction with the quality of services in the field of education of the Republic of Kazakhstan are shown. And it is also said that the reckless digitalization of education in many cases becomes an end in itself — all this only worsens the situation.

Keywords: statistics, education, educational institutions, secondary specialized institutions, higher educational institutions

Аннотация. В данной статье говорится о том, что образование - это процесс развития личности, который осуществляется как сторонними педагогами, так и личностью самостоятельно. В процессе образования человек овладевает социально значимым опытом человечества путем получения знаний, умений и навыков. Основной путь образования - обучение. Показаны расходы государственного бюджета на образование и удовлетворенность качеством услуг в сфере образования РК. А также говорится о том что

безрассудная цифровизация образования во многих случаях становится самоцелью — все это только ухудшает ситуацию.

Ключевые слова: статистика, образование, учебные заведения, средние специальные заведения, высшие учебные заведения

Статистика образования - отрасль статистики, изучающая деятельность учреждений: дошкольных; общеобразовательных; начального среднего и высшего профессионального образования; дополнительного образования. Система показателей, характеризующая количественные и качественные изменения, происходящие в сфере образования, позволяет получить по каждому уровню образования информацию о числе учебных заведений, контингенте обучающихся, характеристики внутренней эффективности процесса обучения, данные о приеме в учебные заведения, выпуске специалистов, количественные и качественные характеристики преподавательского персонала, состояние материально-технической базы учебных заведений.

По данным Комитета статистики Министерства национальной экономики РК на начало 2020/2021 учебного года в Казахстане функционируют 128 вузов, из них 11 университетов являются национальными, 1 - международным, 1 - автономной образовательной организацией (АОО), 29 - государственными, 17 - акционерными, 55 - частными, 14 - негражданскими.

В последние годы, в целях повышения качества подготовки специалистов государством был принят ориентир на сокращение числа вузов и усиление квалификационных требований к лицензированию высших учебных заведений. Кроме того, в 2010 году законодательно введен запрет на деятельность филиалов вузов. В результате, число вузов сократилось за счет слияния, консолидации и преобразования в организации ТиПО.

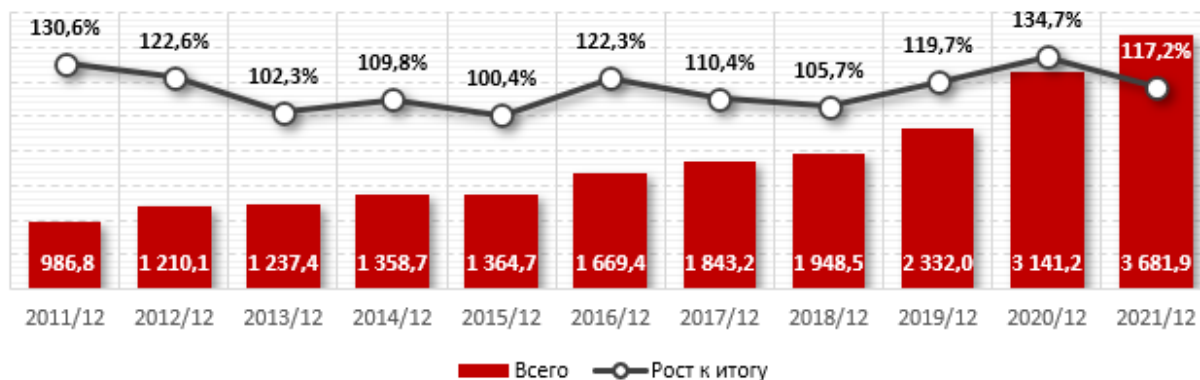
Общее число студентов на начало 2020/2021 г. составляло 618 090 человек, из которых на уровне бакалавриата – 576 557 человек, на уровне магистратуры – 34 619 человек, на уровне докторантуры – 6 914 человек. Общая численность ППС составляет 36 307 человек (www.stat.gov.kz). Развитие экспорта образовательных услуг привело к увеличению доли иностранных студентов в вузах страны до 6, 7%.

На развитие образования в РК выделяется немалый объем средств. Из года в год растут расходы госбюджета: так, в 2021-м в эту сферу было направлено 3,7 трлн тг, или 20,5% от общей суммы расходов государственного бюджета, — на 17,2% больше по сравнению с предыдущим годом. В целом за 10 лет было выделено 20 трлн тг, а среднегодовой темп роста в этом периоде составил 15%.

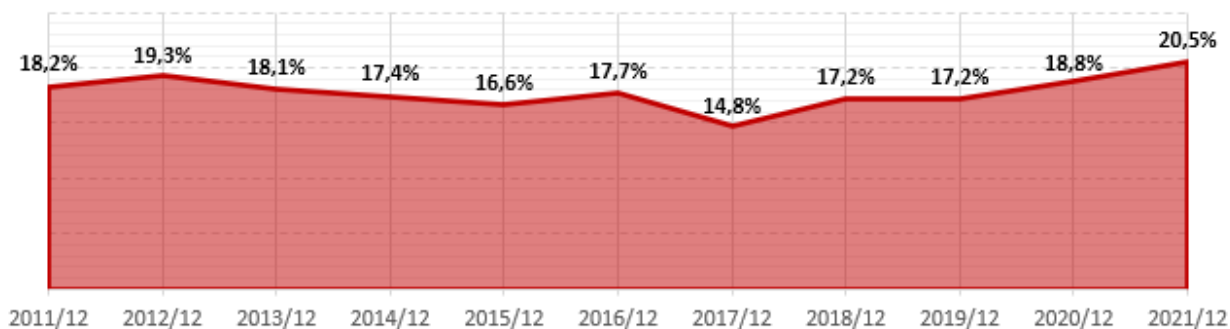
В 2015 году республика приняла на себя обязательства по достижению Целей устойчивого развития (ЦУР) ООН до 2030 года, в числе которых Цель № 4, которая предполагает обеспечение всеохватного и справедливого качественного образования и поощрение возможности обучения на протяжении всей жизни для каждого.

Однако, несмотря на существенные затраты из госбюджета на образование, регулярные заявления профильного министерства, реализацию комплекса системных мер и госпрограмм в секторе, качество образования в стране остаётся на удручающе низком уровне.

Расходы государственного бюджета на образование | млрд тг

Доля расходов на образование от общей суммы расходов государственного бюджета | %

Расчёты Ranking.kz на основе данных Министерства финансов Республики Казахстан

Рис.1 Расходы государственного бюджета на образование

Согласно исследованию PISA 2018 года, успеваемость учащихся РК в сравнении в 2012 годом снизилась. Кроме того, средняя оценка была на 100 баллов ниже среднего значения по ОЭСР (это примерно эквивалентно двум с половиной годам обучения в школе). Так, средний балл Казахстана по чтению составил всего 387, в то время как в ОЭСР — 487; по математической грамотности в РК — 423 балла, в ОЭСР — 489; по естественным наукам в РК — 397 балла, в ОЭСР — 489. Результаты около двух третей учащихся, протестированных в рамках PISA, были ниже порога функциональной грамотности. Выделим и подчеркнём ещё раз: две трети учащихся РК функционально неграмотны, и это очень, очень серьёзная проблема [1].

В стране было реализовано множество госпрограмм, которые не улучшили ситуацию в сфере образования. Так, МОН РК — в том числе под руководством сегодняшнего министра Асхата Аймагамбетова — реализовало следующие программы:

- Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011–2020 годы;
- Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы;
- Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы;
- программа по обеспечению детей дошкольным воспитанием и обучением «Балапан» на 2010–2020 годы;
- концепция обучения в течение всей жизни (непрерывное образование);
- ряд непрофильных госпрограмм, затрагивающих вопросы развития образования.

Ухудшение качества образования в Казахстане подтверждается и исследованием БНС АСПиР РК. В 2021 году удовлетворённость качеством услуг в сфере образования в Казахстане заметно просела. Доля респондентов, полностью удовлетворённых качеством

услуг по всем сферам образования (дошкольного, общего среднего, среднего профессионального, высшего и послевузовского) снизилась, а доля недовольных — выросла. Качество школьного образования снижается. Существует множество проблем, которые накапливались годами, и к ним постоянно добавляются новые. Это делает ситуацию все более сложной и трудноразрешимой. Независимые эксперты предупреждают о неравном доступе к знаниям и медленном переходе на новые форматы образования.

Правительство начинает понимать, что существует проблема с системой образования, поскольку она часто приводит к неравенству в других сферах жизни. Это может привести к социальной напряженности и конфликтам. Исследователь, историк и эксперт в области образования Жаслан Нурбаев отметил эту проблему в своей работе «Неравенство в системе образования».

По словам Нурбаева, среднее образование часто может привести к неравенству в будущем между сельскими жителями и горожанами. Пандемия COVID-19 привела к тому, что многие учащиеся потеряли мотивацию, а безрассудная цифровизация образования во многих случаях становится самоцелью — все это только ухудшает ситуацию.

В этих моментах казахстанским учителям приходится нелегко. Они часто вынуждены использовать несколько онлайн-платформ для проведения уроков, и у них часто не хватает энтузиазма или творческого подхода к работе из-за административной неразберихи, плохого технического оснащения и высокой рабочей нагрузки.

Провалы на международной арене

Низкий уровень знаний школьников подтверждают и международные тесты, такие как экзамен PISA, который проводится Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР). Этот экзамен оценивает учащихся по чтению, математике и естественным наукам, и было показано, что казахстанцы заняли низкое место по сравнению с другими странами.

Казахстану предстоит еще многое сделать для повышения качества образования, получаемого его учащимися. Согласно последним результатам PISA, казахстанские школьники занимают 69-е место из 79, с низким уровнем математической грамотности, неконкурентоспособными результатами по естественным наукам и удручающими навыками чтения и понимания прочитанного. Это явное указание на то, что необходимо проделать большую работу

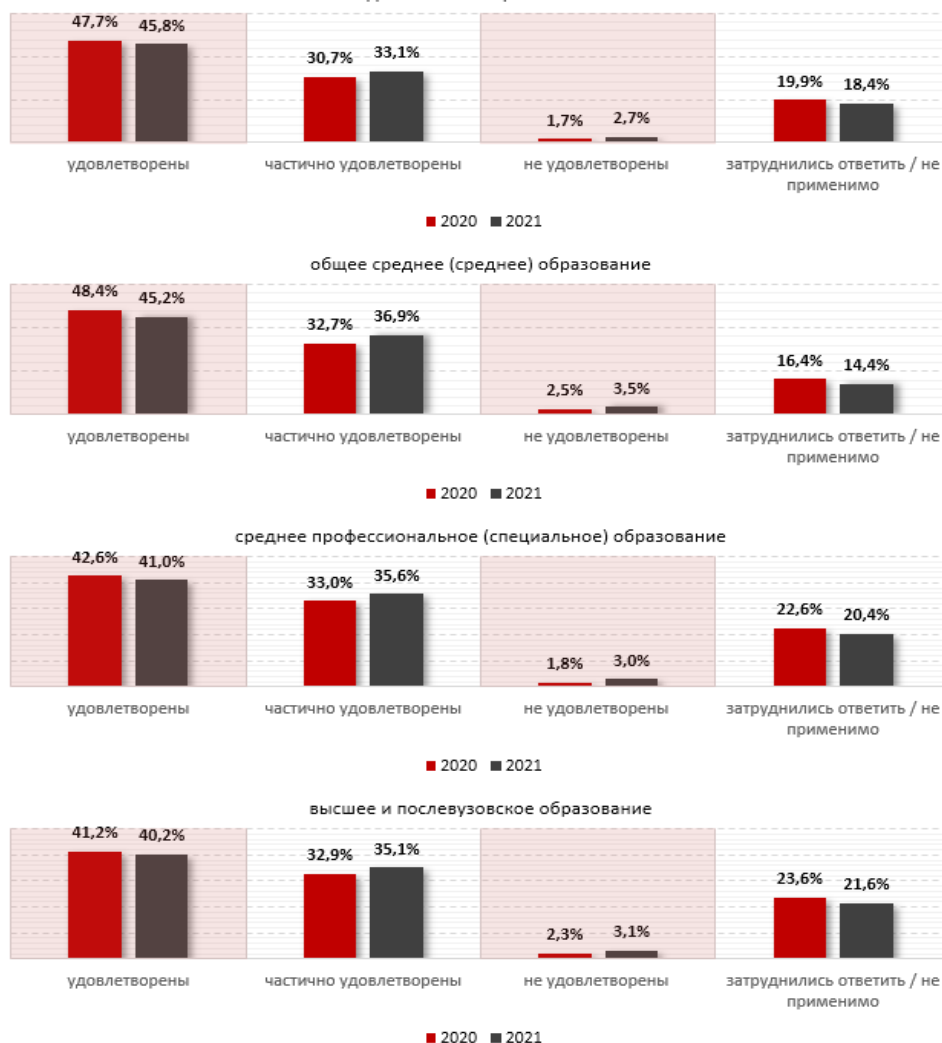
Тест PIAAC — это еще одна международная оценка, которая измеряет уровень образования среди взрослых. К сожалению, результаты показывают, что есть проблемы и еще есть куда стремиться.

Результаты PIAAC показывают, что набор навыков казахстанцев в возрасте 25-34 лет примерно такой же, как у их соотечественников в возрасте 55-65 лет. Это противоречит общемировой тенденции, когда молодые люди, как правило, более квалифицированы, чем старшее поколение.

Сегодня молодые люди лучше приспособлены к современному миру, чем в прошлом, благодаря своим лучшим когнитивным навыкам и более высокому уровню образования. Это объясняется физиологическими причинами — молодые люди лучше приспособлены к обучению и мышлению в современном обществе.

Согласно результатам PIAAC, представители старшего поколения казахстанцев обладают более широким набором навыков, чем молодежь. Нонсенс. В Казахстане почти у половины граждан в возрасте 25-34 лет диплом о высшем образовании, в то время как только у 27% жителей в возрасте 55-65 лет его нет [2].

Удовлетворённость качеством услуг в сфере образования в Казахстане.
 2021 | Мнение респондентов об удовлетворённости качеством услуг в сфере образования

Ranking.kz на основе данных Бюро национальной статистики АСПиР РК

Рис.2 Удовлетворенность качеством услуг в сфере образования РК

Причём складывается ощущение, что проблемы образования в РК не решает не только профильное ведомство — МОН РК. Выходит, что, несмотря на многочисленные заявления, включая слова президента, вопросы образования не интересуют ни акиматы, ни прочие госструктуры.

Глава государства также говорил о необходимости изменения подходов к образованию, хотя и с акцентом на высшее образование. Он подчеркнул важность того, чтобы студенты обучались навыкам, необходимым для достижения успеха на рабочем месте.

На заседании Мажилиса в этом году Касым-Жомарт Токаев заявил, что время увлечения гуманитарными специальностями прошло и приоритет должен быть отдан техническим профессиям. Он считает, что необходимо воспитывать новое поколение инженеров-технологов, чтобы должным образом обеспечить потребности страны.

Несколько недель спустя, встречаясь с казахстанскими бизнесменами, он вновь заявил о необходимости перевода высшего образования на технические рельсы и сказал, что государство планирует направлять успешных выпускников средних школ в ведущие технические университеты, прежде всего в России.

Ведущие российские университеты откроют филиалы в Казахстане. Это МИФИ, Национальный исследовательский университет имени И.М. Губкина и Московский

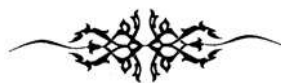
государственный технический университет имени Баумана. Эти университеты будут предлагать студентам Казахстана техническое образование.

Надеемся, что политическая воля главы государства в Казахстане сможет улучшить ситуацию в сфере высшего образования. В прошлом было много смен на посту министра образования — точнее: 12 министров, но ни одна из этих реформ не была очень успешной. В результате качество образования, которое получают школьники и студенты, значительно снизилось по данным PISA и PIAAC.

Многие люди в обществе с опаской и скепсисом относятся к любым новым изменениям в сфере образования, поскольку считают, что это не пойдет на пользу новому поколению казахстанцев, которые будут развивать страну [3].

Список литературы

1. <http://ranking.kz/ru/a/reviews/kachestvo-obrazovaniya-v-respublike-kazahstan-2021>
2. www.stat.gov.kz
3. <https://bizmedia.kz/2022/04/15/kak-obrazovanie-v-kazahstane-uhudshaetsya/>

УДК 334.01

ДИДЖИТАЛИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО БУХГАЛТЕРА

Тулеева Г.Т. - магистр экономических наук
Факультет «Экономика и право», кафедра «Финансы и учет»
Таразский Региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. Мақалада бухгалтерлік есеп жұмысындағы цифрландыру, есеп процесін автоматтандыру мәселелері мен жолдары туралы айтылады. Автоматтандырудың даму кезеңдері қаралды, бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікті жүргізу бөлігінде ақпараттық жүйені автоматтандырудың өзектілігі көрсетілді. Сондай-ақ бухгалтерлерді, қаржы менеджерлерін, аудиторларды, маркетингтерді және басқа мамандарды даярлау мен олардың кәсіби біліктілігін арттырудың маңыздылығы көрсетілген. Бухгалтерлік есепті автоматтандыру тиімді басқарудың негізі болып табылады. Жақсы бухгалтерлік жүйелер, олардың масштабына, бағдарламалық-аппараттық платформасына және құнына қарамастан, бухгалтерлік есептің сапалы жүргізілуін қамтамасыз етуі керек, сенімді және ыңғайлы болуы керек.

Кілт сөздер: автоматтандыру, тиімділік, Ақпараттық жүйелер, бухгалтерлік есеп, басқару.

Аннотация. В статье говорится о цифровизации в работе бухгалтерии, проблемы и пути автоматизации учетного процесса. Рассмотрены этапы развития автоматизации, показана актуальность автоматизации информационной системы в части ведения бухгалтерского учета и финансовой отчетности. А также показана важность подготовки и повышения профессиональной квалификации бухгалтеров, финансовых менеджеров, аудиторов, маркетингов и других специалистов. Автоматизация бухгалтерского учета - основа эффективного управления. Хорошие бухгалтерские системы вне зависимости от их масштаба, программно-аппаратной платформы и стоимости должны обеспечивать качественное ведение учета, быть надежными и удобными в эксплуатации.

Ключевые слова: автоматизация, эффективность, информационные системы, бухгалтерский учет, управление.

Annotation. The article talks about digitalization in the work of accounting, problems and solutions of the accounting process. The stages of automation development are considered, the

relevance of information system automation in terms of accounting and financial reporting is shown. It also shows the importance of training and professional development of accountants, financial managers, auditors, marketers and other specialists. Automation of accounting is the basis of effective management. Good accounting systems, regardless of their scale, hardware and software platform and cost, should provide high-quality accounting, be reliable and easy to operate.

Keywords: automation, efficiency, information systems, accounting, management.

Занять лидирующее положение на рынке, повысить эффективность работы персонала, создать оптимальную структуру управления - вот первоочередные задачи руководителя предприятия. В бухгалтерской и банковской деятельности это особенно важно, что обуславливает широкое применение бухгалтерских пакетов и программ, благодаря внедрению которых повышается оперативность обработки данных и достоверность деловой информации, принимаются более объективные финансовые и управленческие решения.

Автоматизация бухгалтерского учета на предприятии и подготовка финансовой отчетности в налоговые органы в условиях переходной экономики Казахстана является одной из наиболее важных задач. Ситуация такова, что сам по себе бухгалтерский учет на предприятии может рассматриваться как внутреннее дело предприятия, а основой для оценки финансово-хозяйственной деятельности предприятия со стороны государства служит отчетность (бухгалтерский баланс и многочисленные другие отчетные формы), которая должна ежеквартально предоставляться в налоговую инспекцию по месту регистрации предприятия. Кроме того, существуют плановые и внеплановые налоговые проверки, при проведении которых могут потребоваться все бухгалтерские документы, включая первичные[1, с.112].

В условиях относительной неопределенности в налоговой сфере предприятие может сильно пострадать или даже потерпеть крах, и всего лишь из-за небрежности в бухгалтерском учете. Примеров тому в Казахстане очень много, причем часто страдают предприятия, стремящиеся работать честно. Страдают из-за небрежного ведения внутренней бухгалтерии предприятия. Страдают также из-за незнания и соответственно невыполнения последних законов и распоряжений (а они принимаются сплошь и рядом). При ведении бухгалтерского учета вручную возможны и простейшие арифметические ошибки.

Этапы автоматизации бухгалтерского учета в Казахстане.

Первоначальным этапом явилось принятие в 1995 году Указа, имеющего силу Закона Республики Казахстан «О бухгалтерском учете» (далее — Закон). Введение в 1996 году Казахстанских стандартов бухгалтерского учета, разработанных на основе международных стандартов, послужило началом перехода на МСФО.

Вторым и наиболее важным этапом данного процесса в 2002 году стало дополнение Закона статей 2-1, согласно которой финансовая отчетность должна составляться организациями, за исключением государственных учреждений в соответствии с МСФО, в следующем порядке: финансовые организации с 1 января 2003 года, акционерные общества — с 1 января 2005 года, и иные организации — с 1 января 2006 года. В целях успешного внедрения МСФО были разработаны и опубликованы методические рекомендации по применению МСФО, утверждены формы финансовой отчетности, а также Инструкция (основа) по разработке рабочего плана счетов бухгалтерского учета для организаций, составляющих финансовую отчетность в соответствии с МСФО [2, с.52].

Однако, несмотря на успехи в развитии системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности в Казахстане, имеются определенные проблемы, которые проявляются в:

- в недостаточности участия профессиональных общественных объединений в регулировании бухгалтерского учета и финансовой отчетности, а также в развитии бухгалтерской и аудиторской профессии;
- низком уровне профессиональной подготовки большей части бухгалтеров и аудиторов, а также недостаточности навыков использования информации, подготовленной в соответствии МСФО;

- в несерьезном подходе руководителей хозяйствующих субъектов ко многим принципам и требованиям бухгалтерского учета и финансовой отчетности, установленных МСФО.

Вместе с тем, нельзя не отметить актуальность автоматизации информационной системы в части ведения бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

На сегодняшний день одним из важнейших инструментов в бизнесе стала система комплексной автоматизации, т.е. единые информационные системы для различных областей деятельности организации. Как показывает практика, в организациях, перешедших на МСФО, где широко применяются информационные системы, добиться позитивных изменений гораздо проще. Поэтому успешное внедрение МСФО неосуществимо без всесторонней автоматизации бухгалтерского учета, которая позволит повысить оперативность работы бухгалтеров и своевременно и эффективно принимать решения.

Развитие системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности должно происходить в тесной взаимосвязи с изменениями экономической ситуации в стране и отвечать характеру и уровню развития хозяйственного механизма. Дальнейшее развитие системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности необходимо осуществлять в целях повышения качества, прозрачности и сопоставимости информации, формируемой в бухгалтерском учете и финансовой отчетности в соответствии с МСФО по следующим основным направлениям:

- подготовка и переподготовка специалистов, занятых организацией и ведением бухгалтерского учета, аудитом финансовой отчетности;
- упрощение порядка ведения бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности для субъектов малого и среднего предпринимательства;
- изменение системы регулирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности на основе международного опыта;
- участие в международном процессе развития бухгалтерского учета и аудита.

В реформировании бухгалтерского учета одной из ключевых задач проводимой в настоящее время в Казахстане является подготовка и повышение профессиональной квалификации бухгалтеров, финансовых менеджеров, аудиторов, маркетологов и других специалистов. Появление всевозрастающего количества на казахстанском рынке иностранных компаний, глобализация бизнеса, создание единого европейского рынка ведет к увеличению спроса на специалистов, владеющих западными системами учета, международными стандартами финансовой отчетности, обученных по западным стандартам.

В условиях рыночной экономики, когда бухгалтерские данные становятся, по сути, единственным достоверным источником информации, значимость профессии бухгалтера возросла, увеличив тем самым требования к ней особенно в тех областях, где применение бухгалтерского суждения остается важным и решающим. Возросло понимание значения профессионального бухгалтерского образования, опыта, знаний и их применения, а также увеличившихся потребностей в таких областях, как управление, планирование, технология. Это также подчеркивает важность непрерывного профессионального образования бухгалтеров с точки зрения необходимости постоянно поддерживать высокий уровень компетентности и профессионализма. Профессиональная квалификация является для работодателя гарантией того, что ее обладатель отвечает всем современным требованиям, предъявляемым к данной профессии. Обладатель такой квалификации имеет существенные преимущества перед другими работниками в карьерном росте. Вступление нашей страны во Всемирную торговую организацию открывает широкие возможности для укрепления конкурентоспособности Казахстана на международных рынках. В связи с этим необходимо ускоренное повышение качества предоставления услуг по международным стандартам. В настоящее время стоит задача в подготовке достаточного количества квалифицированных бухгалтеров и аудиторов, понимающих принципы формирования информации в бухгалтерском учете и составлении финансовой отчетности в соответствии с МСФО, владеющих современными навыками ведения бухгалтерского учета, подготовки и аудита

финансовой отчетности. При этом качественная система бухгалтерского учета и отчетности предполагает наличие достаточного числа пользователей, нуждающихся в информации, формируемой в бухгалтерском учете и финансовой отчетности, имеющих потребность и навыки ее использования при принятии экономических решений, в частности, определении направлений инвестирования капитала и анализе рисков, связанных с этим. Наличие заинтересованных пользователей является одной из важнейших предпосылок развития системы бухгалтерского учета и финансовой отчетности.

Переход системы бухгалтерского учета на принципы, закрепленные в МСФО, потребует осуществить формирование системы мониторинга содержания учебных программ, внесения изменений в процесс подготовки и переподготовки кадров учетных работников, специалистов смежных областей экономики (аудиторов, финансистов). В этой связи в рамках реформирования образования значительную работу следует провести по организации повышения квалификации преподавателей образовательных организаций, переориентации учебных программ средних и высших учебных заведений, обновлению и совершенствованию типовых комплектов учебно-методического обеспечения (УМО) по МСФО в образовательном процессе для обучающихся бухгалтерскому учету и аудиту различных категорий бухгалтеров, а также программ подготовки профессиональных бухгалтеров и аудиторов на углубленное изучение МСФО и формирование навыков применения их на практике.

При определении содержания процесса подготовки и повышения квалификации кадров в рассматриваемой области должно быть обращено особое внимание на выработку навыков профессионального суждения при квалификации, стоимостном измерении, классификации и оценке значимости (существенности) фактов хозяйственной жизни для целей бухгалтерского учета и финансовой отчетности, аудита. Профессия бухгалтера на современном этапе в своем развитии требует непрерывного повышения своего профессионального уровня. Профессия бухгалтера представляется в новом глубоком содержании получившего в последние годы распространение в деловой и профессиональной среде звания «профессиональный бухгалтер». При этом следует исходить из понимания роли, функций и задач профессиональных бухгалтеров, предложенного Международной федерацией бухгалтеров. Только такое понимание обеспечит международное признание казахстанской бухгалтерской и аудиторской профессии. Таким образом, можно рассчитывать на полноценную оценку рынком казахстанского бухгалтерского сертификата или аудиторского заключения, подписанного казахстанским аудитором. Среди прочих мер реальный смысл званию «профессиональный бухгалтер» придаст эффективная система аттестации и повышения квалификации специалистов. Как показывает практика, успешный переход на МСФО не возможен без глубокого знания МСФО. Профессиональная аттестация рассматривается в качестве средства подтверждения профессиональной пригодности, современного уровня знаний и навыков, приверженности высоким этическим нормам профессии [3, с.40].

Наиболее важными вопросами в развитии бухгалтерского учета в настоящее время, являются:

- необходимость повышения уровня квалификации бухгалтеров финансового сектора, молодых специалистов ВУЗов и увеличение численности сертифицированных бухгалтеров;
- увеличение общедоступных учебных, практических материалов и документации по вопросам применения МСФО;
- разработка требований в отношении учета определенного спектра операций, осуществляемых финансовыми организациями в силу специфики казахстанской экономики и законодательства, не урегулированных МСФО, но находящихся в рамках концепций и принципов определенных ими;
- необходимость повышения уровня автоматизации бухгалтерского учета и составления финансовой отчетности по МСФО, систем контроля достоверности и качества финансовой отчетности, исключение «человеческого фактора».

Автоматизация бухгалтерского учета - основа эффективного управления.

Руководителю казахстанского предприятия сегодня приходится принимать решения в условиях неопределенности и риска, что вынуждает его постоянно держать под контролем различные аспекты финансово - хозяйственной деятельности. Эта деятельность отражена в большом количестве документов, содержащих разнородную информацию. Грамотно обработанная и систематизированная она является в определенной степени гарантией эффективного управления производством. Напротив, отсутствие достоверных данных может привести к неверному управленческому решению и, как следствие, к серьезным убыткам.

Если не брать во внимание умышленные противоправные действия, то все ошибки бухгалтерского учета совершаются либо по небрежности (например, арифметические ошибки), либо из-за незнания особенностей ведения бухгалтерского учета в Казахстане. Такие ошибки практически неизбежны при ручном учете или при использовании устаревших или нелегальных версий программных комплексов.

На наш взгляд, хорошие бухгалтерские системы вне зависимости от их масштаба, программно-аппаратной платформы и стоимости должны обеспечивать качественное ведение учета, быть надежными и удобными в эксплуатации.

В функциональном аспекте бухгалтерские системы должны, по крайней мере, безошибочно производить арифметические расчеты; обеспечивать подготовку, заполнение, проверку и распечатку первичных и отчетных документов произвольной формы; осуществлять безошибочный перенос данных из одной печатной формы в другую; производить накопление итогов и исчисление процентов произвольной степени сложности; обеспечивать обращение к данным и отчетам за прошлые периоды (вести архив) [4].

Для того чтобы обеспечить указанные возможности, система должна иметь единую базу данных по текущему состоянию бухгалтерского учета на предприятии и архивным материалам, любые сведения из которой могут быть легко получены по запросу пользователя. В зависимости от особенностей учета на предприятии базы данных могут иметь раз личную структуру, но в обязательном порядке должны соответствовать структуре принятого плана счетов, задающего основные параметры настройки системы на конкретную учетную деятельность. Модули системы, обеспечивающие проведение расчетов, суммирование итогов и начисление процентов, должны использовать расчетные нормативы, которые приняты в текущее время.

Надежность системы в компьютерном плане означает защищенность ее от случайных сбоев и в некоторых случаях от умышленной порчи данных. Как известно, современные персональные компьютеры являются достаточно открытыми, поэтому нельзя достоверно гарантировать защиту чисто на физическом уровне. Важно, чтобы после сбоя разрушенную базу данных можно было легко восстановить, а работу системы возобновить в кратчайшие сроки. Хорошие бухгалтерские системы отвечают этим требованиям.

Не менее важно, чтобы фирма - разработчик бухгалтерской программы имела значительный опыт работы и солидную репутацию. При выборе системы следует учитывать то обстоятельство, что в дальнейшем к продавцу придется неоднократно обращаться и за советом или консультацией, и за заменой устаревшей версии на более свежую.

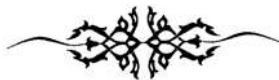
Автоматизация бухгалтерского учета на предприятии и подготовка финансовой отчетности в налоговые органы в условиях переходной экономики Казахстана является одной из наиболее важных задач. Ситуация такова, что сам по себе бухгалтерский учет на предприятии может рассматриваться как внутреннее дело предприятия, а основой для оценки финансово-хозяйственной деятельности предприятия со стороны государства служит отчетность (бухгалтерский баланс и многочисленные другие отчетные формы), которая должна ежеквартально предоставляться в налоговую инспекцию по месту регистрации предприятия. Кроме того, существуют плановые и внеплановые налоговые проверки, при проведении которых могут потребоваться все бухгалтерские документы, включая первичные.

В настоящее время существует широкий выбор различных систем автоматизации бухгалтерского учета. Не следует делить их на плохие и хорошие, сильные слабые. Все они хороши и их возможности находят практическое применение на предприятиях различного размера, профиля и рода деятельности.

При автоматизации бухучета важно не просто перевести всю бумажную работу на компьютер. Важно, чтобы это увеличило эффективность работы бухгалтерии и улучшило контроль над финансово-хозяйственной деятельностью предприятия, что в свою очередь увеличит эффективность управления предприятием, и, как следствие, эффективность его работы.

Литература

1. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности», от 28.02.2007 года.
2. Концепция развития системы бухгалтерского учета и аудита в Республике Казахстан на 2007-2009 гг.
3. Брынкова Н.В. «Автоматизация бухгалтерского учета в программе 1С: Бухгалтерия»: изд. центр «Академия». – 2008. – 80 с.
4. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30092011

ӘОЖ 338.82

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАСТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ

Шамшиденова Д.С. - 1 курс студенті
«Экономика және менеджмент» жоғары мектебі,
«Менеджмент және маркетинг» кафедрасы
Коммерциялық емес қоғамдық ұйым «Нархоз Университеті»
Ғылыми жетекші: Экономика ғылымдарының магистрі Бахтиярова А.Ж.

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы білім беру жүйесінің жастар еңбек нарығына әсері талданады, еліміздегі жастарды жұмыспен қамтамасыз ету деңгейіне баға берілді, жастарды жұмыспен қамтамасыз етудегі өзекті мәселелер мен жастар арасындағы жұмыссыздықтың себептері анықталынды. Мақалада еліміздегі жастардың басындағы жұмыссыздық мәселелерін шешуге бағытталған ұсыныстар келтірілді. Еңбек нарығындағы жастардың жұмыспен қамтамасыз етілуі тұрақсыз екені сипатталып, жастарды жұмысқа орналастырудағы кедергілер айқындалды. Қорытынды бөлімде тақырыпқа сай ұсыныстар жасалды.

Кілт сөздер: жастар, еңбек нарығы, жұмыссыздық, жұмыспен қамтамасыз ету, Қазақстан Республикасы.

Аннотация. В статье проанализировано влияние системы образования на молодежный рынок труда в Республике Казахстан, оценен уровень занятости молодежи в стране, определены актуальные проблемы занятости молодежи и причины молодежной безработицы. В статье даны предложения, направленные на решение проблем безработицы среди молодежи в стране. Описано, что занятость молодежи на рынке труда нестабильна, и выявлены препятствия для трудоустройства молодежи. В заключительной части были внесены предложения по данной теме.

Ключевые слова: молодежь, рынок труда, безработица, трудоустройство, Республика Казахстан.

Abstract. The influence of the education system on the youth labor market in the Republic of Kazakhstan is analyzed in this article, the level of youth employment in the country is estimated, the current problems of youth employment and the causes of youth unemployment are determined. In the article there are proposals aimed at solving the problem of unemployment among young people in the country. It is described that youth employment in the labor market is unstable, and obstacles to youth employment are identified. Proposals were made on this topic in the conclusion.

Keywords: youth, labor market, unemployment, employment, Republic of Kazakhstan.

Қазақстан Республикасындағы жастарды жұмыспен қамтамасыз ету және жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі жергілікті мемлекеттік орындардың да, бизнес өкілдерінің де және жалпы халықтың да назарындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі таңда, жастар қауымы жұмыспен қамтамасыз етілу тұрғысынан тәуелділікке ұшырауда, себебі жастар жұмысқа орналасу барысында айтарлықтай қиындықтарға тап болуда. Бұл қиындықтар мамандық бойынша тәжірибенің жетіспеушілігі мен функционалдық міндеттерін орындаудағы күзіреттіліктің жоқтығын бір фактор ретінде қарастыруымызға болады.

Келесі факторлар қатарына жастардың білім беру жүйесінде алған білімі мен күзіреттілігі көбінесе жұмыс берушілердің талаптарына сәйкес келе бермейтіндігін жатқызуға болады. Көптеген компаниялар қызметкерлерді жұмысқа алу барысында жас мамандарды қарастыра бермейді, себебі жастардың жоғарыда атап өтілгендей, тәжірибесіне назар аударады және кәсіби жетістіктері бар үміткерлерге қарағанда жас мамандардың компанияға қосар үлесі әлдеқайда төмен болатындығы да ескеріледі.

Тағы да бір маңызды факторларды қарастыратын болсақ, кейбір жағдайларда жастар тарапынан да жұмысқа орналасу барысында талаптар қойылып жатады, атап айтсақ, жұмыс берушілер ұсынып отырған жалақы мен еңбек жағдайына көңілдері толмайды, ЖОО-нын бітірген түлектердің көп бөлігі білім алған мамандығы бойынша жұмысқа тұра алмай жатады. Демек, жастарды жұмыспен қамтамасыз ету бойынша жоғарыда атап көрсетілген өзекті мәселелердің барлығы бұл салаға өзіндік кері әсерін тигізіп жатқандығы сөзсіз, нәтижесінде жас мамандар арасында жұмыссыздық деңгейінің өсуіне негіз болатын алғышарттар жасайды.

ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметі бойынша 2022 жылдың соңында жастар (атап айтқанда, 15 пен 28 жас аралығы шамасындағы) Қазақстанның экономикалық белсенді халқының шамамен 1/4 құрайды, бұл көрсеткіш бойынша Қазақстандағы жұмыспен қамтылған жастардың саны 2,0 млн адамды құрайды [1]. Атап өтілген себептерге байланысты Қазақстан Республикасындағы жастарды жұмыспен қамтамасыз ету нарығы айтарлықтай теңгерімсіз күйде қалып отыр.

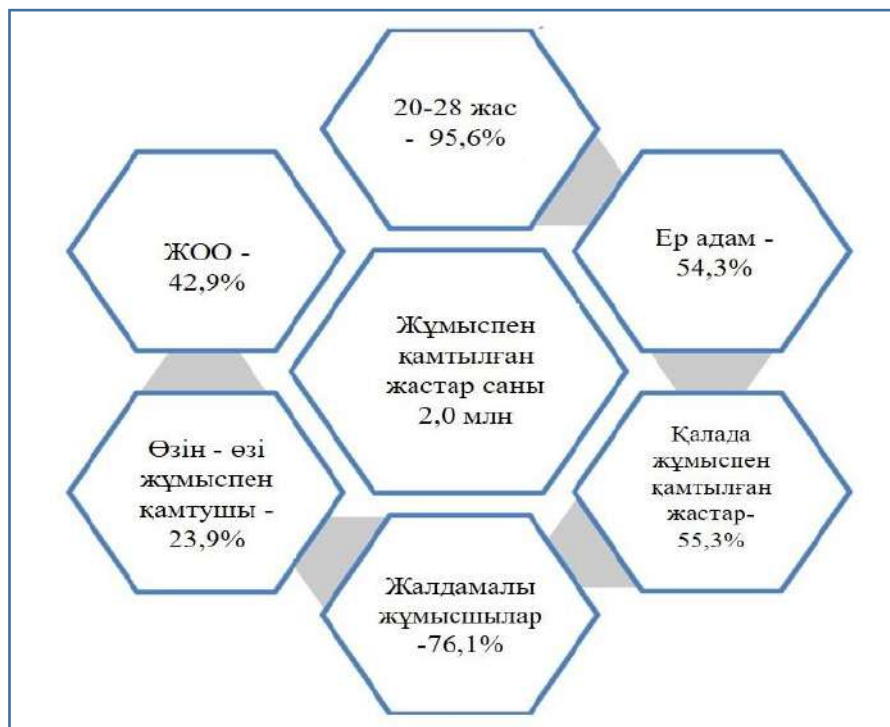
Біріншіден, жас мамандар негізінен еңбек өнімділігі төмен өндіріс салаларында жұмыс істейді. Мысалы, 2022 жылдың соңғы айларындағы мәліметтер бойынша жұмыспен қамтылған жастардың сауда саласында - 16,7%-ын құраса, ауыл шаруашылығы саласында - 14,2 % -ын құрайды, ал білім саласында қызмет атқаратын жастар - 11,1%-ын құраған екен.

Екіншіден, кәсіпкерлік саласы бойынша жастар арасында белсенділік төмен екендігі байқалуда. Жұмыспен қамтылған жастардың басым үлесін, нақтырақ атап көрсетсек - 76,1%-ын жалдамалы қызметкерлер құраса, өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз етіп, кәсіпкерлікпен айналысып жүрген жастардың көлемі - 23,9%-ды құрап отыр. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз ету деңгейі көп жағдайда табыс пен еңбек өнімділігінің төмендігімен ерекшеленетіндігін атап өткен дұрыс. Нақты статистикалық дәлелдерге сүйене отырып, жастардың жұмысқа орналасу мүмкіндігі айтарлықтай төмен болып отырғандығын байқауға болады. Ескеретін тағы бір маңызды жағдайлардың бірі ол - жас қызметкерлердің айтарлықтай бөлігі, яғни 64,2%-ы қалада қызмет атқарады екен, ал ауылдық өңірлерде өзін-өзі жұмыспен қамтамасыз ететін жастардың көлемі 66,4%-ы құрайды.

Үшіншіден, жұмыспен қамтылған жастардың білім деңгейі де ерекшеленеді. Жұмыспен қамтылған жастардың 42,9%-ының жоғары және аяқталмаған жоғары білімі бар. Сонымен

қатар, жалданған жастар (жоғары білімі бар - 48,9%) мен өзін-өзі жұмыспен қамтыған жастардың (жоғары білімі бар тек 25,2%) жоғары сараланға (Сурет 1).

Төртіншіден, айлық еңбекақы дифференциациясының жоғары болуы да тағы бір өзекті мәселердің бірі болып табылады. ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметінше, 2022 жылы жұмыс істейтін жастардың орташа айлық номиналды есептелген жалақысы орта есеппен 115,4 мың теңгені құраған [1], бұл жалпы экономика бойынша орташа айлық номиналды есептелген жалақыдан бір жарым есеге төмен екендігін көрсетіп тұр. Ең төменгі жалақы мөлшері ауыл шаруашылығы, денсаулық сақтау, мемлекеттік басқару салаларында байқалады. Жоғары жалақы мөлшерін алатын жастар сегменті жұмыспен қамтылған жастардың бір бөлігін ғана қамтиды.

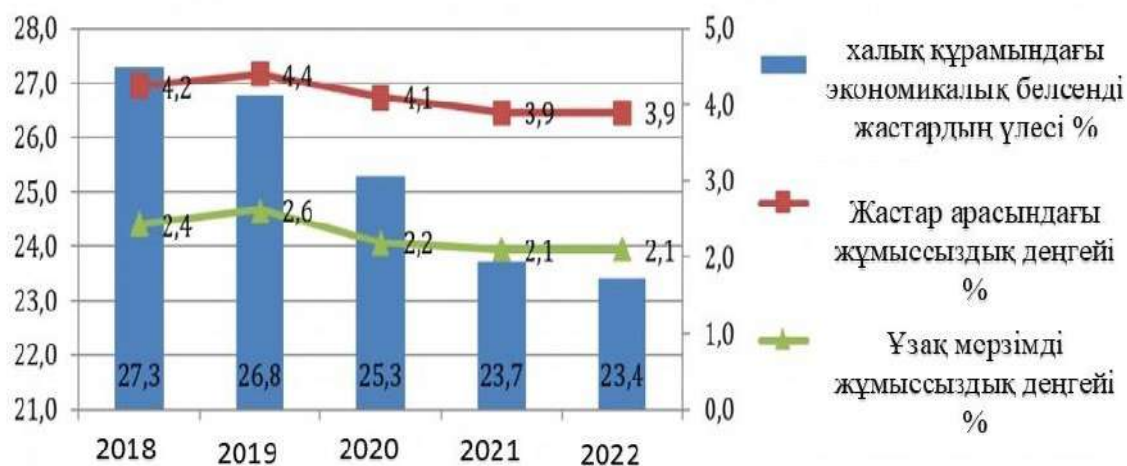
Сурет 1. Жұмыспен қамтылған жастардың ағымдағы жағдайы.
Дереккөз: ҚР Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің
2022 ж. мәліметтері бойынша құрастырылған

Нәтижесінде, жалпы республика бойынша еңбек нарығындағы жастардың жұмыспен қамтамасыз етілуі халықтың біршама икемді бөлігі ретінде қарастырылады. Дегенмен де, жастардың лайықты жұмысқа деген ұмтылысына кедергі келтіретін мәселенің бірі берілетін жұмыс орындарының сапасы болып табылады. Еңбек нарығы бұрынғыдай жұмыспен қамтуды негізінен еңбек өнімділігі және жалақысы салыстырмалы түрде төмен салаларда ұсынылады. Оның үстіне қалада тұратын жастар көп жағдайда жалдамалы жұмысты таңдаса, ауылда тұратын жастар жұмыс тапшылығы салдарынан өзін-өзі жұмыспен қамтығандар қатарына жатқызылады.

Жастар арасындағы жұмыссыздыққа тәуелді топтар бойынша талдау жасап көртіп болсақ, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Статистика комитетінің жариялаған мағлұматтарына сай еліміздегі жастар арасындағы жұмыссыздық деңгейі біртіндеп төмендеп келеді және 2022 жылы 3,9%-ды құраса, абсолютті мәнде жұмыссыз жастардың саны 22 мың адамға азайған. Сондай-ақ, жастар арасындағы ұзақ мерзімді жұмыссыздық деңгейі де 2018 жылғы 2,4%-дан 2022 жылғы 2,1%-ға дейін төмендеген (Сурет 2).

Жалпы, 2022 жылдың 4 тоқсанында жұмыссыздар саны 78,5 мың адамды құраған. Жұмыссыздар арасында 29 жасқа дейінгі жастар - 17,8%-ды құраған, ал 16-24 жас - 8,5%-ын және 25-28 жас - 9,2%-ын құраған екен. Дегенменде, аталған сала бойынша келесі тенденциялар байқалады. Біріншіден, қаладағы жастардың жұмыссыздық деңгейі салыстырмалы түрде жоғары деңгейде, бұл «ауылдан қалаға» ішкі көшіп-қону үрдісінің нәтижесінде байқалады [2].

Сонымен қатар, ауылдың тұрмыстық жағдайында жастарға перспективті қызметке орналасу мүмкіндігі аз, соның салдарынан соңғы жылдары елдің ішінде ішкі көшіп-қону деңгейі артып барады. Мысалы, 2018-2022 жылдар аралығында 340 мыңнан астам жастар ауылдан қалаға келген екен, әсіресе, Қазақстанның оңтүстік облысындағы жастардың уақытша көшіп қону қарқыны жоғары екендігін көрсетеді.

Сурет 2. 2018-2022 жж № арналған жастарды жұмыспен қамтудың негізгі көрсеткіштері. Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылған

Мысалы, 2018 жылы республиканың оңтүстігіндегі уақытша көшіп-қону сальдосы - 18,7 мың адамды құрады, бұл басқа облыстармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары, солтүстік өңірде - 6689 адамды, орталық облыста - 2967 адамды, шығыс өңірінде - 4613 адам және батыс облысында (-166 адамды) құраған екен [2]. Еліміздің оңтүстік аумағындағы аймақтар табиғи өсімнің жоғары деңгейімен сипатталады және еңбек ресурстарының артық болуымен көрсетіледі.

Екіншіден, жұмыссыз жастарды білім деңгейіне қарай дифференциациялау. Мысалы, жұмыссыз жастардың 35,9%-ының жоғары және аяқталмаған жоғары білімі, 39%-ының арнаулы орта білімі бар. Сонымен қатар, жоғары және аяқталмаған жоғары білімі бар жастар арасындағы жұмыссыздық 3,3%, ал орта және кәсіптік (арнайы) білімі бар жастар арасында - 4,2%, негізгі, орта, жалпы, бастауыш білімі бар жастар арасында - 4,8% құрайды [2].

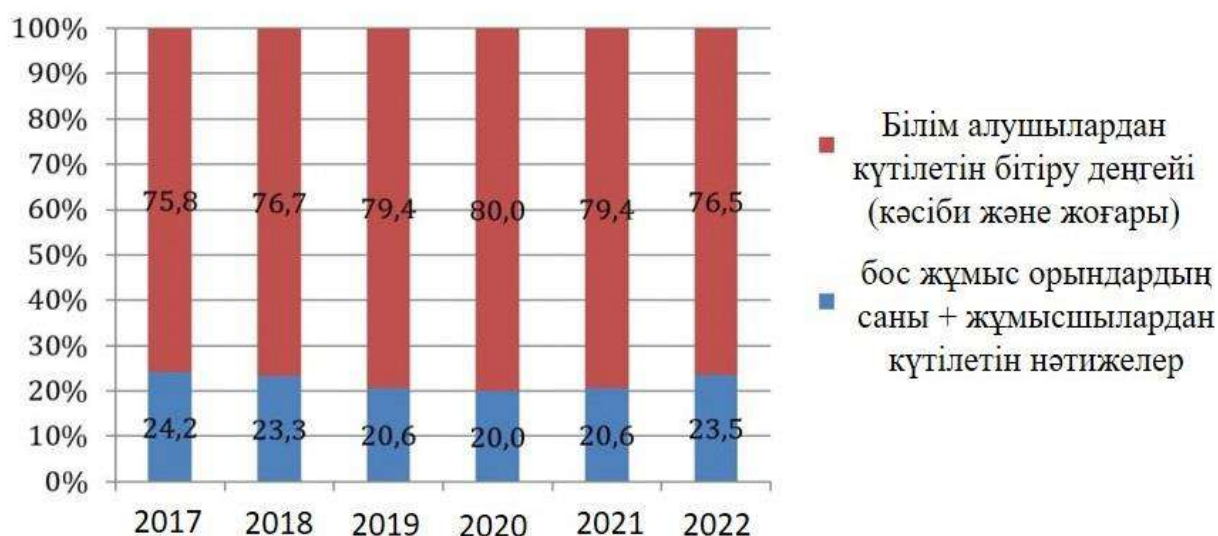
Үшіншіден, жас әйелдер арасындағы жұмыссыздық ер адамдарға қарағанда біршама жоғары, яғни, әйелдердің жұмыссыздығы ер адамдардағы 3,4%-ға қарсы, 4,6% деңгейінде қалды. Сонымен қатар, жоғарыда атап көрсетілген нақты мәліметтер бойынша 25 пен 28 жас аралығындағы әйелдер қауымы жұмыссыздыққа көбірек бейім екендігі көрсетілген, оның көлемі 4,6%-ды құраған. Бұл ретте 2022 жылы қалада тұратын жастар бойынша бұл көрсеткіш шамамен 5,3%-ы құраса, ауылды жерлерде - 3,5%-ы құраған [2].

Еңбек нарығындағы жастардың жұмыспен қамтамасыз етілу орнының тұрақсыздығынан жастар арасындағы жұмыссыздық қазіргі кезде шешілуі тиіс маңызды мәселелердің бірі болып саналады. Оның үстіне, жас жұмыс күшінің икемділігі жұмыспен қамту мәселелерін күшейтіп, жұмыссыздықпен байланысты өзгеде мәселелердің одан сайын ықпалына ұшырайды.

Жастарды жұмысқа орналастырудағы кедергілерді талдайтын болсақ еңбек нарығына енген және жұмыс тәжірибесі, қажетті кәсіби білімі мен біліктілігі жоқ жастар қызмет орнына орналасуда айтарлықтай кедергілерге тап болып жатады.

Социологиялық зерттеу нәтижелері бойынша сауалнамаға қатысқан жастардың 42%-ға жуығы тұрақты жұмыспен қамтылу мәселесіне тап болады, оның ішінде 47,5%-ы ауылдан шыққан жастар және 38,1%-ы қала жастары [2].

Осыған байланысты мысал келтіретін болсақ, статистикалық мәліметтерге сүйенсек, 2017-2022 жылдар аралығында кәсіби білім алушылардың (жоғары оқу орындары мен колледждер) күтілетін бітіру деңгейі жұмыс күшіне күтілетін нәтижелерден 3 еседен астам (бос жұмыс орындарды ескере отырып) (3-суретті қараңыз), яғни, бос жұмыс орындарына халық құрамындағы экономикалық белсенді жастардың едәуір бөлігі де өтініш білдіретінін ескере кеткен жөн.

3-сурет. 2017-2022 жылдарға арналған өндіріс көлемі мен экономиканың еңбек ресурстарына күтілетін қажеттілігінің арақатынасы
Дереккөз: Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері бойынша құрастырылған

Сонымен қатар, Қазақстандағы білім беру қызметі нарығындағы қызметтердің сапасы нақтырақ атап айтқанда, қала мен ауыл арасында білім беру сапа тұрғысынан алып қарағанда дифференциалды. Бұл көп жағдайда мұғалімдер құрамының сапасына, қалыптасқан инфрақұрылымға, қаржыландыруға, материалдық-техникалық базаға және т.б. жағдайларда шартты түрде байланысты болады. Демек, жастардың даярлау деңгейі жас мамандардың бәсекеге қабілеттілігінің жеткіліксіздігіне алғышарттар жасайды.

«Молодежь» ғылыми-зерттеу орталығы жүргізген әлеуметтік зерттеудегі сауалнамаға сәйкес, сауалнамаға қатысқан жастар алдағы үш жылда өз кәсібін ашуды жоспарлай ма деген сауалға 16,5 % ғана оң жауап берді, оның 17 % - қала, 14,5% - ауыл жастарының жауаптары. Респонденттердің 51,3%-ы кәсіпкерлікпен айналысуды жоспарламайды, сонымен қатар респонденттердің 32,3%-ы бұл туралы мүлде ойламаған. Сонымен бірге, әлеуметтік сауалнама деректерінде де жас кәсіпкерлердің кездесетін негізгі мәселелерін айқындады. Ең өзекті мәселелердің бірі ретінде бастапқы капиталдың болмауы (сауалнама жауаптарына сәйкес 55,7 % жауаптары), жоғары жалдамалы төлем ақысы (32,4%), бизнесті жүргізу тәжірибесінің болмауы, салық есептілігі (22,0%) болды.

Жоғарыда атап көрсетілгендердің барлығын ескере отырып, жастар арасында өз мамандығынан тыс жұмысқа орналасу, жас түлектерден жоғары білімді талап етпейтін жұмыс орындарына орналастыру және т.б. кең жағдайда орын алады.

Жастардың бейресми жұмыспен қамтылуының өсуін қарастыратын болсақ, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің 2022 жылғы

мәліметі бойынша жұмыссыз жастардың 18,7%-ы 6 айдан 12 айға дейін, 23,3%-ы 3 айдан 6 айға дейін жұмыс іздейді, бұл оларды бейресми секторларда жұмыс іздеуге ынталандыруы мүмкін [3].

Айта кететін жағдай, жалпы Қазақстанда Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭЫДҰ) мәліметтері бойынша оқу орындарында кәсіби оқуды аяқтаған жастар 21 жастан жұмыс орнына орналасуға кіріседі. 24 жасқа қарай жастардың көпшілігі еңбек нарығында формальды түрде жұмысқа орналасады, өйткені олар жұмыспен қамту түрін таңдауда саналы түрде қарастыра бастайды. Сондықтан бейресми жұмыспен қамтамасыз ету саласы бойынша ерекше орынды 15-24 жас аралығындағы жастар алады, себебі олар әлеуметтік жағынан ең осал және ресми жұмыс табуда көбірек қиындықтарды бастан кешіретін топ. Мәселен, осы жас тобындағы бейресми жұмыспен қамтылған жастардың үлесі статистикалық мәліметтерге сәйкес 2018-2022 жылдар аралығында жұмыспен қамтылған жастардың жалпы санынан 25,3%-дан 19,1%-ға дейін төмендегеніне қарамастан, жастардың бейресми жұмыспен қамтылуы орташа республикалық деңгейден жоғары болып қалуда (2022 жылы 16,1%) [4].

Қорытындылар мен ұсыныстарға тоқталатын болсақ, жастарды жұмыспен қамтамасыз ету қалыптасқан дифференциалау деңгейі көбінесе объективті экономикалық жағдайлармен - жалпы экономикалық, еңбек нарығының жағдайымен, экономиканың салалық құрылымымен және т.б. жағдайларда қалыптасады. Қазақстандағы жастар арасындағы жұмыссыздық салыстырмалы түрде төмен деңгейде болғанына қарамастан, жастардың көп бөлігі еңбек нарығында қызметке орналасуда белгілі бір кедергілерге тап болады. Мысалы, ауылды жерлерде жастардың көші-қонуды арттырудың маңызды факторы болып табылатын жұмысқа орналасу мүмкіндіктері бойынша көп мүмкіндіктерді ұсынбайды. Сонымен қатар, Қазақстандағы еңбек нарығының мәселесі еңбек ресурстары мен жұмыс орындарының теңгерімсіздігімен де, олардың сапасымен де байланысты болып табылады. Жұмыс берушілер жастарға ұсынатын жалақы деңгейі жасы келген топтармен салыстырғанда айтарлықтай ерекшеліктері бар.

Дегенмен, бұл табиғи үдеріс және әдетте, еңбек өтімділігімен бірге табыс деңгейі де артады. Бірақ сонымен бірге бұл жағдай еңбекке деген мотивация мен ынталандыруға нұқсан келтіреді.

Осыған байланысты Қазақстанның еңбек нарығындағы жастардың позициясын жақсарту бойынша ұсыныстарды ойластыра отырып, мына шаралар ұсынылады:

1. Білім беру мекемелері мен кәсіпкерлік сектордың өзара әрекеттесу механизмінің тиімділігін арттыру негізінде еңбек нарығын болжауды және кадрларды даярлау және қайта даярлау жүйесін жетілдіру;

2. Тұрақты бизнес-үдерістерді құру тәжірибесі бар табысты кәсіпкерлерді тарту мүмкіндігімен жастар кәсіпкерлігінде жетекшілік ету бағдарламаларын әзірлеу. Жетекшілік етудегі адамдардың қолдауымен жас кәсіпкерлермен тұрақты кездесулер ұйымдастыру, сондай-ақ бизнесті қалай жүргізу керектігі туралы кеңестер, семинарлар мен тренингтер өткізу түрінде болуы мүмкін;

3. Мемлекеттік және салалық бағдарламалар, жеке сектордың бастамалары шеңберінде жастар арасында жұмысқа орналасу және оқыту мүмкіндіктерін кеңінен насихаттау мақсатында жастарға қолжетімді байланыс арналарын, яғни, оның ішінде әлеуметтік желілерді пайдалану;

4. Дуальды оқыту моделінің элементтерін пайдалана отырып, жұмысшыларды қысқа мерзімде кәсіби оқытуды (қайта даярлауды) жүргізу механизмін күшейту. Сондай-ақ ғалымдар мен практикадағы мамандардың дәрістері, семинарлары мен шеберлік сабақтарының ашық банктерін пайдалана отырып, қашықтықтан оқыту технологияларын жетілдіру маңызды;

5. Жастарға кәсіби бағдар беру жүйесін қайта қарастыру. Мамандықтар әлемі және олардың елдегі, облыстағы, белгілі бір қаладағы және кәсіпорындағы қажеттіліктері туралы, сонымен қатар, қызметке орналасу мүмкіндіктері туралы жан-жақты ақпарат пен кеңес алуға

мүмкіндік беретін ақпараттық кеңістікті ұйымдастыру басты мақсат болуы керек [5]. Бұл ретте кәсіби бағдар берудің нысандары әртүрлі болуы керек: ашық есік күндері, жеке және топтық кеңестерді беру, жұмыс орнына орналастыру бойынша әртүрлі нұсқаулықтарды әзірлеу және т.б. қолжетімді болу қажет. Осылайша, жас тұрғындардың жеке және кәсіби қасиеттеріне, өзін-өзі бағалауы, сонымен қатар қазіргі таңда еңбек нарығында қажетті мамандықтар мен оған байланысты қасиеттер туралы нақты түсінік қалыптастыруға мүмкіндік беру.

Әдебиеттер тізімі:

1. Анализ причин и последствий безработицы в Казахстане, Аналитик в Центре развития трудовых ресурсов РК, участница Школы аналитики САВАР.asia (Нур-Султан), 2019
2. Комитет по статистике Министерства национальной экономике Республики Казахстан. Интернет-доступ: <https://stat.gov.kz> Официальная статистическая информация/Труд/Основные индикаторы рынка труда молодежи по РК за 2001-2022 годы (квартальные данные).
3. Национальный доклад «Молодежь Казахстана – 2021» – Астана, 2021.- 410 с. Электронды ресурс: <https://eljastary.kz/ru/reports/18762/>
4. Комитет по статистике Министерства национальной экономике Республики Казахстан. Официальная статистическая информация/Труд/ Численность и потребность в кадрах крупных и средних предприятий Республики Казахстан за 2022 год, Интернет-доступ: <https://stat.gov.kz>
5. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. Еңбек және жұмыспен қамту статистикасы. Электронды ресурс: <https://www.stat.gov.kz/edition/publication/booklet>

ӘОЖ 378.1

БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖРИБЕСІ

Уристенбек А. – э.ғ.м., Аға оқытушы. «Практикалық шет тілі кафедрасы»

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Уристенбекова Б. – э.ғ.к., доц. Экономика және бизнес факультеті

«Қаржы және есеп кафедрасы»

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі кезеңдегі білім беру саласын цифрландырудың өзекті мәселелері қарастырылған. Бақыланатын сандық жүйеден сапалық жүйеге көшу цифрландырудың негізі болып институт оқытушыларының жұмысының тиімділігін арттырудағы ролі және сонымен қатар білім саласын цифрландырудың шетелдік тәжірибелері, атап айтқанда Жапония, Америка, Германия және Ұлыбритания елдеріндегі білім беру саласын цифрландырудың жетістіктері мен тәжірибесі қарастырылған.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы цифровизации образования. Переход от управляемой цифровой системы к качественной – основа цифровизации, и роль повышения эффективности работы преподавателей института, а также зарубежный опыт цифровизации образования, в частности, достижения и опыт цифровизации образования в Японии, Америке, Германии и Великобритании.

Annotation. This article discusses the current issues of digitalization of education. The transition from a managed digital system to a high-quality one is the basis of digitalization, and the role of improving the efficiency of the institute's teachers, as well as foreign experience in digitalizing education, in particular, achievements and experience in digitalizing education in Japan, America, Germany and the UK.

Кілт сөздер: цифрландыру, сандық жүйе, сапалық жүйе, заманауи технология, мамандарылған, робототехника.

Қазіргі кезеңдегі қоғам өмірінің барлық саласына еніп, нәтижесінде жүйелі технологиялық серпілістер мен ақпаратты өндеудің жаңа тәсілдерін игеру қажеттілігін туындатқан өзекті мәселенің бірі цифрлық экономика болып табылады. Оның ішінде білім беру жүйесін толық цифрландыру процесі адам әлеуетін толық қалыптастыруға және дамытуға ықпалын тигізеді. Сондықтан білім беру жүйесін цифрландыру соңғы жылдарда басты ерекшелікке айналды.

Бақыланатын сандық жүйеден (цифрлық платформаның ұлғаюы, жаппай компьютерлендіру және әр түрлі саладағы әр түрлі процесстерді цифрландыру және т.б.) сапалық жүйеге (жасанды интеллект, блокчейн, мәліметтердің көп базасымен жұмыс жүргізу және т.б.) көшу еліміздегі және әлемдегі білім беру ландшафтын түбегейлі өзгертіп, білім берудің жаңа субъектілерінің пайда болуына ықпалын тигізді. Тұлғааралық коммуникативті үрдістен білім, шын мәнінде, қарқынды дамып келе жатқан ақпараттық технологияларды қолдануға тәуелді технологиялық процеске айналды.

Білім беру үрдісін басқару, оқыту нәтижелерін бағалау және сертификаттау, оқытушылар мен студенттерге, ғылыми жұмыспен айналысатын зерттеушілерге және жұмыс берушілерге арналған әлеуметтік желілерді пайдалануда цифрлық технологиялар негізгі перспективалық жобалар мен платформалық шешімдердің пайда болуына ықпал етті.

Мамандандырылған цифрлық білім беру стартаптары университеттердің көптеген дәстүрлі функцияларын - оқыту, нәтижелерді бағалау, қауымдастықтар құру және т.б. тиімдірек орындай алатыны анықталды.

Білім беруді цифрландыру: оқытушылар мен университет қызметкерлері арасында жаңа құзыреттерді дамытуды талап етеді – цифрлық білім беру мазмұнын қалыптастыру, аралас оқытуды ұйымдастыру, цифрлық педагогикалық дағдылар, кәсіпкерлік құзыреттілік және т.б., сонымен қатар университеттерде жаңа мамандықтардың пайда болуына әкеледі.

Білім берудегі цифрлық технологияны пайдаланудың шетелдік тәжірибесіне тоқталатын болсақ, мысалы АҚШ-та Ұлттық білім беру технологиясы жоспарын жаңарту, технология арқылы оқыту мүмкіндіктерін кеңейту үшін жоғары жылдамдықты Интернетке қол жеткізу арқыл оқытудың кеңейтілген, аралас түрлерін қолдану арқылы құзыреттілікті дамыту қолға алынған.. Сонымен қатар виртуалды оқыту зертханалары сияқты жаңа технологияларға негізінен назар аудару арқылы ойындар мен модельдеуді пайдалану, физикалық және виртуалды өзара әрекеттесуді қосудың жаңа тәсілдері, цифрлық теңсіздікті жоюды енгізді.

Ал Германияда цифрлық білім беру деректерін ерікті негізде онлайн басқару арқылы оның базалық жобасы, жеке оқытуда озық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері пайдаланылады.

Жапонияда робототехникадағы жетістіктер, үлкен деректерді пайдалану, AR/VR, жасанды интеллекттеркеңінен және қоршаған ортаны және АКТ жабдықтарын жақсарту, электронды оқулықтар мен дидактикалық материалдарды тиімді пайдалануды жақсарту жолдары қарастырылғын.

Ұлыбританияда АТ-инфрақұрылымы, ортақ мақсат ретінде 2033 жылға қарай бүкіл ел бойынша толық талшық, жоғары және қосымша білім беру үшін цифрлық инфрақұрылым мен қызметтерді ұсынатын тәуелсіз ұйым Jisc-ті қолдау, бұлтты сақтау басымдылығы саясаты жүзеге асырылған.

2018 жылы Оңтүстік Африкада студенттерге қаржылық көмек көрсетудің ұлттық схемасы (NSFAS) 14 бойынша пандемия кезінде R35 миллиард (2,6 миллиард АҚШ доллары) берешегі бар деп есептелді. Сондықтан халықтың қаржылық жағдайының

төмендеуін ескере отырып, көптеген шетелдік университеттер талапкерлерді тартудың тиімді жолдарын, яғни *ашық университетке* өту арқылы барлық студенттерді қабылдауға мәжбүр болды. Осының нәтижесінде Бразилияда мемлекеттік мектептердің университеттерге қолжетімділігін кеңейді де, аз қамтылған отбасынан шыққан студенттердің көпшілігі университеттерге түсті [1].

Ашық университет – бұл университетке түсу үшін студенттерге қойылатын түсу талаптары аз немесе мүлде жоқ, ашық академиялық саясаты бар университет.

Ашық университет студентке не оқығысы келетінін толықтай дерлік бақылауға мүмкіндік беретіндігімен ерекшеленеді және мұнда университетті аяқтау уақыты қарастырылмайды, бұл жұмыс істейтін студенттердің кешкі және демалыс күндері сабақтарына бару кезіндегі қысымды азайтады. [2]

Штутгарт университетінің цифрлық университеті: сандық ғылым, цифрлық оқыту және цифрлық басқару жүйесін қалыптастырған болып саналады.

Мемлекеттің «Цифрлік» бағдарламасының тәжірибеге енгізілуінің нәтижесінде жаңа технологияларды пайдалану тек ғылыми конференцияда емес, жалпы білім беру саласындағы цифрландыру үрдісінің сапасына әсер ететіні белгілі болды. Сондықтан оқу үрдісінде компьютерді оқып-үйрену арқылы, оқыту, тәрбиелеу, дамыту мен оқытудың мазмұнын меңгеруді реттеу құралы ретінде маңызды орын алады. Себебі цифрландыру кезінде жаңа технологияларды пайдаланудың екі бағыты бар екенін анықталған , яғни бірінші бағыты студенттердің сапалы білім, саналы тәрбие алуына және білім, біліктілік дағдысын игеруіне жағдай жасайтын негізгі ресурс жаңа ақпараттық техноглогиялар болып табылады, ал екінші бағыт тұрғысында ақпараттық технологиялар оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру тиімділігін арттырудың қуатты құралы болып табылады.

Заманауи университет үшін цифрлық технологияларға терең және саналы көзқарас оқу орнының өмірінің орталығындағы бастапқы нүкте – жоғары білімді дамытудың цифрлық стратегиясын құру.

Cisco корпорациясының пікірінше, жоғары білімді цифрландыру стратегиясының элементтері: цифрлық университет; цифрлық оқыту, оқу және зерттеу; цифрлық кампус; цифрлық мүдделі тараптар[4].

Жоғарғы оқу орнындарының цифрландыру элементтері:

- Цифрлі мекеме;
- Цифрлі кампус, Цифрлық инфраструктура;
- Цифрлі оқыту, зерттеу, білім беру және ғылыми қызметте цифрландыруды енгізу үшін цифрлық технологиялар толығымен қолданылады;
- Цифрлық әлемдегі мүдделі тараптардың қауымдастығы: серіктес қауымдастықтардың университетке пайдасын барынша арттыру үшін қосылу, байланыс және ынтымақтастық мүмкіндіктерін пайдаланытын.

Сапалы білім берудің жоғары болуының қалыптасуы, цифрландыру кезінде жаңа ақпараттық технологияны пайдалану арқылы білім мазмұнын жаңарту арқылы ерекшеленеді.

XXI ғасыр ақпараттық –коммуникациялық жағдайлардың жаңа талаптарға сай дами бастауына байланысты қазіргі кезде педагогикалық ғылым мен практикада білгір, уақытты үнемдей алатын тұлғалар қалыптаса бастағаны белгілі. Сондықтан мемлекеттің болашағы - жас мамандарға жаңа ақпараттық технологияның даму кезеңінде заман талабына сай білімді беру арқылы жан-жақты дамып өсуіне оқытушылардың шығармашылық тұрғыда іздену қажеттілігі туындайды.

Студенттердің кәсіби потенциалының қалыптасуына және жаңаша ойлау қабілетінің нығаюына, сонымен қатар жүйелік байланыстар мен заңдылықтарды игеруге жаңа технологияларды пайдаланып оқыту үрдісі тікелей әсерін тигізеді.

Қазіргі кезеңдегі дамыған цифрлық инфрақұрылым білім беру жүйесінің ажырамас бөлігі болып саналады, сондықтан мемлекет тарапынан барлық көрсетілетін қызметті

автоматтандыру жұмыстары іске асырылып, білім беру ұйымдарында IT-инфрақұрылымды, цифрлық білім беру ресурстарын, ашық онлайн-курстардың желілері мен платформаларын дамыту жұмыстары жүргізілуде.

Студенттерді ақпараттық қоғам жағдайында тұрмыстық, қоғамдық және кәсіби салалардың іс-әрекетіне толық, тиімді араластыру- білімді цифрландырудың негізгі мақсаты болып табылады, сондықтан кез-келген маман даярлайтын жоғарғы оқу орнының басты міндеттері, білім болашақ бағдары ретінде - жеке тұлғаның құзыреттілігін дамыту арқылы және әлеуметтік тапсырыс ретінде - студенттің жеке және қоғам талаптарын қанағаттандыру мақсатындағы табысты іс-әрекетіне қажетті білім дайындығын нығайту болып табылады, ал ақпараттық құзыреттілік – бұл ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілет, яғни жеке тұлғаның әртүрлі ақпаратты қабылдау, табу, сақтау, оны жүзеге асыру мүмкіндігі.

Әлемдік білім ортасына ену үшін бәсекеге қабылетті ұлттық білім беру жүйесін дамытуда ақпараттық коммуникациялық технологияны пайдалану әрі негізгі, әрі маңызды мәнге ие болып отыр. Сондықтан білім салаларының барлық қызметіне ақпараттық технологияны енгізу және ұлттық модельді қалыптастыру қазақстандық білім беруді сапалы деңгейге көтерудің алғы шарты болып табылады, яғни білім беру саласына цифрлық технологияларды енгізу арқылы келешек ұрпақтың жан-жақты заман талабына сай білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасының зор екені және өзекті мәселе екені белгілі.

Қазіргі кезеңде технологиялардың күн сайын өзгеріп дамып отырғаны белгілі, сондықтан цифрлық технологиялар тек білім беруде ғана емес, өмірдің барлық саласында, бағыттарында белсенді қолданыста болуына сәйкес барлық жаңалықтардан қалмай, барлық білім, ғылым саласындағы тың жаңа ізденістер мен технологияларды біліп отырудан ұтар мол болмақ.

Білім беру беру сапасын арттырудың негізі білім саласын цифрландыру, яғни халықаралық деңгейде әртүрлі салаларда, оның ішінде «жасанды интеллект» және «ауқымды деректер» жасау саласында бәсекеге қабылетті мамандар дайындау, студенттерге қажетті ақпаратты, сертификаттарды және т.б. жылдам алуға мүмкіндік беретін университеттің барлық цифрлық қызметтерінің бір терезе режимінде жұмыс істеу арқылы оқу процесін онлайн жүргізуді қолдау – онлайн курстармен қатар виртуалды және толықтырылған жаңа технологияларын (VR/AR технологиялары) пайдалана отырып курстар енгізу арқылы студенттердің цифрлық экономикадағы негізгі құзыреттіліктерді меңгеруін жетілдіру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Южноафриканская правительственная программа финансовой помощи студентам.
2. URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=20210211075131224>
3. <https://www.iol.co.za/dailynews/news/kwazulu-natal/past-students-owe-nsfas-a-massive-r35bn-17524759>
4. Cisco: Digitizing Higher Education to Enhance Experiences and Improve Outcomes. – URL: <https://www.cisco.com/c/dam/assets/docs/digitizing-higher-education.pdf>

ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ: НОВЫЕ МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Әшіралиева Диана Мұратқызы м.э.н., преподаватель кафедры «Финансы и учет»
Айтбаева Дильда Тукеновна, м.э.н., преподаватель кафедры «Финансы и учет»
Факультет «Экономика и бизнес»

Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Андатпа. Мақалада жоғары білім берудегі интерактивті оқытудың жаңа әдістері мен құралдары қарастырылады. Интерактивті оқыту студенттерге әртүрлі технологиялар мен құралдарды пайдалана отырып, оқу процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Мұндай оқытудың артықшылықтарының бірі-материалды тереңірек түсіну және оны жақсы есте сақтау. Мақалада онлайн платформалар, ойындар мен тренажерлер, бейне сабақтар, вебинарлар, онлайн конференциялар сияқты интерактивті оқытудың әртүрлі әдістері сипатталған. Қорытындылай келе, интерактивті оқыту студенттердің білімі мен дағдыларын тиімдірек меңгеру үшін дәстүрлі оқыту әдістерімен бірге қолданылуы керек.

Кілтті сөздер: интерактивті оқыту, миға шабуыл, кейс-стади, геймификация, бизнес-тренажер, блокчейн.

Аннотация. Статья рассматривает новые методы и инструменты интерактивного обучения в сфере высшего образования. Интерактивное обучение позволяет студентам активно участвовать в процессе обучения, используя различные технологии и инструменты. Одним из преимуществ такого обучения является более глубокое понимание материала и лучшее запоминание его. Статья описывает различные методы интерактивного обучения, такие как онлайн-платформы, игры и симуляторы, видеоуроки, вебинары, онлайн-конференции. В заключении отмечается, что интерактивное обучение должно использоваться в сочетании с традиционными методами обучения для более эффективного усвоения знаний и навыков студентами.

Ключевые слова: интерактивное обучение, мозговой штурм, кейс-стадии, геймификация, бизнес-симулятор, блокчейн.

Abstract. The article examines new methods and tools of interactive learning in the field of higher education. Interactive learning allows students to actively participate in the learning process using various technologies and tools. One of the advantages of such training is a deeper understanding of the material and better memorization of it. The article describes various methods of interactive learning, such as online platforms, games and simulators, video tutorials, webinars, online conferences. In conclusion, it is noted that interactive learning should be used in combination with traditional teaching methods for more effective assimilation of knowledge and skills by students.

Keywords: interactive learning, brainstorming, case study, gamification, business simulator, blockchain.

Современные технологии и быстрый прогресс в науке и технике требуют от высшего образования новых подходов к обучению. Интерактивное обучение становится все более популярным в сфере высшего образования, так как оно позволяет студентам активно участвовать в процессе обучения и развивать навыки, необходимые для успешной карьеры в современном мире.

В педагогике различают несколько моделей обучения:

1) **активная** - обучаемый выступает "субъектом" обучения (самостоятельная работа, творческие задания). Активная модель обучения предполагает, что студенты активно участвуют в процессе обучения, задают вопросы, высказывают свои мысли и мнения, решают задачи и принимают участие в обсуждениях. Они могут работать как

индивидуально, так и в группах, и часто используются различные методы и технологии, такие как проектная работа, игры, ролевые игры и т.д.

2) **пассивная** - обучаемый выступает в роли "объекта" обучения (слушает и смотрит). Пассивная модель обучения предполагает, что студенты выступают в роли пассивных слушателей, которые просто принимают информацию от преподавателя. Эта модель часто использует лекции и учебники, и не предполагает активного участия студентов в процессе обучения.

3) **интерактивная – взаимодействие** (моделирование жизненных ситуаций, использование ролевых игр, совместное решение проблем). Интерактивная модель обучения предполагает, что студенты активно участвуют в процессе обучения, но в отличие от активной модели, здесь акцент делается на взаимодействии между студентами и преподавателем. Эта модель использует различные технологии и инструменты, такие как онлайн-курсы, вебинары, образовательные игры и симуляторы, чтобы обеспечить более интерактивный процесс обучения. Она также акцентирует внимание на развитии навыков критического мышления, решения проблем и коммуникации (рисунок 1).

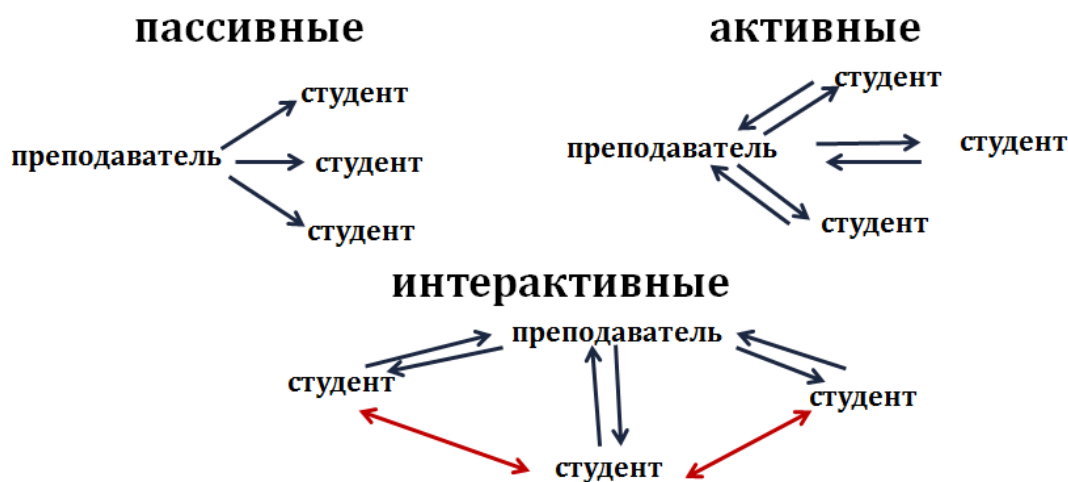

Рисунок – 1. Виды методов обучения.

Один из главных принципов интерактивного обучения - это активное участие студента в процессе обучения. Вместо традиционной лекции, студенты могут участвовать в дискуссиях, делать презентации, решать задачи и играть в игры, которые помогают им лучше понимать материал. Такой подход к обучению позволяет студентам учиться на основе своих собственных потребностей и интересов, а также развивать навыки коммуникации, лидерства и коллаборации [1].

Прежде всего, давайте выясним, в чем разница между традиционным обучением и интерактивным обучением. Традиционная модель обучения основана на передаче знаний преподавателем студентам, в то время как интерактивная модель обучения активно включает студентов в процесс обучения. В традиционной модели студенты часто выступают в роли пассивных слушателей, в то время как в интерактивной модели студенты активно участвуют в обсуждениях, задают вопросы и решают задачи. Традиционная модель обучения часто использует лекции и учебники, тогда как интерактивная модель обучения использует различные технологии и инструменты, такие как онлайн-курсы, вебинары, образовательные игры и симуляторы. В интерактивной модели обучения акцент делается на развитие навыков критического мышления, решения проблем и коммуникации, в то время как традиционная модель склонна к более формальному подходу к обучению.

Интерактивное обучение - это новый подход к обучению, который позволяет студентам активно участвовать в процессе обучения и развивать навыки, необходимые для успешной карьеры в современном мире.

Кроме того, интерактивное обучение может включать в себя такие элементы, как обучение на основе проектов, работа в группах и использование новых технологий, таких как искусственный интеллект и блокчейн [2].

При применении интерактивных форм обучения у преподавателя появляется возможность сочетать несколько методов, которые помогут наиболее успешному изучению конкретной темы. Обычно выделяют следующие методы и приемы:

1. Мозговой штурм - это средство коллективного поиска идей, представленный потоком вопросов и свободного выражения своей точки зрения по решению озвученной проблемы. В процессе обсуждения раскрывается творческий потенциал обучающихся, которые вносят вклад в общее дело.

2. Круглый стол (лекция-дискуссия, дебаты) - интерактивная форма познавательной деятельности, в ходе которой обучающиеся учатся излагать свои мысли, аргументировать свою точку зрения и обосновывать свои предположения. В процессе обсуждения, учащиеся лучше усваивают учебную программу и получают навыки самостоятельной работы с дополнительным материалом.

3. Кейс-стадии или разбор конкретных ситуаций - это метод, предполагающий изучение, анализ и принятие решений по заранее заготовленным ситуациям по обозначенной проблеме. В ходе групповой работы, обучающиеся получают навыки анализа и развивают способность мыслить критически.

4. Метод проектов предполагает практическое освоение учебного материала. Работа над проектами проводится учащимся самостоятельно под руководством педагога, а затем выносятся на открытое обсуждение.

5. Деловые и ролевые игры основаны на имитации профессиональной деятельности и моделировании ситуаций, которые могут произойти с обучающимися. В ходе игры приобретаются навыки самостоятельного принятия ответственных решений.

6. Занятия с ИКТ (информационно-коммуникативные технологии) - использование онлайн ресурсов, аудио- и видеоматериалов для наглядной демонстрации заданной темы, использование программного обеспечения образовательного назначения.

Обучение на основе проектов позволяет студентам применять свои знания на практике, решать реальные проблемы и развивать навыки решения проблем. Работа в группах помогает студентам развивать навыки коммуникации, лидерства и коллаборации. Использование новых технологий может помочь студентам лучше понимать современный мир и развивать навыки, необходимые для работы в цифровой экономике [3].

Одним из новых инструментов, которые используются в интерактивном обучении, являются онлайн-курсы. Они позволяют студентам учиться в своем собственном темпе, в любое время и в любом месте, где есть доступ к Интернету. Это особенно удобно для тех студентов, которые работают или имеют другие обязательства, которые могут мешать им посещать традиционные лекции.

Другим новым инструментом, который используется в интерактивном обучении, является геймификация. Это использование игровых элементов и механизмов для повышения мотивации и улучшения результатов обучения. Геймификация может включать в себя такие элементы, как баллы, достижения, бейджи и лидерские доски. Эти элементы могут быть интегрированы в онлайн-курсы и другие формы интерактивного обучения.

Одним из примеров успешной геймификации в сфере высшего образования являются нижеуказанные игры.

1. "Квест по специальности": игра, в которой студенты должны проходить различные задания и тесты, связанные с их специальностью. За каждое выполненное задание студент получает баллы и продвигается дальше по квесту.

2. "Бизнес-симулятор": игра, в которой студенты создают свой собственный бизнес и управляют им, принимая решения и решая различные проблемы. За успешное развитие бизнеса студенты получают баллы и награды.

3. "Историческая реконструкция": игра, в которой студенты изучают исторические события и персонажей, создавая свои собственные реконструкции исторических событий. За каждую успешную реконструкцию студент получает баллы и продвигается дальше по игре.

4. "Научный лабиринт": игра, в которой студенты проходят различные научные эксперименты и исследования, получая баллы за каждый успешный эксперимент. Цель игры - получить максимальное количество баллов и стать лучшим научным исследователем.

5. "Языковой марафон": игра, в которой студенты изучают иностранные языки, проходя различные задания и тесты на знание языка. За каждое выполненное задание студент получает баллы и продвигается дальше по игре.

6. "Математический гений": игра, в которой студенты решают различные математические задачи и головоломки, получая баллы за каждое правильное решение. Цель игры - получить максимальное количество баллов и стать лучшим математическим гением.

7. "Культурный марафон": игра, в которой студенты изучают культуру различных стран и народов, проходя различные задания и тесты на знание культуры. За каждое выполненное задание студент получает баллы и продвигается дальше по игре.

8. "Reacting to the Past". Эта игра представляет собой симуляцию исторических событий, в которых студенты играют роли различных исторических персонажей. Игра помогает студентам лучше понимать исторические события и развивать навыки анализа, коммуникации и лидерства.

Еще одним примером интерактивного обучения является использование виртуальной реальности. Виртуальная реальность позволяет студентам погрузиться в среду, которая имитирует реальный мир. Это может быть полезно для обучения таких предметов, как медицина, география и архитектура. Например, студенты медицинских университетов могут использовать виртуальную реальность для тренировки хирургических навыков [3].

Онлайн-курсы, геймификация и виртуальная реальность - это только некоторые из инструментов, которые используются в интерактивном обучении. Будущее высшего образования будет зависеть от того, какие новые методы и инструменты будут разработаны для улучшения обучения и подготовки студентов к будущим вызовам.

Кроме того, интерактивное обучение может включать в себя такие элементы, как обучение на основе проектов, работа в группах и использование новых технологий, таких как искусственный интеллект и блокчейн. Обучение на основе проектов позволяет студентам применять свои знания на практике, решать реальные проблемы и развивать навыки решения проблем. Работа в группах помогает студентам развивать навыки коммуникации, лидерства и коллаборации. Использование новых технологий может помочь студентам лучше понимать современный мир и развивать навыки, необходимые для работы в цифровой экономике [4].

Кроме того, интерактивное обучение может быть адаптировано к различным типам обучения, таким как дистанционное обучение, гибридное обучение и традиционное обучение. Это позволяет студентам выбирать наиболее подходящий формат обучения в зависимости от своих потребностей и возможностей.

В целом, интерактивное обучение является важным направлением развития высшего образования, которое позволяет студентам развивать навыки, необходимые для успешной карьеры в современном мире. Новые методы и инструменты, такие как онлайн-курсы, геймификация и виртуальная реальность, помогают студентам учиться на основе своих собственных потребностей и интересов, а также развивать навыки коммуникации, лидерства и коллаборации [5].

Однако, несмотря на все преимущества интерактивного обучения, оно не может полностью заменить традиционные методы обучения. Интерактивное обучение должно быть взаимодополняющим и использоваться в сочетании с лекциями, учебниками и другими методами обучения.

В заключении можно сказать, что интерактивное обучение – это новый и эффективный метод обучения, который позволяет студентам активно участвовать в процессе обучения и получать знания и навыки на практике. Он предоставляет студентам больше возможностей для саморазвития и подготовки к будущей профессиональной деятельности.

Список использованной литературы:

1. Нигматуллина, И. В. Игра как метод интерактивного обучения : учебное пособие для преподавателей / И. В. Нигматуллина. - Москва : Прометей, 2018. - 62 с.
2. Рихтер, Т. В. Использование интерактивных методов обучения в образовательном процессе высшей школы при формировании профессиональных компетенций студентов : учебное пособие / Т. В. Рихтер. - Соликамск : Соликамский государственный педагогический институт, 2016. - 76 с.
3. Қазамбаева М. Агробизнесті құру және тиімді ұйымдастыру [Электронный ресурс] . - оқу-әдістемелік құрал. - Алматы : Бастау, 2014. - 304 б.
4. Инновационные образовательные технологии: основные понятия / Е. Г. Черкас/ Инновац. образоват. технологии. – 2016. – № 4. – С. 60–64.
5. Активные и интерактивные методы обучения: Учебное пособие / Под В.И.Гребенюкова.- Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2014. - 155 с.

ӘОЖ 657.1.64

КӘСІПОРЫННЫҢ ПЕРСПЕКТИВТІ ТӨЛЕМ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН СИПАТТАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕР

**Абдиманапов М.Д. «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В этой статье платежеспособность-это рассмотрение способности предприятия погасить свои долгосрочные долги и финансовые обязательства.

Кілттік сөздер: Кәсіпорынның қаржылық жағдайы, қаржылық тұрақтылық, тәуелсіздік коэффициенті, қаржыландыру коэффициенті, капитал, авансыланған капитал, меншікті капитал, активтер, пассивтер.

Кәсіпорынның қаржы жағдайын ұзақ және қысқа мерзімді даму барысы тұрғысынан бағалауға болады. Бірінші жағдайдағы қаржы жағдайын бағалау өлшемдері – кәсіпорынның өтімділігі мен төлеу қабілеттілігі.

Кәсіпорынның өтімділігі жөнінде айтқан кезде, ондағы бар ағымдағы активтердің мөлшерінің теориялық тұрғыдан алғанда келісім – шартта белгіленген өтеу мерзімі сақталмаған жағдайдың өзінде, олардың қысқа мерзімді міндеттемелерді өтеу үшін жеткілікті болуы назарға алынады. Төлеу қабілеті тез арада өтеуді талап ететін кредиторлық борыш бойынша есеп айырысу мақсатында осы кәсіпорында ақша қаражаттары мен оның эквиваленттерінің жеткілікті дәрежеде бар екендігін көрсетеді.

Экспресс – талдау шеңберінде анықталған кассадағы және банктің есеп айырысу шотындағы қолма – қол ақшаларды сипаттайтын баптарына көңіл бөледі. Бұл жағдай түсінікті де: олар жиынтық қолма – қол ақша қаражаттарын сипаттайды, яғни кез келген басқа салыстырмалы бағасы ғана бар мүлікке қарағанда, абсолюттік бағаға ие болатын мүлікті сипаттайды. Бұл ресурстар әлдеқайда мобильды, олар кез келген уақытта қаржы – шаруашылық қызметке енгізілуі мүмкін.

Кәсіпорынның қаржы жағдайы ұзақ мерзімді келешекке арналған бағытта қаражат

көздерінің құрылымымен, кәсіпорынның сыртқы инвестициялар мен кредиторлық тәуелсіздік деңгейімен сипатталады және ол туралы келесі бөлімдерде айтылады.

Осы жерде айта кетейік, кәсіпорынның қаржы жағдайын экспресс – талдау түрліше дайындалуы (толтыру, безендіру) мүмкін: жиынтық көрсеткіштер, қысқаша тестік есебі түрінде, аналитикалық кесте түрінде және ол осы кәсіпорынның қаржы жағдайын әлдеқайда терең әрі нақтылы талдау қажетті немесе талдаудың мақсатқа сай екендігі туралы және осы кәсіпорынның шаруашылық қызметінің нәтижесі туралы қорытындымен аяқталады.

Кәсіпорынның перспективті төлем қабілеттілігін анықтау үшін кәсіпорын активіндегі ақша қаражатына айналдыра алатын жылдамдық және дайындықты сипаттайтын өтімділіктің статистикалық көрсеткіштері кеңінен пайдаланылады.

Үш көрсеткіш жиі қолданылады: абсолютті өтімділік коэффициенті; аралық өтеу (жабу) коэффициенті; жалпы өтеу (жабу) коэффициенті.

Абсолютті өтімділік коэффициенті (жеделдік коэффициенті) ақша қаражаттары мен тез өткізілетін бағалы қағаздардың мерзімді және қысқа мерзімді міндеттемелерге қатынасы ретінде есептеледі.

Ол баланс жасалған мерзімінде немесе жақын мезгілде ағымдағы қарыздардың қандай бөлігі өтелетінін көрсетеді.

Осы көрсеткіштің дұрыс шектеуі келесі түрде болады: $K \geq 0,2 : 0,5$. В.П.Палий бұл коэффициенттің мәні 0,2 – 0,25 – тен жоғары болуы керек деп санайды [1].

Аралық өтеу коэффициентін есептеу үшін (немесе оның басқа аталуы: қауіпті өтім коэффициенті, өтімділіктің дәл коэффициенті) ақша қаражатының құрамына алдыңғы көрсеткіштің алымына дебиторлық борыш және басқа да активтер қосылады. Ол кәсіпорынның дебиторлармен өз уақытында есеп жүргізу жағдайында болжамданған төлемдік мүмкіндігін көрсетеді, яғни ағымдағы міндеттемелердің қандай бөлігі тек ақша қаражаты есебінен емес, сонымен қатар өткізілген өнімдер, орындалған жұмыстар немесе көрсетілген қызметтер үшін түсімдер есебінен өтелетінін сипаттайды.

Айналым қаражатының өтімді бөлігінің (яғни тауарлы – материалдық қорларды есептемегенде) ағымдағы міндеттемелерге қатынасын ашып көрсететін бір көрсеткіштің есебі айналым құралдарының жеке категорияларының өтімділігі бірдей еместігінен шығып отыр.

Аралық өтеу коэффициентінің қалыпты мәні төмендегідей: $K \geq 1$. В.П.Палий «бұл коэффициенттің теориялық ақталған бағалауы 0,7 – 0,8 аралығында жатыр» деп есептейді.

Қауіпті өтімділік коэффициенті кәсіпорынның күтілетін төлем қабілеттілігін дебиторлық борыштың бір айналымының орташа ұзақтығына тең кезеңге сипаттайды.

Басқа да көзқарас бар. Шамамен бұл коэффициент 0,5 – тен кем болмауы тиіс, себебі жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің әр теңгесіне ақша қаражатының және дебиторлық борыштың 50 тиыннан кем келмеуі тиіс.

Ағымдағы өтімділік коэффициенті (жалпы өтеу коэффициенті) барлық ағымдағы активтердің жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің көлеміне қатынасын көрсетеді.

Ол ағымдағы активтер мен міндеттемелердің қандай есесін өтейтінін белгілеуге мүмкіндік береді және дебиторлармен өз уақытында есеп айырысу және дайын өнімді тиімді өткізу жағдайларында ғана емес, сонымен бірге материалды айналым құралдарының басқа элементтері қажет болған кезде сату жағдайында бағаланатын кәсіпорынның төлемдік мүмкіндіктерін көрсетеді.

Жалпы өтеу коэффициенті өтімді құралдар жедел және қысқа мерзімді міндеттемелердің сомасын өтейтінін белгілеуге мүмкіндік береді және сонымен баланс құрылымының тұрақтылық дәрежесін ғана емес, кәсіпорынның өзінің қысқа мерзімді қарыздары бойынша тез есептесе алу қабілеттілігін дәлелдейді.

Нарықтық экономикасы дамыған елдерде бұл көрсеткішке кәсіпорынның ағымдағы өтімділігін бағалау кезінде ерекше мән беріледі. Оның кеңінен қолданылуының негізгі себептері: [2].

1) біріншіден, ағымдағы активтермен ағымдағы пассивтердің өтелу дәрежесін

көрсетеді. Бұл көрсеткіш қаншалықты жоғары болса, соншалықты қысқа мерзімді міндеттемелерді төлеу сенімділігі жоғары болады;

2) екіншіден, ағымдағы активтердің пассивтерден асып кетуі ағымдағы активтерді (ақша қаражаттарынан басқасы) сату немесе жою (тарату) кезінде зияндардың пайда болуына бөгет болады. Бұл қарсы әрекеттің қаншалықты күштірек болуы, кредитор үшін соншалықты тиімді. Бұл арттыруды шетел компанияларында жұмыс істеуші капитал немесе қаржы – эксплуатациялық қажеттілік деп атайды.

Жалпы өтеу коэффициенті өндіріс сипатына байланысты күрт ауытқуы мүмкін. Оның деңгейіне тиелген тауарлар мен көрсетілген қызметтер мен есеп айырысу нысандары, өндіріс циклінің ұзақтығы, тауарлы – материалдық құндылықтар қорларының құрылымы және басқалар әсер етеді. Берілген көрсеткіш үшін мына шектеу қалыпты мән болып табылады: $K \geq 2$. Берілген шектеу кәсіпорынның өтімді құралдарға (немесе қаражаттарға) тиімді қажеттілік деңгейі ағымдағы міндеттемелерден 2 есе асуы қажет екендігін көрсетеді.

Ағымдағы өтімділік коэффициенті барлық айналым қаражаттарының бір айналымының орташа ұзақтығына тең кезеңдегі кәсіпорынның күтілетін төлеу қабілеттілігін сипаттайды. Осы көрсеткіштің нормативті маңызына байланысты басқа пікірлер де кездеседі. Ол бір мен үш арасындағы шектерде болуы тиіс. Төменгі шегі ағымдағы міндеттемелерді өтеуге жеткілікті болуы тиіс, жетпесе кәсіпорын төлеуге қабілетсіз болуы мүмкін.

Ағымдағы активтердің ағымдағы міндеттемелерден екі есе артық болуы орынсыз болып саналады, себебі бұл компанияның өз қаражаттарын рационалды салмауы мен олардың тиімсіз пайдаланылуын көрсетеді.

Ағымдағы өтімділік коэффициентінің 2 – ге тең нормативтік мәні біздің елімізде есеп беру кәсіпорындағы нақты жағдайды ескермей, кәсіпорынның банкроттығы туралы шешім қабылдау үшін қажет белгілердің бірі ретінде алынған.

Ағымдағы өтімділік коэффициентінің нормативтік мәні барлық кәсіпорындар үшін бірдей, яғни шаруашылық субъектісінің өндіріс түрі мен салалық ерекшеліктері есепке алынбайды. Көптеген отандық кәсіпорындарды банкроттық анықтамаға жатқызуға болады. Яғни, бұндай белгілермен анықтау дұрыс емес, себебі көп кәсіпорындар ішінен нақты банкроттық шаралар қаупі төнген кәсіпорындарды бөліп көрсетпейді.

Бұл нормативтік мән әлемдік есептік талдау тәжірибесінде саладар мен салааралық бойынша бөлшектеліп қолданылады. Осылай, АҚШ –тың Сауда министрлігінің мәліметтері бойынша, салалар мен кәсіпорындар тобы бойынша жалпы өтеу коэффициенті мынадай мәндерге ие болды.

Өндірістік сала корпорациясы – 1,47, тамақ өнімдерінің өндірісі – 1,25, баспа қызметі – 1,67, химия өнеркәсібі – 1,30, мұнай және көмір өндіру өнеркәсібі – 1,0, машина жасау – 1,85, электр құралдары және электрондық техника өндірісі – 1,47, бөлшек сауда - 1,50.

Біздің елде де статистикалық материалдарды жинақтау мөлшеріне қарай бұл көрсеткіштің мәнін салалар мен салааралық бойынша бөлшектеп және активтің өтімділігін талдауда қолдану керек.

Кәсіпорын өтімді қаржының болуын оларға ұтымдылық қажеттілік шегінде реттеуі қажет. Ол - әрбір нақты кәсіпорын үшін келесі факторларға байланысты: кәсіпорын және оның қызметінің көлемі, мөлшері (өндіру және өткізу көлемі қаншалықты көбірек болса, соншалықты тауарлы – материалдық құндылықтар қоры мол болады);

- өнеркәсіп және өндіріс салалары (өнімге деген сұраныс және оларды өткізуден түсімнің түсу жылдамдығы);
- өндірістік цикл ұзақтығы (аяқталмаған өндіріс көлемі);
- материал қорын қалпына келтіруге қажет уақыт (олардың айналу ұзақтығы);
- кәсіпорын жұмысының маусымдылығы;
- жалпы экономикалық конъюктура.

Егер ағымдағы активтер мен қысқа мерзімді міндеттемелердің ара қатынасы 1:1 – төмен болса, онда кәсіпорын өз шоттарын төлей алмайды деуге болады. 1:1 арақатынасы

ағымдағы активтер мен қысқа мерзімді міндеттемелердің теңдігін білдіреді.

Активтер өтімділігінің әр түрлі дәрежесін ескере отырып, активтердің барлығы тез арада өтімді деуге болмайды, яғни бұл жағдайда да кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығына қауіп төнеді. Егер де ағымдағы өтімділік коэффициенті 1:1 арақатынасынан көп болса, онда кәсіпорынның өзіндік көздері есебінен құралатын бос ресурстарының едәуір көлемі бар екені туралы қорытынды жасауға болады.

Кәсіпорын кредиторлары тұрғысынан, айналым құралдарын құрудың осы варианты аса жоғары бағаланады. Сонымен бірге, менеджердің көзқарасы бойынша кәсіпорында қорлардың өте көп жиналуы, қаржыларды дебиторлық борышқа аудару кәсіпорынның активтерін шебер пайдалануымен байланысты.

Өтімділіктің әр түрлі көрсеткіштері тек өтімді қаржыларды есепке алудың әр түрлі дәрежесінде кәсіпорынның қаржы жағдайының тұрақтылығын жан – жақты сипаттап қана қоймай, сонымен бірге талдау хабарламаларының әр түрлі сыртқы падаланушылардың мүдделеріне жауап береді. Мысалы, шикізат пен материал жеткізушілері үшін абсолютті өтімділік коэффициенті қажет. Осы кәсіпорынды несиелейтін банк өтімділіктің аралық коэффициенттеріне көп көңіл бөледі.

Кәсіпорынның сатып алушылары немесе акциялар мен облигацияларды ұстаушылары кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығын ағымдағы өтімділік коэффициенті бойынша бағалайды.

Көптеген кәсіпорындар үшін аралық өтімділіктің төмен коэффициентінің жалпы өтімділіктің жоғары коэффициентіне сай келуі тән екенін атап өту керек. Бұл кәсіпорында шикізат, материал, жинақ бөлшектер, дайын өнімнің шектен тыс қорлары барлығына байланысты болады. Бұл шығындардың негізделмеуі ақырында ақша қаражатының жетіспеуіне әкеледі.

Осыдан, жалпы өтеу коэффициентінің жоғары болуына қарамастан, оны құраушының, әсіресе баланстың үшінші тобына кіретін баптары бойынша, жағдайын және динамикасын айқындау керек. Осы мақсатта өндірістік қорлардың, дайын өнімнің, аяқталмаған өндірістің айналымын есептеу керек. Кәсіпорында аралық өтімділік коэффициентінің төмен және жалпы өтеу коэффициентінің жоғары болуы кезінде, айналымдылықтан аталған көрсеткіштерінің нашарлауы осы кәсіпорынның төлем қабілетінің нашарлағанын дәлелдейді.

Өтімді қаржылардың айналым көрсеткіштерінің нашарлауы болған кезде, кәсіпорынның төлем қабілетін объективті бағалау үшін осындай төмендеу себептерін айқындау керек. Осы кезде тұтынушының өнімдер мен қызметкөрсетулер үшін төлем жүргізуді кешіктіруінің, дайын өнімнің, шикізаттың, материалдардың және тағы басқа шектен тыс қорлануының себептерін жеке талдау керек. Бұл себептер сыртқы және ішкі себептерден болуы мүмкін.

Бірақ, алдымен өтімділіктің жоғарыда аталған коэффициенттерін есептеп, олардың деңгейлеріндегі ауытқуларды және оларға әр түрлі факторлардың әсер ету көлемін анықтау керек. Ағымдағы төлем қабілеттілігі баланс жасау мерзімімен анықталады.

Кәсіпорын жабдықтаушыларына, банктік қарыздар және басқа да есеп айырысулар бойынша қарыздары жоқ болса төлем қабілетті деп саналады. Келешекке арналған төлем қабілеттілігі нақты бір мерзімдегі оның төлем құралдарының сомасын осы мерзімдегі жедел (бірінші кезектегі) міндеттемелермен салыстыру жолымен анықталады.

Төлем қабілеттілігі белгілі бір мерзімде қолдағы ақша сомасының жедел төлемдер сомасына қатынасын көрсететін төлем қабілеттілігі коэффициенті арқылы көрінеді. Егер төлем қабілеттілігі коэффициенті 1 – ге тең немесе үлкен болса, онда бұл ол кәсіпорынның төлем қабілетті екенін білдіреді. Егер коэффициент 1 – ден аз болса, онда талдау процесінде төлеу құралдарының жетіспеуі себептерін анықтау керек.

Төлем қаражатының сомасын анықтау мәселесі бойынша әр түрлі көзқарастар бар. Төлемге қабілетті құралдарға ақша қаржыларын, қысқа мерзімді бағалы қағаздарды жатқызу әлдеқайда тиімді, себебі олар тез өткізіледі және ақшаға тез айналады.

Ағымдағы міндеттемелерге ағымдағы пассивтер, яғни төлеуге жатқызылған

міндеттемелер мен қарыздар: банкінің қысқа мерзімді несиелері, қысқа мерзімді қарыздар, кредиторлық борыштар және басқа пассивтер кіреді.

Төлем құралдарының ағымдағы міндеттемелерден асуы кәсіпорынның төлемге қабілетті екенін білдіреді.

Банкте есептің және басқа шоттарда ақшаның болмауы, банкке қайтарылатын несиенің мерзімі өтіп кетуі, қаржы органдарына қарыз болу, еңбекке төленетін қаржылар мерзімінің сақталмауы төлемге қабілетсіздікті көрсетеді.

Төлем қабілеттілігі оны қысқа мерзім ішінде (апта, жарты ай) талдау кезінде анығырақ көрінеді.

Есепті кезең ішіндегі ағымдағы төлем қабілеттілігі төлемдік күнтізбе көмегімен есептелуі мүмкін, оның негізінде ағымдағы жедел төлем қабілеттілігінің коэффициенті анықталады, кредиторлармен, банкпен, қаржылық және басқа органдармен өз уақытында есеп айырысуды қамтамасыз ететін шаралар жасалады.

Төлемдік күнтізбе аналитикалық есептің мәліметтері, банк көшірмесі, төлемнің мерзімдік картотекасы негізінде жасалады. Мұндай есептер күнделікті немесе 3 - 5 күнде бір рет және басқа уақыт аралықтарында жүзеге асырылуы мүмкін.

Есептеудің мерзімділігі кәсіпорын төлем қабілеттілігіне байланысты. Егер тұрақты болса, есептесу сирек, ал егер тұрақсыз болса жиі жүргізуге болады. Ағымдағы оперативтік анықтау үшін кәсіпорынның төлем құралдары және уақыты келген оның қарыздары (мерзімді міндеттемелері) туралы келесі ақпаратты қарастырайық.

Осы ақпараттың негізінде төлем құралдары мен жедел міндеттемелерді анықтайық. Ағымдағы төлем қабілеттілігін талдау кезінде сандық көрсеткіштерден басқа, сапалық сипаттамаларын білу керек.

Қаржылық икемділік кәсіпорынның алдын ала болжамаған жағдайларға байланысты ақша қаражатының түсуі кезінде кездейсоқ үзілістерге қарсы тұру қабілеттілігімен сипатталады. Бұл өзгермелі жағдайға төтеп беру үшін әр түрлі көздерден қарыз алу, акционерлік капиталды көбейту, активтерді сату, қайта орналастыру, кәсіпорын қызметінің деңгейі мен сипатын өзгерту дегенді білдіреді.

Ақша қаражатын қарызға алу қабілеттілігі әр түрлі себептерге байланысты және тез өзгеруге бейім. Ол кәсіпорын табыстылығымен, тұрақтылығымен, салыстырмалы өлшемімен, салалардағы жағдаймен, капиталдың құрамы және құрылымымен анықталады.

Көбіне ол несие нарығының өзгеру бағыттары мен жағдайы сияқты сыртқы факторларға тәуелді. Несие алу қабілеттілігі ақша қаражаты керек жағдайда және кәсіпорынға қысқа мерзімді несиелерді ұзарту үшін қажет кезде маңызды.

Алдын ала келісіммен қаржыландыру немесе ашық несие линиялары (кәсіпорын белгілі бір мерзім ішінде және белгілі бір жағдайларда ала алатын несие) – потенциалды қаржыландыруға қарағанда, керек кезде алудың сенімді көздері.

Кәсіпорынның қаржы икемділігін бағалау кезінде оның вексельдері, облигацияның және артықшылықты акцияның рейтингі, активті сатудың шектілігі, шығынның кездейсоқтық дәрежесі, ереуіл, сұраныстың төмендеуі және жабдықтау көздерінің жойылуы сияқты, өзгермелі жағдайларға тез бейімдеушілік қабілеттілігі есепке алынады.

Ағымдағы (қысқа мерзімді) төлем қабілеті өте тар түсінік, себебі оны болашақта қолдану мүмкін емес.

Кәсіпорынның перспективті (ұзақ мерзімді – бір жылдан аса) төлем қабілетін бағалау үшін өтімділіктің динамикалық, статистикалық көрсеткіштері пайдаланылады.

Динамикалық көрсеткіштердің бірі өнімді (жұмыс, қызмет) өткізуден түскен табыстың орташа ағымдағы міндеттемелерге қатынасы болып табылады. Есептеу үшін алымында есепті кезеңдегі есеп шоты бойынша дебет айналымын, ал бөлімінде – осы кезеңдегі ағымдағы міндеттемелерінің орташа қалдықтарын алуға болады. Бұл есепте алымы баланс жасау мерзіміндегі емес белгілі бір кезең үшін ақша қаражатының ағымын көрсетеді.

Нарықтық экономика теориясы мен практикасында перспективті төлем қабілеттілігін талдауды нақтыландыру және тереңдету үшін қолданылатын басқа да көрсеткіштер белгілі.

Олардың ішіндегі маңыздысы табыс табу қабілеттілігі, себебі осы факторлар кәсіпорынның қаржылық саулығы үшін анықтаушылар болып табылады.

Табыс табу қабілеттілігі деп болашақта кәсіпорынның негізгі қызметінен тұрақты табыс алу қабілеттілігі түсіндіріледі. Осы қабілеттілікті бағалау үшін ақша қаражатының жеткіліктігі мен оның капиталға айналдыру коэффициенттері талданады. Ақша қаражатының жеткілікті коэффициенті кәсіпорынның күрделі шығындары, айналым қаражатының өсуі немесе дивиденттері төлеуді жабу үшін табыс табу қабілеттілігін көрсетеді.

Жоғарыда аталған коэффициенттерге баға беру үшін келесі кестені құраймыз:

1 – кесте

«Жанатас Жылу» МКК перспективті төлем қабілеттігін талдау, 2022 жыл

Р/с	Корсеткіштер	Өлшем бірлігі	Жыл басында	Жыл соңында	Өзгеруі (+,-)
	Ақша қаражаттары	мың. тг	1379,0	6525,2	+5146,2
	Қысқа мерзімді дебиторлық қарыз	мың. тг	9294,3	54140,3	+4484,6
	Запастар	мың. тг	110405,7	3667,7	- 106738
	Басқа да қысқа мерзімді активтер	мың. тг	9584,5	1,2	- 2583,3
	Қысқа мерзімді активтер – барлығы	мың. тг	130663,5	64334,4	- 66329,1
	Қысқа мерзімді міндеттемелер	мың. тг	166816,8	72552,0	- 94264,8
Өтімділік коэффициенттері:					
	Абсолюттік өтімділік коэффициенті	коэфф.	0,01	0,09	+0,01
	Жабудың аралық өтімділік коэффициенті	коэфф.	0,121	0,836	+0,715
	Жабудың жалпы өтімділік коэффициенті	коэфф.	0,783	0,887	+0,104
Ескертпе – кесте мәліметтері «Жанатас Жылу» МКК «Бухгалтерлік баланс» есеп беру нысаны негізінде есептелген					

1 – кестедегі берілген мәліметтер негізінде ақша қаражаттары 2022 жылы жыл басында 1379 мың теңге, ал жыл соңында – 6525,2 мың теңге, яғни 2021 жылмен салыстырғанда 5146,2 мың теңгеге өскен. Қысқа мерзімді дебиторлық қарыз жыл басында – 9294,3 мың теңге, ал жыл соңында – 54140,3 мың теңге, яғни 4484,6 мың теңгеге өскен. Запастар, кәсіпорынның спецификациясына байланысты аз: жыл басына – 110405,7 мың теңге, ал жыл соңына 3667,7 мың теңге. Басқа да қысқа мерзімді активтер жыл басына 9584,5 мың теңге, ал жыл соңына – 1,2 мың теңге. Кәсіпорынның қысқа мерзімді міндеттемелері жыл басына – 166816,8 мың теңге, ал жыл соңына – 72552,0 мың теңге. Кәсіпорын төлем қабілеттілігін сипаттайтын көрсеткіштеріміз:

- абсолюттік өтімділік коэффициенті, оның мәні жыл басына – 0,01, ал жыл соңына –

0,09. Қолайлы мәні $K > 0,2 + 0,5$. Бұл коэффициенттің мәндері қолайлы мәндеріне сәйкес емес.

- жабудың аралық өтімділік коэффициенті: оның мәні жыл басына – 0,121, жыл соңына – 0,836. Қолайлы мәні $K > 1$ болу керек.

- жабудың жалпы өтімділік коэффициенті жыл басына – 0,773, ал жыл соңына – 0,887. Қолайлы мәні $K \geq 2$ болу керек. Бұл коэффициент қолайлы мәніне сәйкес емес. Бұл коэффициенттердің жайсыз тұрғыдан көрсетілуі кредиторлық қарыздың көлемінің өсуіне байланысты.

Сондықтан, кредиторлық қарыздың жайына, оның айналымдылығына назар аудару қажет.

Кәсіпорынның төлем қабілеттілігі жоқ деп санаймыз, себебі, қысқа мерзімді міндеттемелер қысқа мерзімді активтерден асып тұр.

Кәсіпорын қаржы тұрақтылығын талдау активтердің құрамы мен құрылымының динамикасын талдаудан басталады.

Дебиторлық қарыздар сол активтердің бір негізгі элементі болып табылады. Кәсіпорын қаржы жағдайы дебиторлық және кредиторлық қарыздардың жайы мен тығыз байланысты.

Кәсіпорынның қаржы жағдайы осы кәсіпорынның белгілі бір кезеңдегі қаржылық тұрақтылығын және оның өз шаруашылық қызметін үздіксіз жүргізуі мен өзінің қарыз міндеттемелерін уақытылы өтеуі үшін қаржы ресурстарымен қамтамасыз етілуін көрсетеді.

«Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы – бұл тәуекелділіктің мүмкін болатын деңгейінде төлем қабілеттілігі мен несие қабілеттілігін сақтай отырып, табысты өсіру негізінде қаржыны тарату мен пайдалану арқылы кәсіпорынның дамуын көрсететін қаржы ресурсының жағдайы» [3].

Кәсіпорынның одан әрі дамуы үшін барлық есеп айырысулар мен барлық міндеттемелерді орындағаннан кейін, осы кәсіпорында өндірісті дамытуға, оның материалдық – техникалық базасын жаңартуға және де әлеуметтік климатты жақсартуға және басқаларға мүмкіндік беретіндей дәрежеде табыс қалуы қажет. Кәсіпорынның өндірілетін өнім және өндіріс технологиясымен тығыз байланысқан қаржылық тұрақтылығының маңызды факторларының бірі – активтердің тиімді құрамы мен құрылымы, сондай – ақ кәсіпорынның басқару стратегиясын дұрыс таңдап алуы болып табылады. Ағымдағы активтерді басқару өнері – кәсіпорын шотында оның ағымдағы жедел қызметі үшін қажет болатын қаржының ең төменгі сомасын ұстаудан тұрады.

Қаржылық тұрақтылықтың ішкі, маңызды факторларының бірі – бұл қаржы ресурстарының құрамы мен құрылымы, оларды басқару стратегиясы мен тактикасының дұрыс таңдалып алынуы. Кәсіпорынның өз қаржы ресурсы, соның ішінде таза табысы қаншалықты көп болса, соншалықты ол өзінің жайлы сезіне алады. Сонымен бірге тек таза табыстың көлемі ғана емес, сонымен қатар оны тарату құрылымы, әсіресе өндірісті дамытуға бағытталған бөлігі де өте маңызды болып табылады.

Кәсіпорынның тұрақты қаржылық жағдайын қалыптастыруда оның өз контрагенттерімен (салық органдары, банктер, жабдықтаушылар, сатып алушылар, акционерлер және тағы басқалар) өзара қарым – қатынасы үлкен әсер етеді. Сондықтан да серіктестіктермен реттелген іскерлік қатынаста болу – жақсы қаржылық жағдайдың бірден – бір шарты болып табылады. Әрине, акционерлер өз жинақ қорларын тұрақты тиімділікке ие және дивиденттерді ұқыпты төлейтін қаржылық тұрақты кәсіпорындарға салады.

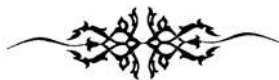
Инвестициялық тартымдылығы болуы үшін, тек бүгінгі күні ғана емес, болашақта да кәсіпорынның қаржылық жағдайы көршісіне қарағанда жақсы болуы тиіс. Сондай – ақ, бұл жыл сайын өз облигациясы бойынша белгілі бір пайызбен алғысы келетін, ал заем мерзімі біткен уақытта – облигация құнын толық өтеуді талап атетін облигация иелеріне де қатысты. Кез келген коммерциялық кәсіпорын сияқты банктер де өз несиелерімен тәуекел ете отырып несие алушының өз қарызын уақытында және өтеуін қалайды, сондықтан оны беру туралы шешім қабылдай отырып, кез келген банк өз клиентінің қаржылық жағдайын және бұл

қарыздың қамтамасыз етілуін тексереді. Басқаша айтқанда, кәсіпорынның қаржылық жағдайы банктер осы кәсіпорынға несие беру орынды ма, жоқ па, ал бұл сұрақты дұрыс шешкен жағдайда – қандай пайызбен және қанша мерзімге деген сұрақтарды шешудегі негізгі белгі болып табылады. Жабдықтаушылар мен тұтынушылар сенімді және төлем қабілеттілігі жоғары кәсіпорындармен келісім – шартқа үлкен ықыласпен отырады. Тиісті қаржы органдары, әсіресе салық инспекциясы кәсіпорынның жағдайы тұрақты болғанын қалайды, себебі тек осындай кәсіпорын ғана салықтар мен басқа да міндетті төлемдерді уақытылы және толық төлей алады. Осылайша, қаржылық жағдай кәсіпорынның бәсекелестік қабілетін және оның іскерлік қарым – қатынастағы потенциалын анықтайды, кәсіпорынның өзінің және оның серіктестерінің қаржылық және басқа қатынастар тұрғысындағы экономикалық қызығушылықтары қаншалықты дәрежеде кепілдендірілгенін бағалайды.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайының объективті дұрыс бағасын алудың ең жақсы тәсілі, бұл – талдау, ол кәсіпорынның даму бағытын бақылауға, оның шаруашылық қызметіне кешенді түрде баға беруге мүмкіндік береді және осындай жолмен басқарушылық шешімдерді өңдеумен кәсіпорынның өзіндік өндірістік кәсіпкерлік қызметі арасында байланыстырушы қызметін атқарады. Кәсіпорын осы мерзімге дейінгі уақытта қаржы ресурстарын қаншалықты дұрыс басқарды деген сұраққа жауап береді: кәсіпорын осы мерзімге дейінгі уақытта қаржы ресурстарын қаншалықты дұрыс басқарды.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүйсенбаев К.Ш., Толегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау. / Оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2001 – 330 бет.
2. Жатқанбаев Е.Б. Аралас экономика негіздері. – Алматы: 1996.
3. Идрисов А.Б. и др. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. – М: «Финансы», 1996.

ӘОЖ: 336.225.6

АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК - ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДА ЖЕРГІЛІКТІ ҚАРЖЫНЫҢ РӨЛІ

**Абдикулова Қ.А. «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В данной статье местный бюджет представляет собой централизованный фонд денежных средств, предназначенный для финансового обеспечения исполнения местными органами власти своих функций по соответствующей административно - территориальной единице.

Кілттік сөздер: Бюджет, республикалық бюджет, жергілікті бюджет, бюджеттік механизм, бюджеттің кірістері, бюджеттің шығыстары, бюджеттік тапшылық.

Жергілікті бюджетті, жалпы басқа да экономикалық категориялар секілді мемлекет белсенді түрде болашақ және ағымды әлеуметтік-экономикалық міндеттерін нақты шешуде пайдаланады. Мемлекет бюджетті өзінің ұйымдастырушылық функциясын іске асырудың маңызды құралы ретінде қолданып, оны экономиканы басқарудың әсершіл құралына айналдырады. Бюджетті экономикалық басқарудың құралы ретінде пайдалануы мынадай маңызды қасиеттерімен дәлелденеді: ол заң күшіне ие; мұнда қоғамдық өндірістің дамуына бағытталған, оның тиімділігін жоғарлатуға, қоғам мүшелерінің мұқтаждықтарын

қанағаттандыруға арналған бағдарламалар тікелей көрсетілген. Бюджеттік қатынастарды пайдалану құқықтық формада болғандығы оған өте үлкен ұтқырлы және ұйымдастырушылық мән береді.

Экономикада тауарлы-ақша қатынас болғандықтан экономикалық пропорциялар екі формада көрініс табады, яғни натуралды-заттық және құндық (ақшалай). Натуралды-заттық форма қоғамдық өндірістің құрылымдық бөлімдері арасында материалды-техникалық құралдарды бөлуі мен оларды жұмыс күшімен қамтуды, ал құндық форма ақшалай қаражаттарды бөлудің пропорцияларын анықтауды қарастырады [1].

Ішкі өнім бөлудің ақшалай формасының біршама дербестік болуының салдарынан қоғамдық өндірістің құндық құрылымын реттейтін мүмкіншілік болады және ол қажетті экономикалық нәтижеге жеткізеді. Құндылық құралдарды (қаржы, бюджет, несие және т.б.) пайдалану мемлекетке қоғамдық өндірістің құрылымын жетілдіру мен экономикалық процестердің тиімділігін жоғарлатуға мүмкіндік береді.

Реттеу құралы ретінде мемлекеттік бюджет экономиканың салалық және аумақтық пропорцияларын жетілдіруде, өндірістен тыс салалардың дамуын реттеуде, қаржы ресурстарын жалпы мүддеге сәйкес қайта бөлуде пайдаланады. Ол еңбек, ақша және материалды ресурстарды пайдалануын ынталандыру, экономиканың барлық тізбектерінде жүйелі бақылауды іске асыру мен басқа да әлеуметтік-экономикалық мақсаттарды шешуге мүмкіншілік береді. Экономиканы басқарудың белсенді құралы ретінде жергілікті бюджетті айтуға болады, себебі бюджет негізі - бюджеттік қатынастар қоғамдық өндіріс дамуы мен оның тиімділігін жоғарлату мүдделерінің алуан-алуан бағытында пайдаланады.

Жергілікті қаржыны - экономиканы басқару құралы ретінде сипаттай отырып, бұл құралдың рөлі объективті алдын ала анықталғанын айрықша айту қажет. Оған дәлел, біріншіден, экономикалық байланыстарды жалпы реттеу нәтижесінде бюджеттік қатынастарды негізгі қаржы құжат арқылы формада пайдалану, екіншіден, мемлекеттік бюджеттің бөлу табиғаты негізінде оны қоғамдық өндіріске әсер ететін маңызды экономикалық құрал ретінде пайдалану. Бюджеттің мәні мен рөлі оның экономикалық құрал ретіндегі ерекшілігімен дәлелденеді, яғни ол қоғамдық өнім бөлу саласының кең пайдаланатын құндық құралы болып табылады.

Экономиканың дамуына байланысты оны басқару құралы ретінде бюджеттік бақылаудың мәні ұлғаяды. Қоғамдық өндірістің ауқымы неғұрлым ірі болса, соғұрлым экономиканың өсу қарқыны жоғары, сондықтан ақша қаражаттарын уақытында қалыптастыру мен тиімді пайдалану процестерін бақылау өте маңызды.

Бюджеттің рөлі экономиканы ынталандырушы есебінде арнайы бюджеттік механизм арқылы іске асырылады. Осы механизмнің арқасында объективтік түрде бар қатынастарды экономиканың даму мүддесінде пайдаланудың мүмкіншілігі болады. Бюджеттік механизм - ол бюджеттік қатынастарды ұйымдастыруға мемлекеттің құрастырған және пайдаланатын арнайы формалар кешені мен қаржылық ресурстарды қоғамдық іс-әрекет салалары, экономика салалары және елдің аумақтар арасында қайта бөлуді қамтитын әдіс-тәсілдердің жүйесі.

Бюджеттік механизмнің объективтік негізі жергілікті бюджеттің экономикалық мазмұнын құрайтын бөлу қатынастар процестері болып табылады. Экономикалық категория ретіндегі бюджеттің өзінің ішкі құрылымы бюджеттік механизмнің ішінде әр түрлі тізбектер бар екенін дәлелдейді. Сондықтан, бюджеттік механизм құрылымында кірістер, шығыстар, бюджетаралық байланыстар сияқты бюджеттік қатынастар топтары және соларға сәйкес ақша қаражаттарын қайта бөлудің әр түрлі формалары мен әдістерін енгізеді. Сол себепті бюджеттік механизмде бюджеттік қатынастар көрінісінің формаларына тәуелді келесі құрылымдық тізбектерді бөлуге болады, олар: ақша қаражаттарын мемлекет тарапына жұмылдыратын әдістер; әр түрлі іс-әрекет салаларына бюджеттік қаражаттар беру мен бюджет қалыптастыратын тәртіп пен формалар; ішкі бюджеттік бөлу мен қайта бөлу және олармен маневр жасайтын әдістер [2].

Бюджеттік механизмнің жоғары айтылған тізбектері өз алдына сәйкес элементтерден қалыптасады. Мысалы, ақша қаражаттарды жұмылдыратын бюджеттік механизм салықтық және салықтық емес қаржы ресурстар түсетін әдістермен сипатталады және өздерінің әлпеттерін нақты кіріс түрлерімен (қосымша күнға салық, акциздер, мүлік салығы және т.б.) іске асырылады. Мекемелер, кәсіпорындар мен ұйымдарға бюджеттік қаражаттар жіберу механизмі әр түрлі принциптер негізі мен бюджеттік ақша берудің әр түрлі формалары арқылы іске асырылады. Қаржы ресурстарын ішкі бюджеттік бөлу мен қайта бөлу механизмі бюджет жүйесінің сәйкестік буындары та-рапына бюджет қаражаттарының белгілі бөлігін бекіту мен бюджеттік реттеудің әр түрлі әдістерімен сипатталады.

Бюджеттік механизмнің әр құрылымдық буыны мен элементіне өздерінің орындайтын міндеттеріне сәйкес функционалдық ерекшеліктері тән. Бірақ, бюджеттік механизмнің буындары мен элементтері өздерінің қатыстылы дербестігіне қарамай біртұтас болып қызмет атқарады, яғни барлық құрылымдық буындар мен элементтердің өзара байланысты әрекеттері бюджеттік механизмнің бірыңғай іс-әрекетін қамтиды [14].

Сонымен, мемлекет экономиканы басқаруда бюджеттік механизмді белсенді түрде пайдаланады. Ол әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды бағыттарына ақша қаражаттарының қосылымын күшейтуде, сол бағыттарға сәйкес экономиканың салалық және аумақтық құрылымын жетілдіруде, жалпы барлық ресурстар түрлерін тиімді пайдалануда елеулі рөл атқарады. Сонымен қатар, жергілікті бюджет өзінің барлық көрініс және пайдалану формаларында экономиканы басқарудың құралы ретінде болып, қоғамдық өндіріске қаржылық құжат, экономикалық тұтқа және ынта түрлерінде интегралды әсер етеді.

Бюджет қаржылық жоспар ретінде, бір жағынан, экономика салалары мен іс-әрекет салаларының қаржылық жоспарларына негізделеді, ал екінші жағынан, ол көбінесе оларды анықтайды. Жергілікті бюджетті елдің негізгі қаржы жоспары деп айту, оның объективтік категория түріндегі экономикалық табиғатына қайшы келмейді. Себебі, «жергілікті бюджет» термині өз сипатына байланысты екі әр түрлі түсінікте қолданылады, біріншісі - бөліп тұратын қатынас саласына жатады, екіншісі - адамзат іс-әрекет процесінде пайдаланатын объективтік форманы көрсетеді. Жергілікті бюджеттің елдің негізгі қаржы жоспары ретінде болуы бюджеттік қатынастың ерекшелігіне байланысты, яғни қоғамдық өнімді құндық бөлістің айрықша саласы ретінде. Сондықтан, экономикалық категория түрінде жергілікті бюджеттің объективтік табиғатының мәнін оқып білу және оны бюджеттік қатынасты пайдаланудың формасын көрсететін қаржы жоспар ретіндегі мәнін талқылау өте маңызды.

Қоғамдық қайта өндірістегі жергілікті бюджеттің рөлі ең алдымен осы бюджет (әсіресе шығындары) арқылы ұлттық табыс және жалпы ішкі өнімді бөлу мен қайта бөлу процестерімен анықталады. Ол ақша қаражаттарын экономика секторлары, іс-әрекет салалары мен аумақтар арасында бөле отырып, жалпы экономикаға әсер етеді; себебі ол барлық ұлттық шаруашылықтың бюджеті. Экономиканы реттейтін басқа қаржылық құралдар арасындағы бюджеттің рөлі өзінің ерекшеліктерімен сипатталады. Бюджеттің ерекшеліктері ретінде келесілерді айтуға болады:

- бюджет мемлекеттің қолында ұлттық табыстың бір бөлегін оңашаландыруға байланысты қайта бөліс қатынастарының ерекше экономикалық формасы және табыстың сол бөлігін бүкіл қоғам мен оның әрбір аумақтарының мұқтаждықтарын қамтуға пайдаланады;

- бюджет арқылы ұлттық табыс немесе сирек - ұлттық байлық экономика салалары, ел аумақтары мен қоғамдық іс-әрекет салалары арасында қайта бөліс атқарылады;

- бюджеттік қайта бөліс пропорциялары қаржының басқа буындарына қарағанда көбінесе ұлғайтылған қайта өндірістің жалпы мұқтаждарымен және қоғам дамуының әр тарихи кезеңінде оның алдында тұрған міндеттемелерімен анықталады;

- бюджеттік қайта бөліс аумағы жергілікті қаржы құрамында орталық орынды қалайды, себебі бюджет қаржының басқа буындарымен салыстырғанда бастапқы дәрежеде.

Бюджеттік қатынастың бөлістік сипаты мемлекетке бюджеттік экономикаға әсер ететін нақты тұтқа мен қоғамдық ілгерлікке ынта ретінде пайдалануға мүмкіншілік береді -

бұл аспектіде бюджеттің әрекеті басқа құндық тұтқаларымен (баға, несие және т.б.) бір типті. Бірақ жергілікті бюджет қоғамдық өнімді құндық бөліс саласында бастапқы дәрежеде болғандықтан бұл оны экономиканы басқарудың орталандырылған жалпы мемлекеттік құралына - республиканың негізгі қаржы жоспарына айналдырады. Бұл дәрежеде бюджет қаржы ресурстарының бөлігін орталандыру негізінде мемлекет қарастырған әлеуметтік-экономикалық дамуды қаржыландыруын қамтиды, екінші жақтан қосымша резервтер айқындау мен сапалық көрсеткіштерді жақсартуға белсенді әсерін тигізеді.

Жергілікті бюджеттің басқа қаржы буындары арасындағы орны мен мәнін келесідей анықтауға болады. Біріншіден, бюджеттің қаржы жүйесінің басқа буындарынан айырмашылығы - ол қоғамның экономикалық және әлеуметтік дамудың негізгі бағыттарында пайдаланатын қоғамдық өнім құнының бір бөлігінің айналымымен байланысты бөліс қатынастардың кең комплексінің бейнеленуі. Бұл мемлекетке бюджет арқылы барлық ел ауқымында құндық бөліс процестерін орталандыра басқаруға мүмкіншілік береді. Екіншіден, бюджет барлық кірістер мен шығыстардың басқа баланстары, қаржы жоспарлар, несиелік және кассалық жоспарлармен тығыз байланыста. Үшіншіден, жергілікті бюджет қалыптастыру процесінде макроэкономикалық, қаржылық және өндірістік көрсеткіштер талданады және анықталады, қаржы-несиелік жүйенің барлық буындарының байланыстары үйлестіріледі, сонымен қатар экономикалық және әлеуметтік даму көрсеткіштері қаржы және несие ресурстарымен тұжырымды қиыстыруға жетеді.

Бюджеттің көптеген байланыстарын қамтамасыз ететін бюджеттік көрсеткіштердің нақты-адрестік сипаты оларды экономика салаларындағы іс-әрекет жағдайын бақылау мақсатына пайдалануға негіз тудырады. Бюджеттік көрсеткіштер арқылы қоғамдық қайта өндірістің барлық оның сатыларындағы жүрісі мен шаруашылықты жүргізудің барлық кезеңдері мен деңгейінің әр түрлі процестерді қадағалауға болады. Бюджет көрсеткіштерін орындау дәрежесі экономикада болып жатқан процестердің жүрісін көрсетіп, сондағы жаратымды және жаратымсыз беталыстарды анықтайды.

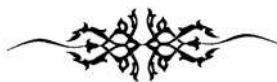
Жергілікті бюджет арқылы жүргізетін жалпы мемлекеттік бақылау қаржы бақылау түрінде іске асырылады. Бұл мемлекеттің экономикалық және қаржылық саясатын іске асыруға арналған әсершіл құрал. Қаржылық бақылау барлық деңгейдегі бюджеттерді қалыптастыру процесінде және де оларды орындау, жөнінде есеп пен есеп беруді жүргізу, мемлекеттің активтері мен гранттарын пайдалану және т.б. бюджеттік әрекеттерде іске асырылады. Бұл бақылау уақытша шара емес, ол үнемі жүргізіледі және экономиканы басқарудың барлық ұйымдастырушы жұмысының ажырағысыз құрамдық бөлігі болып табылады [3].

Қаржылық бақылауды іске асырудың объективтік негізі болып бюджеттің экономикалық категория ретіндегі бақылау функциясы табылады. Жергілікті бюджеттің бақылау функциясының әрекеті кең шекара мен бәрін қамтушы сипатпен айрықша танылу, соған негізделген бюджеттік бақылауда тек қана қоғамдық өнім құнын бюджеттік бөліс саламен шектелмей бірталай аумаққа әсерін тигізеді. Сондықтан, қаржылық бақылауы экономиканың барлық саласындағы іс-әрекет жағдайы жөнінде пайымдауға мүмкіншілік береді. Оның іс-әрекет процесінде бюджеттің атқаруы, ақша қаражаттарының уақытымен және толық түсуі, оларды тиімді пайдалануы тексеріледі.

Демек, қаржылық бақылау жүргізу негізінде әрбір субъектілер мен жалпы мемлекет бойынша барлық ресурстарды пайдалану бақылауын іске асыру болады. Сонымен бірге бюджеттік процеске қатысушылардың нормативтік-құқықтық актілердің талаптарын сақтау мен бюджеттік қаражаттар арқылы іске асырып жатқан шаралардың негізділігі мен экономикалық тиімділігі тексеріледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Идимов К. «Проблемы выравнивания бюджетной обеспеченности регионов Казахстана» Транзитная экономика, №4, 2019 жыл
2. Идимов Т. «Актуальные вопросы развития местных бюджетов» ҚазҰҰ хабаршысы,

ӘОЖ 336.225.6

ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТ КІРІСІНДЕГІ САЛЫҚТЫҚ ТҮСІМДЕРДІ АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Рахимжанова Т.А. «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В статье рассматривается местный бюджет-централизованный денежный фонд для выполнения задач и функций конкретного региона, большую часть доходов которого занимают налоги.

Кілттік сөздер: Бюджет, жергілікті бюджет, салық, бюджет жүйесі, ұлттық табыс, жеке және заңды тұлға.

Жергілікті бюджеттер жүйесі мемлекеттік құрылымдық пен тиісті әкімшілік-аумақтық бөлімге негізделеді. Жергілікті бюджеттер республиканың бюджеттік жүйесінің екінші деңгейі және облыс, республика маңындағы қала, астана, аудан, облыс маңындағы қала бюджеттерін құрайды. Бұлардың барлығы тиісті әкімшілік - аумақтық бірлік бойынша биліктің жергілікті органдары өз функцияларын орындауды қаржылық қамтамасыз етуге арналған ақша қаражаттарының орталықтандырылған қоры болып табылады. Жергілікті бюджеттер жергілікті мемлекеттік органдардың функцияларын қаржымен қамту және аймақтар мен аудандарда мемлекеттік саясатты іске асыруға арналған орталықтандырылған ақша қоры [1].

Жергілікті бюджет - бұл ұлттық табысты аумақтық тұрғыда қайта бөлуге мүмкіндік жасайтын және билік пен басқарудың жергілікті органдарының қаржы базасын жасауды қамтамасыз ететін экономикалық қатынастардың жиынтығы.

Жергілікті бюджеттерді қалыптастыру мен пайдалану өндіріс пен айырбасқа қатысушылар арасындағы, атап айтқанда кәсіпорындар мен мемлекет арасындағы, меншіктің барлық нысандарындағы макроэкономикалық өндірістік және өндірістік емес салаларының кәсіпорындары, ұйымдары мен мекемелері арасындағы, бюджет жүйесінің буындары арасындағы, мемлекет пен халық арасындағы қоғамдық өнім құнының қозғалысын білдіреді.

Жергілікті бюджеттер - жергілікті өкілдікті органдардың қаржы базасы, олардың қажетті шараларды қаржыландыруға арналған қаражатын қалыптастырудың негізгі жоспары. Оларға облыстық, қалалық (республикалық және облыстық маңызы бар қалалар), аудандық бюджеттер және арнайы экономикалық аймақтардың бюджеттері жатады.

Жергілікті бюджеттерге билік пен басқарудың жергілікті органдарының сан қырлы қызметінің негізгі қаржы базасы бола отырып, олардың экономикалық дербестігін нығайтады, шаруашылық қызметін мамандандырады, ведомствоға қаржы аумақтарда оларға деген инфрақұрылымды дамытуға, аумақтың экономикалық әулетін кеңейтуге, қаржы ресурстарының резервтерін ашып, пайдалануға мүмкіндік жасайды.

Жергілікті бюджетке түсетін түсімдер мыналардан тұрады [2]:

1. Жергілікті бюджеттердің кірістерін - салықтардың, алымдардың және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түсімдерді;

2. Жеке және заңды тұлғалардан немесе шетелдік мемлекеттерден, жоғарғы немесе төменгі бюджеттерден алынған ресми трансферттерді;

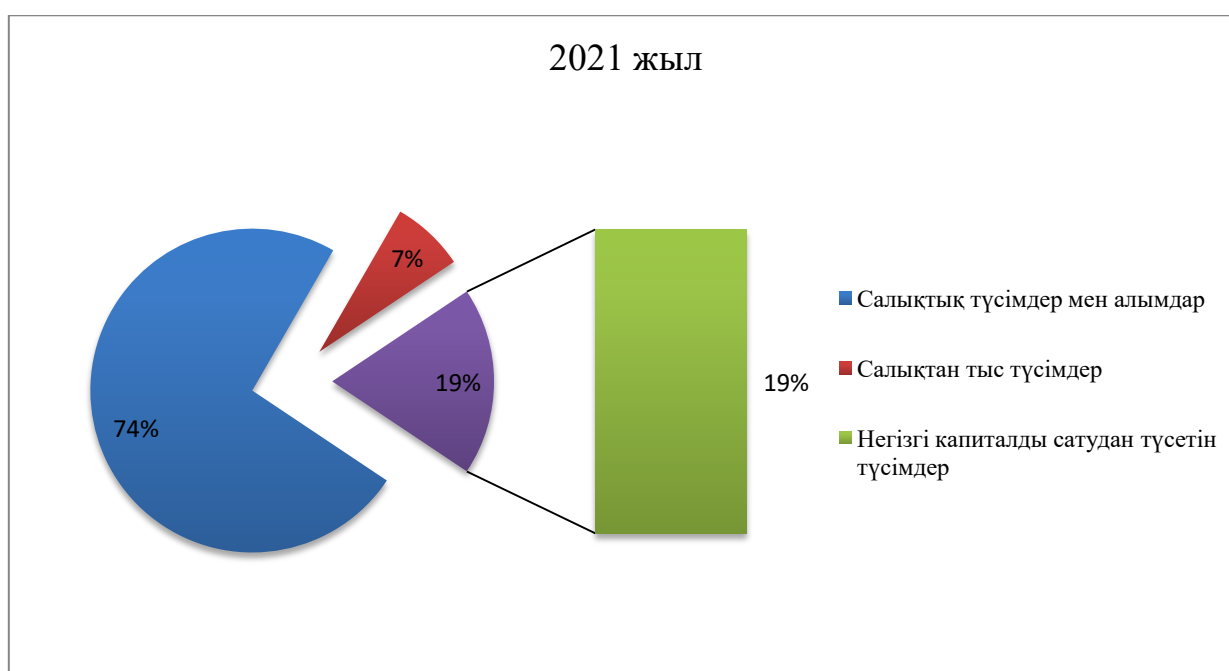
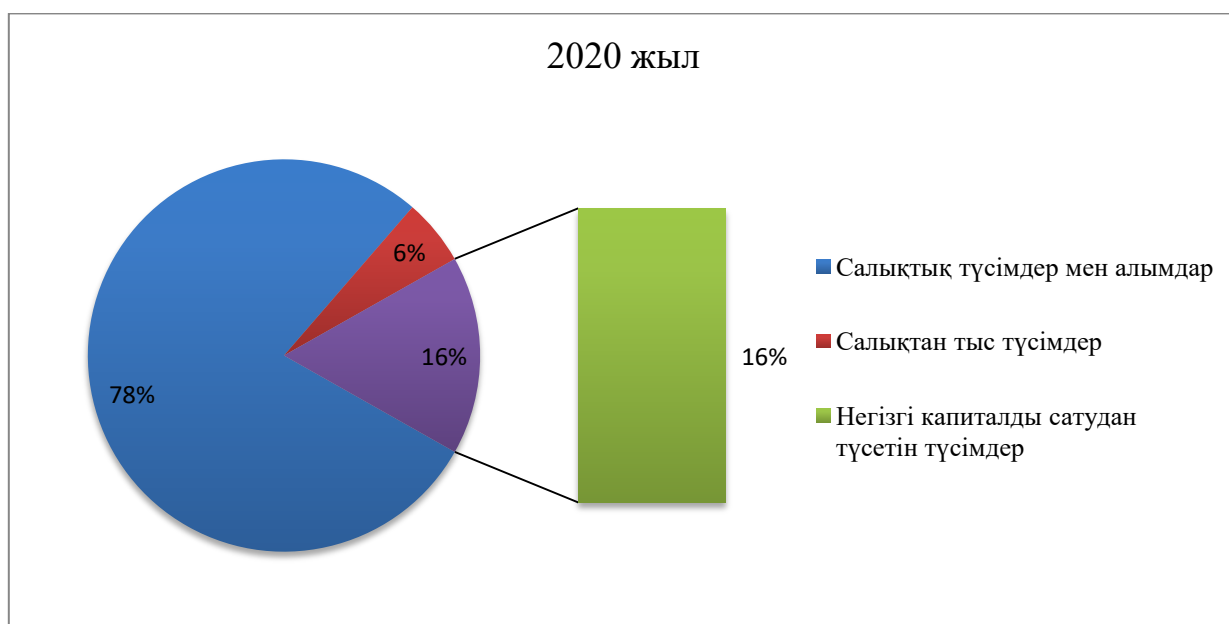
3. Бұрын жергілікті бюджеттерден берілген кредиттер бойынша негізгі борышты өтеуді қамтиды.

Жергілікті бюджет – облыстық бюджеттің республикалық маңызы бар қалалық астаналық бюджеттері, аудан бюджеттері[3].

Жергілікті бюджеттің 2020 жылдағы нақты түсімді жоспармен салыстырғанда жергілікті бюджет 127211,4 мың теңгеге өскен, себебі ол салықтық түсімдердің 23589,8 мың теңгеге, салықтан тыс түсімдердің 691,1 мың теңгеге, негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдердің 990033,1 мың теңгеге өсулеріне байланысты болған.

Ал 2021 жылдағы нақты түсімді жоспармен салыстырғанда жергілікті бюджет 99230,1 мың теңгеге өскен, себебі ол салықтық түсімдердің 22399,6 мың теңгеге және негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдердің 10491,3 мың теңгеге өсулеріне байланысты болған.

Жалпы қорыта айтсақ 2020-2021 жылдар аралығындағы жергілікті бюджет 400665,2 мың теңгеге өскен, себебі ол салықтан тыс түсімдердің 7480,2 мың теңгеге, негізгі капиталды сатудан түскен түсімнің 12534,5 мың теңгеге өсулеріне байланысты болған.

1-сурет. Байзақ ауданы мемлекеттік кірістер басқармасы бойынша жергілікті бюджет кірісіне түсетін түсімдер қозғалысы

Есептеу нәтижелері бойынша 2020-2021 жылдар арасында жергілікті бюджеттің кірісінің құрамы төмендегідей пайызды құраған салықтық түсімдер 76 пайызды, салықтық емес түсідер 6,5 пайызды, негізгі капиталды сатудан түскен түсімдер 17,5 пайызды құраған.

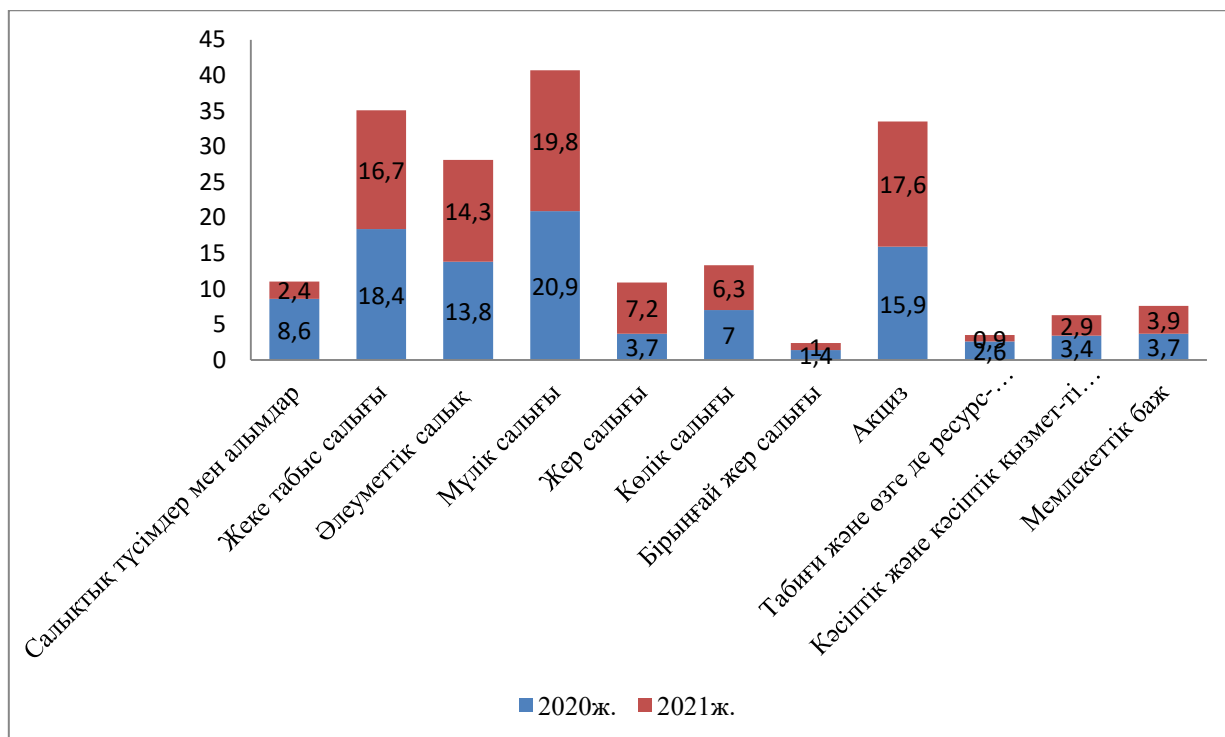
Кесте 1

Жергілікті бюджетке түсетін салықтық түсімдер мен алымдардың үлесін талдау

мың теңге

/С	Көрсеткіштер	2020ж.		2021ж.		Ауытқуы (+;-)	Өсу қар %
		сомасы	үлес салмағы %	сомасы	үлес салма- ғы %		
1	Салықтық түсімдер мен алымдар	255088,7	8,6	653990,0	19,5	398901,3	256,3
1.1	Жеке табыс салығы	545873,8	18,4	561018,8	16,7	15145	102,7
1.2	Әлеуметтік салық	408553,0	13,8	479915,3	14,3	71362,3	117,4
1.3	Мүлік салығы	618214,6	20,9	666075,1	19,8	47860,5	107,7
1.4	Жер салығы	111373,3	3,7	218107	7,2	106733,7	195,8
1.5	Көлік салығы	208136,9	7,0	213463,8	6,3	5326,9	102,5
1.6	Бірыңғай жер салығы	43357,2	1,4	36441,8	1,0	-6915,4	84,0
1.7	Акциз	472233,1	15,9	590407,4	17,6	118174,3	125,2
1.8	Табиғи және өзге де ресурстарды пайдаланғаны үшін түсім	77704,1	2,6	31756,6	0,9	-45947,5	40,8
1.9	Кәсіптік және кәсіптік қызмет-ті жүргізу үшін алымдар	100626,1	3,4	100382,8	2,9	-243,3	99,7
1.10	Мемлекеттік баж	111310,3	3,7	111577,7	3,9	267,4	100,2
	Жергілікті бюджет	2952471,1	100,0	3353136,3	100	400665,2	113,5

Есептеу нәтижелері бойынша Байзақ ауданы мемлекеттік кірістер басқармасы бойынша жергілікті бюджетке түсетін түсімдер 2020-2021 жылдар аралығында 400665,2 мың теңгеге немесе 13,5 пайызға өскен, себебі ол салықтық түсімдер мен алымдардың 398901,3 мың теңгеге несемес 56,3 пайызға, оның ішінде жеке табыс салығының 15145 мың теңгеге немесе 2,7 пайызға, әлеуметтік салықтың 71362,3 мың теңгеге, мүлік салығының 47860,5 мың теңгеге немесе 7,7 пайызға, жер салығының 106733,7 мың теңгеге немесе 95,8 пайызға, көлік салығының 5326,9 мың теңгеге немесе 2,5 пайызға, акциз салығының 118174,3 мың теңгеге немесе 25,2 пайызға, өсулеріне байланысты болған.

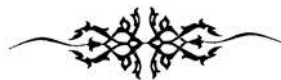
2-сурет. Байзақ ауданы мемлекеттік кірістер басқармасы бойынша жергілікті бюджет кірісіндегі салықтық түсімдер қозғалысы

Есептеу нәтижелері бойынша жергілікті бюджеттің құрамындағы салықтық түсімдер 2020-2021 жылдар аралығында 91,8 пайызды құраған:

- жеке табыс салығы – 5,5 пайызды;
- әлеуметтік салық 14,5 пайызды;
- мүлік салығы 20,4 пайызды;
- жер салығы 6 пайызды;
- көлік салығы 5,8 пайызды;
- бірыңғай жер салығы 1,2 пайызды;
- акциз салығы 16,5 пайызды;
- табиғи және өзге де ресурстарды пайдаланғаны үшін түсім 1,7 пайызды;
- мемлекеттік баж 3,5 пайызды құраған.

Әдебиеттер тізімі:

1. Алданыш Нұрымов, “Налого и финансы рыночной экономики”, - “Елорда” Астана: 2018, 89-92 бб.
2. Әубәкіров Я, Нәрібаев К. „Экономикалық теория негіздері ”,- 2018, 126-131 бб.
3. Алжанов Қ. Әшімбаев Ә. «Экономика және салық». // Егемен Қазақстан №3. наурыз. 2019

ӘОЖ: 336. 71

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Молдабекова А.Ш.-э.ғ.к., доцент
 Жылқыбай А.Қ. – «Қаржы» мамандығының 2-курс магистранты
 М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В данной статье необходимо отметить, что развитие малого и среднего бизнеса является одной из важнейших проблем сегодняшнего дня: «нам необходимо сформировать новую идеологию развития малого и среднего предпринимательства. Мы рассмотрим пути создания благоприятных условий для реализации инициативы предпринимательской среды.

Кілікті сөздер: кәсіпкерлік, шағын және орта бизнес, экономика, бәсекелестік, индустрия.

Кәсіпкерлік - ел экономикасының жандануы мен одан әрі қарай дамып, тұрақты өсуінің қамтамасыз етілуін іске қосушы тұтқасы ретінде бизнестің әр алуан түрлері мен ұйымдық формаларынан тұратын нарықтық шаруашылықты қалыптастыру мен оның жұмыс істеуінде үлкен маңызға ие. Ол өзінің икемділігіне және өзгермелі нарықтық жағдайларға тез бейімделуіне байланысты теңдессіз артықшылықтарының негізінде нарықтық экономиканың икемді және нәтижелі секторына, сонымен қатар маңызы құрылымдық және бәсекелестік нарықтық механизмнің маңызды интеграциялық элементіне жатады. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың нәтижесінде ұсақ және орта сериялы өндірістер негізінде нарықты тауар және қызметтермен толтыру, жергілікті шикізат ресурстары мен өндіріс қалдықтарын кеңінен пайдалану, қоғамның «орта сыныбын» қалыптастыру және халықты жұмыспен қамту мақсатында қосымша еңбек салаларын және жұмыс орындарын көбейту мәселелері тез арада шешімін табады. Әсіресе, жұмыссыздық деңгейі елеулі белең алған кезеңде кәсіпкерліктің қосымша еңбек салаларын және жұмыс орындарын көбейтуге ықпал етуі оның маңыздылығы мен артықшылығын елеулі дәрежеде арттырады. Кәсіпкерлік қызметпен айналысатын құрылымдарда жоғары қарқынмен жұмыс орындарын құру және осының негізінде халықты мүмкіндігінше толық жұмыспен қамтамасыз ету елімізде және оның жекелеген аймақтарында жұмыссыздықтың салдарынан туындаған әлеуметтік шиеленістерді азайтады. Сондықтан дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде кәсіпкерліктің, әсіресе, шағын, орта және ірі бизнес сияқты түрлеріне деген қызығушылық азаюдың орнына арта түсуде. Мұны бизнестегі жеке сектордың кеңеюі де растайды, бұл елдерде ел экономикасының анағұрлым үлкен секторын алып жатыр және оның үлесіне жалпы ішкі өнім мен экономикалық белсенді тұрғындардың айтарлықтай бөлігі келеді [1].

Қазақстан Республикасында да тұрғындардың жұмыспен қамтылуын арттыру және нарықты отандық тауарлар мен қызметтерге молықтыру мақсатында кәсіпкерліктің шаруашылықты жүргізу тәжірибесіндегі техникалық-өндірістік және әлеуметтік-экономикалық әлеуетін толығырақ пайдалану үшін оның пайда болуы мен дамуына үлкен мән берілуде. Елде оның тәуелсіз дами бастаған әр алуан түрлері мен түрлерінің Қазақстанның қайта қалыптасушы экономикасының құрамдас бөлігі ретінде қалыптасу үрдісін қамтамасыз ету және нарықтық қатынастарға өту жағдайларында әлеуметтік-экономикалық қайта құрылуларды жүзеге асыруда олардың рөлін жоғарылату үшін 20-дан астам заң және нормативтік актілер қабылданды. Сонымен бірге инфляция деңгейін төмендету, меншікті мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру, тіркеу процедураларын қарапайым түрге келтіру және нарықтық жұмыс істеуіндегі бәсекелестік режимді күшейту бойынша жалпы экономикалық шаралар дайындалды, олар іс жүзінде жүзеге асырылу кезінде кәсіпкерліктің пайда болуы мен жер-жерлерге таралуына және дамуын ынталандыруға қолайлы мүмкіндіктер туғызды.

Жеке кәсіпкерлікті, оның ішінде шағын және орта бизнесті қолдау және дамыту саясатын жүзеге асыру үшін бірқатар қаулы қабылданды.

Әсіресе, Қазақстан Республикасы Президентінің «Жеке кәсіпкерліктің дамуын мемлекеттік қолдау мен ынталандыруға бағытталған іс-шаралар туралы» Қаулысы кәсіпкерлік құрылымдардың қызметін шектейтін қиыншылықтар мен тосқауылдарды жоюға үлкен септігін тигізді. Аталмыш қаулыда өндірістік салада жұмыс істейтін кәсіпкерлерге, сондай-ақ, жеке, отбасылық және фермерлік шаруашылықтарға қолайлы

жұмыс ортасын қалыптастыру жөніндегі нақты іс-шаралар кешені қарастырылды. Осы қаулының ережелерін іс жүзінде орындау және еліміздің облыс орталықтарында кәсіпкерлік қызметтің дамуын қолдау үшін бос тұрған өндіріс орындары мен аяқталмаған нысандарды және жер учаскелерін кәсіпкерлік құрылымдарға беру және сату, қала және аудан әкімшіліктерінің жанынан құрылған қорлардың кепілі мен қаржылық кепілі негізінде шағын және орта кәсіпкерлікті несиелеу жұмыстарын жүргізу, пәтерлерді өндірістік қызмет пен сауда-саттық орындары ретінде қайта жоспарлау кезінде құжаттарды қайта толтыру процедураларын жеңілдету шаралары атқарылды.

Дегенмен, мемлекеттің инфляцияны ауыздықтау мақсатындағы қатаң ақша-несие және бюджеттік реттеудің нәтижесінде кәсіпкерлік саласында пайда болған дағдарысты үрдістер, оның дамуында маңызды қиыншылықтарды туындатты және шағын бизнеспен айналысушы шаруашылық субъектілердің санының төмендеуіне әкелді.

Дегенмен, кәсіпкерліктің құрылымы заң-құқықтық, негізінен, ресми құжаттардан тұрады, олар шағын бизнестің мәртебесі мен критерийлерін анықтай отырып, оған заңды шаруашылық формасын береді және сәтті жұмыс істеуіне көмек пен қолдау көрсету бойынша бірқатар шараларды ұйғарады. «Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау туралы» Заңында шағын кәсіпкерлік субъектілерінің пайда болу шарттары мен олардың шаруашылықтарының көлемі, сондай-ақ, олардың құрылтайшылары туралы ереже анықталған. Бұл заң шағын кәсіпкерлік субъектілеріне ойын және шоу-бизнестен басқа кез келген кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік берді. Заңда көрсетілгендей «заңды тұлға ретінде құрылмаған жеке тұлға да, сондай-ақ, жұмысшыларының орташа саны 50 адамнан аспайтын және активтерінің жалпы құны жылына орташа есеппен 1000-ға тең бір айлық есеп айырысу көрсеткішінен аспайтын кәсіпкерлік қызметпен айналысушы заңды тұлға да шағын кәсіпкерлік субъектісі бола алады». Сонымен қатар шағын кәсіпкерлік субъектілерінің құрылтайшысына жататын бір заңды тұлғаның жарғылық капиталға салған салымы оның жалпы сомасының 25%-дан аспауы керек. Егер бұл шек бұзылатын болса, онда заңды тұлға жеңілдіктерден айырылады. Заңда құқықтық шарттармен қатар, шағын кәсіпкерлікті дамыту үшін оның субъектілеріне арналған әділетсіз бәсекелестік пен бақылаушы органдарының негізсіз араласуынан қорғайтын бірқатар кепілдемелер де ұйғарылған.

Осылайша Қазақстанда елдегі қалыптасушы нарықтық экономикаға қажетті масштабтарда кәсіпкерлік қызмет еркіндігін және оның пайда болуы мен сәтті дамуын қамтамасыз ететін, шағын бизнестің берік құқықтық негізі құрылды. Осыған байланысты соңғы жылдары елімізде кәсіпкерлік қызметпен айналысатын субъектілер санының тұрақты өсіп келе жатқандығы байқалады.

Осы сегментке тән сипаттық белгілердің бірі—шағын кәсіпорындарды қаржыландыру күрделі қаржылық салымдардың неғұрлым тәуекелділі жоғары түрі болып табылатындығы. Оның себептеріне төмендегілерді жатқызуға болады: [2].

1. Шағын кәсіпорындардың көбісінің кепілге қоятын өтімділігі жоғары мүліктері жоқ;
2. Шағын кәсіпорындарда біліктілігі жоғары мамандардың аздылығы немесе жоқтығы;
3. Қарызға алынған қаражаттардың өз мақсатына пайдаланылуына бақылау жүргізудің нақты мүмкіндіктерінің жоқтығы.

Осы себептерге сәйкес шағын бизнеспен жұмыс істеуге шешім қабылдаған несиелік мекемелер мынадай мәселелерге кездеседі:

1. Көптеген экономикалық және қаржылық ақпараттарды талдаудағы және шағын кәсіпорындардың (әсіресе аймақтық) осы ақпараттарды берудегі кәсіби деңгейлерінің төменділігі;
2. Шағын кәсіпорындардың пайдаланатын құрылғыларының көп түрлілігі.

Осындай қаржылық инвестициялардың тәуекелділігінің жоғарылығы шағын кәсіпорындар үшін банктерден берілетін несиелердің бағасы мен мерзіміне де әсерін тигізеді.

Көбінесе жағымсыз құбылыстар шағын кәсіпкерліктің ірі кәсіпкерліктен оқшау қалуы нәтижесінде туындайды. Яғни, олардың арасындағы өзара байланыстылыққа және ірі кәсіпорындардың тапсырыстарын орындайтын шағын кәсіпкерлік құрылымдарға тікелей қолдау көрсету керектігіне мән берілмеуде.

Бірақ шағын бизнесті оның өмір сүруімен органикалық түрде байланысты болып келетін орта және ірі кәсіпкерліктен бөлуге болмайды. Бұл жерде әңгіме орта және ірі бизнестің оның шағын формасына қарағанда қолданыстағы заң-нормативтік актілерінде барабар көрінісіне ие бола алмағандығы жөнінде. Оларға қатысты көптеген құқықтық және ұйымдық мәселелер көбіне өңделусіз қалуда. Орта және ірі бизнестің, оның субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін және оларға ұсынылатын жеңілдіктерді анықтауға мүмкіндік беретін сандық және сапалық көрсеткіштері жеткілікті түрде анық көрсетілмеген.

Кәсіпкерлік - ел экономикасының жандануы мен одан әрі қарай дамып, тұрақты өсуінің қамтамасыз етілуін жүзеге асырушы тұтқасы ретінде бизнестің әр алуан түрлері мен ұйымдық формаларынан тұратын нарықтық шаруашылықты қалыптастыру мен оның жұмыс істеуінде үлкен маңызға ие. Ол шешім қабылдау және іс-қимыл қолдану жылдамдылығына, икемділігіне және өзгермелі нарықтық жағдайларға тез бейімделуіне байланысты теңдессіз артықшылықтарының мүмкіншілікке, нарықтық экономиканың бейімді және нәтижелі бөлігіне, оның құрылымдық және бәсекелестік нарықтық тетігінің маңызды интеграциялық элементіне жатады.

Нарыққа бейімделген құрылымсыз кәсіпкерліктің нәтижелі жұмыс істеуге мүмкіншілігі азаяды. Кәсіпорындардың жұмысшыларының санының тұрақсыз динамикасы және өндірісіндегі үлесінің төмендігі, инновациялық іс-әрекеттерінің аздығы кәсіпкерліктің дамуына теріс ықпал етеді.

Сондықтан салықтық жеңілдіктер, лизинг, франчайзинг және т.б. құқықтық-нормативтік құжаттарда кәсіпкерліктің дамуын ынталандыру үшін қарастырылуы қажет. Сонымен қатар шағын және орта кәсіпкерлікті үлкен бизнеспен кооперация негізінде үйлестіру орталығы арқылы жүзеге асырылуы тиіс. Сондықтан дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде кәсіпкерліктің, әсіресе, шағын, орта және ірі бизнес сияқты түрлеріне деген қызығушылық азаюдың орнына арта түсуде. Мұны бизнестегі жеке сектордың кеңеюі де растайды, бұл сол елдерде сол экономиканың анағұрлым үлкен секторын алып жатыр және оның үлесіне жалпы ішкі өнім мен экономикалық белсенді тұрғындардың айтарлықтай бөлігі жатады.

Кәсіпкерліктің, әсіресе, шағын және орта бизнес кәсіпорындарының тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету үшін, олардың экономикалық ортасын жақсартуға арналған көптеген нақты іс-шараларды қарастыратын, кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту тұжырымдамасы жасалды. Кәсіпкерлікті дамыту мәселелерін тұжырымдамалы түрде шешу шағын және орта бизнес саласына бағытталған индустриялық бағытты өндеп жүзеге асыруда жіберілетін кейбір қателіктердің алдын алуға және жұмыс қарқынын үдетуге көмектеседі. Сондай-ақ кәсіпкерлік қызметті дамыту жөніндегі іс-шаралар да орта мерзімге арналған нақты даму бағыттарын айқындай түседі. Аталмыш тұжырымдаманың мақсаты кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау және дамыту стратегиялары мен оларды жүзеге асырудың нақты тетіктерін ұсыну болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін келесідей басты міндеттерді шешу қажет: [3].

- құқықтық ресурстармен қамсыздандыру;
- кәсіпкерлікті өндірістік ресурстармен қамсыздандыру;
- нарықтық инфрақұрылымдар институттарын дамыту;
- кәсіпкерлердің сыртқы экономикалық қызметін мемлекеттік қолдау және ынталандыру;
- кәсіпкерлік қызмет құрылымдарында жұмыс істейтін мамандарды дайындау;

- кәсіпкерлікті ақпараттық және ғылыми-әдістемелік тұрғыдан қолдау;

- кәсіпкерлікті мемлекеттік реттеу органдары жүйесін жетілдіру.

Тұжырымдамада осы міндеттерді орындау мақсатында қолданылатын іс-шаралар қарастырылған.

Нарықтық қатынасқа көшу жағдайында кәсіпорынның өндірістік қызметін дамыту және олардың техникалық жабдықталуын жоғарылату үшін несиелік ресурстарды, соның ішінде лизингті пайдалану өте қажет. Лизинг несиенің бір түрі ретінде кәсіпорындарға қажетті тауарларды және қызметтерді азғантай шығынмен өндіруге және жоғалтулардан сақтауға мүмкіндік береді. Отандық экономиканың даму кезеңінде өндіріс саласына, оның техникалық қайта қарулануы үшін инвестицияны тартуда қажеттілік өседі.

Әдебиеттер тізімі:

1.«Жеке кәсіпкерлік туралы» Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 31 қаңтардағы N 124 Заңы

2.Аймагамбетов Е.Б. «Инновационное развитие экономики». - Караганда: Типография КЭУ Казпотребсоюза, 2010.-453 с.

3.Бердалиев К.Б. Инновациялық менеджмент: оқу құралы.- Алматы: Экономика, 2010. -328 б.

ӘОЖ 336. 71

ТҰТЫНУ НЕСИЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

**Рахимжанова Т.А. «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. Данная статья предусматривает, что потребительский кредит предоставляется для получения предметов личного потребления и при его выдаче предусматривается оплата стоимости товаров и процентов за кредит в части. В потребительском кредите заемщиками являются физические лица, а кредиторами имеют право быть как кредитные учреждения, так и предприятия. Приобретенный товар остается собственностью продавца до тех пор, пока не будет оплачена последняя часть, таким образом, товар является обеспеченным кредитом.

Кілттік сөздер: Банк,несие, қарыз алушы, қарыз беруші, несиелік карталар, ипотекалық несие, автокөлік несиесі,тұтынушылық несие, жедел несие.

Банктердің іс-тәжірибесінен отандық банктер үлгі етіп алатын тұтыну несиесінің түрлері мынадай: [1].

- ағымдағы шот бойынша несие – банк клиентінің ағымдағы шотынан қаражатты шегеру түрінде іске асатын қысқа мерзімді несие нысаны, оның нәтижесінде дебеттік сальдо құрылады;

- жеке ережелері бар несиелер – ірі объектілер, мысалы яхта сатып алу, бассейн құрылысы, үйді жөндеу т.б. қажеттіліктер үшін жеке қарыз алушыға беріледі;

- дербес несие– несиені жаңарту түрінде, бұл клиентке алдын-ала белгіленген мөлшерде тез арада несие алуға мүмкіндік береді. Мұндай несиені табыс көзі тұрақты кез-келген клиент алуына болады;

- диспозициялық несие – банктің ауқатты клиенттері мен өзге де жеке тұлғаларға берілетін ағымдағы несиенің ерекше түрі. Оны несие карточкасы арқылы алуға да болады;

- кепілдік несиесі – банк өз клиентінің несиесі қабілеттілігіне сенім білдіретін шарт негізінде берілетін несиесі. Банк өз клиентінің несиесі шартында көрсетілген міндеттемелерді өтеуіне кепілдік береді.

Қарызға алушының тұтынушылық саудасының классификациясы және несиелендіру объектілері бірнеше белгілер арқылы жүргізіледі, соның ішінде қарызға алушының түрлері, қамтамасыз ету түрі, жабу мерзімі, жабу әдісі, мақсатпен қолдану, несиелендіру объектісі, көлемі және т.б. Тұтынушылық қарызды қолдану бағытына қарай несиелерге бөледі: жедел жағдайға; бағалы қағаздар кепілдігіне; үй салу немесе үйлену. Несиелік келісім субъектілерін ажыратады:

- Банктік тұтынушылық несиесі;
- Халыққа, сауда ұйымдарына берілетін қарыздар
- Банктік емес типтегі несиелік мекемелердің тұтынушылық қарыздар (ломбард, жалға беру пункттері, зейнетақы қорлары және т.б.)
- Жеке тұлғалар беретін өзіндік және жеке тұтынушылық қарыздар
- Қарызға алушы жұмыс істейтін кәсіпорын және ұйымдар беретін тұтынушылық қарыздар

Несиелендіру мерзіміне байланысты тұтынушылық несиелер мынандай түрлерге бөлінеді:

- қысқа мерзімді (1 күннен – 1 жылға дейін)
- орта мерзімді (1 жылдан – 3-5 жылға дейін)
- ұзақ мерзімді (3-5 жылдан жоғары)

Тұтынушылық қарызды беру әдісі бойынша мақсаттық және мақсатсыз болып бөледі (овердрафт т.б.)

Қарызды жабу әдістері бойынша, бір мезгілде және бөліп-бөліп жабуды ажыратады. Төлемдерді бөлмей беру несиесі маңызды рол атқарады; бұндай несиелер арқылы қарызды және пайыздарын бір уақытта жабады. Қарыз проценттерін алу әдісі келесі түрде жүргізіледі: қарызды берген уақытқа проценттерін ұстап қалу; несиені жабу кезінде проценттерін төлеу қарызы. Қарыз қаржының айналымы бірреттік несиесі жаңаратын болады (револьверлі). Револьверлі несиесі тобына жататыны: клиенттерге несиелік картамен берілетін несиелер немесе овердрафт түріндегі несиелер. Төлемді бөліп төлеу немесе қарызды және пайыздардың уақытпен төлеуді қарастырады. Көп жағдайларда қарызға алушы бұндай несиені тауар сатып алу үшін немесе басқа шығындарын жабу үшін алады, және несиені ай сайын бірдей бөлікпен төлеуге міндеттеледі. Несиелік карталар мен берілетін несиесі және овердрафты бөліп-бөліп төлеу несиесіне жатқызуға болады, өйткені олармен уақытылы төлемдер орындалады. Бірақ олар өзгешеліктері, оларды тұтынушылық несиенің бөлек тобына бөлуге мүмкіндік береді. Тікелей және жанама түрде тұтынушының қажеттіліктерді банктік несиелендіру өзінің кемшіліктерін және артықшылықтарын байқатады [2].

Жеке клиенттерді несиелендірудегі қазіргі тәжірибенің жалпы ерекшеліктері бар. Негізгі факторларына макроэкономикалық және микроэкономикалық факторларды жатқызуға болады. Осы және басқа факторлар банк несиенің мерзімін және процент деңгейін анықтағанда ескеріледі.

Банктің несиелік операциялары және оларды ұйымдастыру. Несиенің формалары, оның құрылымымен және белгілі бір дәрежеде несиелік қатынастардың мәнімен тығыз байланысты келеді. Несиенің формасы – бұл несиелік қатынастар құрылымының, олардың негізгі қызметтерінің, яғни әр алуан сыртқы және ішкі өзгерістер барысында толық сақталатын көрінісін білдіреді. Несиесі берушілер мен қарыз алушылар арасындағы байланыстар қалай өзгергенімен де, несиенің формасы сол күйінде қалады. Несиенің екі формасы бар: тауарлы және ақшалай түріндегі несиені банктік деп атайды. Қалған несиенің түрлері екі форманың тәжірибеде қолдануынан тұрады. Несиесі – бұл пайыз төлеу және қайтару шартында уақытша пайдалануға берілетін қарыздық капитал қозғалысы. Несиесі ақшалай капиталдың қарызды капиталға өтуін қамтамасыз ете отырып, несиесі берушілер мен

қарыз алушылар арасындағы несиелік қатынасты бейнелейді. Несиенің көмегімен заңды және жеке тұлғалардың уақытша бос қаражаттары мен табыстары экономикалық жүйе төңірегінде жинақтала отырып, уақытша және ақылы негізде пайдалануға берілетін қарыздық капиталға айналады. Демек, несиенің негізгі принциптері болып қайтарымдылық, ақылық, мерзімділік саналады. Қарыз алушының қаржы жағдайын мінездейтін ақпарат көзі болып оның есеп берулері; салық инспекциясының берілгендері, ақпараттың сыртқы көздері. Қарыз алушының жағдайын талдау балансын, кіріс және шығысын, несие қабілетін талдау бағыттары бойынша жүргізу ұсынылады. Осы бағыттардың ішінде қарыз алушының несие қабілетін талдау бағатын толығырақ қарастыруды жөн көрдік. Коммерциялық банктер несие қабілеттілікке бағалау үшін әртүрлі тәсілдерді қолданады. Дегенмен олардың барлығы талдауға қажетті көрсеткіштерді есептеуге негізделеді. Ол көрсеткіштерді қаржы тұрақтылығын, ликвидтілігін, рентабельдігін, іскерлік белсенділігін бағалау және тағы сол сияқты топтарға бөлуге болады.

«Банктер және банктік қызмет туралы» заң бойынша кез келген несиені беруде оның қайтарылымдығын қамтамасыз етудің әр түрлі формалары қолданылуы керек. [18]

«Jusan Bank» АҚ да басқа банктер сияқты несиенің әртүрлерін ұсынады. Атап айтсақ, ипотекалық, жедел, тұтынушылық несиелер, автокөлік алуға берілген несиелер және несиелік карталар және т.с.с.

Төмендегі 5-ші кестеде банктің 2020-2021 жж берген бөлшектік несиелері көрсетілген

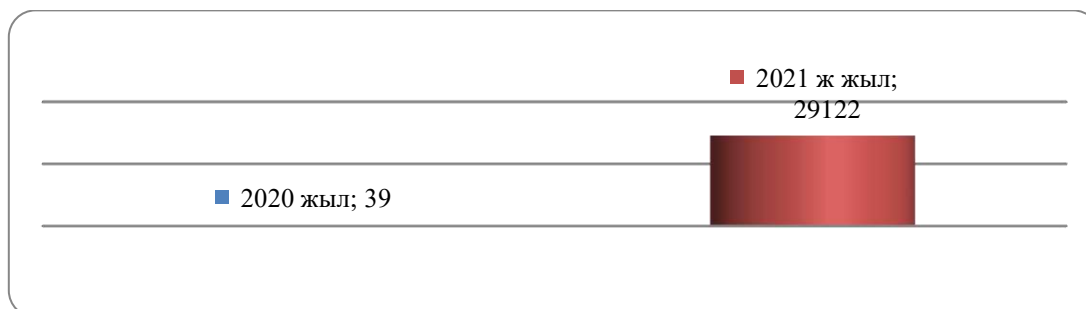
1-кесте – Банктің 2020-2021 жж клиенттерге берген бөлшектік несиелері

Көрсеткіштер	2020 жыл		2021 жыл		Абсолюттік өзгеруі	
	Соммасы (млн тг)	Үлес салмағы (%)	Соммасы (млн тг)	Үлес салмағы (%)	Ауытқуы (+;-)	Өсу қарқыны (%)
1	2	3	4	5	6	7
Ипотекалық несие	39	-	29 122	38,3	29 083	74671,8
Автокөлік алуға берілген несиелер	-	-	27 379	36,0	27 379	-
Жедел несиелер	-	-	10 069	13,2	10 069	-
Тұтынушылық несиелер	-	-	8 915	11,7	8 915	-
Несиелік карталар	-	-	606	0,8	606	-
Несиелердің барлығы	39	100	76 091	100	76 052	195 105,1
Ескертпе- – «Jusan Bank» АҚ-ның қаржылық есебінің мәліметтері негізінде автормен есептелінген.						

Жоғарыдағы 1-кестеде «Jusan Bank» АҚ-ның клиенттерге берген бөлшектік несиелері көрсетілген. Кестеден көріп отырғанымыздай, банк 2020 жылы несиелік операциялардың ішінде тек ипотекалық несиелерді берген. Қалған несие түрлері бойынша клиенттерге несиелер рәсімделмеген. Ал, 2021 жылы банк ипотекалық несиелермен қатар, басқа да несие түрлерін клиенттерге берген. Өткен жылға қарағанда есеп беру жылы да банк ипотекалық несиелерді басқа несиелерден қарағанда көбірек берген. 2020 жылы ипотекалық несиелердің соммасы 39 млн теңгені құраса, есеп беру жылы 29 122 млн теңгеге тең болған. Бұл алдағы жылмен салыстырғанда есеп беру жылы несиенің соммасы 29 083 млн теңгеге (29 122 - 39) көбейіп отырғандығын көрсетеді. Ипотекалық несиелерден кейінгі көп сомманы автокөлік

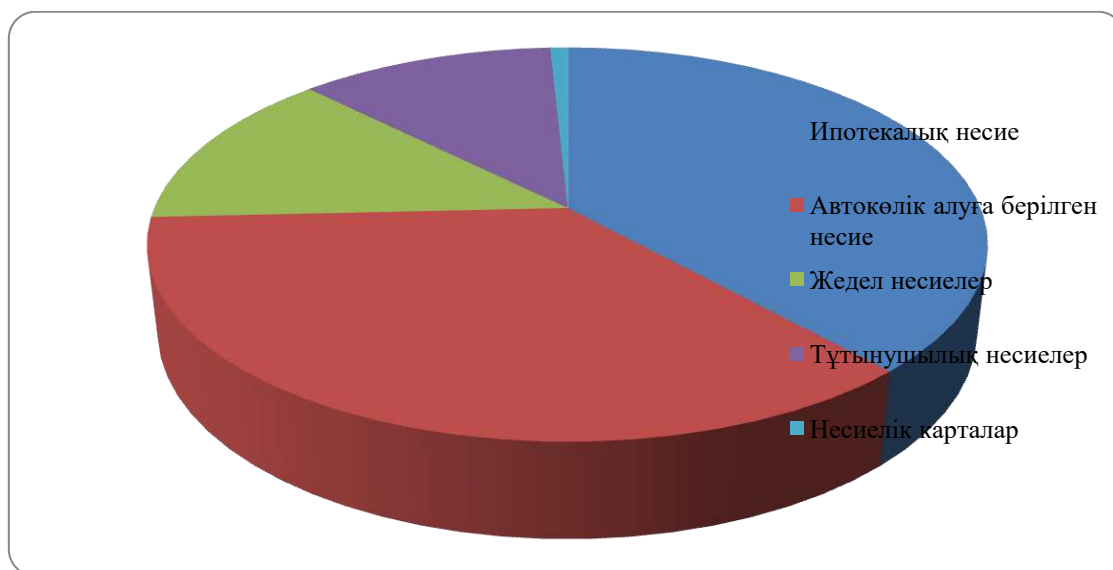
алуға берілген несиелер құрайды. 2021 жылы автокөлік бойынша жүргізілген несиелік операциялар 27 379 млн теңгеге тең болған. «Jysan Bank» АҚ –ның бөлшектік несиелерінің ішінде ерекше орынды жедел несиелер алып отыр. Жедел несиелер 2021 жылы 10 069 млн теңгеге тең болған. Ал, ең негізгі несие тұтынушылық несиенің көлемі 2021 жылы 8 915 млн теңгеге тең болған.

Қазіргі кездегі ең дамып келе жатқан несиенің түрі ол – несиелік карталармен есеп айырылысу болып отыр. Банктің несиелік карталармен рәсімделген несиелерінің соммасы есеп беру жылы 606 млн теңгені құраған. 2021 жылы банк несиелік операцияларды тиімді жүргізіп, нәтижелі жұмыс жасады деп айтсақ болады.

1-диаграмма. Банктің 2020-2021 жж берген ипотекалық несиелері

Диаграммадан көріп отырғанымыздай, банктің ипотекалық несиелері 2020 жылы 39 млн теңгені құраса, 2021 жылы 29 122 млн теңгеге тең болған.

2-диаграмма. «Jysan Bank» АҚ- ның 2021 жылы берген несиелерінің құрылымы

Бөлшектік несиелермен қатар банктер үшін де корпоративтік несиелердің орны ерекше. Банктің корпоративтік несиелеріне ірі кәсіпорндарға берген несиелері мен ШОБ субъектілеріне берген несиелері жатады. Жоғарыда атап өткендей, банк 2020 жылы тек ипотекалық несиелерді ғана рәсімдеген. Сондықтан талдау жүргізетін болса, 2020 жылы корпоративтік несиелер мүлдем рәсімделмеген.

Жалпы, жоғарыда несиелер соммасы бойынша банктің соңғы екі жылдағы несиелері бойынша талдау жасалынды. Енді, «Jysan Bank» АҚ- ның қазіргі кездегі клиенттерге ұсынатын тұтыну несиелері бойынша ұсынып отырған өнімдеріне тоқталайық

2- кесте - «Jysan Bank» АҚ- ның тауарлар мен қызметтерге арналған несиесі

Қарыз алушыларға қойылатын талаптар	Жеке тұлғалар – қарыз шартының аяқталу күнінде 18-63 жас аралығындағы ҚР
-------------------------------------	--

	азаматтары
Валютасы	Теңге
Қарыз сомасы	Қамтамасыз ету болмаған жағдайда: 10 000 теңгеден 1 500 000 теңгеге дейін, алайда сатып алынатын тауар(-лар)/қызмет(-тер) құнынан көп емес; Кепілсалымдағы ақша түріндегі қамтамасыз ету кезінде: 10 000 теңгеден 1 500 000 теңгеге дейін, алайда сатып алынатын тауар(-лар)/қызмет(-тер) құнынан және қамтамасыз ету сомасынан 95%-дан көп емес.
Қарыз мерзімі	6 айдан 36 айға дейін; «Бөліп төлеу» опциясы бойынша – 3 айдан 24 айға дейін қоса алғанда.
Сыйақы мөлшерлемесі	Кепілсалымдағы ақша түріндегі қамтамасыз ету кезінде – жылдық 2,5% (ЖТСМ 2,5%-дан бастап); Жылдық 26,2%-дан басталатын тауарлық кредит (ЖТСМ* жылдық 29,8% - дан бастап) Бөліп төлеу-жылдық 0% (ЖТСМ* - жылдық 0%)
Өтінім беру әдісі	Jusan мобильді қосымшасында серіктес сайттар арқылы
Қарыз беруге және қызмет көрсетуге байланысты комиссиялар	Жоқ
Қамтамасыз ету	Талап етілмейді
Сақтандыру	Талап етілмейді
Мерзімінен бұрын өтеуге мораторий	Жоқ, айыппұл санкциялары қарастырылмаған
Қосымша талаптар:	Қарыз алушының орташа айлық табысы ҚР заңнамасында белгіленген ең төменгі жалақыдан ** кем болмауы тиіс
Ескертпе- – «Jusan Bank» АҚ-ның интернеттегі сайтынан алынған	

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай, тауарлар мен қызметтерге несие рәсімдер алдында банктің қойылатын талаптары бар. Осы аталған талаптарға сай клиенттерге ғана несие банк тарапынан рәсімделеді екен.

Келесі төмендегі кестеде жедел несие түрі бойынша банктің талаптары көрсетілген

3- кесте – Банктің тұтыну несиесі бойынша ұсынған жедел-несиесі

Қарыз алушыларға қойылатын талаптар	Кредитті өтеу күнінде 18-68 жас аралығындағы жеке тұлғалар - ҚР резиденттері
Валютасы	Теңге
Қарыз сомасы	50 000 теңгеден 6 000 000 теңгеге дейін
Қарыз мерзімі	6 айдан 5 жылға дейін

Сыйақы мөлшерлемесі	жылдық 17%-дан бастап (ЖТСМ* жылдық 18,5%-дан бастап)
Cashback**	Төленген ай сайынғы сыйақыдан 1 % * * Cash back төлемі жүргізіледі: Қарыз мерзімі 12 айдан кем емес; Қарыз бойынша ай сайынғы төлемді өтеу өтеу кестесінде белгіленген мерзімде (Ай сайынғы төлем бойынша мерзімі өткен берешектің болмауы) Банктің төлем картасы арқылы жүргізілді. * * Cash back төлемі жүргізілмейді: Өтелетін сыйақы үшін қарызды мерзімінен бұрын өтеген кезде Cash back есепке жатқызу қарыз бойынша өтеу жүргізілген шотқа ай сайынғы төлем төленгеннен кейінгі келесі күннен кешіктірілмей жүргізіледі.
Өтінім беру әдісі	Jusan мобильді қосымшасында Банк бөлімшелерінде
Қамтамасыз ету	Талап етілмейді
Мерзімінен бұрын өтеуге мораторий	Жоқ, айыппұл санкциялары қарастырылмаған
Сақтандыру	Талап етілмейді
Қарыз ұйымдастыру үшін комиссия	Жоқ
Ескертпе- – «Jusan Bank» АҚ-ның интернеттегі сайтынан алынған	

Барлық банктерде жедел-несиелер болады. Жедел несие дегеніміз – аз уақыттың ішінде клиентке рәсімделетін несие.

Жедел несие - айлығы тұрақты болғанымен адам үшін күтпеген шығындарды жабу үшін банктер тарапынан берілген несие түрі. Жедел несиелер көбіне тұрмыстық техника мен жиһаздар алу үшін беріледі. Жедел несиенің басқа несиелерден ерекшелігі рәсімделінуінде болып отыр. Себебі: жедел несиелер өте тез, аз уақытта рәсімделетін несие болып табылады.

Қорытындылай келе, елімізде қарапайым халыққа тиімді тұтыну несиелері банктер тарапынан ұсынылса екен деймін. Басқа несиелерден ерекшелігі – тұтыну несиесі қарапайым халықтың жағдайына қарай берілсе екен деймін. Банктер тарапынан беріліп жатқан тұтыну несиелері мемлекет тарапынан реттелініп, қадағалануы тиіс деп есептеймін.

Әдебиеттер тізімі:

1. Ильяс, А.А. Коммерциялық банктердің қаржылық-қаржылық қызметтері [Мәтін]: Оқу құралы / А.А. Ильяс.- Астана: КазЭКХСУ, 2013.- 222б.
2. Мақыш, С.Б. Банк ісі: оқулық / С.Б. Мақыш.- Алматы: Жеті жарғы, 2009.- 552бет

БЮДЖЕТ КІРІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КӨЗДЕРІНЕ БАҒА БЕРУ

**Муратова Д.Б. «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аннотация. В данной статье рассматривается движение налоговых и неналоговых поступлений, трансфертов, поступлений от продажи основного капитала

Кілттік сөздер: Бюджет, республикалық бюджет, жергілікті бюджет, бюджеттік механизм, бюджеттің кірістері, бюджеттің шығыстары, бюджеттік тапшылық.

Бюджет әр мемлекетке өзінің экономикалық, әлеуметтік және саясаттық функцияларын орындауға объективтік ақшалай түрде қажетті. Бюджет қай мемлекеттікі болмаса да мазмұндары бірыңғай категориялардан қалыптасады, яғни салық, займдар, шығын және тағы басқалары, сонымен қатар олар бір қоғамдық-экономикалық формациядан басқа формацияға ауысса да өздерінің мазмұнын өзгерпейді. Дәл осы ұғым бюджетті экономикалық категория деп дәлелдейді. Сондықтан, бюджеттің экономикалық түбі басқа да экономикалық категорияларға сай ақша түріндегі және соған сәйкес материалды негізі бар өндірістік қарым-қатынаста жатыр [1].

Мемлекеттік бюджет арқылы ақша құралдарының орталықталған қоры қалыптасып қолданылады. Ал нақты түрінде мемлекеттік бюджет заңнамалық тәртіппен, белгілі мақсатқа бекітіліп мемлекеттің кірістері мен шығыстарын көрсетеді.

Келесі кестеде Жамбыл облысы бюджетінің ақша қорларының қалыптасу көздеріне талдау жүргіземіз.

1- кесте

Жамбыл облысы бюджетінің ақша қорларының қалыптасу көздері

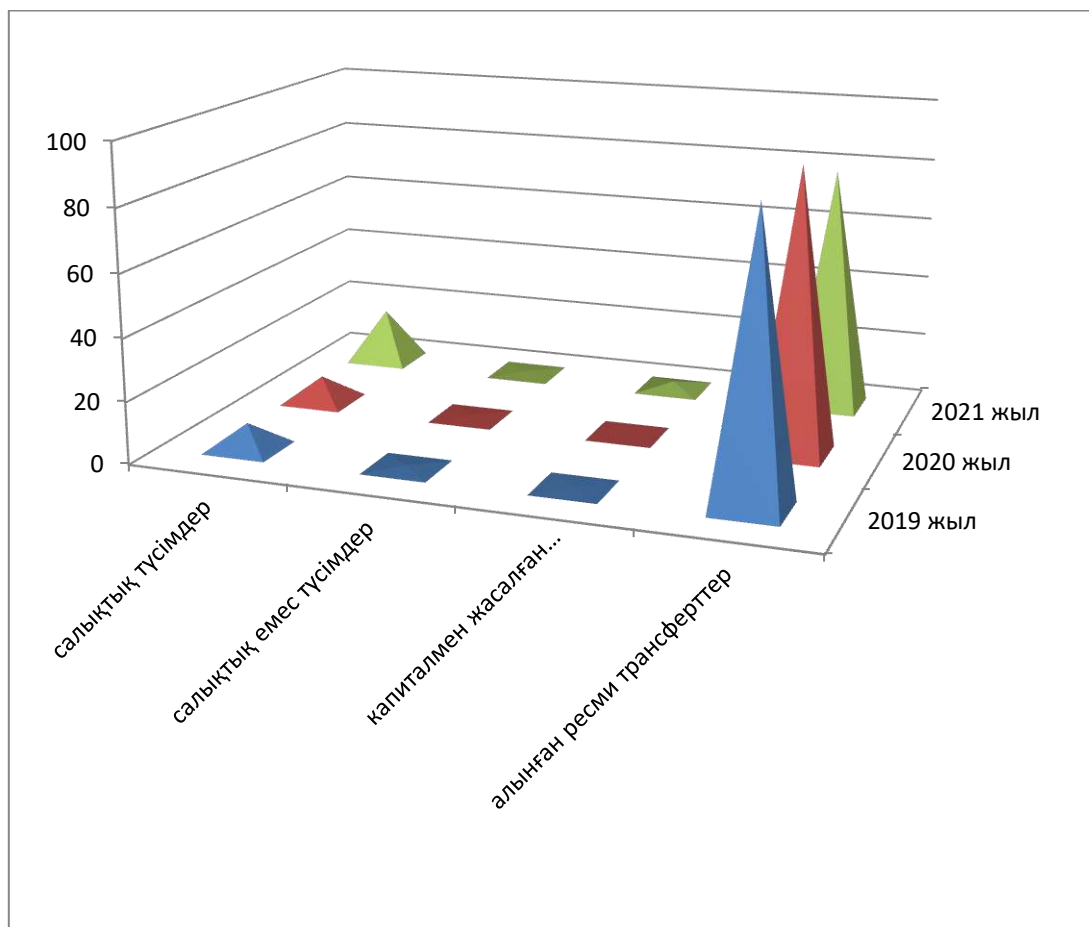
мың теңге

Түсімдер	Кассалық орындалуы			Ауытқуы (+,-)
	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	
Жалпы түсімдердің ішіндегі кірістердің үлес салмағы (%)	100	100	100	-
-салықтық түсімдер	8,3	8,3	17,6	9,3
-салықтық емес түсімдер	0,7	0,5	0,6	-0,1
-капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер	0,3	0,02	2,4	2,1
-алынған ресми трансферттер	90,8	91,2	79,3	-11,5
Ескерту: Жамбыл облысы әкімдігінің қаржы басқармасының 2020-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындау есебінің мәліметтері негізінде автормен жасалынған.				

1-кестенің мәліметтері бойынша облыстық бюджет түсімдерін көруге болады. Сонымен, кесте мәліметтері бойынша қалалық бюджеттің негізгі түсімдерінің қайнар көздері келесі түсімдерден, яғни салықтық түсімдерден, салықтық емес түсімдерден, капиталмен жасалған іс-әрекеттерден болған іс-шаралардан түсімдерден қалыптасқан.

Сонымен қатар, бюджет түсімдерінің көздерін алынған ресми трансферттер құрап отыр. Жамбыл облысы бойынша 2020-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындалуына нақтыланған бюджет жоспары мен олардың нақты кассалық орындалу мәліметтерін салыстырып қарастырсақ, бюджет түсімдерінің ең жоғарғы түсімдер көлемі 2021 жылда болғанын көруге болады. Салықтық түсімдер 3 жыл ішінде 17,6 млн, теңгеге жоғарылаған, капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер 2019 жылы 0,3 млн. теңге болса,

2021 жылы 2,4 млн.теңгені құрды. Алынған ресми трансферттер 2020 жылы жоғары көрсеткішке жетіп 91,2 млн. теңгені құрған. Ал 2021 жылы ол қайта 79,3 млн. теңгеге төмендеп, ауытқуы -11,5 млн. теңгеге болды.

1-сурет. Жамбыл облысы бюджетінің ақша қорларының қалыптасу көздерінің динамикасы

Жоғарыдағы суретте көрсетілгендей салықтық түсімдер 3 жыл ішінде жоғарылаған.

Бюджет кіріс бөлігінің атқарылуына күнделікті талдау және мониторинг жүргізілді. Қала бюджетінен қаржыланатын бюджеттік мекемелердің төлем көзінен ұсталынатын жеке табыс және әлеуметтік салықтарын бюджетке уақтылы түсіру үшін еңбек ақылардың әр айдың 28-не дейін толық төленуі бюджеттік бағдарлама әкімшілерімен бақылауға алынған [2].

Атқарылған жұмыстың, сондай-ақ, бюджетке түсетін салық және басқа да міндетті төлемдердің толық түсуін қамтамасыз ету жөніндегі іс-шаралар жоспарына сәйкес бюджет түсімдерінің әр түрі бойынша талдау жүргізіле отырып, олардың жоспарына қажетті өзгерістер енгізілгеннің нәтижесінде салық органдары әкімшілендіретін жіктеме кодтары бойынша жоспардың сапалы және толық орындалуына қол жеткізілді.

Төмендегі кестеде Жамбыл облысы бюджетінің салықтық түсімдердің қалыптасу көздерінің құрылымына талдау жүргіземіз.

2- кесте

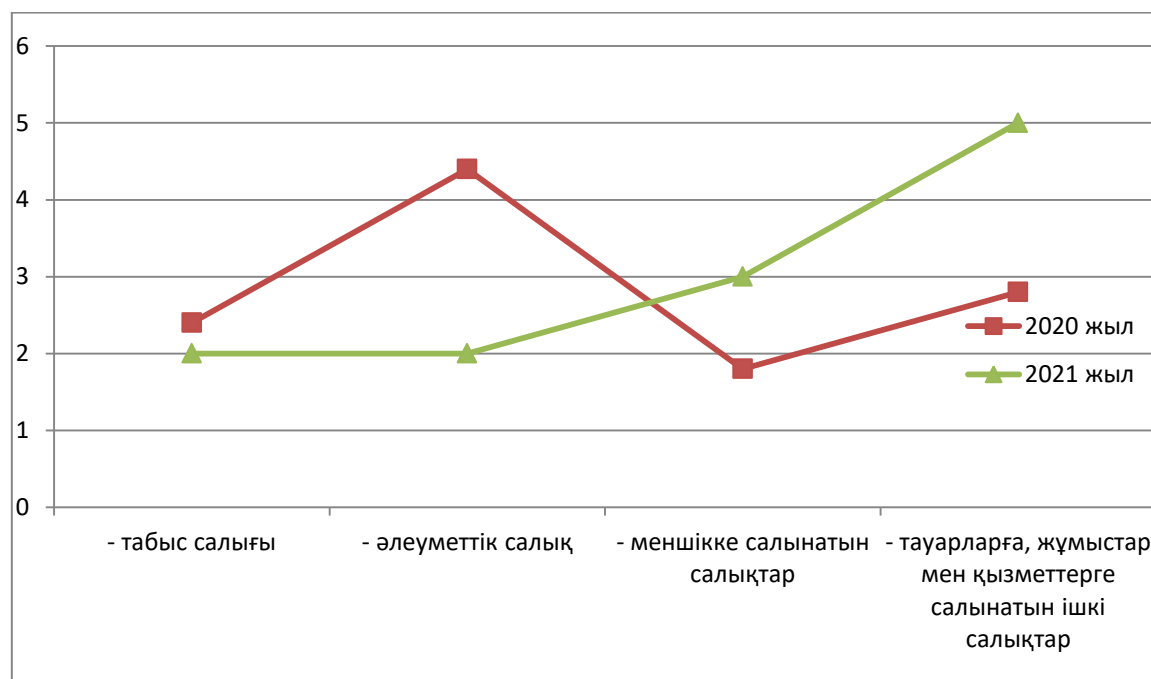
Жамбыл облысы бюджетінің салықтық түсімдердің қалыптасу көздеріне талдау

мың теңге

Салықтардың аты	Кассалық орындалуы	Ауытқуы	Өзгеру

	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	(+, -)	қарқын ы, %
Салықтық түсімдер, оның ішінде:	24 236 128,6	27 454 996,4	73 501 401,8	49265273,20	3 есе
- табыс салығы	11 113 015,6	13 395 628,7	30 796 784,8	19683769,20	2,8 есе
- әлеуметтік салық	9 724 482,4	10 329 032,8	18 969 925,2	9 245 442,80	195,07
- меншікке салынатын салықтар	3 398 482,8	-	17 187 916,9	13789434,10	5 есе
- тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге салынатын ішкі салықтар	-	3 730 331,0	5 831 151,7	5 831 151,7	-
- мемлекеттік баждар	-	-	542 680,3	542 680,3	-
Ескерту: Жамбыл облысы әкімдігінің қаржы басқармасының 2020-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындау есебінің мәліметтері негізінде автормен жасалынған.					

2-кестеде көрсетілгендей 2019 жылмен 2021 жылды салыстырғанда салықтық түсімдер 49265273,20 мың теңгеге өскен, оның өзгеру қарқыны 3 есеге жоғпырылаған. Табыс салығы 3 жыл ішінде 19683769,20 мың теңгеге жоғарыласа, әлеуметтік салық 9 245 442,80 мың теңгеге жоғарыласа, меншікке салынатын салықтар 13789434,10 мың теңгеге, тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге салынатын ішкі салықтар 5 831 151,7 мың теңгеге өскен. Мемлекеттік баждар 2019 және 2020 жылдары болмаған және 2021 жылы 542 680,3 мың теңгені құрды.

2-сурет. Жамбыл облысы бюджетінің салықтық түсімдердің қалыптасу көздерінің динамикасы

Келесі кестеде Жамбыл облысы бюджетінің нақты орындалуы бойынша салықтардың үлес салмағына баға береміз.

3-кесте

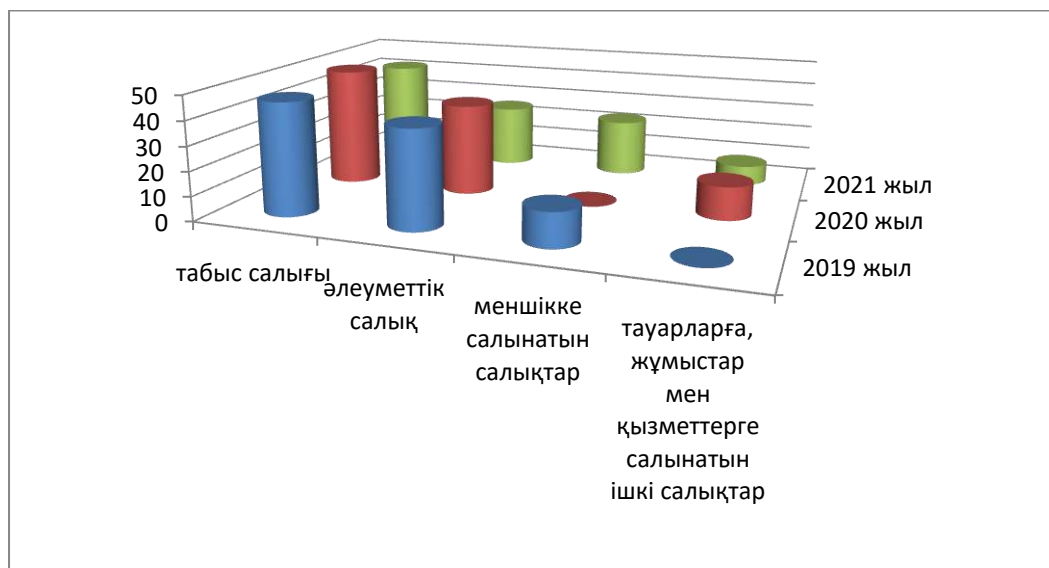
Жамбыл облысы бюджетінің нақты орындалуы бойынша салықтардың үлес салмағы, %

Салықтардың аталуы	Үлес салмағы,%			Ауытқуы (+,-)
	2019 ж.	2020 ж.	2021 ж.	
Салықтық түсімдер	100	100	100	-
- табыс салығы	46,0	48,8	42,0	-4,0
- әлеуметтік салық	40,0	37,6	25,8	14,2
- меншікке салынатын салықтар	14,0	-	23,4	9,4
- тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге салынатын ішкі салықтар	-	13,6	8,0	8,0
- мемлекеттік баждар	-	-	0,7	0,7

Ескерту: Жамбыл облысы әкімдігінің қаржы басқармасының 2020-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындау есебінің мәліметтері негізінде автормен жасалынған.

Жоғарыдағы кестеден көріп отырғанымыздай салықтық түсімдер ішінде ең көп үлесті табыс салығы алып отыр.

Атап айтқанда, жеке табыс салығы бойынша—4,0%, әлеуметтік салық бойынша—14,2%, меншікке салынатын салықтар бойынша—9,4%, тауарларға, жұмыстар мен қызметтерге салынатын ішкі салықтар 8,0%, мемлекеттік баж бойынша 0,7% орындалды. Салықтық түсімдердің ең көп үлесін 3 жыл мәліметін салыстырсақ табыс салығы иелеп отыр.

3-сурет. Жамбыл облысы бюджетінің нақты орындалуы бойынша салықтардың динамикасы, %

Бюджеттің түсімдері табыстар, бюджеттік кредиттерді өтеу сомалары, мемлекеттің қаржылық активтері сатудан түсетін түсімдер, қарыздар, ал оның шығыстары шығындар, бюджеттік кредиттер, қаржылық активтерді сатып алу, қарыздарды өтеу болып табылады.

Мемлекеттік бюджеттің табыстарының негізгі бөлімін салықтар және басқа да түсімдер құрайды. Салықтардан басқа мемлекеттің табысы ретінде шаруашылық субъектілердің пайдасы, мемлекеттік мүлікті жалға беруден түскен табыс, бағалы қағаздарды шығарудан, мемлекеттің жеке кәсіпкерлікке қатысуынан түскен табыс, мемлекеттік монополиялардың табыстары және кедендік табыстар қарастырылады [3].

Келесі 4 кестеден жергілікті бюджеттің 2019-2021 жылдардағы қасалық орындалуы салыстырылып көрсетілген.

4-кесте

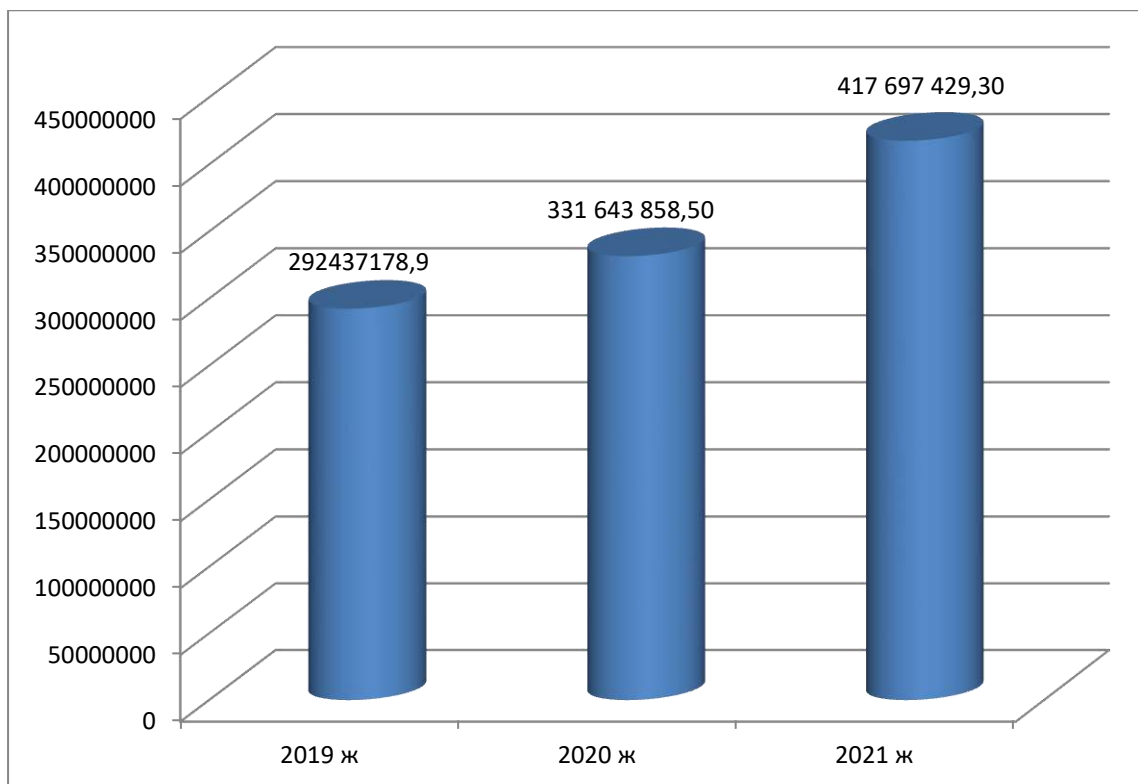
Жамбыл облысы бюджетінің 2019-2021 ж.ж. кірістерін талдау

мың теңге

Түсімдер	2019 жыл	2020 жыл	2021 жыл	Ауытқуы /+, -/	Өсу қарқын ы, %
Түсімдердің барлығы, оның ішінде:	292437178,9	33164385 8,5	417697429, 3	90764661,6	143,0
-салықтық түсімдер	24 236 128,6	27454996, 4	73501401,8	49265273,2	3 есе
-салықтық емес түсімдер	2 000 115,9	1544809,3	2 744 906,4	744790,5	137,2
-капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер	777 369,4	64 563,9	10081356,8	9303987,4	12 есе
-алынған ресми трансферттер	265423565,0	30257948 8,9	331369 764,3	65946199,3	124,8
Ескерту: Жамбыл облысы әкімдігінің қаржы басқармасының 2019-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындау есебінің мәліметтері негізінде автормен жасалынған.					

Кестеде байқағанымыздай Жамбыл облысы бюджетінің түсімдері жылдан жылға өскенін көруге болады. 2021 жылы 2019 жылмен салыстырғанда бюджет түсімі 143,0 пайызға өскен. Бұл түсімдердің артуына барлық түсімдердің артуы себеп болды. Салықтық түсімдердің 3 есе, капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер 12 есе, ал алынған ресми трансферттер 124,8 пайызға көбейген. Капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер 2019 жылмен 2021 жылды салыстырғанда 9303987,4 мың теңгеге жоғарылаған. Алынған ресми трансферттер 65946199,3 мың теңгеге өскен.

Төмендегі суретте Жамбыл облысы бюджетінің 2020- 2021 жылдар аралығындағы түсімдерінің динамикасы көрсетілген.

4-сурет. Жамбыл облысы бюджетінің 2020-2021 жылдар аралығындағы түсімдерінің динамикасы

2019 жылы 2021 жылдың бюджет түсімдерін салыстырсақ ең төмен мөлшерде орындалып отырғаны анықталды. Жалпы бюджет түсімдері есепті жылдары базистік жылдарға қарағанда жоғарылаған.

Сонымен қатар, бюджет түсімдерінің көздерін алынған ресми трансферттер құрап отыр. Салықтар мемлекет қаржысының тұрақты қайнар көзі. Мемлекет салықтарды экономиканы дамыту тұрақтандыру барысында кутты экономикалық тетік ретінде пайдаланылады.

Бюджеттің құрылымы бюджеттік сыныптама негізінде құрылады және мынадай бөлімдерден тұрады:

- кірістер: салықтық түсімдер; салықтық емес түсімдер; негізгі капиталды сатудан түсетін түсімдер; трансферттер түсімдері;
- шығындар;
- бюджет тапшылығы (профициті);
- бюджет тапшылығын қаржыландыру (профицитін пайдалану): қарыздар түсімі; қарыздарды өтеу; бюджеттік қаражаттардың пайдаланылатын қалдықтары. Салық салу объектісіне қарай салықтар тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей салықтар тікелей табысқа немесе мүлікке салынады.

Салық салу объектісіне қарай салықтар тікелей және жанама болып бөлінеді. Тікелей салықтар тікелей табысқа немесе мүлікке салынады.

Төмендегі кестеден Жамбыл облысы бюджетінің 2019-2021 ж.ж. кірістерінің жоспар бойынша орындалу пайызы мен ауытқуына талдау жүргіземіз. Мұнда Жамбыл облысы бойынша бюджет түсімдерінің жоспардан ең жоғарғы түсімдер көлемі 2021 жылы болғанын көруге болады, яғни нақтыланған бюджет жоспары бойынша бұл жылы 12 332 665,4 мың теңгеге жоспардан артты.

5-кесте

Жамбыл облысы бюджетінің кірістерінің жоспар бойынша орындалуы

мың теңге

№	Түсімдер	Жоспар	Нақты орындалуы	Ауытқуы (+;-)	Орындалу %
2019 жыл					
1	Түсімдердің барлығы, оның ішінде:	327056108,0	326 932767,7	-123 340,3	99,9
2	-салықтық түсімдер	22 726 943,0	24 236 128,6	1 509 185,6	106,6
3	-салықтық емес түсімдер	1 451 991,0	2 000 115,9	548 124,9	137,7
4	-капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер	772 592,0	777 369,4	4 777,4	100,6
5	-алынған ресми трансферттер	265423571,0	265 423565,0	-6,0	100,0
2020 жыл					
6	Түсімдердің барлығы, оның ішінде:	330412325,1	331 643858,5	1 231 533,4	100,4
7	-салықтық түсімдер	26 535 505,0	27 454 996,4	919 491,4	103,5
8	-салықтық емес түсімдер	1 262 326,8	1 544 809,3	282 482,5	122,4
9	-капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер	35 000,0	64 563,9	29 563,9	184,5
10	-алынған ресми трансферттер	302579493,3	302 579488,9	-4,4	100,0
2021 жыл					
1	Түсімдердің барлығы, оның ішінде:	405 364763,9	417 697429,3	12 332 665,4	103,0
2	-салықтық түсімдер	67 206 525,5	73 501 401,8	6294876,3	109,4
3	-салықтық емес түсімдер	2 247 703,0	2 744 906,4	497 203,4	122,1
4	-капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер	4 469 770,0	10 081 356,8	5 611 586,8	2,2 есе
5	-алынған ресми трансферттер	331 440765,4	331 369764,3	-71 001,1	99,9
Ескерту: Жамбыл облысы әкімдігінің қаржы басқармасының 2020-2021 жылдар аралығындағы бюджеттің орындау есебінің мәліметтері негізінде автормен жасалынған.					

2019 жылдың мәліметтерін қарастыратын болсақ бұл жерде түсімдер 123340,3 мың теңгеге орындалмаған, ал пайыздық көрсеткіште 99,9 пайыз болды.

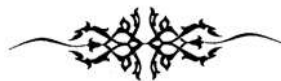
2021 жылы түсімдердің жоспардан артық орындалуына барлық қайнар көздерінің артығымен орындалуы себеп етті. Жалпы түсімдер 12 332 665,4 мың теңгеге жоспардан асса, капиталмен жасалған операциялардан алынатын кірістер 5 611 586,8 мың теңгеге, ал салықтық түсімдер 6294876,3 мың теңгеге артып отыр.

2021 жылы түсімдердің барлығы 100,4 пайызға орындалды. Олардың ішіндегі барлық құрамдас бөліктері 100 пайыздан артық орындалып отыр.

Ал соңғы үш жылда түсімдердің өсу тенденциясын байқауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жергілікті бюджеттердің кірістері мен шығыстары, <https://kk.wikipedia.org> > wiki
2. Мельников В.Д. Государственное финансовое регулирование экономики Казахстан. – Алматы. 2019. – 487 б.
3. Ширкевич Н.А. Местные бюджеты. – М.: Финансы и статистика, 2019 ж

ӘОЖ 657.1.64

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН САУЫҚТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Молдабекова А.Ш. «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.,
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аннотация. В данной статье финансовое состояние предприятия характеризуется источниками распределения, использования и формирования средств (собственный капитал и обязательства, т. е. пассивы).

Кілттік сөздер: Қаржылық жағдай, қаржылық ресурстар, тәуелсіздік коэффициенті, қаржыландыру коэффициенті, капитал, авансыланған капитал, меншікті капитал, активтер, пассивтер.

Қаржылық жағдайды талдау кәсіпорынның шаруашылық қызметін талдаудың қорытындылаушы кезеңі болып табылады. Және ол 3 сатыны қамтиды: жабдықтау, өндірістік және өткізу; бұлардың жиынтығы коммерциялық, өндірістік және қаржылық қызметті құрайды. Кәсіпорынның қаржылық қызметі – бұл оның осы қызмет нәтижесінде меншікті және тартылған капиталдың көлемі мен құрамына өзгеріс әкелетін қызметі болып табылады. Ол қаржы ресурстарының жүйелі түрде түсуі мен тиімді пайдаланылуына, есеп және несие тәртібін сақтауға, меншікті және қарыз қаражаттарының арасындағы арақатынастың рационалдығына, сондай – ақ кәсіпорынның тиімді қызмет етуі мақсатында қаржылық тұрақтылыққа қол жеткізуге бағытталуы тиіс. Кәсіпорын қызметінің қаржылық, өндірістік және коммерциялық жақтары арасында тығыз байланыс пен өзара тәуелділік бар. Осылайша қаржылық қызметінің жетістігі, көбінесе оның өндірістік – сату көрсеткіштерімен анықталады. Кәсіпорынның өзі алатын төлемдерді және ақша қаражаттарын алуы оның өнімді сатуына, алдын ала қарастырылған сұрыпталымды ұстап тұруына, өнім сапасының қажетті деңгейге сәйкестігіне және оны бір қалыпты өндіруге және төлеуге байланысты болады.

Жоғары сапалы өнімді үздіксіз өндіру және өткізу кәсіпорынның қаржылық ресурстарының қалыптасуына оң әсерін тигізеді. Өндіріс процесінде өнім сапасының төмендеуі және оны сатудың қиындықтары кәсіпорын шотына ақша қаражаттарының келіп түсуіне кедергі жасайды, нәтижесінде кәсіпорынның төлеу қабілеті төмендейді. Кері байланыс та бар, ол ақша қаражаттарының болмауы материалдық ресурстардың келіп түсуінің іркілісіне, демек өндіріс процесінің тоқтауына әкеліп соқтыруы мүмкін [1].

Шығындар көлемі өндіріс процесінің тиімділік деңгейімен анықталады. Олардың тиімділігі қаншалықты көп болса, кәсіпорын өнімді өткізу көлемін сақтай отырып ресурстарды, соның ішінде қаржылық ресурстарды соншалықты аз жұмсайды. Және керісінше, шикізат пен материалдар мен шығындарының нормасының өсуі, еңбек өнімділігі деңгейінің төмендеуі, басқа да ресурстарының мөлшерден тыс жұмсалуды және өндірістік емес шығындар қосымша қаржы қаражаттарының қажеттілігіне себепші болады. Еңбек және

материалдық ресурстар шығыны ең алдымен өнімнің өзіндік құнында, содан соң табыста талдап қорытылады. Соңғы айтылған көрсеткіштің көлемі кәсіпорынның өзіндік қаражаттарының көлемін өзгерте отырып, оның жалпы қаржылық жағдайында елеулі көрініс табады.

Кәсіпорынның қаржылық қызметінің қалыпты болуы әсіресе өз кезеңіндегі қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін қажетті жағдайларды туғызады, оның төлеу қабілеттілігінің кепілі болып табылатын өнім өндірудің үздіксіздігін және кәсіпорынның қаржылық жағдайының тұрақтылығын қамтамасыз етеді.

Дебиторлық борыш неге мұнша көп өскендігін және бұл бапты не үшін түсіндіру керектігін зерттеп, қарыздарды өтеудің болашағын бағалау және егер болған жағдайда олардың құрамындағы күмәнді қарыздарды анықтау қажет. Кейбір қолма – қол ақшалардың кемуі едәуір дебиторлық борыштың салдары болып табылады. Алайда, айта кеткен жөн, ақша қаражаттарының бір бөлігі есеп есепті жылы ұзақ мерзімді инвестицияларға бағытталған.

Өтімді емес, өтімділігі төмен тауарлы – материалдық құндылықтардың бар болуы, дебиторлық борыштың әсіресе, оның күмәнді бөлігінің үлкен мөлшерде болуы айналым қаражаттарының айналымдылығының бәсеңдеуіне әкеліп соқтырады және кәсіпорынның қаржылық жағдайына кері әсерін тигізеді.

Осылайша, мүліктің және ағымдағы активтердің мобильдігінің өскеніне қарамастан, кәсіпорын басшылығы оның құрамындағы өзгерістердің негізділігін және оның себептерін бағалауы қажет, сондай – ақ кәсіпорынның ағымдағы активтерінің жалпы сомасында маңызды көрсеткіштердің бірі болып саналатын және оның қаржылық тұрақтылығын сипаттайтын дебиторлық борышты талдауға басты назар аударуы қажет.

Айта кеткен жөн, кәсіпорынның қаржы жағдайына дебиторлық борыштың нақты бар болуы емес, оның көлемі, қозғалысы және түрі, яғни бұл борыштың пайда болу себебі әсер етеді. Дебиторлық борыштың пайда болуы кредиторлық борыш сияқты ақшаны аудару арқылы есеп айырысу жүйесі кезеңіндегі шаруашылық қызметтегі объективті процесс болып табылады. Дебиторлық борыш барлық уақытта есептеулер тәртібінің бұзылуы нәтижесінде туындап, барлық уақытта да қаржылық жағдайды нашарлатады деуге болмайды. Сондықтан да, оны меншікті қаражатты толығымен айналымнан шығару деп есептеуге болмайды, өйткені оның бір бөлігі банктік несиелендірудің нысаны болып табылады да кәсіпорынның төлем қабілеттілігіне ешбір ықпал етпейді.

Кәсіпорынның дебиторлық борышы қалыпты және өтелмеген болып екіге бөлінеді. Өтелмеген дебиторлық борышқа, төлеу мерзімі өтіп кеткен есеп айырысу құжаттары бойынша тиеліп жіберілген тауарлар үшін қарыздар жатады. Өтелмеген дебиторлық борыш айналым қаражаттарының заңсыз бұрмалауын және қаржы тәртібінің бұзылуын көрсетеді. Осыған байланысты талдаушы оның құрылымын зерттеу негізінде өтелмеген дебиторлық борышты анықтауы тиіс.

Дебиторлық борыштың құрамы мен құрылымымен толық танысыпшыққаннан кейін оны нақты құны бойынша бағалау керек. Себебі дебиторлық борыштың барлығы бірден өндіріліп алмауы мүмкін. Оның қайтарымдылығы өткен тәжірибенің, сондай – ақ ағымдағы жағдайлардың негізінде анықталады. Бухгалтерлік тәуекелдің мәні, сол өткен кезең тәжірибесі болашақтағы зиянға сай келмеуі мүмкін немесе ағымдағы жағдайлар толығымен ескерілмей қалуы мүмкін. Нәтижесінде зияндар елеулі дәрежеде болады. Талдаушы дебиторлық борыштың қайтарылу ықтималдылығын анықтаудың және оны дайындаудың дұрыстығы мен нақтылығын білуі керек.

Қарыздардың қайтарылмау пайызы бірнеше жылдардың орташа мәліметтері бойынша есептеледі. Мысалы, есептеу үшін 3 жылдың мәліметтері алынған, олар: 1,9%, 3,3% және 6,8%- ды құрайды. Үш жыл үшін дебиторлық борыштың қайтарылмауының орташа пайызының 4,0%-ға тең. Нақты жағдайларды ескеру қажет, мысалы, қайтарылмайтын пайызының байқалған өсу бағытын. Сондықтан, келесілерді зерттеу қажет: [2].

- бір немесе бірнеше негізгі қарыз тұлғалардың үлесіне қайтарылмайтын

дебиторлық борыштың қанша пайызы келеді (бұл пайыз қайтарылмайтын қарыздың шоғырлануын сипаттайды);

- негізгі қарыз тұлғалардың ішінде біреуінің борышты төлемеуі, кәсіпорынның қаржы жағдайына әсер ете ме;

- қалыптасу мерзімі бойынша дебиторлық борышты қалай бөледі;

- ескі вексельдерді ұзарту дебиторлық борыштағы вексельдердің қандай үлесін көрсетеді;

- тұтынушының пайдасына жеңілдіктер (бағасын кеміту) мен басқа да жағдайлар есепке алынған ба, мысалы, оның өнімді қайтару құқы.

Дебиторлық борыштың өтімділік және сапалық көрсеткіштерін зерттеу маңызды болып табылады. Дебиторлық борыштың мөлшерлі мезгілін сипаттау үшін, оларды пайда болу мерзімі бойынша топтастыру керек.

Кәсіпорынның қаржылық ресурстарын тиімді пайдалану мәселесіне ерекше назар аудару қажет, яғни оның өндіріске жұмсалған шығындарын азайту қажет.

Кәсіпорынның төлем қабілетін қалпына келтіру үшін, кәсіпорын келесідей батыл әрекет жасауға мәжбүр болады:

- қозғалмайтын мүліктің бір бөлігін сату;

- басы артық тауарлы – материалдық қорлардан құтылу;

- жарғылық капиталды өсіру;

- айналым қаражаттарын толтыру үшін ұзақ мерзімді ссудалар мен заемдарды алу;

- шығындарды қысқарту бағдарламасын жасау және жүзеге асыру;

- активтерді басқаруды жақсарту;

- қайтарылмайтын немесе қайтарылатын негіздегі әр түрлі деңгейдегі бюджеттен тыс қорлардан мемлекеттік қаржылық көмек алу.

Кәсіпорынның негізгі және айналым капиталының тиімді пайдаланылуына ерекше назар аударамыз.

Негізгі құралдар деп өндіріс үрдісінде ұзақ уақыт бойы, яғни жылдан артық уақыт пайдаланатын, өзінің бастапқы түрін, көлемін сақтай отырып, құнын шығарылған өнімге, орындалған жұмысқа, көрсетілген қызметке есептелген амортизациялық аударым мөлшері шегінде біртіндеп ауыстырып отыратын еңбек құралдарын, яғни материалдық активтерді айтады.

Негізгі құралдарға – қозғалмайтын мүлік, жер учаскелері, үйлер мен ғимараттар, өткізгіш тетіктер, машиналар мен жабдықтар, өлшеуіш және реттеуіш аспаптары мен құралдары, есептеуіш машиналар мен техникалары және олардың бағдарламалық құралдары, көлік тасымалдау құралдары, аспаптар, өндірістік және шаруашылық құрал – саймандары, өнім және жұмыс малдары, көп жылдық көшеттер, шаруашылықтың ішкі жолы, тағы да басқалар жатады.

Көлеміне немесе бағасына (арзанды – қымбаттылығына) қарамастан пайдалану мерзімі бір жылдан аспайтын өндіріс құралдары негізгі құралдардың қатарына жатпайды.

Сонымен қатар негізгі құралдардың құрамына кәсіпорынның қоймаларындағы дайын бұйымдар (тауарлар) болып саналатын жабдықтар мен машиналар, күрделі құрылыс құрамында есептелетін монтаждауды (құрастыруды, орнатуды) қажет ететін жабдықтар, жасалып (салынып) біткен, бірақ әлі пайдалануға берілмей тұрған машиналар мен жабдықтар, сондай – ақ құрылыс – монтаж жұмысының өзіндік құнының құрамында қаралған үстеме шығындардың есебінен салынған титулдық тізімге кірмеген ғимараттар мен тетіктер, сонымен бірге жас малдар, яғни мал төлдері де жатпайды.

Барлық «негізгі құралдар» өздерінің өндіріске қатысуына қарай өндірістік және өндірістік емес болып екі топқа бөлінеді. Өндірістік негізгі құралдар деп өндірісте қызмет ететін, яғни өнім өндіру орындарында пайдаланатын негізгі құралдарды айтады. Оларға өндіріске арналған үйлер, ғимараттар, өткізгіш тетіктер, құрылыс машиналары, көлік тасымалдау құралдары, әр түрлі станоктар, двигательдер, құрал – саймандар, өлшеуіш аспаптар және тағы басқалары жатады.

Өндірістік емес негізгі құралдардың қатарына шаруашылықтың өндірістен басқа салаларында пайдаланатын негізгі құралдар жатады. Оларға тұрмыстық үй – жай (коммуналдық) шаруашылығында, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, білім беру және мәдениет салаларында пайдаланатын негізгі құралдар және тағы да басқа негізгі құралдар жатады.

Халық шаруашылық салаларына және істейтін қызметтерінің түрлеріне қарай барлық негізгі құралдар: өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы, орман (тоғай) шаруашылығы, тасымалдау, байланыс, құрылыс, материалдық – техникалық жабдықтау және сату - өткізу ұйымдары, қоғамдық тамақтандыру, басқару органдары, әлеуметтік сақтандыру, ғылым және білім беру, ғылыми көмек көрсету және тағы да басқа салалар бойынша топталады.

«Негізгі құралдарды» халық шаруашылығының салаларына қарай топтастырған кезде олардың қатысуымен шығарылған өнімдердің, болмаса орындалған жұмыстар мен қызметтердің шаруашылықтың қай түріне жататындығы негізінде алынады.

Егер кәсіпорындар мен ұйымдардағы негізгі құралдардың бәрі тек қана ұйымның негізгі шаруашылығының түріне ғана қызмет істейтін (жасайтын) болса, онда бұл ұйымдағы негізгі құралдардың барлығы түгелімен сол кәсіпорынның атқаратын қызметі саласындағы топқа жатады.

Мысалы, өнеркәсіптік ұйымындағы өнеркәсіп өнімдерін өндіру үдерісіне тікелей байланысты негізгі құралдардың барлығы халық шаруашылығының өнеркәсіп саласына жатады.

Егер кәсіпорынның балансында осы ұйымның негізгі қызметтен басқа салаларында қызмет атқаратын өндірістері мен бөлімшелері болса, онда осы бөлімшелер мен өндірістің атқаратын қызметтерінің сипатына сәйкес келетін халық шаруашылық саласы қызметі түріндегі топқа жатады.

Кәсіпорынның балансындағы тұрғын үй шаруашылығының негізгі құралдары халық шаруашылығының тұрғын үй шаруашылығы және халыққа тұрмыстық қызмет көрсету саласына жатады.

Негізгі құралдар алдына қойған мақсатына және атқаратын қызметіне қарай мынадай топтарға бөлінеді: [3].

- үйлер (тұрғын үй, кеңсе үйі, қойма және тағы басқалары);
- ғимараттар (көпірлер, аспалы жолдар, жасанды су қоймалары, эстокадалар, скважиналар және тағы басқалары);
- өткізгіш тетіктер (жұмыс машиналары, энергия бөлетін тетіктер, құбырлар және тағы басқалары);
- машиналар (бумен жұмыс істейтін двигательдер, іштен жанатын двигательдер, электроаппараттық трансформаторлар, экскаваторлар, грейдерлер, бульдозерлер, бетон араластырғыш машиналар, көтергіш крандар, жүк көтергіш шығырлар, су өлшегіш құралдар, монометрлер, таразылар, кассалық аппараттар мен тағы да басқалары);
- тасымалдау құралдары (жолаушылар және жүк таситын көліктер, жеңіл көліктер, көлікке тіркемелер (прицеп), тракторлар және тағы басқалары);
- құрал – саймандар мен жабдықтар (шкафтар, бактар, контейнерлер және тағы да басқа негізгі құралдар);
- шаруашылық құрал – жабдықтары (жиһаздар, креслолар, кілемдер, сейфтер және тағы да басқалары);
- жұмыс және өнім малдары;
- көп жылдық өсімдіктер мен көшеттер;
- жер (ұйымның сатып алған жер көлемінің құны);
- жерді жақсартуға (өңдеуге) жұмсалған күрделі шығын;
- басқа да негізгі құралдар (кітапхана қорлары және тағы басқалары).

Негізгі құралдар кімнің меншігінде, иелігінде екендігіне қарай меншіктік, яғни кәсіпорынның өзіне тиісті және уақытша жалға алынған болып екіге бөлінеді. Кәсіпорын

уақытша жалға алған негізгі құралдарды баланс сыртындағы «Жалға алынған негізгі құралдар» деп аталатын шотта есептейді.

Сонымен қатар пайдалану барысына қарай негізгі құралдар жұмыс істейтін, жұмыс істемейтін және сақтауда тұрған деп үш топқа бөлінеді.

Жұмыс істейтіндерге өндіріс үдерісіндегі, яғни қолданыстағы негізгі құралдар жатады.

Жұмыс істемейтін негізгі құралдардың қатарына тоқтатылып қойылған, белгілі себептермен басқа да жаққа әзірге берілмеген басы артық жабдықтар жатады.

Сақтауда тұрған негізгі құралдардың қатарына келешекте, яғни алдыңғы уақытта тозып немесе басқа да жағдайларға байланысты істен шығатын негізгі құралдардың орнына пайдалануға арналған құрал – жабдықтар жатады.

Материалдық активтер сатып алыну мақсатына қарай былай бөлініп есептеледі:

- негізгі құралдар;
- тауарлы – материалдық қорлар;
- қаржылық инвестициялар.

Мысалы, кәсіпорынның шаруашылық қызметін атқару барысында қажет болып табылатын өзінің пайдалануы мақсатында сатып алынған көлік құралы негізгі құралдар құрамында есептелінсе, ал сату үшін сатылып алынған көлік құралдары тауарлық – материалдық қорлар құрамында есептеледі. Кәсіпорынның өз қызметіне пайдалануы үшін емес, ұзақ мерзімдік қаржы салымы мақсатында алған жер учаскелері мен үйлері қаржылық инвестициялар ретінде есептелінеді.

Негізгі капиталға кіретіндер: негізгі құралдар, аяқталмаған ұзақ мерзімді инвестициялар, материалдық емес активтер және жаңа ұзақ мерзімді қаржылық инвестициялар.

Материалдық емес (сезілмейтін) активтер – нақты табиғи нысаны жоқ «сезілмейтін құндылыққа» ие болғанымен, бірақ ол субъектіге ұзақ уақыт немесе үнемі қосымша табыс әкелетін активтер. Сонымен қатар материалдық емес активтер иеліктен шыға да алады.

Материалдық емес активтерге тауарлық белгілер (қызмет көрсету белгілері), тауарлардың шыққан жерін тіркеу, «Фирма бағасы» (гудвилл), «ноу – хау», патенттер және өнеркәсіптік үлгілер, лицензиялар, интеллектуалдық (ақыл – ой) меншік ұйымдастыру шығындары, жер учаскелері мен табиғи ресурстарын пайдалану құқықтары, өндірістік мәліметті пайдалану құқықтары, ЭЕМ бағдарламалық қамтамасыз ету және т. б.

Нарықтық экономиканың даму мүмкіндігіне қарай субъект мүлкіндегі материалдық емес активтердің маңызы артты, бұл техника мен технологияның дамуымен, ақпараттардың және экономикалық қатынастардың дамуымен байланысты.

Негізгі қаражат бухгалтерлік есепке бастапқы күн бойынша қабылданады. Төлем үшін сатып алынған негізгі құрал – жабдықтың бастапқы құны ретінде, қосылған құн салығына салынатын салық пен өзге де өтелетін салықты қоспағанда (заңнамада көзделген жағдайды қоспағанда) кәсіпорынның осы құрал – жабдықты сатып алуға, салуға және жасауға жұмсалған нақты шығынының сомасы танылады. Негізгі құрал – жабдықты сатып алуға, салуға және жасауға жұмсалған нақты шығынына:

- жеткізушіге (сатушыға) шартқа сәйкес төленетін сома;
- кәсіпорынға мердігерлік құрылыс шарты және өзге де шарт бойынша жұмысты орындағаны үшін төленетін сома;
- кәсіпорынға негізгі құрал – жабдық сатып алумен байланысты ақпараттық және консультациялық қызмет көрсету үшін төленетін сома;
- негізгі құрал – жабдық объектісіне құқық сатып алуға байланысты төленетін тіркеу жиыны, мемлекеттік баж және басқа да осындай төлем;
- кеден бажы;
- негізгі құрал – жабдық объектісін сатып алумен байланысты төленетін өтелмейтін салық;
- сол арқылы негізгі құрал – жабдық объектісі сатып алынған делдал ұйымға

төленетін сыйақы;

- негізгі құрал – жабдық объектісін сатып алумен, салумен және жасаумен тікелей байланысты өзге шығын. Атап айтқанда, негізгі құрал – жабдық бухгалтерлік есепке қабылданғанға дейін осы объектіні сатып алуға, салуға немесе жасауға тартылған қарыз қаражат бойынша есептелген пайыз.

Негізгі құрал – жабдықты сатып алуға, салуға немесе жасауға жұмсалған нақты шығынға, осы шығын негізгі құрал – жабдықты сатып алумен, салумен немесе жасаумен тікелей байланысты емес жағдайды қоспағанда, жалпы шаруашылық және өзге де ұқсас шығын кірмейді.

Негізгі құрал – жабдық объектісінің құны амортизация есептеу арқылы өтеледі.

Негізгі құрал – жабдық объектісінің амортизациясы мына тәсілдің бірімен есептеледі:

- сызықтық;

- азаймалы қалдық;

- пайдалы пайдалану мерзімінің жыл санының сомасы бойынша құнды есептен шығару;

- құнды өнім (жұмыс) мөлшеріне үйлесімді есептен шығару.

Есепті жыл ішінде негізгі құрал – жабдық объектісі бойынша амортизациялық аударым қолданылатын тәсілге қарамастан жылдық соманың 1/12 мөлшерінде ай сайын есептеледі. Өндірісі маусымды сипаттағы ұйымда пайдаланылатын негізгі құрал – жабдық бойынша амортизациялық аударымның жылдық сомасы кәсіпорын есепті жылда жұмыс істейтін кезең бойы біркелкі есптеледі.

Негізгі құрал – жабдық объектісі пайдалы пайдалану мерзімін кәсіпорын объектіні бухгалтерлік есепке қабылдағанда анықтайды. Негізгі құрал – жабдық объектісін пайдалы пайдалану мерзімі болжамды өнімділік немесе қуатқа сәйкес осы объектінің болжамды пайдалану мерзіміне; пайдалану тәртібіне (ауысым санынан) байланысты болжамды табиғи тозуға; табиғи ортаға және агрессиялық ортаның ықпалына; жөндеу жүргізу жүйесіне; осы объектіні пайдаланудың нормативтік – құқықтық және басқа да шектеулерге сәйкес анықталады.

Негізі құрал – жабдық объектісінің бастапқы қабылданған нормативтік жұмыс көрсеткіші оны қайта жаңарту немесе жаңғырту нәтижесінде жақсарған (жоғарылаған) жағдайда, кәсіпорын осы объектінің пайдалы пайдалану мерзімін қайта қарайды.

Мұның өзінде негізгі құрал – жабдық объектісін жаңғырту және қайта жаңарту аяқталғаннан кейін оған жұмсалған шығын осы объектінің бастапқы құнын ұлғайтуы мүмкін.

Кәсіпорын қызметінің тиімділігін сипаттайтын ең маңызды көрсеткіштің бірі – қор қайтарым, ол негізгі өндірістік қорларды пайдалануды қорытындылаудың көрсеткіші болып табылады. Қор сыйымдылығы көрсеткішінің бір артықшылығы, оның алымын құрамдас бөліктер, жеке цехтар мен қондырғылар тобы бойынша жіктеуге болады. Қор қайтарымының шамасы мен динамикасына кәсіпорынға байланысты және байланыссыз әр түрлі себептер әсер етеді.

Шаруашылықты интенсивті жолмен жүргізу негізгі өндірістік қорлардың орташа жылдық құнының 1 теңгесіне қызмет көрсетуді жүйелі көбейтуді болжайды, оған механизм, машина мен жабдықтардың өнімділігін арттыру, олардың босқа тұруын азайту, техниканы оңтайлы жұмыс істету, негізгі өндірістік қорларды техникалық мейлінше жетілдіру арқылы жетуге болады. Жоғарыда аталған көрсеткіштерге және олардың тиімді пайдаланылуына баға беру үшін келесі кестені құрамыз:

1 – кесте

Негізгі құралдардың тиімді пайдалануын талдау

Р/с	Көрсеткіштер	Өлшем бірлігі	Іс – жүзіндегі		Өзгеруі (+;-)
			2021 ж.	2022 ж.	
1	Қызмет көрсетуден түскен табыс	мың. тг	136333,4	190367,3	+54033,9

2	Негізгі құралдардың орташа жылдық құны	мың. тг	167171,2	150787,5	16383,7
3	Қор қайтарымы	тг	0,82	1,26	+0,44
	Қор сыйымдылығы	тг	1,22	0,79	-0,43
Ескертпе – кесте мәліметтері «Жанатас Жылу» МКК «Пайда мен зияндар туралы», «Бухгалтерлік баланс» есеп беру нысандары негізінде есептелген					

1 – кестедегі берілген мәліметтер бойынша қызмет көрсетуден түскен табыс 2021 жылмен салыстырғанда 54033,9 мың теңгеге өскен.

Негізгі құралдардың орташа құны 2021 жылы 167171,2 мың теңге, ал 2022 жылы – 150787,5 мың теңге, яғни өткен жылмен салыстырғанда 16383,7 мың теңгеге төмендеген.

Қор қайтарым көрсеткіші 2021 жылы – 0,82 теңге, ал 2022 жылы – 1,26 теңге, яғни 0,44 теңгеге өскен.

Қор сыйымдылығы 2021 жылы – 1,22 теңге, ал 2022 жылы – 0,79 теңге. Қор сыйымдылығы 0,43 теңгеге төмендеген. Бұл жағдайда негізгі құралдар тиімді пайдаланған деп санаймыз.

Активтерді жеке элементтері тұрғысынан зерттеу қажет. Қаржылық есептің маңызды элементі болып саналатын активтерді, талдау барысында, осы активтердің нақты қолда бары, құрамы, құрылымы және оларда болған өзгерістер зерттеледі.

Активтердің жалпы құрылымын және оның жеке топтарын талдау, олардың рационалды таратылуын талқылауға мүмкіндік береді. Активтердің өсуі (артуы) кәсіпорынның болашақтағы дамуын көрсететін болғандықтан, ол осы кәсіпорын жұмысының оң нәтижесін сипаттайды. Алайда, кәсіпорын мүлік құнының өсу себептерін талдағанда, жоғары деңгейі баланстық есептің номиналды көрсеткіштерінің нақты көрсеткіштерден айтарлықтай ауытқуына әкеліп соқтыратын инфляция әсерін ескеру қажет.

Отандық тәжірибеде инфляцияны есепке алу тек негізгі құралдардың баланстық құнын құру барысында жүргізіледі. Сондықтан да олардың құнының өсуі, инфляциялық фактор әсерінен болатыны күмәнсіз.

Кәсіпорынның активтеріне, олардың құрамы мен құрылымына баға беру үшін келесі кестені құрамыз:

2 – кесте

Қысқа мерзімді активтердің құрамы мен құрылымын талдау, 2022 жыл

P/c	Құрамы	Жыл басында		Жыл соңында		Өзгеруі (+,-)	
		мың. тг	л. сал., %	мың. тг	л. сал., %	мың. тг	үл. сал., %
1	Ақша қаражаттар	1379,0	1,1	6525,2	10,2	+5146,2	+9,1
2	Қысқа мерзімді дебиторлық қарыз	9294,3	7,1	54140,3	84,2	4484,6	+77,1
3	Запастар	110405,7	84,5	3667,7	5,5	- 106738	- 79,0
4	Ағымдағы салықтық активтер	9584,5	7,3	1,2	0,1	-9583,3	-7,2
	Қысқа мерзімді активтер – барлығы	130663,5	100	64334,4	100	-66329,1	-
Ескертпе – кесте мәліметтері «Жанатас Жылу» МКК «Бухгалтерлік баланс» есеп беру нысаны негізінде есептелген							

2 – кестедегі мәліметтер бойынша кәсіпорынның қысқа мерзімді активтеріне мыналар жатады:

- ақша қаражаттары және олардың баламалары;
- қысқа мерзімді қаржылық инвестициялар;
- қысқа мерзімді дебиторлық қарыздар;
- запастар;
- басқа да қысқа мерзімді активтер.

Олардың осылай топтастырылуы кәсіпорын ерекшеліктеріне байланысты.

Қысқа мерзімді активтер 2022 жыл басында 130663,5 мың теңге, ал жыл соңына – 64334,4 мың теңге, яғни олар жыл басымен салыстырғанда 66329,1 мың теңгеге төмендеген. Қысқа мерзімді активтердің өсуі ақша қаражаттардың 5146,2 мың теңгеге және қысқа мерзімді дебиторлық қарыздың 4484,6 мың теңгеге өсуіне байланысты.

Қысқа мерзімді активтер ішінде үлес салмағы жоғары болып қысқа мерзімді дебиторлық қарыз табылады. Олардың үлес салмағы жыл басында – 7,1 %, ал жыл соңында 84,2 %, яғни 77,1 % - ға өскен.

Ақша қаражаттың үлес салмағы 1,1 % - дан 10,2 % - ға дейін өскен. Сонымен, қысқа мерзімді активтердің құрамы мен құрылымы сәтті тұрғыдан көрсетіледі, себебі активтердің өсуі кәсіпорынның болашақта дамуын көрсетеді.

Сонымен, жүйелі түрде дебиторлық қарыздың жайына назар аудару қажет. Дебиторлық қарыз жыл басында 9294,3 мың теңге, ал жыл соңында 54140,3 мың теңге.

Дебиторлық қарыздың өсуі 2 тұрғыдан қарастырылады. Активтердің ішінде оның өсуі жақсы, егер уақытында қайтарылса.

Әдебиеттер тізімі

1. Дүйсенбаев К.Ш., Толегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау. / Оқу құралы. – Алматы: Экономика. 2001 – 330 бет.
2. Жатқанбаев Е.Б. Аралас экономика негіздері. – Алматы: 1996.
3. Идрисов А.Б. и др. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. – М: «Финансы», 1996.

ӘОЖ 352.935845

ҚАЗАҚСТАНДА АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ

Онласинова А.А., Маханова А.Ж. - аға оқытушылар
«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Азық-түлік қауіпсіздігі – мемлекеттің аграрлық-экономикалық саясатының басты мақсаттарының бірі. Ол өзінің жалпылама түрінде кез келген ұлттық тағам жүйесінің идеалды жағдайға қозғалыс векторын құрайды. Осы тұрғыдан алғанда, азық-түлік қауіпсіздігіне ұмтылу үздіксіз үдеріс болып табылады. Сонымен қатар, оған қол жеткізу үшін даму басымдықтары мен аграрлық саясатты жүзеге асыру тетіктері жиі өзгереді. Азық-түлік қауіпсіздігі мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуын, ғылыми-техникалық прогресті, халықтың әл-ауқаты мен денсаулығын айтарлықтай дәрежеде айқындайтын күрделі құбылыс.

Кілт сөздер: азық-түлік қауіпсіздігі, аграрлық саясат, азық-түлік нарығы, экономика, азық-түлік себеті, тағам, ауыл-шаруашылығы, сауда, тұтыну, нарық

Қазақстанда азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесіне ХХ ғасырдың 90-жылдарында көбірек көңіл бөлінді. Әлеуметтік-экономикалық реформалар кезеңінде мемлекеттің азық-түлікпен қамтамасыз етілуіне нақты қауіп төне бастады. Үзілген сауда-қаржылық-экономикалық және өндірістік-шаруашылық байланыстар елде ауыл шаруашылығы шикізаты және соның салдарынан азықтүлік өндірісінің төмендеуіне жағдай жасады. Бұл өз кезегінде айтарлықтай импортқа тәуелділіктің пайда болуына және азық-түлікті тұтыну деңгейінің төмендеуіне әкелді. Жоғарыда айтылғандардың барлығы елдегі азық-түлік қауіпсіздігін нашарлатты.

Қазіргі кезеңде Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігінің жағдайы толығымен қанағаттанарлық емес. Бірақ біз мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін арттыру үшін барлық қажетті жағдайларды жасауға арналған ауыл шаруашылығындағы жағдай соңғы уақытта айтарлықтай жақсарғанын, бірақ жеткілікті көлемде емес екенін атап өтеміз. Халық шаруашылығының аграрлық секторында өндірілетін өнім халықтың негізгі күнкөріс көзі болғандықтан, мемлекеттің басты міндеттерінің бірі – ауыл шаруашылығының тиімді дамуын қамтамасыз ету. Осыған орай, экономиканың осы маңызды стратегиялық саласына экономикалық көмек әлемнің дамыған елдерінің тәжірибесіндегідей мемлекеттік деңгейде жүргізілуі керек деп есептейміз.

Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуде елдің азық-түлік қауіпсіздігінің критерийлері мыналар болуы мүмкін:

- тағам рационының белгілі бір энергетикалық қанықтылығының құрамдас бөліктеріне адам ағзасының физиологиялық қажеттіліктерін қанағаттандыру дәрежесі, оның тағам өнімдеріндегі денсаулыққа зиянды заттардың қалдықтарының рұқсат етілген мазмұнына қойылатын талаптарға сәйкестігі;

- халықтың әртүрлі санаттары үшін азық-түліктің физикалық және экономикалық қолжетімділік деңгейі;

- азық-түлік нарығындағы тұрақтылық (біздің ойымызша, оны тұрақтылықпен және уақыт өте келе халықтың төлемдік сұранысымен ауыстырған жөн);

- елдің азық-түлікпен және агроөнеркәсіп кешенін ресурстық қамтамасыз етудің импорттан дербестік дәрежесі;

- агроөнеркәсіп кешені салаларының даму деңгейі мен қарқыны;

- азық-түліктің жедел және стратегиялық қорының мөлшері.

Азық-түлікпен қамтамасыз етуді бағалау кезінде сандық және сапалық сипаттамаларға сүйену керек. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі, егер ел аумағына шетелден азық-түлік тауарларының ағыны тоқтатылған жағдайда азық-түлік дағдарысы туындамаса, онда ол ішкі азық-түлік өнімдерінің жоғары үлесі есебінен қол жеткізілген жағдайда қамтамасыз етілген деп санауға болады. [1].

Азық-түлік қауіпсіздігі кем дегенде екі мағынасы бар күрделі ұғым.

1 кесте - Азық түлік қауіпсіздігін анықтаудың екі деңгейі

Елдің азық-түлікқауіпсіздігі
Елдің азық-түлік қауіпсіздігінің деңгейін анықтау кезінде келесі құрамдас бөліктерді ескеру қажет: республикадағы ауыл шаруашылығы өнімдерін, шикізатты және азық-түлік өнімдерін өндіру көлемі; азық-түлік тұтынудың ғылыми негізделген нормалары бойынша ел халқының азық-түлікке қажеттілігі; тұтыну себетінің нормаларынан кем емес, тұрғылықты аумақтың топырақ-климаттық жағдайларын ескере отырып, халықтың жекелеген топтарының азық-түлік тұтынуының ғылыми негізделген нормалары негізінде есептелетін өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету деңгейі.
Адамның азық-түлікқауіпсіздігі
Жеке адамның (бір үй шаруашылығының) азық-түлік қауіпсіздігін негіздеу кезінде ғылыми негізделген тамақтану нормалары мен тұтынудың нақты деңгейі арасындағы

айырмашылық халықтың өмір сүру деңгейінің төмендігімен анықталатындығынан шығу талап етіледі. Бұл тамақтану деңгейін азық-түлік бағасымен және үй шаруашылығының кірісімен байланыстыруды қажет етеді. Жалпылама түрде бұл азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі ретінде сипатталады, оны халықтың оны қолданыстағы баға жүйесі мен табыс деңгейі жағдайында тұтыну мүмкіндігі деп түсіну керек. Өз кезегінде баға да, халықтың табысы да басқа да бір қатар факторларға байланысты. Сонымен, халықтың жанбасынашақ қандағы табысының деңгейі елдің жалпы ішкі өнімінің мөлшерінен, еңбек өнімділігінен, жұмыссыздық деңгейінен, халықтың табыс деңгейі бойынша саралану дәрежесінен, жұмыссыз зейнеткерлердің үлесінен, табыс салығының ставкасынан шығады. , әлеуметтік төлемдер, ең төменгі жалақы деңгейі, зейнетақы және т.б.

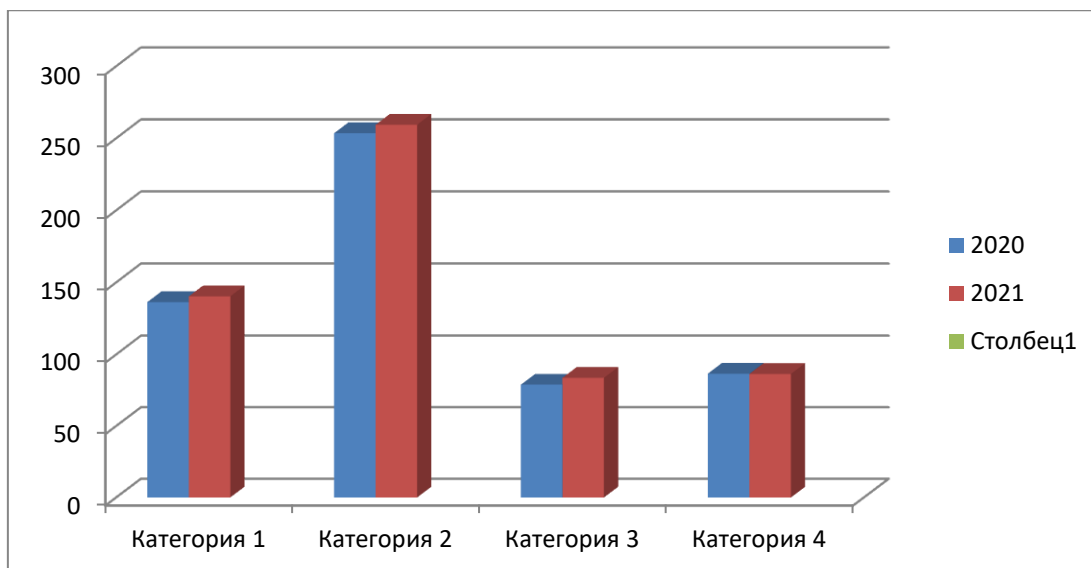
Ескерту: [2] негізінде автормен құрастырылған

Біріншісі азық-түлікпен қамтамасыз етудің таза экономикалық процесіне қатысты. Екіншісі, ішкі және сыртқы көріністерінде ұлттық қауіпсіздікті сақтау үшін азық-түлік қауіпсіздігінің маңыздылығына байланысты. Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігінің сенімділігі бірқатар көрсеткіштермен анықталады, олардың ең маңыздылары мыналар: елдің ауыл шаруашылығы өндірісінің деңгейі; тамақпен өзін-өзі қамтамасыз ету дәрежесі; ауыспалы қорлар; маңызды азық-түліктерді тұтыну деңгейі және ең кедейлер үшін азық-түліктің болуы және осы топтың мөлшері. Осы көрсеткіштер бойынша Қазақстанның жағдайы айтарлықтай ауыр. Қазіргі таңда азық-түлік қауіпсіздігін анықтауда түрлі әдіс-тәсілдер қолданылуда.

Еліміздің импортқа тәуелділігін жою, өз азық-түлік өндірісін дамытуды қамтамасыз ету мақсатқа сай сияқты; экспорт пен импорттың теңгерімді құрылымын, сондай-ақ азық-түлікпен қамтамасыз етуді тұрақтандыру үшін резервтік қорларды құру. Қазақстан Республикасындағы азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін толық қанағаттанарлық деп атауға болмайды, өйткені елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған агроөнеркәсіптік кешендегі, әсіресе оның агроөнеркәсіптік кешеніндегі жағдай күрделі және күрделі болды. Соңғы 20 жыл ішінде бір мағыналы. Қазіргі әлемдегі азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы, ең алдымен, халықтың аштық және жеткіліксіз тамақтану проблемасымен, мемлекеттің мүдделерін қорғаумен, оның ішінде елдегі әлеуметтік-экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету мен сақтаумен, адамның өмірлік қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты.

Азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы Қазақстанда да, шетелде де қарқынды зерттелетін мәселелердің бірі болып табылады. Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейі мен сапасы ауыл шаруашылығының және агроөнеркәсіптік кешеннің сабақтас салаларының даму жағдайына тікелей байланысты. Қазақстан азық-түлік нарығының жекелеген сегменттерінде отандық өндірістің жоғары үлесіне қол жеткізгеніне қарамастан, кейбір баптар бойынша импорттық тәуелділіктің шекті деңгейінен асып кету байқалады. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін сақтау халықтың негізгі азық-түлік өнімдеріне қажеттілігін отандық өндіріс есебінен қанағаттандыруға жеткілікті ауыл шаруашылығы шикізаты мен азық-түлік көлемін ұлғайтуды бол- 71 жайды. Бұл ретте елдегі бәсекелестік жағдайға қарамастан, әлемдік және ішкі нарықтарда кез келген конъюнктура жағдайында шығарылатын өнімдердің оңтайлы тізбесі ұсынылуы тиіс[2].

Агроөнеркәсіп кешенінің дамуы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейіне әсер етеді, сондықтан мемлекет жыл сайын ауыл шаруашылығы өнімдерін отандық өндірушілерді қолдауға қаражат бөледі. 2016 жылы «Агробизнес-2017» Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту бағдарламасы» аясында ауыл шаруашылығы салаларын дамытуға 123147,3 млн.теңге бөлінді, оның 92 277,2 млн. агроөнеркәсіп кешенін субсидиялауға бөлінген. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің қаулысымен 1994 жылы Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдаудың мемлекеттік қоры құрылды. Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік мемлекет атағын алғанна бастап адамның саны да, оған байланысты болатын азық-түлік тұтыну мөлшері де жоғарылай бастаған.

Сурет1 - Жан басына шаққанда азық-түлікті тұтыну көрсеткіштері»

Ескерту - автор құрастырылған

Жоғарыда 1-суреттен байқап отырғанымыздай, 2020 жыл мен 2021 жылдың арасындағы біршама көрсеткіштерді көре аламыз. Қазақстан Республикасы халқының азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін бағалау экономикалық көрсеткіштердің айтарлықтай санына негізделген бірқатар критерийлер бойынша жүзеге асырылады. Бұл ретте, егер бастапқы кезеңде халықтың жан басына шаққандағы орташа табысы және азық-түлік астықтарының тасымалдануы (жалпы жылдық тұтынудың алдымен 20%, содан кейін 16%) деңгейінде болса, қазір бағалау критерийлері кеңейіп, күрделене түсуде. Азық-түлік қауіпсіздігінің критерийлеріне мыналар жатады: халықтың жекелеген топтарының жалпы шығыстарындағы азық-түлік шығындарының үлесі; өнімнің аумақтық қолжетімділігі (елдің әртүрлі аймақтарындағы бір тауарларға бөлшек сауда бағасының деңгейін салыстыру арқылы өлшенеді); тағамның «ыңғайлылығы» деңгейі (ысырапты азайтатын және үй шаруашылығында жұмыс уақытын үнемдейтін заманауи өнімдерді тұтынудағы үлес); өнімнің «табиғилық» дәрежесі және жақсы сапасы; өнім сапасының денсаулық пен ұзақ өмір сүруге әсері, оның ішінде гендік инженерия мен биотехнологияны қолдану арқылы алынған өнімдер.

Импортқа тәуелділікті әлсірету мақсатында елімізде агроөнеркәсіп кешенін дамытуға бағытталған түрлі мемлекеттік бағдарламалар жүзеге асырылып, бүгінгі таңда ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі артып келеді. Тиімді ұлттық экономиканы құрудың әлеуеті әлі толық пайдаланылған жоқ. Осы себепті экономиканың әлеуетін пайдаланудың тиімділігін арттыру үшін дер кезінде шаралар қабылдау маңызды.

Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында бірқатар шараларды жүзеге асыру қажет екенін атап өткен жөн, олар: мемлекеттің мақсатты бағдарламалары негізінде азық-түлік нарығын реттеу, отандық ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдауды одан әрі дамыту, мемлекетке қажетті азық-түлікті экономикалық және ғылыми негіздеу бойынша жұмыстарды жүргізу

Және де Қазақстандағы ауыл шаруашылығын аумақтық ұйымдастырудың ерекшеліктерін және ел аймақтарының азық-түлік-шикізат байланыстарын ескеру қажет деп ойлаймыз. Өндіріс 72 ресурстарын ұтымды бөлу болашақта ауыл шаруашылығы өндірісінің ұлғаюына және елдің азықтүлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге әкеледі. Республиканың азық-түлік және шикізат ресурстары азық-түліктің негізгі түрлерін ғылыми негізделген тұтыну нормаларына сәйкес мөлшерде қамтамасыз ету үшін жеткілікті. Азық-түлікпен қамтамасыз етуді жақсарту өз өндірісін ұлғайту арқылы, сондай-ақ өңіраралық байланыстарды оңтайландыру арқылы мүмкін болады.

Қазақстанда дәнді дақылдар (соның ішінде күріш) және бұршақ дақылдарының ең ірі тауар өндірушілері болып еліміздің төрт облысы Ақмола, Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстары болып табылады, бұл өңірлер барлық астық (күрішті қосқанда) және бұршақ дақылдарының 70,8%-ын, сондай-ақ осы өңірлерде өндіреді.

Дәнді дақылдар (соның ішінде күріш) және бұршақ дақылдарының ауданы 1001 мың гектардан астам. Олардың барлығында дәнді дақылдар (оның ішінде күріш) және бұршақ дақылдарын ұтымды бөлу және олардың өнімділігін арттыру есебінен астықты арттырудың үлкен қоры бар.

Ашық жерлерде көкөністердің ірі өндірушілері Алматы, Жамбыл, Түркістан облыстары болып табылады, бұл өңірлер республикада өндірілген көкөністердің жалпы көлемінің 68,7% (2607,2 мың тонна) өсіреді, олар ең қолайлы табиғи-климаттық жағдайларда орналасқан. Республиканың 10 облысында картоп өндірудің жеткілікті жоғары көрсеткіштері Ақмола, Алматы, Қарағанды, Түркістан облысы, Павлодар, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан облыстары болып табылады. Аталған өңірлерде картоптың жалпы өнімі шамамен 2903,50 мың тоннаны құрады, бұл республикада өсірілген барлық картоптың 81,9 пайызын құрайды.

Ірі қара мал етін өндіру республиканың үш облысында жақсы дамыған, бұл Алматы, Түркістан облысы, Шығыс Қазақстан облыстары, Маңғыстау облысында мал шаруашылығы нашар дамыған, сондықтан облыстағы жалпы ірі қара мал саны бар болғаны 15000 бас, бұл өңірдің табиғи-климаттық жағдайларына байланысты.[3]

Тұтастай алғанда, Қазақстанның азық-түлік және шикізаты ғылыми негізделген тұтыну стандарттарына сәйкес азық-түліктің негізгі түрлерін қамтамасыз етуге жеткілікті. Бұл ретте еліміздің сыртқы экономикалық саясаты азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге маңызды рөл атқарады. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігі мен тұрақтылығын арттыру, ауыл шаруашылығы шикізатын өңдейтін салаларды жаңғырту, өнім сапасын арттыру арқылы агроазықтүлік жүйесі өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Толысбаев Б.С., Абылқасымов Ж.А. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің теориялық негіздері мен қажеттілігі. АльПари, №1, 2010 35-50с
2. Кенжеболатова М. Ш., Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер // Вестник науки Казахского агротехнического университета им С. Сейфуллина 2014. № 1 (80). С. 153-163.
3. ҚР ауыл шаруашылығы министрлігінің ресми сайты www.gov.kz

УДК 338.46

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ БЫТОВЫХ УСЛУГ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТРАСЛИ

**Онласинова А.А., Умирзакова Н.Т. - аға оқытушылар
«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. В статье рассматривается диверсификация бизнеса и расширение ассортимента бытовых услуг, как основное направление, обеспечивающее повышение прибыльности и быстрый рост для компаний, предоставляющих бытовые услуги населению. По мнению автора, диверсификация проявляется в стремлении компаний, предоставляющих бытовые услуги населению, ежегодно расширять спектр оказываемых услуг.

Дифференцированный подход к маркетингу в сфере бытовых услуг дополняет существующие теоретические аспекты маркетинга услуг. На основе диверсифицированного подхода формируются модели маркетинга бытовых услуг, учитывающие специфику каждого их вида. Другими словами, потребитель приобретает не услугу, а удовлетворение собственной потребности с помощью данной услуги.

Ключевые слова: услуга, бытовые услуги, диверсификация, бизнес, маркетинг, рынок, маркетинг услуг, экономика, население.

Современное состояние национальной экономики страны требует особого подхода к удовлетворению потребностей различных социальных субъектов. В последние годы наблюдаются существенные экономические преобразования на основе нововведений, а также организационных перемен в управлении отраслями, сферами и предприятиями. В этих условиях важной проблемой становится нахождение источников устойчивого финансирования на развитие отраслей национальной экономики и сферы услуг с целью обеспечения устойчивого экономического роста. Следовательно, рынок бытового обслуживания находится в нашей стране в стадии слабого развития.

Рынок бытовых услуг – саморегулирующаяся социально-экономическая система воспроизводства, все элементы и звенья которой находятся под постоянным воздействием платежеспособного спроса и предложения, а потребитель услуги – это центральное лицо, интересы которого являются ориентиром для предприятий бытового обслуживания населения [3]. Именно маркетинг является инструментом, позволяющим направлять процесс оказания услуги на максимальное удовлетворение потребностей клиента. Нельзя утверждать, что в плановой экономике в нашей стране маркетинг на предприятиях сферы бытовых услуг отсутствовал. Однако использовались лишь отдельные его элементы, применение принципов маркетинга было условным, а главный регулятор – цена в системе «клиент – исполнитель» – задавался извне: цены определялись государственными органами.

Переход к рыночным отношениям объективно потребовал перехода к маркетингу как действенному инструменту воздействия на рынок. В настоящее время существуют все необходимые для применения маркетинга условия: свобода предпринимательской деятельности, обеспеченная законодательством; усиление конкуренции, достаточно большое число рыночных субъектов, предлагающих свои бытовые услуги населению, а главное – определенный опыт формирования программ маркетинга, разработки карт лояльности клиентов и т.д.

Однако к инструментам маркетинга обращаются, как правило, либо при выходе на высококонкурентный рынок, либо при росте издержек, замедлении роста или падении объемов продаж услуг. Большинство руководителей предприятий сферы услуг (свыше 50%) оценивают необходимость применения маркетинга в деятельности домов быта как низкую [5]. Анализ результатов исследований показал, что даже в случае отсутствия маркетинговых структур в управлении компанией маркетинговые функции осуществляются в той или иной степени. Однако эффективность их недостаточна, а использование отдельных элементов нельзя считать адекватным применительно к существующим условиям развития экономики.

На сегодняшний день отечественный рынок услуг, как и в других развивающихся странах, является одним из самых перспективных видов предпринимательской деятельности. Многие люди сами отказываются от выполнения бытовых проблем и обращаются к профессиональным специалистам сферы. К примеру, по республике, открывается очень много салонов красоты, химчистки, мастерские по ремонту обуви и одежды, автомастерские и многие другие направления бытовых услуг. Данная отрасль составляет треть в структуре общего объема платных услуг и обеспечивает рабочими местами многих граждан. Согласно данным табл.1, ежегодно объем бытовых услуг в общем объеме платных услуг в среднем увеличивается более чем на 2%.

Таблица 1 – Доля бытовых услуг в общем объеме платных услуг (млн.тг)

Виды услуг	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Платные услуги, из них	9558,5	10099,9	9615,8	10033,7	10884,0	12130,8
Бытовые услуги	3608,3	3707,3	3758,6	3694,1	3908,3	4030,6

Такому развитию сферы бытового обслуживания содействуют, конечно же, растущий спрос со стороны корпоративных клиентов, а также стремление состоятельных людей улучшить качество жизни и сэкономить время. Даже несостоятельные люди могут воспользоваться бытовыми услугами. К примеру люди заинтересованы больше отремонтировать свой холодильник, нежели покупать новый. [6, с.76].

Интенсивному развитию организаций бытового обслуживания способствует все возрастающий спрос на бытовые услуги как со стороны корпоративных клиентов (банков, офисных и торговых центров), так и со стороны частных лиц.

Для удержания позиций на рынке необходимо применение маркетинговых инструментов в данной сфере, организация грамотного менеджмента, разработка и реализация эффективных бизнес-решений.

Для реализации маркетинговых подходов на рынке бытовых услуг необходимы качественные исследования, которые обеспечивают адекватную оценку реакции потребителей, их готовность к внедрению на рынок нового вида услуг, уровень обслуживания, размер совокупного фонда потребностей в услугах целевой группы и, как следствие, емкость и структуру потенциального рынка сбыта услуг для конкретного предприятия бытового обслуживания.

По результатам получаемых в ходе исследования данных обеспечивается выбор целевого рынка сбыта бытовых услуг. При этом предприятие сферы быта может ориентироваться в своей 187 деятельности: на всех потенциальных клиентов, на один или несколько сегментов потребителей, на весь исследуемый ассортимент бытовых услуг, на один или несколько видов услуг.

Одними из основных направлений, обеспечивающих повышение прибыльности и быстрый рост для компаний, предоставляющих бытовые услуги населению, выступают постоянная диверсификация бизнеса и расширение ассортимента бытовых услуг.

Диверсификация проявляется в стремлении компаний, предоставляющих бытовые услуги населению, ежегодно расширять спектр оказываемых услуг. Дифференцированный подход к маркетингу в сфере бытовых услуг дополняет существующие теоретические аспекты маркетинга услуг. На основе диверсифицированного подхода формируются модели маркетинга бытовых услуг, учитывающие специфику каждого их вида. Другими словами, потребитель приобретает не услугу, а удовлетворение собственной потребности с помощью данной услуги. Как показывает зарубежная практика, применение маркетинговой стратегии, либо диверсификации, либо фокусирования определяется по двум критериям:

1. Форма удовлетворения потребности: это может быть либо только услуга, либо же услуга, которая предоставляется совместно с продажей материального продукта, передачей прав собственности на этот материальный объект (например, химчистка/мобильная связь). В соответствии с этим критерием услуги располагаются по шкале от чистой услуги до услуги, связанной с вещественным продуктом.

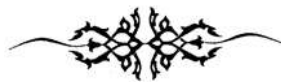
2. Инструмент или способ удовлетворения потребности: персонал или механизмы (например, консалтинг/автозаправочная станция). В соответствии с этим критерием услуги располагаются по шкале, начиная с тех, где услуга оказывается работниками сервисного предприятия, и заканчивая теми, где потребитель получает услугу с помощью автоматического устройства или механизма.

Подводя итоги можно сказать, что для решения актуальных для современной сферы бытового обслуживания проблем, по мнению экспертов, эффективны следующие меры [4]:

- формирование комплекса маркетинг-микса, ориентированного на предоставление комплекса услуг, максимально учитывающего потребности клиентов;
- совершенствование кредитной системы и разработка специальных программ кредитования предприятий сферы бытового обслуживания населения;
- предоставление предприятиям обслуживания населения налоговых льгот, скидок;
- совершенствование нормативного регулирования деятельности предприятий бытового обслуживания.

Список литературы:

1. Бытовое обслуживание населения. Хозяйственная деятельность // Материалы Интернет-сайта <http://www.kadis.ru/daily/index.html?class=21092>.
2. Колгушкина М. Методика предпланового маркетингового исследования рынка бытовых услуг // Практический маркетинг. – 2000. – № 11 // Материалы Интернет-сайта <http://www.cfin.ru/press/practical/2000-11/03.shtml>.
3. Лопатина Н.В. Социология маркетинга. — М.: Академический проспект, 2005. — С. 134-142.
4. Маркетинг: вопросы и ответы / под ред. Н.П. Кетовой. — Ростов н/Д : Феникс, 2009. — 478 с. — (Сдаем экзамен).
5. Радина О.И., Кетова Н.П. Мониторинг социально-экономического развития региона (на примере рынка бытовых услуг). — Ростов н/Д: Изд-во АПСН СКНЦ ВШ, 2005. — С. 142.
6. Фозилханов Д.О. Социальное партнерство как институт развития рынка бытовых услуг. Монография. — Душанбе: РТСУ, 2020. -101с

ӘӨЖ 331.08

ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КАДР САЯСАТЫ

Махашева Ж.А. – аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
Жуанышева Б.Қ. – оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі
«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В статье представлена кадровая политика как одна из систем управления и совершенствования персонала. А так же представлены основные направления кадровой политики и управления персоналом и факторы влияющие на их выбор. Целью кадровой политики является обеспечение оптимального баланса процессов обновления и сохранения количественного и качественного состава кадров в его развитии в соответствии с потребностями организации.

Ключевые слова: кадровая политика, предприятие, управление персоналом, трудовой коллектив, инновации.

Annotation. The article presents personnel policy as one of the systems of personnel management and improvement. The main directions of personnel policy and personnel management and the factors influencing their choice are also presented. The purpose of the personnel policy is to ensure an optimal balance of the processes of updating and maintaining the quantitative and qualitative composition of personnel in its development in accordance with the needs of the organization.

Key words: HR policy, enterprise, personnel management, labor collective, innovation.

Кадрлық саясат - бұл ұйым өзінің жұмыс күшін тиімді басқару үшін қолданатын нұсқаулар, ережелер мен тәжірибелер жиынтығы. Бұл Қызметкерді басқару жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі және қызметкердің ұйыммен қарым-қатынасының барлық аспектілерін қамтиды, жалдау мен іріктеуден бастап зейнетке шығуға немесе өз еркімен жұмыстан шығаруға дейін.

Кадрлық саясат ұйымға өзінің стратегиялық мақсаттары мен міндеттеріне қол жеткізуге көмектесу үшін әзірленген, оның қажетті дағдылары мен құзыреттеріне ие дұрыс лауазымдарда дұрыс адамдар болуын қамтамасыз етеді. Жақсы ойластырылған кадрлық саясат сонымен қатар қызметкерлердің қатысуына, қанағаттануына және сақталуына ықпал ететін оң ұйымдастырушылық мәдениетті қалыптастыруға көмектеседі.

Кадрлық саясатпен қамтылатын негізгі бағыттарға мыналар жатады:

- Жұмысқа қабылдау және іріктеу: бұған жұмыс туралы хабарландыруларды орналастыру бойынша ұсыныстар, үміткерлерді бағалау үшін қолданылатын іріктеу критерийлері, сұхбаттасу және жаңа қызметкерлерді жалдау процесі кіреді.

- Өнімділікті басқару: бұл қызметкерлердің өнімділігі қалай бағаланатыны, кері байланыс қалай қамтамасыз етілетіні және өнімділік мәселелері қалай шешілетіні туралы ұсыныстарды қамтиды.

- Оқыту және біліктілікті арттыру: бұған қызметкерлердің өз жұмысын тиімді орындау үшін қажетті дағдылар мен құзыреттерге ие екендігіне көз жеткізу үшін қалай оқытылатыны және дамитыны туралы ұсыныстар кіреді.

- Өтемақылар мен жеңілдіктер: бұған қызметкерлердің жалақысы мен жәрдемақысы қалай анықталатыны, жалақыны көтеру қалай тағайындалатыны және медициналық сақтандыру және зейнетақы жоспарлары сияқты басқа жеңілдіктер қалай басқарылатыны туралы ұсыныстар кіреді.

- Қызметкерлермен қарым-қатынас: бұл ұйымның өз қызметкерлерімен қалай қарым-қатынас жасайтыны, даулар қалай шешілетіні және қызметкерлердің шағымдары қалай қаралатыны туралы ұсыныстарды қамтиды.

Тұтастай алғанда, кадр саясаты кез келген персоналды басқару жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және ұйымға жоғары білікті және ынталы жұмыс күшін тартуға, ұстауға және дамытуға көмектесе алады [1].

Персоналды басқарудың мақсаттары мен міндеттерін іске асыру оның міндетті құрамдас бөлігі болып табылатын кадр саясаты арқылы жүзеге асырылады.

Кәсіпорынның қазіргі кадрлық саясаты шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларына бағытталуы керек. Компанияның кадрлық саясатын қалыптастырудың негізі персоналдың құрылымын, жұмыс уақытын пайдалану тиімділігін, компанияның дамуы мен персоналдың жұмыспен қамтылу болжамдарын талдау болып табылады. Осылайша, кадр саясаты - бұл персоналды қалыптастыру, молайту, дамыту және пайдалану, оңтайлы еңбек жағдайларын жасау, оны ынталандыру және ынталандыру жөніндегі ұйымдастырушылық механизмнің принциптерінің, әдістерінің, формаларының жиынтығы [3].

Кадр саясаты ұзақ мерзімді перспективада персоналмен жұмыс істеудің негізгі бағыты мен принциптерін анықтайды. Кадр саясатының мақсаты ұйымның қажеттіліктеріне сәйкес оны дамытуда кадрлардың сандық және сапалық құрамын жаңарту және сақтау процестерінің оңтайлы тепе-теңдігін қамтамасыз ету болып табылады.

Кадр саясаты әділеттілік, жүйелілік, теңдік, жасына, жынысына, дініне байланысты кемсітушіліктің болмауы, еңбек заңнамасын сақтау сияқты принциптерге негізделуі керек. Кадр саясатын іске асыру тетігі кадр проблемаларын шешуге және ұйымның персоналға деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған жоспарлар, нормалар мен нормативтер, ұйымдастырушылық, әкімшілік және әлеуметтік шаралар жүйесі болып табылады. Ірі кәсіпорындарда кадр саясаты, әдетте, ресми түрде жарияланады және жалпы корпоративтік құжаттарда егжей-тегжейлі жазылады: меморандумдар, адам ресурстарын басқарудың маңызды аспектілерін реттейтін нұсқаулар. Шағын кәсіпорындарда ол әдетте арнайы әзірленбейді, бірақ меншік иелерінің бейресми қондырғыларының жүйесі ретінде бар.

Кадр саясатын іске асыруда экономиканың нақты жағдайын ескере отырып, баламалар мүмкін. Сондықтан оны таңдау тек негізгі мақсаттарды анықтаумен ғана емес, сонымен қатар құралдарды, әдістерді, басымдықтарды таңдаумен де байланысты.

Шетелдік мамандар экономиканың дағдарыстық жағдайында кадрлық саясаттың бірнеше түрін ажыратады: пассивті, реактивті, алдын-алу, Белсенді, авантюристік.

Кәсіпорынның қалыпты даму жағдайында кадр саясаты негізінде шешілуі керек негізгі міндеттер төмендейді:

- қызметкерлердің қабілеттерін ғылыми негізделген зерделеу жүйесін әзірлеу, олардың іскерлік және жеке қасиеттеріне сәйкес кәсіби және лауазымдық орнын ауыстыру, қызметкерлерді мақсатты даярлауды қолдану, оны дамыту;

- еңбек ұжымын тұрақтандыру, қызметкерлердің еңбек және әлеуметтік белсенділігін арттыру бойынша кадр қызметтерінің жұмысын жандандыру;

- персоналды басқарудың басым әкімшілік әдістерінен экономикалық, әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық әдістерге көшу;

- өндірісті басқаруға жұмысшыларды тарту [2].

Тиімді кадр саясаты болуы керек:

- кәсіпорынды дамытудың стратегиялық бағдарламасының құрамдас бөлігі, яғни кадрлық қамтамасыз ету арқылы стратегияны іске асыруға ықпал ету;

- икемді, яғни ол бір жағынан тұрақты болуы керек, өйткені жұмысшылардың белгілі бір жоспарлары тұрақтылықпен байланысты, ал екінші жағынан динамикалық, яғни кәсіпорын тактикасының өзгеруіне, экономикалық нарықтық жағдайға сәйкес түзетілуі керек;

- нақты қаржылық мүмкіндіктерге сүйене отырып, экономикалық негізделген, бұл қызметкерлерге жеке көзқарасты қамтамасыз етеді.

Осылайша, кадр саясатының мазмұны - ұйымның даму тұжырымдамасына сәйкес қызметкерлермен жұмыс.

Кадр саясаты қолданыстағы заңнаманы, нормативтік актілерді және үкіметтік шешімдерді ескере отырып, экономикалық қана емес, сонымен бірге әлеуметтік нәтиже алуға бағытталған кадрлармен жұмыс жасаудың осындай жүйесін қалыптастыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кибанов, А. Я., Коновалова, В. Г., Белова, О.Л. Управление персоналом: теория и практика. Управление конфликтами и стрессами. Учебно-практическое пособие/под ред. А.Я. Кибанова.- М.: Проспект, 2014.- 111 с.
2. Управление персоналом: Учебн. пособие / М.Д. Виноградский, С.В. Белаева, А.М. Виноградская, О.М. Шканова. – М.: Центр учебной литературы, 2006. – 504 с.
3. Кадровая политика и система управления персоналом. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: Экономика компании: Учебник / Под ред. С.Ф. Покропивной. – К.: КНЕУ, 2001. – 528 с.

БАНК ПАЙДАСЫ, ҚАЛЫПТАСУ КӨЗДЕРІ МЕН ПАЙДАЛАНУЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Молдабекова А.Ш. «Қаржы және есеп» кафедрасының доценті, э.ғ.к.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада екінші деңгейлі банктердің пайдасының қалыптасу жолдары, олардың пайдалану бағыттары, банктің қарамағында қалатын таза пайданың есептелу жолдары беріліп отыр. Сонымен қатар, банк пайдасын қалыптастыру мен пайдаланудың сызбасы берілген. Мақалада екінші деңгейлі банк қызметінің тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер жиынтығы зерттелген.

Тірек сөздер: банк пайдасы, салық салынатын пайда, жалпы пайда, таза пайда, шығын, залал

Екінші деңгейлі банктің пайдасы - бұл кірістердің шығыстардан асып кетуі түріндегі банк қызметінің қаржылық нәтижесі. Егер бұл нәтиже теріс болса, оны шығын деп аталады.. Алынған пайда банктің негізгі қорларын ұлғайту және жаңарту, қаржылық жағдайдың тұрақтылығына және теңгерімнің өтімділігіне кепілдік беретін оның меншікті капиталының өсімі, дивидендтердің тиісті деңгейін қамтамасыз ету, банк қызметтерінің сапасын арттыруды дамыту үшін негіз болып табылады [1,б.89].

Банктің алдында тұрған негізгі міндеттерді шешу алынған пайданың мөлшеріне байланысты: капиталды ұлғайту, ықтимал шығындарға резервтер құру, Банктің имиджін қолдау, күрделі салымдарды қаржыландыру, филиалдар желісін дамыту, заманауи банктік технологияларды енгізу және т.б. Пайданы шектегіштер тек өтімділік пен оңтайлы тәуекел талаптары болып табылады.

Салық салынатын пайда, яғни пайдаға салынатын салықты есептеу үшін пайда теңгерім бойынша пайдаға өте сирек тең болады. Салық салу мақсаттары үшін пайда шығындарға жататын, бірақ салық сомасын айқындау кезінде есепке алынбайтын белгілі бір шығыстарға түзетіледі (әдетте ұлғаю жағына қарай). Банктің таза пайдасы-бұл салықтан кейінгі пайда, Банктің иелігінде қалады.

Есепті жылдағы жұмысына қорытынды беру үшін және банктің жұмысының соңғы нәтижесін (пайда немесе шығын) анықтау үшін банктің табысы мен шығысы жөнінде есеп жасалады. Бұл есеп банктің есепті кезеңдегі тапқан табыстары мен шығындары жөнінде мәліметтер беріп, банктің қызметінің есепті кезеңдегі нәтижесін (пайда немесе шығын) анықталады.

Жалпы кіріс сомасы мен қолданыстағы заңнамаға сәйкес Банктің шығыстарына жатқызылған шығындар сомасы арасындағы айырмашылық баланстық және жалпы пайдасы деп атаймыз, бұл берілген айырмашылық теріс нәтижеге ие болса, онда оны шығын немесе залал деп атайды.

Осы аталған кірістер мен шығыстардың жіктелуі бойынша банктің жалпы пайдасы төмендегідей топтарға бөліп қарастырамыз:

1. Операциялық табыстар мен шығыстардың сомасы арасындағы айырмашылыққа тең операциялық пайда.

Пайыздық пайда-банк алған пайыздық кірістердің пайыздық шығыстардан асып кетуі. Комиссиялық пайда - комиссиялық кірістердің комиссиялық шығыстардан асып кетуі.

2. Жанама қызметтен түскен пайда-оны жүзеге асыруға жұмсалған шығындарды шегергендегі жанама қызметтен түскен кірістер.

3. Басқа пайда-басқа кірістер мен басқа шығындар арасындағы айырмашылық.

Пайданың ең үлкен үлесі-операциялық пайда, ал пайыздық пайда.

Екінші деңгейлі банктің пайдасы-бұл оның қызметінің тиімділігін сипаттайтын

қаржылық нәтиже. Пайданың жалпы сомасы банк кірістерінің жалпы сомасы мен шығыстардың жалпы сомасы арасындағы айырма ретінде айқындалады. Екінші деңгейлі банк алған пайда (залал) — бұл әртүрлі пассивті және белсенді операциялардың нәтижелерін шоғырландыратын, олардың қызметіне әсер ететін барлық факторлардың әсерін көрсететін көрсеткіш.

Баланстық пайда есепті кезеңдегі банк қызметінің аралық қаржылық нәтижесін ғана көрсетеді. Түпкілікті қаржылық нәтиже коммерциялық банктің таза пайдасы болып табылады, ол барлық шығыстарды, соның ішінде күтпеген шығыстарды, резервті қалыптастыруды, пайдадан салық төлеуді өтегеннен кейін банк кірістерінің қалдығы болып табылады. Екінші деңгейлі банктерде бухгалтерлік есепті жүргізудің қолданыстағы ережелерінде таза пайданы есептеудің мынадай тәртібі 1-кестеде көзделген.

Банктің тапқан таза пайдасынан өзінің акционерлеріне дивидендтерін төлегеннен кейінгі қалатын пайдасы банктің қорландырылған пайдасы деп аталады.

Алынған пайданы банк келесі бағыттар бойынша бөледі:

- Бюджетке салық төлеу.
- Акционерлерге дивидендтер төлеу.
- Пайданы капиталдандыру.

Банктің жұмыс істеу тәжірибесінде пайданың бірнеше көрсеткіштері қолданылады. Жалпы кіріс сомасы мен банк шығыстарына қатысты шығындар сомасы арасындағы айырмашылық баланстық немесе жалпы пайда (шығын) деп аталады.

Қаржылық нәтижені сипаттайтын маңызды көрсеткіш екінші деңгейлі банктің таза пайдасы (банктің иелігінде қалған пайда) болып табылады, бұл екінші деңгейлі банк қызметінің түпкілікті қаржылық нәтижесі, яғни банк қызметіне байланысты барлық шығыстарды өтегеннен, салықтар мен бюджеттен тыс қорларға аударымдар төлегеннен кейінгі банк кірістерінің қалдығы.

Банктің таза пайдасының көлемі банктің кірістеріне, банктің тиісті шығыстарының шамасына, бюджетке пайда есебінен төленетін салық сомасына байланысты болады. Қазіргі уақытта қолданыстағы несиелік ұйымдарда бухгалтерлік есеп жүргізу қағидаларында таза пайданы есептеудің мынадай тәртібі көзделген (1-кесте).

Кесте 1

Екінші деңгейлі банктерде таза пайданы есептеу жолдары

№	Көрсеткіштердің атауы	Есептелу жолдары
1	Таза пайыздық және ұқсас табыстар	алынған пайыздар және ұқсас табыстар - төленген пайыздар және ұқсас шығындар.
2	Таза комиссиялық табыстар	комиссиялық табыстар - комиссиялық шығыстар
3	Ағымдағы кірістер	таза пайыздық және ұқсас кірістер + таза комиссиялық кірістер + басқа операциялық кірістер.
4	Резервті қалыптастырғанға дейінгі және болжанбаған шығыстарды есепке алмағандағы таза ағымдағы кірістер	ағымдағы кірістер - өзге операциялық кірістер
5	Болжанбаған шығыстарды есепке алмағандағы таза ағымдағы кірістер	резервті қалыптастырғанға дейінгі және болжанбаған шығыстарды есепке алмағандағы таза ағымдағы кірістер - резервтер шамасының өзгеруі
6	Табыс салығын төлегенге дейінгі таза кіріс	күтпеген шығындарды есептемегенде таза ағымдағы кірістер + күтпеген кірістер-күтпеген шығындар

7	Есепті жылдың таза пайдасы	табыс салығын төлегенге дейінгі таза кіріс-табыс салығы-кейінге қалдырылған табыс салығы-салық салынғаннан кейінгі күтпеген шығындар
Ескерту- [2,3] әдебиеттер негізінде автордың құрастыруы		

Дивидендтерді төлеуге бағытталған пайданың үлесі әртүрлі банктерде айтарлықтай өзгеруі мүмкін. Әдетте, бұл үлес ашық типтегі акционерлік қоғам түрінде құрылған банктерде әлдеқайда жоғары. Соңғы жылдары отандық банктердің өз қаражатын ұлғайту мәселесі өте өткір болғандықтан, көптеген банктер өздерінің иелігінде қалған пайданың негізгі бөлігін капиталдандыруға бағыттауға тырысады. Банк қорларына жіберілген пайданың бір бөлігі әлеуметтік және экономикалық дамуға, негізгі қорларды сатып алуға, тұтынушылық және қайырымдылық мақсаттарға жұмсалуды мүмкін.

Пайданың жұмсалмаған бөлігі банктің несиелік ресурстарының қосымша көзі болып табылады. Қорларды құру және пайданы басқа мақсаттарға пайдалану тәртібі несие ұйымының құрылтай құжаттарымен және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің нормативтік құжаттарымен реттеледі.

Есепке алу мен есептілікте пайданы қалыптастыру мен пайдалануды көрсету. Жоғарыда айтылғандай, жыл соңында табыстары мен шығыстарды есепке алу шоттары жабылады (1-сурет).

Ескерту- [2,3] әдебиеттер негізінде авторлардың құрастыруы

Сурет 1. Банк пайдасын қалыптастыру мен пайдалану

Екінші деңгейлі банктің пайдасын қалыптастыру және пайдалану банк қызметінің ерекшелігіне, банктің кірістері мен шығыстарының айналымына байланысты. 1-сурет бойынша екінші деңгейлі банктің басты мақсаты-банк қорларын құру және дивидендтер төлеу үшін пайдаланылатын пайда табу. Банктің пайдасы-оның жалпы кірісі мен жалпы

шығыны арасындағы айырмашылық. Екінші деңгейлі банктер үшін кірістілікті қамтамасыз ету-бұл жоғары басшылықтың басты міндеті. Кейде мақсаттық көрсеткіш ретінде пайданың абсолютті көрсеткіші таңдалады, бірақ көбінесе салыстырмалы көрсеткіштер қолданылады, мысалы, акцияға шаққандағы кіріс немесе меншікті капиталға пайда. Мақсатты көрсеткіштер, әдетте, бұрынғы қызмет нәтижелері негізінде және басқа банктердің көрсеткіштерімен салыстырғанда есептеледі.

Жинақтау және арнайы мақсаттағы қорларға аударылатын банк пайдасының бір бөлігі мақсатты сипатта болады және негізгі құралдарды сатып алуға, банк ұжымын әлеуметтік дамытуға, тұтыну және қайырымдылық мақсаттарына жұмсалады.

Банктің иелігінде қалған таза пайда есебінен мынадай шығыстар жүргізіледі:

- күрделі сипаттағы шығындар (негізгі құралдар объектілерін салу, реконструкциялау, жаңғырту, сатып алу);

- банк қызметкерлеріне ақшалай және заттай нысанда төленетін сыйлықақылар, материалдық көмек, сыйақылар, үстемеақылар;

- таза пайда есебінен жатқызылатын қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеуге арналған шығыстар бөлігінде бюджеттен тыс қорларға міндетті аударымдар;

- мемлекеттік емес зейнетақы қорларына аударымдар және сақтандырудың басқа түрлері;

- белгіленген нормалардан тыс жүргізілген жарнамаға, іссапар және өкілдік шығыстарға арналған шығыстар;

- денсаулық сақтау жөніндегі іс-шараларға арналған шығындар және басқа да әлеуметтік шығыстар;

- банк акционерлеріне (пайшыларына) дивидендтер төлеу;

- банктің филиалдар мен өкілдіктерді, оның ішінде шетелдерде ұйымдастыруына байланысты шығыстар;

- банктің меншігіне сатып алынатын бағалы қағаздармен операцияларға салынатын салықтарды, таза пайда есебінен жатқызылатын басқа да салықтар мен алымдардың түрлерін жатқызу;

- бір орталыққа біріктірілген несиелер мен «овердрафтты» қоса алғанда, мерзімі өткен банкаралық несиелер бойынша төленген пайыздар;

- заңнамаға сәйкес санкциялар сомасын бюджетке енгізу.

Пайданың бір бөлігі резервтік қорға жіберіледі. Егер ол банктің жарғылық капиталының кемінде 15%-ын құраса, жыл сайын бұл қорға пайданың кемінде 5% -ы аударылуы тиіс.

2-ші сурет бойынша резервтік қорды қалыптастыру үшін есепті жылдың басында пайдаланылмаған, банктің иелігінде қалған алдыңғы жылдардың пайдасы есебінен пайда болған қорлар қаражатының қалдықтары жіберілуі мүмкін, оларды пайдалану банк мүлкінің құнын төмендетпейді және берілген әдістемеге сәйкес банк капиталының мөлшерін есептеуге кіреді. Қорлар арасындағы қаражатты осы қайта бөлу таза пайдадан аударымдар есебінен қалыптастырылған қорларды қалыптастыру және пайдалану тәртібі туралы арнайы банкішілік Ережеде көрсетілуге тиіс.

Екінші деңгейлі банктерде резервтік қорды пайдалану банктің Жарғысымен және Ережесімен реттеледі, осыған байланысты қордық қаражаты келесі мақсаттарға пайдалануға болады:

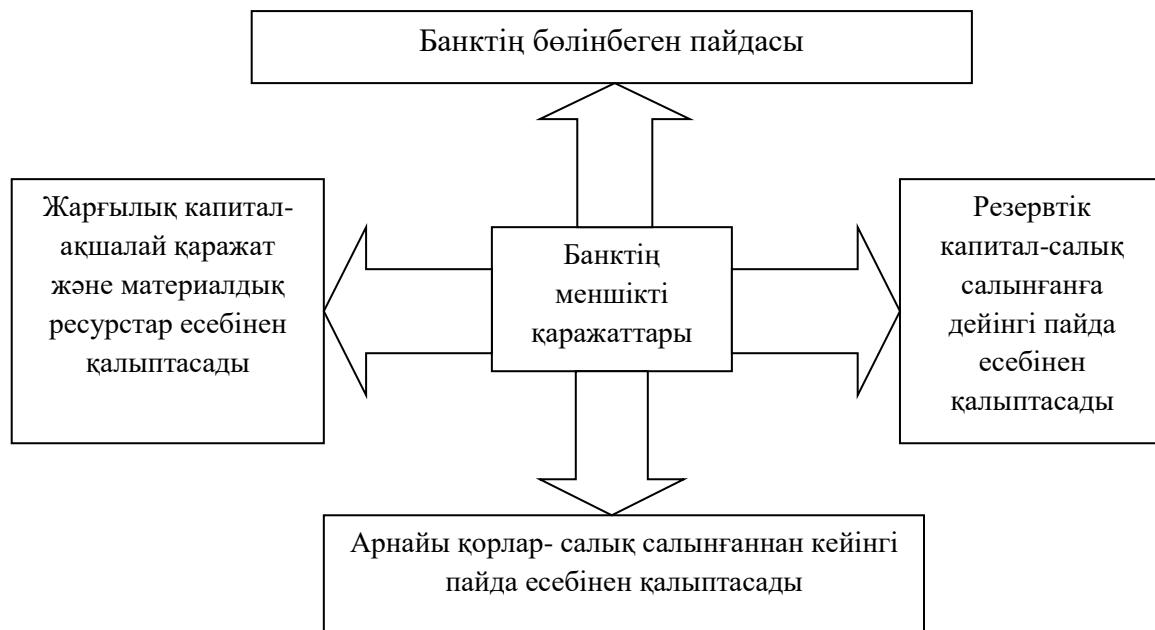
- есеп беру жылындағы жұмыс қорытындылары бойынша банк шығындарын жабу;

- заңнамада және банк акционерлерінде (пайшыларында) белгіленген тәртіппен капиталдандыру арқылы жарғылық қорды ұлғайту;

- пайдаланылуы банк мүлкінің шамасын төмендетпейтін және жарғылық қордың белгіленген ең төменгі мөлшерінен асатын бөлігінде банк капиталы шамасының есебіне енгізілетін, банктің иелігінде қалған алдыңғы жылдардың пайдасы есебінен қорлар құру.

Екінші деңгейлі банк пайдасының бір бөлігі есептеу техникасын, арнайы жабдықты, байланыс құралдарын, көлікті сатып алуға жұмсалатын шығындарды қаржыландыру үшін

пайдаланылады.

Ескерту- [5] әдебиет негізінде автордың құрастыруы

Сурет 2. Банктің меншікті қаражаттарының қалыптасуы

Банктің табыстары мен шығыстарының құралу көздері мынадай:

Банктің табыстары:

I. Банктің операциялық қызметінен түскен табыстар (алынған проценттер, ақылар, комиссиялар, курстар)

II. Банктің қосымша жанама қызметтерінен түскен табыстар (ғимараттарды, көліктерді, құрал-жабдықтарды жалға беру, банктік қызметке тікелей қатысты емес қызметтер көрсету)

III. Күтілмеген, болжанбаған табыстар (банк капиталына қатысатын кәсіпорынның бағалы қағаздарын қайта бағалау, т.б.)

Банктің шығыстары.

I. Банктің операциялық қызметімен байланысты шығыстар (төленген проценттер, ақылар, комиссиялар, курстар)

II. Әкімшілік-шаруашылық шығындар мен амортизациялық жарналар (жалақы, ғимараттарды, көліктерді, құрал-жабдықтарды күтіп ұстау шығындары, жалға алумен байланысты шығындар)

III. Банктік тәуекелдердің алдын алумен байланысты шығындар.

Банктің табыстары банктің шығыстарын жабуға жұмсалады және соған сәйкес олар-таза проценттік табыс, операциялық табыс және таза табыс болып жіктеліп пайда мен шығын жөніндегі есепте көрсетіледі.

Банктік шығындар жапқаннан кейінгі қалатын табыстар келесі ретпен анықталады:

1. Таза проценттік табыс = Процент алумен байланысты табыстар- Процент төлеумен байланысты шығындар;

2. Операциялық табыс = Таза проценттік табыс + Процент алумен байланысты емес табыстар – Процент төлеумен байланысты емес шығыстар

3. Таза табыс = Операциялық табыс – Резервке аударылған жарналар ± болжанбаған түсім немесе шығын- табыс салығы.

Операциялық табыстан резервке жарналар аударғаннан кейін қалатын таза табысқа болжанбаған баптар (күтілмеген табыс немесе шығын) қосылады немесе шегіледі. Одан қалған жалпы табыстан салықтар ұсталғаннан кейінгі табыстың қалған бөлігі-таза пайда болып табылады.

Банк қызметінің табысты болуы активтердің тиімді жұмсалыуымен байланысты. Соған сәйкес банк табыстар мен шығыстардың құрылымына, олардың өзгерістері мен өзгеру себептерін талдау жүргізіп, нәтижелеріне баға береді.

Банктің табыстары мен шығыстарының құрылымын талдау табыстың немесе шығыстың жалпы көлеміндегі табыстың немесе шығыстың жекеленген топтарының үлес салмағын анықтаудан басталады.

Операциялық табыстардың үлес салмағы 100%-ке жуық, ал өткен кезеңмен салыстырғанда өсу қарқыны біркелкі болуы керек. Банк I және II топтағы табыстардың өсуіне ерекше назар аударуы тиіс: өйткені мұндай фактінің орын алуы банкте активтерді басқару жұмысының немесе несиелік ресурстар нарығындағы жағдайдың нашарлығын көрсетеді. Сонымен бірге I және II топтағы табыстардың өсуі операциялық табыстардың есебінен болмауы керек.

Табыстардың ұлғаюуына негізінен екі фактор әсер етеді:

1. берілген несиелер айналымының ұлғаюуы;
2. несие бойынша алынатын проценттің орташа деңгейінің өсуі.

Шығыстардың жалпы көлемінде операциялық шығыстардың өсуі банк жұмысын басқаруда немесе несиелік ресурстар нарығында қарама-қайшылықтардың орын алып отырғандығын білдіреді. Банктің қызмет етуін қамтамасыз етумен байланысты шығыстардың, әсіресе әкімшілік-шаруашылықтық шығыстардың өсуіне де терең талдаған жөн. Әдетте күйзеліс немесе инфляция жағдайында әкімшілік-басқару шығындары күрт өседі. Бұл көбінесе жалақы өсіру есебінен орын алады. Негізінде қаржының недәуір бөлігі күдікті және шығынды операцияларды жабу үшін қолданылатын резервтерді құруға жұмсалыуы тиіс. Бұл оны келешек банкрот болудан қорғайды.

Банктің табыстары мен шығыстарын талдау нәтижесінде олардың өсуі мен азаюы және олардың өзгерісіне ықпал етуші басты факторлар анықталады. Банктің табыстарының өсуіне ықпал ететін басты факторлар:

1. Несиелік операциялардың табыстылығы деңгейінің артуы;
2. Активтердің жалпы көлемінде табыс әкелетін активтердің үлесінің ұлғаюуы;
3. Несиелік емес өге операциялардың табыстылығының артуы.

Проценттік емес шығындардың жалпы көлемінде үлесі басым шығындарды азайтқан жөн. Бірақ бұл банктің қызметіне теріс әсер етпейтін болуы керек. Шығындардың жалпы сомасын клиенттерінің жалпы санымен салыстыру, шығыстардың құрылымы мен үлесін талдау арқылы банк шығыстарды азайтудың жолдарын анықтайды. Шығыстарды азайтудың басты жолдары:

1. Ресурстық базаның құрылымында арзан ресурстардың үлесін арттыру;
2. Проценттік емес шығындардың көлемін таразылай отырып азайту.

Кесте 2

Банктің қызметінің тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер жиынтығы

Тиімділік/пайдалылық көрсеткіштері	Есептеу жолдары
1. Банктің таза пайдасы	Баланстық пайда – салықтар
2. ROE – капиталдың пайдалылығы	Пайда : акционерлік капитал
3. ROA – активтердің пайдалылығы	Пайда : активтер
4. Меншікті капиталдың активтердегі үлесі	Капитал : активтер
5. Табыс әкелетін активтердің үлесі	Табыс әкелетін активтер : барлық активтер
6. Таза проценттік маржа	Таза проценттік табыстар : табысты активтер
7. Несие портфелінің сапасы	Күмәнді несиелер мен стандартты несиелердің ара қатынасы
8. Провизия несие портфелі	Несиелік резерв : несие портфелі
Ескерту -[4,б.84] әдебиет негізінде автордың құрастыруы	

Кез-келген банктің мақсаты – аз шығынмен көп пайда табу. Бұл – банктік қызметі мен жұмсаған капиталының тиімділігін көрсетеді. Сондықтан банктің қызметінің қорытындысын талдау кезінде банктің қызметінің тиімділігіне аса терең назар аударылады. Коммерциялық банктің қызметінің тиімділігі – банктің қызметінің тиімділігін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Банктің қызметінің тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштердің қатары көп. Олардың бастылары төменгі кестеде көрсетілген.

Банк персоналының еңбек қызметін ынталандыру және ұжымның әлеуметтік дамуы үшін пайданың белгілі бір бөлігі арнайы мақсаттағы қорларға (материалдық көтермелеу және әлеуметтік даму қорларына) аударылуы мүмкін. Арнайы мақсаттағы қорлардың қаражатын пайдалануды банк бекітілген сметаларға сәйкес жүзеге асырады.

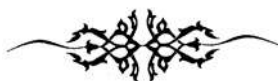
Қолданыстағы заңнамаға сәйкес дивидендтерді төлеу акционерлік қоғамның міндеті емес, құқығы екенін атап өткен жөн. Банк акционерлерінің жиналысы жай акциялар бойынша дивидендтер төлеу туралы шешім қабылдай алады, бірақ бұл қаражатты басқа мақсаттарға пайдалана алады. Артықшылықты акциялар бойынша дивидендтер міндетті түрде төленуі керек, егер пайда жеткіліксіз болса, олар резервтік қор есебінен төленеді.

Пайданы пайдалану және тиісті қорларды құру тәртібі несие ұйымының құрылтай құжаттарымен және екінші деңгейлі банкінің нұсқауларымен реттеледі.

Пайданың бөлінбеген бөлігі банк шығыстарының құрамына енгізілмейтін шығындар мен шығыстарды қаржыландыру көзі болып табылады, олардың қатарына: өндірістік емес сала объектілерін (оқу орталықтарын, медициналық мекемелерді және т. б.) ұстау жөніндегі шығыстар; филиалдар мен өкілдіктерді ұйымдастырумен байланысты шығыстар; банк операцияларын ерікті сақтандыруға арналған шығындар және т. б. жатады.

Әдебиеттер

1. Жарковская, Е.П. Финансовый анализ деятельности коммерческого банка: Учебник / Е.П. Жарковская. - М.: Омега-Л, 2011. - 325 с.
2. Белоглазова, Г. Н. Банковское дело. Организация деятельности коммерческого банка / Г.Н. Белоглазова, Л.П. Кроливецкая. - М.: Юрайт, Высшее образование, 2014. - 424 с.
3. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, - Алматы: ИздатМаркет, 2004. – 272 б.
- 4.https://studbooks.net/1263716/bankovskoe_delo/otsenka_effektivnosti_deyatelnosti_banka#
5. Управление деятельностью коммерческого банка./Под ред. Лаврушиной О.И. - М., 2002. - 331 с

ӘОЖ: 331.08

ЭКОНОМИКАНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДАҒЫ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қуатбеков Ж.А. – PhD, «Экономика және басқару»

кафедрасының доценті, Тараз, Қазақстан

Бекбергенова М.К. – магистрант

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада персоналды басқару жүйесінің қалыптасуы мен ондағы негізгі түсініктерге, яғни «мақсаттар ағашының» құрылуы сияқты бастапқы ұғымдарға тоқталған. Сонымен қатар кәсіпорынның басты мақсатын қамтамасыз ету мен персоналды басқарудағы

орны мен ролін анықтау бойынша негізгі тұжырымдардың теориялық мәселелері қарастырылған.

Кілтті сөздер: Персонал, басқару жүйесі, менеджмент ұғымдары, кәсіпорынның қызметкерлері, кадрлық саясат.

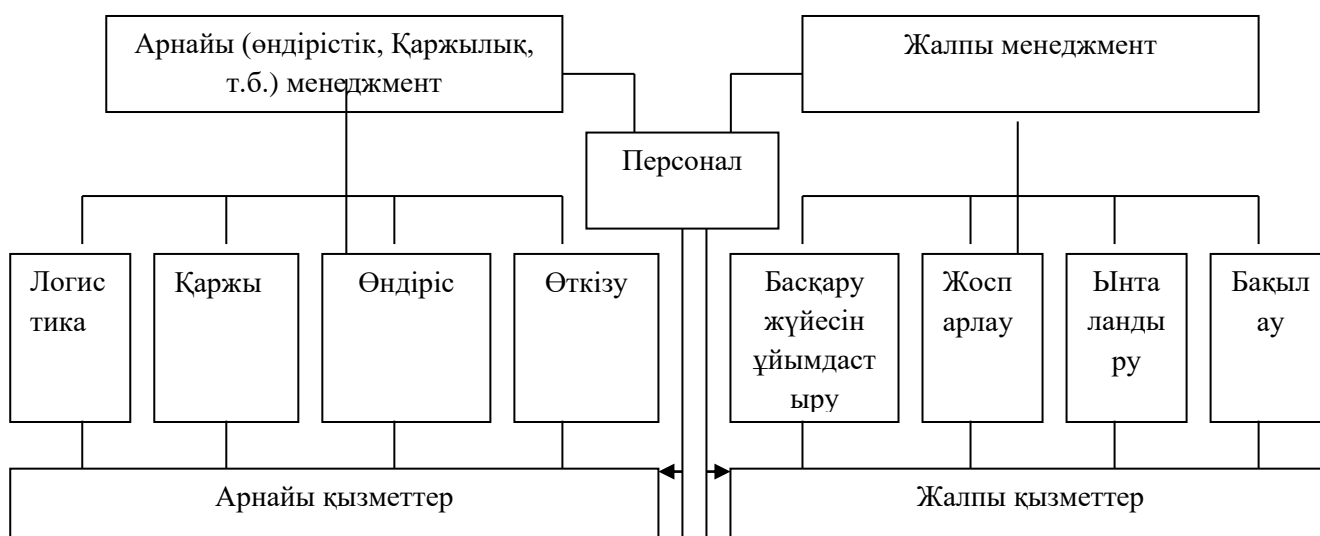
Персоналды басқару жүйесінің қалыптасуы ең алдымен «мақсат ағашының» құрылуынан басталады. Кәсіпорынның басты мақсатын қамтамасыз ету мен персоналды басқарудағы орны мен ролін анықтау персоналдар мен басқарма мақсаттарының ортақ болуынан қалыптасады.

Мақсат анықталғаннан кейін, персоналды басқарудың ұйымдастырушылық құрылымы, соның ішінде қызметтің құрылымдық деңгейлері, олардың басты мақсатқа сәйкес міндеттері мен функциялары, кәсіпорындағы басқару деңгейлеріне қатысты персоналды басқару құрылымы және олардың бір-бірімен өзара байланыстары қарастырылады.

Персоналды басқару құрылымы қалыптасқаннан соң басқару шешімдерін ақпараттық қамтамасыз ету, яғни ақпараттың мазмұны, қозғалыс жолдары, тасымалдаушылар мәселелері қарастырылады. Персоналдарды басқару жалпы құқықтық іс-қағаздар кешеніне, соның ішінде нормалар мен нормативтік құжаттарға негізделеді [1].

Персоналды басқару концепциясы ұйымның кадрлық потенциалының қалыптасуы мен дамуына байланысты категорияларға дифференцияланады:

- басқарудың кәсіпорындық стилі (кадрлық потенциалының қалыптасуы);
- қызметтік белсенділігі (кадрлық потенциалының дамуы);
- шаруашылық қызметі (кадрлық потенциалды іске асыру).

1 сурет - Менеджмент жүйесіндегі персонал

Функционалды позиция жағынан персонал менеджменттің теориясындағы орны көрсетілген.

Персоналды басқару үрдісі келесідей жеке үрдістерден тұрады:

- жоспарлау – басқарудың мақсаты анықтау, оған жетудің құралдары қарастыру, басқару объектісін болжау және моделдеу;
- ұйымдастыру – персоналдарды жүйелеу жұмысы: кәсіби бейімдеу, таңдау, жұмыс күшін тарту, жалдау, жұмыс орындарына орналастыру, кәсіби даярлау, еңбекті ұйымдастыруды жетілдіру, еңбек жағдайын жақсарту;
- реттеу – жұмысшы күшінің өзара кәсіби қозғалысы, персоналдар санын өзгерту, еңбек ақы мөлшерін қарастыру және т.б.;
- бақылау – санын бақылау, оңтайлы пайдалану, қызметіне сай келуі, кадрлық бұйрықтарды пайдалану және т.б.;

- есепке алу – кадрлар құрамы өзгерісі туралы ақпаратты алу, кадрлар бойынша мемлекеттік және ішкі есеп беруді енгізу және т.б. Байланыстырушы процестер ролінде коммуникация және басқару шешімдері болып табылады. Жалпы функциялар менеджменттің негізі болып табылады. Оларға жоспарлау, мотивация, бақылау, сонымен қатар басқару жүйесінің ұйымы ретінде өздігімен (өзіндік) жобалау.

Персоналды басқару механизмі - жұмысшы күшінің сандық және сапалық талаптарындағы кәсіпорын қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған басқару органдары, құралдар мен әдістерінің жүйесін білдіреді [2].

Басқарудың мақсаты белгілі әдістер мен қағидаттарды жүзеге асыру арқылы орындалады. Қағидаттарды жалпы алғанда, ғылымның, оқудың және теорияның қорытынды жағдайы ретінде қарастыруға болады. Персоналды тиімді басқару негізіне жатқан қағидаттар жан-жақты болып келеді. Персоналды басқарудың құралдары ретінде жалпы қағидаттар: ғылымилық, жоспарлылық, кешенділік, үздіксіздік, нормативтілік, тиімділік, қызығушылықтық, жауапкершілік және т.б. бөлінеді [3].

Персоналды басқарудың жеке қағидаттарына персоналдармен жұмыстың индивидуалдылығы, персоналмен жұмыстың демократиялылығы, кадрлық жұмысты ақпараттандыру, персоналадрды жұмысқа алу және т.б. жатады.

Басқаруда кеңінен қолданылатын персоналы басқарудың әдістеріне әкімшіліктік, экономикалық, әлеуметтік әдістер жатады.

Басқару объектісіне субъектінің тікелей орталықтанған әсер етуімен сипатталатын әкімшіліктік әдіс ұйымдастырушылық-тұрақтылықты (заңдар, жарғылар, ережелер, инструкциялар және т.б.), өкімділікті (бұйрықтар мен өкімдер) және тәртіптілікті (жауапкершіліктің формаларын бекіту мен жүзеге асыру) қосады.

Экономикалық әдістер – жалпы мақсатқа жету үшін барлық қызметкерлерді итермелеуге бағытталған уәждемлер мен ынталандыру түрлерінің жүйесі.

Әлеуметтік әдістер әлеуметтік қатынастар мен психологиялық әсер етумен тығыз байланысты. Оның көмегімен адамдардың құндылықтары анықталып, ұйымдағы әлеуметтік-психологиялық климат қалыптасады.

Персоналды басқарудың мақсатты-бағдарламалық және жүйелік бағыт қағидаттарына сүйенуі қажет.

Персоналды басқарудың жүйелік бағытта құрылуы кәсіпорынның барлық кадрлық құрамын қамтумен сипатталады. Кешендік, мақсатты-бағдарламалық қағидатында персоналды басқару қажеттілігі персоналды басқару шеңберінде қызметтің бөлек түрлері өз бетімен емес басқарудың басты мақсатының орындалуымен байланысты болуымен шартталуын білдіреді [4].

Кадрлық саясат тиімді жұмысшы күшін жалдауға, жұмысшы мен басшы арасындағы қатынасты жақсартуға және еңбек өнімділігінің жоғарғы деңгейіне жетуге бағытталған.

Кадрлық саясаттың негізін құрайтын бірнеше қағидаттар қалыптасқан. Оның бірі басқарудың демократиясы – әр қызметкердің білімі мен оның қажеттілігін білуді, серіктесуге дайындық және әділеттілік, теңдік пен үздіксіздікті қалыптастырады.

Персоналды басқару облысындағы кадрлық саясаттың ережесі болып келесілер табылады:

- жұмысбастылық саясаты – тиімді персоналмен қамтамасыз ету және жұмыста жағымды жағдай құру арқылы оның жұмыстан қанағат алуына итермелеу, қауіпсіздік және алға қарай жылжуға мүмкіндік беру;

- оқыту саясаты – алға жылжуына мүмкіндік беріп, атқарып жатқан қызметін жақсарту үшін оқумен қамтамасыз ету;

- еңбек ақы төлеу саясаты – жауапкершілігіне, тәжірибесіне, қабілеттілігіне сәйкес өзге кәсіпорындардағы жалақыға қарағанда жоғары еңбек ақымен қамтамасыз ету;

- өндірістік қатынастар саясаты – күрделі мәселені қарапайым шешу үшін белгілі процедураларды бекіту;

- әл-ауқат саясаты – өзге жұмысберушілерге қарағанда жағымды қызметтер мен жеңілдіктермен қамтамасыз ету [5].

Аталған бағыттардың нақты орындалуы келесі субъектілердің толық қамтылуына байланысты:

- жұмысбастылық (жұмыс орындарын талдау, жалдау әдістері, таңдау түрлері, қызметі бойынша алға жылжу, демалыс, жұмыстан шығару);

- оқыту (жаңа жұмысшыларды тексеру, тәжірибе деңгейінде оқыту, дамыту);

- еңбек ақы төлеу (жеңілдік кестесі, жылжымалы үстемелер, өмірлік деңгейлеріндегі айырмашылықтарды есепке алу);

- еңбектік қатынастар (басқарманың үздік стилін қалыптастыру, кәсіподақтарға қатынас);

- әл-ауқат (зейнетақы, еңбекке жарамсыздық пен ауру бойынша жәрдемақылар, медициналық, транспорттық қызмет көрсетулер, тұрғын үй, тамақтану, спорт және қоғамдық қызмет, жеке мәселелер бойынша көмек).

Персоналды басқару кадрлық саясатты әзірлеу мен жүзеге асырумен тығыз байланысты және өзіне келесілерді қосады:

- жоспарлау, жалдау және жұмыс күшін орналастыру;

- оқыту, жұмысшыларды дайындау және қайта даярлау;

- қызметі бойынша жылжу және мансабын ұйымдастыру;

- жалдау, еңбек және еңбек ақы төлеу жағдайы;

- ресми және бейресми байланыстармен қамтамасыз ету, ұжымда жағымды психологиялық климат құру [6].

Кадрлармен жұмысты кәсіпорында барлық сызықтық басшылар жүзеге асырады, сонымен бірге функционалданған бөлімдер, қызметтер мен бөлек мамандар мен менеджер атқарады. Ұйымдағы қалыптасқан басқару деңгейлеріне байланысты кадрлық саясатты жоғарғы және ортаңғы деңгей басшылары атқаруы ықтимал.

Жұмысшыларды орналастыру мен оларға міндеттерін бөліп беру еңбек бөлінісіне әкеледі. Тәжірибеде еңбек бөлінісінің технологиялық (жұмыс түрлері, мамандықтар мен кәсіптері бойынша) және кооперациялық (технологиялық үрдіс операцияларының бөлек түрлері бойынша) формалары кеңінен қолданылады.

Еңбек бөлінісі орындалатын жұмыс функциялары бойынша:

а) негізгі;

б) көмекші;

в) қосалқы болып бөлінеді.

Персоналды қабылдаған кезде маңызды ролді еңбек келісім шарты алады. Бұл жұмысберуші мен персонал арасындағы жалдаудың нақты жүйесі туралы келісім болып табылады.

Еңбек өнімділігінің өсуін қамтамасыз ету үшін еңбек шығындарын қысқарту бойынша барлық шаралардың тиімділігін анықтау қажет. Шаралардың тиімділігін есептеуде нормалық сағатты, ал бөлек шаралардың тиімділігін есептегенде персоналдар санын қысқартуға тура келеді.

Кәсіпорын шеңберінде кадрларды басқарудың стратегиялық және оперативтік аспектілері болады. Персоналды басқаруды ұйымдастыру кәсіпорынның даму тұжырымдамасы негізінде дайындалады және ол үш бөліктен тұрады:

- өндірістік;

- қаржылық-экономикалық;

- әлеуметтік (кадрлық саясат). [7].

Кадрлық саясат кәсіпорынның сыртқы ортамен қатынасымен байланысты (еңбек нарығы, мемлекеттік органдармен өзара байланысы) мақсатын, сонымен бірге кәсіпорынның өз персоналымен қатынасының мақсатын анықтайды. Кадрлық саясат басқарудың

стратегиялық және оперативтік жүйелерімен жүзеге асады. Кадрлық стратегияның негізгі міндеттері:

- кәсіпорынның атағын көтеру;
- кәсіпорынның ішкі атмосферасын зерттеу;
- жұмысшы күші әлеуетін дамыту жетістіктерін талдау;
- жұмыстан шығару себептерін жалпылау және ескерту [8].

Кадрлық стратегияны күнделікті жүзеге асыру, сонымен қатар бір уақытта басшыға көмек көрсету кадрларды басқарудың оперативтік облысына жатады. Кәсіпорынның кадрлық саясаты – кадрлық жұмыстың түрлі формаларын, ұйымда оны жүргізу стилі және жұмысшы күшін пайдаланудың жоспары секілді элементтер жиынтығын қосатын кадрлық стратегия болып табылады

Кадрлық саясат кәсіпорынның мүмкіндіктерін жоғарлатып, болашақтағы өзгеріске ұшырап жатқан технология мен нарық талаптарына сай болуы қажет.

Кадрлық саясаттың қасиеттері:

- Стратегиямен байланысы.
- Ұзақ мерзімді жоспарлауға бейімділігі.
- Кадрлар ролінің маңыздылығы.

Кадрлар жұмысы бойынша функциялар мен процедуралардың өзара бір-бірімен байланыстылығы. Кадрлық саясат ұйымның барлық өндірістік саясаты мен басқарушылық қызметінің құрамды бөлігі болып табылады. Оның негізгі мақсаты бірдей жұмылдырылған, жауапкершілікті, жоғарғы кәсібиленген және тиімді жұмысшы күшімен ұйымды қамтамасыз ету.

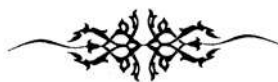
Кадрлық саясат тек жағымды еңбек жағдайын ғана емес, сонымен бірге қызмет бойынша көтерілуді және де ертеңгі күнге сенім беру шарт. Сол себепті, кадрлық саясаттың негізгі міндеті - барлық категориялардағы жұмысшылардың және еңбек ұжымының күнделікті жұмыста мүдделері мен қызығушылығын есепке алуды қамтамасыз ету болып табылады.

Кәсіпорынның жұмысын тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін ұзақ мерзімді жоспарлауда кадрлық саясатты қосу маңызды рол ойнайды.

Көптеген компанияларда кадрлар бөлімі немесе адами ресурстарды басқару қызметі жұмысшылардың санын жоспарлаумен ғана шектеледі. Олардың негізгі міндеті – кәсіпорында немесе ұйымда штаттық кестедегідей жұмысшылардың санын жеткізу. Қазіргі таңда персоналды басқаруда тек бос орынды толтырумен ғана емес, сол ұйымның персоналдарының біліктілігінің жоғарлауына және ұйымның дамуына септігін тигізе алатындай жоспарлау мен ұйымдастыру қажет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Роджерс Б. An Economicist' Protest: on Poltical Economy. – NY.: Glen Redge, 2012. – 380 p.,
2. Доллан Э. Рынок: макроэкономическая модель /Пер. с англ. – СПб.: Печатный двор, 2012. – 496 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатств народов. – М., 1962. – С. 21-52, 244-246.
4. Исингарин Н. Реструктуризация железнодорожного транспорта Казахстана: требуется продолжение. – Алматы: Экономтрансконсалтинг, 2017. – 256 с.
5. Транспортно – коммуникационный комплекс. Казахстан за годы независимости //Информационно-аналитический сб. Подготовлен Агентством Республики Казахстан по статистике. /Под. Ред. Б.Т. Султанова. – Алматы, 2016.–С.153-162.
6. Б.Брус-Бриггс Японская система управления персоналом.-М.,2012. – 115с.
7. Кошанов А. Проблемы «адаптированной модернизации» и реформирования экономики Казахстана // Мысль. – 2017. - №9. – С. 44-50.
8. Алпысбаев С. Локомотивное хозяйство: учебное пособие. – Алматы: КазАТК, 2016. – 404 с.

УДК 330.1

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жантаева Г. М. – э.ғ.м., аға оқытушысы

«Экономика және бизнес» факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада стереотиптерді жоюға ықпал ететін оқытудың инновациялық әдістерін қолдану, есеп пен аудитті меңгеруде студенттердің шығармашылық қасиеттерін зерттеу және дамыту мәселелері қарастырылады.

Кілтті сөздер: Бухгалтер, есеп, аудит, аудитор, жұмыс беруші, белсенді және пассивті студенттер, интерактивті оқыту әдістері, инновация.

Аннотация. В данной статье рассмотрены использование инновационных методов обучения способствующих разрушению стереотипов изучению и развитию креативных качеств студентов в изучении бухгалтерского учета и аудита.

Ключевые слова: Бухгалтер, бухгалтерский учет, аудит, аудитор, работодатель, активные и пассивные студенты, интерактивные методы обучения, инновация.

Annotation. This article discusses the use of innovative teaching methods that contribute to the destruction of stereotypes, the study and development of students' creative qualities in the study of accounting and auditing.

Key words: Accountant, accounting, audit, auditor, employer, active and passive students, interactive teaching methods, innovation.

Каждый день современные технологии проникают в огромное число сфер общественной жизни. Бухгалтерский учёт также не остался за бортом, сейчас информационные технологии имеют тесную связь с профессией бухгалтера. На протяжении довольно длительного периода профессия бухгалтера считается одной из наиболее востребованных профессий на рынке труда и в последние года она подверглась значительным переменам, потому что переход к рыночной экономике дал стимул к эволюции новых технологий, которые были введены и в бухгалтерский учёт. В настоящее время бухгалтерский учет ведет каждая организация, и список обязательств бухгалтера очень часто зависит от каждой определённой компании. У бухгалтера огромное количество функций, в том числе он должен составлять первичную документацию, следить за её достоверностью, подготавливаться к счетной обработке, а также участвовать в разработке и осуществлении мероприятий, которые направлены на соблюдение финансовой дисциплины и рационального использование ресурсов.

В условиях «цифровой экономики» возможности бухгалтера и аудитора увеличиваются, при этом и расширяется круг необходимых этим специалистам компетенций. Работодатели настаивают на необходимости усиления ориентации подготовки бухгалтеров на решение актуальных задач учета, анализа и аудита. Для этого необходима не только знание образовательных программ вузов и профессиональных стандартов, но и применение в учебном процессе последних достижений прогресса экономической науки, регулярное повышение квалификации, а также безупречное соблюдение норм профессиональной этики. Необходима разработка методов обеспечения гармонизации образовательных программ вузов и профессиональных стандартов бухгалтеров и аудиторов. Таким образом возможно достичь желаемого результата и получить специалиста, нужного развивающейся профессии

бухгалтера. Внедрение автоматизации позволяет сэкономить денежные средства и время, сокращая обязанности сотрудников. Автоматизацию в бухучете необходимо ввести ее в своей организации как можно скорее. Технический прогресс все глубже проникает в сферы общественной жизни.

Рано или поздно, в ближайшем будущем, инновации полностью облегчат нам ведение бухгалтерского учёта. Цифровая экономика набирает все больше оборотов. Полиязычное обучение позволит будущим специалистам эффективно осуществлять иноязычную профессиональную деятельность: участвовать в инновационных проектах, работать со специализированной иностранной литературой, обмениваться опытом с зарубежными коллегами.

Выпускник имеет хорошие возможности для трудоустройства в таких организациях и учреждениях, как:

- Государственные органы республиканского и территориального уровня;
- Министерство финансов РК;
- Министерство экономического развития и торговли РК;
- Национальный банк РК;
- Агентство РК по регулированию и надзору деятельности финансового рынка и финансовых организаций;
- экономические службы Министерств и ведомств;
- бюджетные учреждения и организации;
- хозяйствующие субъекты различных организационно-правовых форм;
- аудиторские компании;
- консалтинговые компании;
- государственные предприятия;
- крупные фирмы и банки;
- отделы контроллинга и внутреннего аудита
- банки второго уровня.

В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одним из существенных компонентов образовательной деятельности любого высшего учебного заведения. Инновации в образовании это - использование новых, повышающих эффективность способов, средств подачи информации, обучения самостоятельному поиску нужной информации, проверке ее адекватности, повышения интереса обучающихся к новому материалу. Основой для инноваций в технологиях образования должны быть такие моменты, как социальный заказ, профессиональные интересы будущих специалистов и учёт индивидуально-личностных особенностей обучающихся [2], для этого необходимо гармонично сочетать применение инновационных форм и методов с пониманием целей и задач кадровой подготовки. Инновационные методы, как отмечается в педагогической литературе, отражены во многих технологиях обучения, направленных на развитие процесса обучения и подготовку специалистов высокого уровня для самых разных сфер общественной жизни [3].

Условия для формирования и закрепления знаний, умений и навыков для будущей профессии создаются с их помощью. Использование инновационных методов обучения педагогами способствует разрушению стереотипов изучения различных дисциплин и развитию креативных качеств студентов. [4].

В связи с высоким темпом внедрения новых форм и методов обучения, педагог должен ставить перед собой следующие задачи: Обучение должно быть интерактивным. Студентам должна быть интересна изучаемая дисциплина, учебный процесс должен способствовать формированию коммуникативных навыков, адаптации к динамично и быстро меняющимся условиям жизни, социализации и росту стрессоустойчивости, и прочим необходимым современному человеку навыкам. Таким образом, устойчивость интереса студентов к предмету: «Основы бухгалтерского учета» и «Основы аудита» развитие способности к самообразованию с самого начала обучения и интерес к научным изысканиям являются

главными задачами новой образовательной системы. Что делает необходимым изначально психологическую «настройку» студента на такое отношение к учёбе. Ему следует дать понять, как применять на практике полученные профессиональные навыки, для чего и нужны инновационные технологии и методы преподавания. Человеческий фактор играет очень весомую роль в технике преподавания конкретного педагога. Так или иначе, специалист распространяет знания через призму собственного опыта и субъективного понимания им предмета. Также, с позиции собственного понимания, оцениваются и ответы студентов. Инновационные же подходы выделяют именно творческий аспект понимания предмета и нестандартные решения поставленных задач, базируя методы преподавания на, в первую очередь, увлечении и повышении интереса к процессу, дабы способствовать не только профессиональному, но и личностному росту человека. В классической модели образования преподаватель выступает в роли источника информации, а студент — её получателя. При таком подходе обучение протекает пассивно, а роль студента в самом процессе незначительна [1].

Традиционное образование породило барьер между навыками и знаниями студента на момент выпуска из университета и тем, что требуется потенциальному работодателю. Это подтолкнуло образовательные учреждения к переходу на проблемно-ориентированное обучение, при котором задачи решаются с изучением реальных проблем. Основные методические инновации также связаны с применением интерактивных форм и методов обучения. Внедрение таких форм обучения является одним из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном Вузе. Студенты легче вникают, понимают и запоминают материал, который они изучали посредством их активного вовлечения в учебный процесс.

В целом, можно выделить три формы взаимодействия преподавателя и студентов: Пассивные — основные действия и инициативы исходят от педагога, а студенты лишь слушают. Активные — студенты и преподаватель являются равноправными участниками педагогического процесса. Интерактивные — взаимодействие не только с преподавателем, но и между студентами, которые, в свою очередь, доминируют по активности в процессе обучения. Создание условий, комфортных для студента, в которых он чувствует свою успешность в процессе обучения, является целью интерактивных методов преподавания. Как уже было сказано выше, интерактивное обучение в первую очередь предполагает диалог, но не только между студентом и преподавателем, но и в формате студент-студент. Задачи, которые ставят перед собой интерактивные методы обучения: – пробуждение интереса у студентов к дисциплине и самообразованию; – формирование у студентов собственного мнения и умения отстаивать свои позиции; – формирование социальных и профессиональных навыков; – эффективное усвоение преподаваемого материала; – самостоятельный поиск студентами путей и вариантов решения поставленной задачи, также обоснование принятого решения; – установление активного взаимодействия между студентами, обучение работы в команде; – формирование уровня осознанной компетентности студента.

Существуют различные интерактивные формы в образовании: – метод «круглого стола»; – диспуты; – мозговой штурм; – деловые и ролевые игры; – case-study (анализ конкретных ситуаций, ситуационный анализ); – тренинги, мастер-классы. В зависимости от конкретной ситуации, преподаватель сам выбирает наиболее удобные формы обучения. Преподнося учебный материал на интерактивном занятии, следует придерживаться определённых принципов работы: Первый принцип: занятие не должно являться скучной лекцией и предполагает взаимодействие между всеми участниками процесса. В качестве второго принципа выступает безусловное полное равенство всех участников процесса и отсутствие любого рода притеснений. В качестве третьего принципа выступает право на собственное мнение у каждого студента. Четвёртый принцип: возможность подвергать критике предложенную идею, но не личность кого-либо. Пятый принцип: материал занятия не является «руководством к действию», а лишь выступает как основа для собственных

размышлений. Максимальный эффект от интерактивных занятий будет достигнут, если исходить из данных принципов. В качестве итога отметим, что польза интерактивного обучения в возможности одновременного решения нескольких задач по развитию навыков и умений коммуникации.

Также интерактивные методы способствуют более качественному развитию эмоционального контакта между студентами и росту уровня креативности, способности подходить к вопросу обучения нестандартно и отстаивать собственную позицию как при индивидуальной, так и при командной работе. Ещё одно выгодное отличие интерактивных методов обучения от традиционных в снижении уровня нервной нагрузки на студентов в процессе обучения, так как ведение занятий в таком ключе даёт возможность переключаться между учебными вопросами.

В современных условиях развития общества всё больше возрастает потребность в нестандартно мыслящих творческих личностях. На данный момент, традиционная подготовка специалистов, что ориентируется на формирование знаний, навыков и умений в предметной области, всё больше отстаёт от современных требований. Основой современного образования должны быть не столько учебные дисциплины, сколько способы мышления и деятельности студентов. Задачей любого высшего учреждения является не только выпуск специалистов, получающих подготовку высокого уровня, но и включение студентов уже в процессе обучения в разработку принципиально новых технологий, их адаптация к реальным условиям производственной среды. При этом, в процессе обучения, важно развивать у студентов такие способности, как: творческая активность, креативное мышление, умение оценивать, рационализировать, быстро адаптироваться к изменчивым потребностям рынка. Приобретение таких навыков во многом зависит от содержания и методики обучения будущих специалистов.

Актуальность. В контексте вышесказанного, актуальным является исследование уровня удовлетворённости студентов учебным процессом и методами преподавания, а также уровня владения преподавателями инновационными методами. *Целью* является формирование принципов эффективного ведения занятий в Вузе с использованием интерактивных методов.

Задачи: исследование существующих проблем в системе преподавания в Вузах, формирование алгоритма проведения интерактивного занятия как инновационной формы обучения. На данный момент, проблемы инновационного образования в высшей школе исследуются всё более активно, о чём свидетельствуют разнообразные научные исследования в данной сфере [1-5].

Основу инновационных образовательных технологий, применяемых в учебном процессе, должен составлять социальный заказ, профессиональные интересы будущих специалистов, учет индивидуальных, личностных особенностей студентов [5].

Поэтому при подготовке специалистов в высшей школе применение инновационных форм и методов необходимо грамотно сочетать с прагматическим пониманием целей и задач обучения и подготовки кадров. В современной психолого-педагогической литературе отмечается, что инновационные методы получают отражение во многих технологиях обучения, которые направлены на развитие и совершенствование учебно-воспитательного процесса и подготовку специалистов к профессиональной деятельности в различных сферах жизни современного общества [2].

Они создают условия для формирования и закрепления профессиональных знаний, умений и навыков у студентов, способствуют развитию профессиональных качеств будущего специалиста. Использование преподавателями инновационных методов в процессе обучения способствует преодолению стереотипов в преподавании различных дисциплин, выработке новых подходов к профессиональным ситуациям, развитию творческих, креативных способностей студентов [3].

В настоящее время ведется интенсивный поиск и внедрение новых форм и методов обучения студентов. В связи с этим, одними из основных задач, которые должен ставить

перед собой современный преподаватель, являются следующие: проведение обучения в интерактивном режиме; повышение интереса студентов к изучаемой дисциплине; приближение учебного процесса к практике повседневной жизни, а именно :формирование навыков коммуникации, адаптация к быстроменяющимся условиям жизни, социализация, повышение психологической стрессоустойчивости, обучение навыкам урегулирования конфликтов и т.д.

Таким образом, основная задача качественно новой образовательной системы сводится к достижению устойчивого интереса студентов к изучаемому предмету, к самообразованию ещё с первых курсов обучения, а также привлечение к научным поискам. Для этого, необходимо изначально настраивать систему психологического мышления студентов уметь получать знания и осваивать будущую профессию. Студент, как будущий специалист, должен понимать, каким образом, получив социальные и профессиональные навыки, он сможет применить их в практической деятельности. Именно инновационные методы и технологии в преподавании смогут помочь преподавателю в решении поставленных задач. Изначально, преподавание должно включать в себя два основных компонента: отправка и получение информации. Основной проблемой многих преподавателей является то, что они стараются распространять знания через призму своего понимания предмета, ориентируясь лишь на собственный опыт и убеждения. А при оценивании знаний, когда студент отвечает своими словами, а не точными фразами из учебников и лекций, преподаватель начинает оценивать ответ как не соответствующий пониманию предмета. Инновационные методы в преподавании предусматривают оценку творческих подходов к пониманию дисциплины, а также умения находить нестандартные решения стандартных проблем [5].

Образование должно стать интересным и увлекательным процессом, способствующим личностному и профессионально росту человека, а не формальной процедурой для получения аттестата. В Контексте «классического» образования, преподаватель является отправителем информации, а студент – получателем. В таком случае, часто используется метод «chalk-and-talk», т.е. «мел-и-разговор». Это популярный метод, который использовался в течение многих десятилетий в качестве образовательной стратегии во многих учебных заведениях. В таких случаях, режим обучения, как правило, пассивен, а учащиеся играют незначительную роль в их процессе обучения [3].

Основные методические инновации также связаны с применением интерактивных форм и методов обучения. Внедрение таких форм обучения является одним из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном Вузе. Студенты легче вникают, понимают и запоминают материал, который они изучали посредством их активного вовлечения в учебный процесс. Интерактивные – взаимодействие студентов происходит не только с преподавателем, но и друг с другом, активность студентов в процессе обучения доминирует.

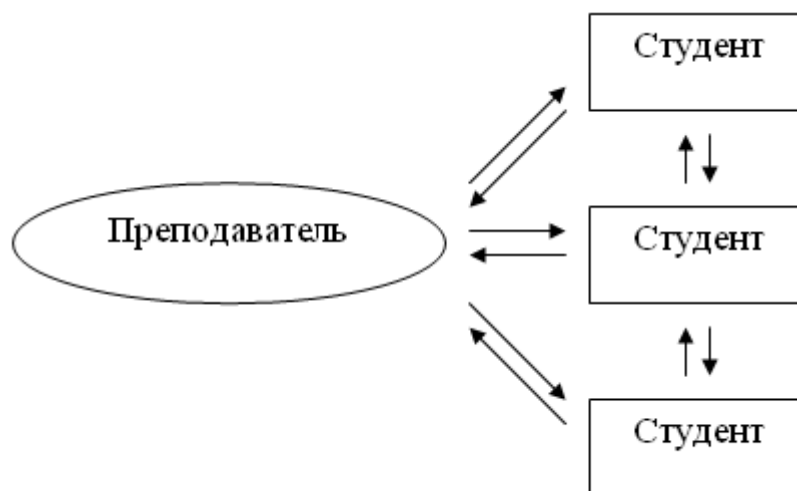

Рисунок 1. Интерактивные формы взаимодействия преподавателя и студентов.

Цель интерактивных методов в преподавании состоит в создании комфортных условий обучения, при которых студент чувствует свою интеллектуальную состоятельность и успешность, что делает эффективным сам процесс обучения. Другими словами, интерактивное обучение – это, в первую очередь, диалоговое обучение, в процессе которого происходит как взаимодействие между студентом и преподавателем, так и между самими студентами. Задачи, которые ставят перед собой интерактивные методы обучения [4]:

- пробуждение интереса у студентов к дисциплине и самообразованию;
- формирование у студентов собственного мнения и умения отстаивать свои позиции;
- формирование социальных и профессиональных навыков;
- эффективное усвоение преподаваемого материала;
- самостоятельный поиск студентами путей и вариантов решения поставленной задачи, также обоснование принятого решения;
- установление активного взаимодействия между студентами, обучение работы в команде;
- формирование уровня осознанной компетентности студента.

Список использованной литературы:

1. В. П. Проскурина. Бухгалтерский учет от АЗОВ до баланса. Практическое пособие. Алматы 2020г. ТОО «Издательство LEM»
2. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
3. Макарова Л. М., Коробкова О. В. Эволюция применяемых информационных технологий в бухгалтерском учете // Молодой ученый. - 2014. - № 1. - с. 380-383.
4. Цивенко М.Ю. Трансформации профессии бухгалтера в условиях развития «цифровой экономики» / М.Ю. Цивенко. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2020. - № 48 (182). - с. 100-102. - URL: <https://moluch.ru/archive/182/46766/> (дата обращения: 14.04.2021).
5. <https://finexpert.kz/> /professionalnye-buhgaltery-rk-3

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Жиенбаев Ұ.Б. - магистр, аға оқытушы
«Экономика және құқық» факультеті
«Мемлекеттік басқару, қаржы және маркетинг» кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Андатпа. Кез-келген мемлекет үшін адам ресурстарын басқару оның қандай жүйеде болғанына қарамастан оның шешуші функциясы болып табылады. Қазақстан егеменді мемлекет ретінде бұл жағынан да ерекше емес. Экономикасы дамыған елдерде бұл мәселені зерттеуге ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: адами ресурстар, өндіріс, мастер-класс, стратегиялық ресурс, персоналдың қызметі, өндіріс құралдары, технологиялық даму, еңбекті ұйымдастыру.

Аннотация. Управление человеческими ресурсами для любого государства является его решающей функцией независимо от того, в какой системе оно существует. И Казахстан, как суверенное государство, в этом отношении не является исключением. Изучению этой проблемы в экономически развитых странах придается исключительное значение.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, производства, мастер-класс, стратегический ресурс, деятельность персонала, средства производства, технологическое развитие, организация труда

Abstract. Human resource management for any State is its decisive function, regardless of what system it exists in. And Kazakhstan, as a sovereign state, is no exception in this regard. The study of this problem in economically developed countries is given exceptional importance.

Keywords: human resources, production, master class, strategic resource, personnel activities, means of production, technological development, labor organization.

Жаһандану және экономикалық қатынастардың трансұлттануы компаниялар арасындағы жаңа нарықтар үшін бәсекелестікті күшейтті құралдар мен әдістердің пайда болуына ықпал етеді. Инновациялық экономиканың жаһандануы - бұл жағдайларға бейімделуге, жоғары бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізуге мүмкіндік беретін адами капитал.

Адами әлеуетті дамыту туралы баяндаманы 1990 жылдан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму Бағдарламасын жыл сайын жариялайды. Баяндама дамудың негізгі мәселелері бойынша жаһандық пікірталастарға бағытталған және дамуды өлшеу мен инновацияларды талдаудың әртүрлі тәсілдерін ұсына отырып, оларды ілгерілетуге ықпал етеді. Адами әлеуетті дамыту туралы баяндамада даму - бұл ұлттық кірісті ұлғайтуға ғана емес, ең алдымен адамдардың мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған процесс екендігі баса айтылған.

Әлемнің дамыған елдерінің элиталық клубына кіру белгісі - индустриялықтан постиндустриалдыға көшу, көміртектен жасыл экономикаға көшу, ғылымның, білімнің және ғылымды қажетсінудің дамуына негізделген серпіліс. Ғылыми зерттеулерді дамытудың жоғары қарқыны, ғылымды қажетсінетін өнеркәсіптің озық салаларының қажеттіліктерін қанағаттандыру, инвестициялар мен инновациялар үшін қолайлы ахуал жасау, техникалық жағынан күрделі өнім шығаратын экспортқа бағдарланған өндірістерді дамыту, білім берудің барлық түрлерінің, атап айтқанда жоғары техникалық білімнің қарқынды өсуі, осыған негізделген жүйені құру мұнда инновациялық экономиканың өсуі немесе білім экономикасының қалыптасуы негіз болып табылады.

XX ғасырдың 70-жылдарында американдық менеджментте "персонал" және "персоналды басқару" ұғымдарының орнына "адами ресурстар" және оларды басқару ұғымдары қалыптасты. Өзгерістер ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде болған өндірістегі

адамның рөлі мен орнын қайта қарастыруды көрсетеді. Жаңа категорияны қалыптастыру оны теориялық тұрғыдан түсінуді және экономикалық категориялар жүйесіндегі қазіргі экономиканың орнын анықтауды талап етеді.

Дамудың жаңа, инновациялық кезеңіне енетін қазіргі экономикада еңбек нарығындағы ресурстар үлкен маңызға ие. Адамсыз ешқандай өндіріс мүмкін емес, бұл жаңа элеуметтік-экономикалық жүйенің дамуы мен қалыптасу кезеңдерін сипаттайтын еңбекті ұйымдастырудың бір түрі. Сондықтан шығармашылық энергиясы бар адам ғана инновациялық экономиканы қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасай алады және қамтамасыз етеді. Еңбек нарығындағы адами ресурстар жаңа экономиканы дамытудың негізгі шарттары болып табылады. Демек, адами ресурстар қазіргі экономикадағы өндірістің маңызды факторы болып табылады.

Адами ресурстар - бұл материалдық және рухани тауарларды өндіруде жұмыс істеу қабілетін анықтайтын және элеуметтік өндірісті дамытудың жалпылама көрсеткіші болып табылатын адамдардың әртүрлі қасиеттерінің жиынтығы. Бұл ретте ұйымның, аймақтың, саланың, елдің адами ресурстары және оларды басқару деңгейлері бөлінеді:

Адами ресурстар = адамдар саны + адам әлеуеті

Қазіргі заманғы өндіріс талап ететін адами ресурстар тек кәсіби құзыреттіліктердің ғана емес, сонымен қатар адамның жеке қасиеттерінің жиынтығы болып табылады, бұл оның кәсіби қабілеттерін пайдалану тиімділігінің артуына әкеледі. Қазіргі жағдайда әр түрлі біліктілікті арттыру курстары, шеберлік сыныптары немесе қосымша кәсіптерді игеру түріндегі үздіксіз кәсіби даму кадр ресурстарының иелері үшін нормаға айналуға. Бұл кәсіби өсу, ең алдымен, қол жеткізілген мансаптық позицияларды сақтау үшін қажет өндірісте қолданылатын адами ресурстармен сипатталады.

Кәсіби даму сонымен қатар жұмыс тиімділігін арттыруға және ұйымның кадрлық әлеуетінің сапасын арттыруға әсер етеді. Әдетте, өндірістің жоғары білікті қатысушылары өзгеретін технологиялық және экономикалық жағдайларға оңай бейімделеді[1, б.140].

Басқару иерархиясының стратегиялық деңгейінде адами ресурстарды басқару - бұл адам ресурстарын, жұмыспен қамтуды, персоналды басқару. Ал кәсіпорын деңгейінде оны дамыту үшін материалдық игіліктер мен рухани тауарларды өндіруге қабілеттілікті анықтайтын персоналдың жеке, субъективті және жеке қасиеттерінің жиынтығы.

Адами ресурстарды стратегиялық дамыту бастаушы ұйымды құруға және ұйымдастырушылық, командалық және жеке тиімділік деңгейін арттыру мақсатында кәсіби дағдыларды қалыптастыру, дамыту және жетілдіру үшін қажетті жағдайлар жасауға бағытталған.

Адами ресурстарды стратегиялық дамыту барлық жеке қызметкерлер мен топ мүшелерін ұйымның ағымдағы және әлеуетті міндеттерін орындау үшін қажетті білімі, дағдылары, құзыреттері мен тапсырмалары болатындай етіп процестер мен міндеттерді енгізуді, жоюды, өзгертуді, басқаруды қамтиды.

Адамдардың болашақ мүмкіндіктері мен әлеуетін көруден туындайтын бұл даму ұйымның жалпы стратегиялық моделі аясында жүреді. Адами ресурстарды дамыту стратегиялары бизнес-идеялардан туындайды және оларды іске асыруды қолдайды. Ұйымның ағымдағы және болашақ қажеттіліктері сапалы адам ресурстарын пайдалану арқылы қанағаттандырылады.

Кез-келген мемлекет үшін адам ресурстарын басқару оның қандай жүйеде болғанына қарамастан, оның шешуші функциясы болып табылады. Қазақстан егеменді мемлекет ретінде бұл жағынан да ерекше емес. Экономикасы дамыған елдерде бұл мәселені зерттеу ерекше маңызға ие. Мысалы, АҚШ-та "Персоналды басқару" пәні шамамен 200 университетте оқытылады. Ірі компанияларда HR мамандарының 30%-ы магистр дәрежесіне ие және бұл үлес басқа компанияларда да өсуге бейім.

Жапондықтар әрқашан олардың өмір сүруі табиғи ресурстарға емес, адам ресурстарына байланысты екенін білді. Жапондықтардың өздері бір ғана байлық бар дейді - ол адамдар[2, б.95].

Ресурстарды басқару ұйымды басқаруда орталық болып табылады. Адамдарды басқару - бұл материалдық және табиғи ресурстарды басқарумен қатар кез-келген ұйымды басқарудың құрамдас бөлігі. Алайда, адамдардың қасиеттері басқа ресурстардан айтарлықтай ерекшеленеді, сондықтан арнайы басқару әдістерін қажет етеді. Басқару процесінде адам ресурстарының ерекшеліктерін ескеру қажет.

Біріншіден, өндіріс құралдарынан (машиналардан, шикізаттан) айырмашылығы, адамдарға интеллект (жоғары интеллект) беріледі, сондықтан олардың сыртқы әсерге (басқаруға) әсері механикалық емес, мағыналы. Бұл ұйым мен қызметкер арасындағы өзара әрекеттесу процесі екі жақты екенін білдіреді.

Екіншіден, ақыл-ойдың арқасында адамдар үнемі жетілуге және дамуға қабілетті. Ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі жағдайында, технологиялар және олармен бірге кәсіби дағдылар бірнеше жылға ескірген кезде, персоналдың үнемі жетілу және даму қабілеті кез-келген ұйымның тиімділігін арттырудың маңызды және ұзақ мерзімді көзі болып табылады.

Үшіншіден, адамның кәсіби өмірі қазіргі қоғамда 30-50 жыл бойы жалғасуда, сәйкесінше адам мен ұйымның қарым-қатынасы ұзақ болуы мүмкін.

Төртіншіден, материалдық және табиғи ресурстардан айырмашылығы, адамдар ұйымға саналы түрде, белгілі бір мақсаттармен келеді және ұйым оларға осы мақсаттарға жетуге көмектеседі деп күтеді[3, б.186].

Персоналды басқару кез-келген объектіні немесе процесті басқару сияқты ұйымдастырушылық функцияны білдіреді (инвестицияларды басқару, технологиялық даму).

Ғылыми-техникалық прогрестің жеделдеуімен, нарықтық қатынастардың жалғасуымен және бәсекелестіктің айтарлықтай шиеленісуімен ерекшеленетін ХХ ғасырдың соңғы жылдары адам ресурстарын басқару саласындағы мамандарға жаңа міндеттер қойып отыр. Қазіргі заманғы ұйымдардың кадрлар бөлімдері көптеген мәселелермен айналысады және ұйымның дамуында шешуші рөл атқарады. Адами ресурстар бөлімі - бұл персоналды басқаруға жауапты ұйымның функционалды бөлімі.

Адам - қоғамның негізгі құндылығы және ұйымның маңызды ресурсы. Бүгінгі таңда қызметкер қарапайым аудармашы емес, компанияның стратегиялық ресурсы, оның бәсекеге қабілеттілігінің негізі болып табылады.

Қазіргі кәсіпорындағы еңбекті ұйымдастырудағы негізгі өзгерістер қызметтің сыртқы және ішкі аспектілерін, тұтынушылардың басымдықтарын ғана емес, сонымен қатар жұмысшылардың қажеттіліктері мен еңбектерін ескеру қажеттілігінен туындайды. Компанияның өзі енді бір қызметкерді екіншісімен оңай алмастыра алмайды, өйткені бұл компанияның өмір сүруінің және нарықтағы табыстың кілті болып табылатын оның қызметкерлерінің жеке қабілеттері. Нәтиже - компанияның өз қызметкерлеріне тәуелділігінің артуы. Соңғы жылдары клиенттің компаниясына жоғары деңгейдегі топ-менеджерлер мен мамандарды тартумен байланысты бизнес - қызметтерінің жаңа секторы пайда болуы кездейсоқ емес.

Қызметкерлердің әлеуетін олар жұмыс істейтін компанияның және жеке тұлғалардың мүдделеріне тиімді пайдалану үшін еңбек саласындағы өзін-өзі жетілдіру тұрғысынан компания қызметкерлерінің тиісті жұмысын ұйымдастыру мәселелерін зерттеу қажет. Егер қызметкер алынған нәтижелер мен жұмыс үрдісінен қанағат алса, өзін-өзі жетілдіруге ұмтылса, бұл оған және ұйымға пайда әкеледі.

Басшының корпоративтік мәдениетке әсер ететін компания ішінде ортақ құндылықтарды құру қабілеті үлкен қозғаушы күш болуы мүмкін, дегенмен көптеген көшбасшылар оны әдетте бағаламайды.

Тиісті кадрлық қызмет үш құрамдас бөліктің негізінде персоналды басқарудың ұйымдастырушылық-экономикалық факторларын пайдалана отырып ұйымдастырылуы мүмкін: қызметті реттеу, компания қызметкерлерінің жұмыс нәтижелерін бағалау және олардың тиісті уәждемесі.

Сонымен, ұжымда қолайлы микроклиматты немесе жанжалсыз басқаруды қалыптастыру персоналды тиімді басқарудың басымдығы ретінде қарастырылуы керек. Бұл міндет әлеуметтік құрылым мәселелеріне әртүрлі көзқарастары бар және жұмыс этикасында қамтылған менталитеттің айырмашылығына байланысты бірдей құбылыстарды әртүрлі қабылдайтын жұмысшылардан тұратын командаларда ерекше маңызға ие. Айта кету керек, барлық қақтығыстар дұрыс кәсіби қызметті бұзады: олар жоғары нәтижелерге қол жеткізуге деген ұмтылыстан алшақтайды, қарым-қатынасты нақтылауға немесе ақыл-ой энергиясын тиімсіз жұмсауға байланысты жұмыс уақытының жоғалуына әкеледі, бұл еңбек өнімділігінің төмендеуімен жұмыстың орындылығына әсер етеді; өзін-өзі жүзеге асыру үшін жағдайлар жасалады. топ мүшелерінің іске асырылуы нашарлайды[3, б.191].

Кез-келген елдегі қоғамдық қатынастарды дамытудың жаңа кезеңі барлық өндірістік жүйелер мен деңгейлердегі қызметкерлердің белсенділігі мен жауапкершілігін арттыруды, олардың тұрақты көрінісі үшін жағдай жасауды талап етеді.

Басқаруда еңбек қызметкерлерін, сондай-ақ меншіктің барлық нысандарындағы кәсіпорындар қызметкерлерінің басқа санаттарын ынталандыру мәселелері әлемдік қоғамдастықтың белгілі бір еліндегі қоғамдық-саяси жүйеге қарамастан ең өзекті болып табылады. Өйткені нақты әзірленген ынталандыру жүйелері қызметкерлердің әлеуметтік және шығармашылық белсенділігіне ғана байланысты емес. Сонымен қатар кәсіпорындардың әр түрлі әлеуметтік-экономикалық қызметіндегі, әсіресе инновациялық процестер мен ғылыми-техникалық прогресс шараларын енгізу саласындағы түпкілікті нәтижелеріне ие.

Кешенді мотивация дегеніміз - кәсіпорынның мақсаттарына сәйкес келетін персонал үшін материалдық, ұйымдастырушылық, моральдық және көшбасшылық мотивтерді құру.

Қызметкерлерді түпкілікті нәтижелерге қол жеткізуге ынталандыру команда, компания қызметінің белгілі бір аспектілеріне мақсатты әсер ету арқылы жүзеге асырылады. Күрделі мотивациялық жүйе әлеуметтік-психологиялық климаттың мазмұны мен құрылымының қажетті бағытта өзгеруіне әкеледі (еңбек өнімділігін арттыру үшін). Ол ұжымның әлеуметтік-экономикалық дамуының объективті үрдісін (бәсекеге қабілеттілік, тұрақтылық, сенімділік деңгейін арттыру) көрсетуі тиіс.

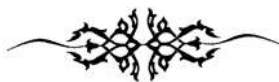
Осылайша, қазіргі ғылым мен практикада бизнес-ұйымдардың негізгі және стратегиялық ресурсы ретінде адам ресурстарын басқару саласындағы жаңа тәсілдерді, тұжырымдамалар мен идеяларды жетілдіру, жаңарту және зерттеудің тұрақты процесі байқалады. Басқарудың нақты моделін таңдауға бизнес түрі, бизнес стратегиясы мен мәдениеті, ұйымдастырушылық орта әсер етеді. Бір ұйымда сәтті жұмыс істейтін үлгі екіншісіне тиімсіз болуы мүмкін, өйткені ол ұйымды басқару жүйесіне біріктірілмеді.

Ұйымдағы адамдарды басқарудың әлемдегі қолданыстағы тәсілдерінің алуан түрлілігімен, оларды іс жүзінде жүзеге асырудың құралдары мен әдістерінің айырмашылығымен адам ресурстарын басқарудың қазіргі тұжырымдамасының негізгі принципін тұжырымдауға болады. Ең бастысы - адам ресурстарын тиімділіктің шешуші факторы және ұйымның бәсекеге қабілеттілігі, оның экономикалық пайдалылығы мен әлеуметтік құндылығының негізгі ресурсы ретінде тану.

Адами капитал мен ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілік деңгейі арасындағы байланыс олардың тікелей пропорционалды тәуелділігімен және өзара әсерімен анықталады: адами капиталдың жоғары деңгейі бәсекеге қабілеттілікке ықпал етеді, бұл өз кезегінде адам әлеуетінің одан әрі даму процесін анықтайды; керісінше, адами капиталдың төмен деңгейі бәсекеге қабілеттіліктің артуына ықпал етеді. адам факторы өсудің төмен қарқынына әкеледі, бұл болашақ бәсекеге қабілеттіліктің болашағына айтарлықтай нұқсан келтіреді.

Әдебиеттер тізімі

1. Дж.М Иванцевич, Лобанов А.А Человеческие ресурсы управления (Основы управления персоналом) М: Дело 1993 г.
2. Урузбаева Н.А. Управление качеством: учебное пособие – Алматы: Эверо, 2019– 240 стр.

УДК 338

РОЛЬ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА

Наурызбеков С.-к.э.н., доцент
Факультет «Экономика и право», кафедра «Финансы и учет»,
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

Аннотация. В статье рассматривается социально-экономическая значимость автомобильных дорог в современных условиях. Одним из важных показателей социально-экономического развития любой страны является уровень развития её дорожной инфраструктуры, что обусловлено высоким политическим, хозяйственным, стратегическим, инвестиционным, экономическим и социальным значением автомобильных дорог в жизни современного общества.

Аннотация. Бұл мақалада қазіргі жағдайдағы автомобиль жолдарының әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы қарастырылады. Кез келген елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды көрсеткіштерінің бірі жол инфрақұрылымының даму деңгейі болып табылады, яғни автомобиль жолдарының қазіргі қоғам өміріндегі саяси, экономикалық, стратегиялық, инвестициялық, экономикалық және әлеуметтік маңыздылығына байланысты.

Abstract. The article considers the socio-economic importance of highways in modern conditions. One of the most important indicators of the socio-economic development of any country is the level of development of its road infrastructure due to the high political, economic, strategic, investment, economic and social significance of highways in the life of modern society.

Ключевые слова: Автомобильные дороги, экономический потенциал, экономический эффект, общественная эффективность, издержки.

Автомобильные дороги являются неотъемлемой частью единой транспортной системы страны, обеспечивают нормальное функционирование базисных отраслей народного хозяйства: промышленности, сельского хозяйства и строительства. Как известно, хорошая дорога нужна каждому населенному пункту. Ведь это благоустроенная жизнь, современная медицинская помощь и соответствующее снабжение. Чтобы внести ясность в вопросе социально-экономического значения автомобильных дорог в целом по народному хозяйству, целесообразно совершить небольшой экскурс[1, с.37].

Политическая значимость автомобильных дорог заключается в том, что по уровню их развития и благоустройства часто оценивается экономический потенциал страны, способность ее руководства решать долговременные политические и хозяйственные задачи, степень рациональности проводимой государственной инвестиционной политики. В то же время уровень обеспеченности страны благоустроенной сетью автомобильных дорог является одним из важных индикаторов уровня жизни ее населения, так как в современных условиях удовлетворение его автотранспортных потребностей можно рассматривать как одну из самых главных социальных задач, стоящих перед государством.

Таблица 1 - Классификация эффектов от развития и благоустройства автомобильных дорог общего пользования

Группировочный признак	Виды народнохозяйственных эффектов
<p>Политический аспект</p>	<p>Рост авторитета правительства и местных органов самоуправления; Рост международного признания проводимой экономической политики; Обеспечение предпосылок для выравнивания темпов развития всех регионов страны Содействие в расширении международного сотрудничества</p>
<p>Хозяйственный аспект</p>	<p>Укрепление и развитие транспортно-экономических связей между регионами; Создание дополнительных условий для поступательного развития всех отраслей материального и нематериального производства; Стимулирование освоения и заселения новых экономически привлекательных территорий страны;</p>
<p>Стратегический аспект</p>	<p>Укрепление обороноспособности страны ; Снижение вероятности крупных народнохозяйственных потерь от перерыва в транспортном сообщении при стихийных бедствиях;</p>
<p>Инвестиционный аспект</p>	<p>Улучшение структуры капитальных вложений в экономику страны за счет повышения их отдачи; Относительное снижение уровня риска государственных инвестиций при увеличении их доли в дорожном хозяйстве;</p>
<p>Экономический аспект</p>	<p>Снижение транспортных издержек народного хозяйства; Сокращение потребности в транспортных средствах и совершенствование структуры перевозок; Стимулирование интенсивного развития всех отраслей народного хозяйства; Развитие отечественной и международной торговли; Сокращение потерь в сельскохозяйственном производстве; Освоение источников новых природных ископаемых и ресурсов; Расширение рынков сбыта продукции всех отраслей;</p>
<p>Социальный аспект</p>	<p>Сокращение потерь времени пассажиров в пути; Рост занятости населения; Улучшение условий медицинского, культурно-бытового обслуживания населения и сельского школьного образования; Сокращение числа дорожно-транспортных происшествий (ДТП) ; Повышение мобильности рабочей силы и снижение уровня урбанизации населения;</p>

Хозяйственное значение автомобильных дорог состоит в том, что они являются неотъемлемой составной частью любой хозяйственной системы и, как правило, лежат в основе ее создания. В настоящее время трудно представить себе нормальное функционирование промышленного, аграрного, строительного, торгового, а также любого другого хозяйственного комплекса без наличия разветвленной сети автомобильных дорог. Однако их влияние на хозяйственный механизм страны опосредуется не только через способность связывать различные хозяйственные единицы, увеличивая тем самым экономическую интеграцию регионов; важная хозяйственная роль дорог в современном мире и, особенно, в Казахстане состоит в том, что их создание и развитие уже само по себе является мощным стимулом возникновения и совершенствования других хозяйственных и демографических систем, которые при отсутствии дорог или их недостаточном развитии просто не могли бы существовать.

Немаловажная роль автомобильных дорог и как стратегических объектов народного хозяйства. Об этом наглядно свидетельствуют имеющие место во всем мире перерывы в движении транспортных средств в связи с авариями и диверсиями (особенно на мостах), а также снегозаносами, лавинами и затоплениями дорожных сооружений, в результате которых многие населенные пункты и даже целые регионы оказываются отрезанными от остальной территории со всеми вытекающими отсюда последствиями (угрозой прекращения снабжения, невозможностью вызова продукции, остановки предприятий потерей управляемости и т.д.).

Особенно уязвимыми в этом отношении в случаях военных конфликтов или стихийных бедствий являются такие страны, как Казахстан, обладающие достаточно большими размерами территорий, но имеющие низкую плотность автомобильных дорог: в среднем по Казахстану она в 3-4 раза меньше, чем в странах Восточной Европы.

Инвестиционная значимость автомобильных дорог заключается в том, что бюджетные ассигнования их строительства имеют одни из наиболее высоких показателей социально-экономической эффективности. По экспертным оценкам, на 1 тенге инвестиций в развитие дорожной сети приходится 6 тенге прироста валового внутреннего продукта; при этом 35-40% всех средств, направляемых в дорожное хозяйство, возвращается в бюджеты всех уровней в форме налоговых и иных платежей. К этому следует добавить и относительное снижение уровня риска государственных инвестиций при увеличении их доли в дорожном хозяйстве, так как развитие дорог общего пользования, как показывает опыт многих стран, даже в условиях экономических кризисов имеет высокую общественную эффективность.

Очень важной характеристикой автомобильных дорог являются их огромное экономическое значение как объектов транспортной инфраструктуры, в первую очередь это относится к республиканским и местным дорогам общего пользования, которые, хотя сами по себе вне производят никакой прибыли, тем не менее прямо или косвенно способствуют генерации как на транспорте, так и во всех без исключения нетранспортных отраслях народного хозяйства.

Достаточно сказать, что в настоящее время автотранспортная составляющая во внутреннем валовом продукте (ВВП) страны и, следовательно, в стоимости продукции всех предприятия составляет примерно 15%, а имеющиеся резервы ее снижения за счет благоустройства и развития сети дорог, по оценкам специалистов, достигают 25-30%. Если реализовать эти резервы всего на 10%, т.е. снизить стоимость продукции всего на 1,3% (что, по мнению многих экономистов-дорожников, является вполне реальным при условии адекватных государственной поддержки дорожного хозяйства), то ежегодный эффект (прибыль), полученный народным хозяйством страны только от экономии на автотранспортных издержках будет огромным[2,с.55].

Вместе с тем снижение автотранспортных издержек народного хозяйства далеко не исчерпывает экономическую значимость автомобильных дорог. Другим немаловажным ее аспектом являются существенное повышение эффективности любых предприятий и хозяйств от улучшения дорожных условий, которое, как показал анализ выполненных работ, может

иметь проявление в самых различных формах (возникновение новых производств и рынков, повышение производительности труда, ликвидация потерь от бездоржья, повышение рентабельности производства, закрепление рабочих кадров, снижение производственных запасов сырья и материалов и т.п.). По экспертным оценкам, указанные эффекты могут составлять не менее 4-5% от ВВП, т.е. почти в 4 раза превышать прямые транспортные эффекты от развития и качественного совершенствования дорожной сети.

Экономическая значимость автомобильных дорог для народного хозяйства проявляется еще и в том, что они являются весьма ресурсоемкими (капиталоемкими, материалоемкими и трудоемкими) объектами. Даже в настоящее время, несмотря на весьма скромные масштабы инвестиций в расширенное воспроизводства дорог, их строительство обуславливает мощные финансовые потоки.

Дорожное хозяйство является одним из наиболее крупных потребителей строительных материалов (их удельной вес в стоимости дорожной продукции достигает 50% и больше), а также мощных дорожных машин, что, в свою очередь, определяет необходимость развития для удовлетворения его спроса крупной промышленности строительных материалов и дорожной техники.

Чрезвычайно высокой являются социальная значимость автомобильных дорог и в первую очередь она проявляется в снижении потерь времени пассажиров. Цена потерянного времени для общества, для каждого его члена, безусловно, различна. Она определяется тем, что можно было бы сделать в течение потерянного времени и что не было сделано.

Общеизвестным является значение автомобильных дорог в повышении уровня медицинского и культурно-бытового обслуживания населения, совершенствовании системы сельского школьного образования, сокращение миграции сельского населения. Улучшение дорожных условий является необходимой предпосылкой для существенного снижения количества ДТП.

Высокую роль играет дорожное хозяйство и в обеспечении занятости населения: в нем работает около 100 тыс.чел., при этом около 70 тыс.чел.-на выполнении работ по строительству, реконструкции, ремонту и содержанию автомобильных дорог и более 30 тыс.чел.-в производстве строительных материалов и дорожной техники[3,с.178].

Вместе с тем, несмотря на очевидные макро- и микроэкономические преимущества, получаемые народным хозяйством от развития и благоустройства автомобильных дорог, их простое и расширенное воспроизводства до настоящего времени не стало де-факто одним из важнейших государственных экономических приоритетов. Более того, в последние годы особенно обострились противоречия между декларируемой в принятой транспортной стратегии развития народного хозяйства всемирной государственной поддержкой развития национальной сети автомобильных дорог и фактическими действиями законодательных и исполнительных органов страны.

Многими политиками и крупными чиновниками дорожное хозяйство страны воспринимается как некая затратная инфраструктура, на развитии и благоустройстве которой можно хорошо сэкономить. В настоящее время, в целях якобы целесообразной экономии на дорожных расходах, наметились тенденции к сокращению, без каких-либо экономических обоснований, ширины проезжей части дорог (по отношению к расчетной) и укрепленной части обочин, к переходу от высшего уровня содержания дорог к среднему или допустимому. Все вышеуказанное приводит к существенному ухудшению пропускной способности существующей дорожной сети, транспортно-эксплуатационное состояние которой и без того является очень низким.

Очевидно, что серьезность сложившейся ситуации дорожном хозяйстве не только может, но и должна быть донесена до высших эшелонов власти. И следует отметить, что это постоянно делается высшими органами управления дорожным хозяйством Казахстана на стадиях подготовки и утверждения в правительственных органах краткосрочных, среднесрочных и долгосрочных программ развития дорожного хозяйства страны. Эти программы вошли составной частью в Основные направления социально-экономической

политики Правительства Республики Казахстан на долгосрочную перспективу. Приведенные в этих документах задачи государства в области развития дорожной сети по срокам и, следовательно, степени актуальности реализации условно можно разбить на три группы (см.табл.): текущие (3-5 лет), среднесрочные (6-10 лет) и долгосрочные (11-20 лет) [4,с.5].

Таблица 2-Задачи государства в области развития и благоустройства сети автомобильных дорог страны

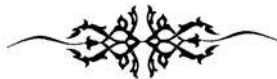
Текущие задачи	Среднесрочные задачи	Долгосрочные задачи
<p>-Обеспечение стабильного финансирования дорожного хозяйства страны, гарантирующего сохранение существующей сети автомобильных дорог;</p> <p>-Приоритетное выделение ресурсов на реализацию проектов, обеспечивающих стабильное функционирование основных межрегиональных и международных транспортных коридоров;</p> <p>-Улучшение условий движения автомобилей в крупных городах на основе совершенствования городской дорожной сети, строительства развязок, объездов и других дорожных сооружений;</p> <p>-Модернизация автомобильных дорог с целью увеличения допустимых осевых нагрузок на направлениях основного роста объемов грузовых перевозок.</p>	<p>-Обеспечение государственной поддержки строительства платных автомобильных дорог и использование других альтернативных негосударственных источников финансирования;</p> <p>-Развитие автодорожной структуры темпами, адекватными росту интенсивности движения и нагрузок на автомобильные дороги;</p> <p>-Завершение строительства внеклассных мостовых переходов;</p> <p>-Создание системы авто-мобильных магистралей и подъездов к крупнейшим транспортным узлам;</p> <p>-Интеграция национальной системы автомобильных дорог в европейскую и азиатскую транспортные системы с обеспечением адекватного места Казахстана в международных транзитных перевозках.</p>	<p>-Обеспечение необходимого уровня финансирования республиканской и местной дорожных сетей в соответствии с мировыми стандартами за счет использования бюджетных и внебюджетных источников финансирования;</p> <p>-Обеспечение соответствия протяженности и пропускной способности республиканской и местных сетей дорог требованиям территориальной связанности и обороноспособности страны, фактическому и прогнозируемому уровню развития автомобильного транспорта;</p> <p>-Повышение капитальности вновь строящихся дорожных сооружений с целью обеспечения их высокой эксплуатационной надежности и долговечности.</p>

Следует особо обратить внимание на то, что решение указанных задач любого периода неразрывно связано с совершенствованием системы финансирования дорожного хозяйства, так как в противном случае ни одна из них не сможет выполнена в полном объеме. Именно поэтому конкретным задачам по развитию дорожной сети в каждой группе предшествуют мероприятия по соответствующему улучшению финансирования дорожного хозяйства.

Таким образом, при сохранении благоприятной экономической обстановки имеются все основания для улучшения дорожной сети в Казахстане. Мы полагаем, что ближайшие 5-6 лет наша страна в полной мере получит хорошие дороги – этот важный для своей повседневной жизни элемент.

Список литературы:

1. Наурызбеков С.К. Финансирование автомобильных дорог в Республике Казахстан: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. - Тараз, 2015 - 161 с.
2. Наурызбеков С.К. Экономика дорожного хозяйства в современных условиях: Учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений. - Тараз, 2008 - 78 с.
3. Якобсон Л.И. Экономика общественного сектора: основы теории государственных финансов - М.: Аспект-Пресс, 1996, с. 319
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года №1055. «О Государственной программе инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2020-2025 годы»

УДК 336.6

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ КАЗАХСТАНА

Наурызбеков С.-к.э.н., доцент
Факультет «Экономика и право», кафедра «Финансы и учет»,
Таразский региональный университет им.М.Х.Дулати

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстанның автомобиль жолдарын қаржыландырудың баламалы әдістері қарастырылады. Ақылы жолдар арқылы жол саласына инвестициялар тарту тетігіне, стандартталған және сертифицирталған сервистік пункттерге, контейнерлік тасымалдау терминалдарын және жол бойындағы қызмет көрсету кәсіпорындарын жайластыра отырып оларды пайдалануға ерекше назар аударылды.

Аннотация. В статье рассматриваются альтернативные методы финансирования автомобильных дорог Казахстана. Особое внимание уделено к платным дорогам как механизму привлечения инвестиций в дорожную отрасль, использованием придорожной полосы отвода для обустройства стандартизированных и сертифицированных сервисных пунктов, перевалочным терминалам контейнерных перевозок и предприятиям придорожного обслуживания.

Annotation. The article discusses alternative methods of financing highways in Kazakhstan. Special attention is paid to toll roads as a mechanism for attracting investments in the road industry, the use of a roadside right-of-way for the arrangement of standardized and certified service points, container transshipment terminals and roadside service enterprises.

Ключевые слова: Автомобильная дорога, платные дороги, придорожная полоса сервисный пункт, предприятия придорожного обслуживания.

В связи с приобретением Казахстаном независимости и последующим построением индустриально-инновационной экономики перед государством встала задача осуществления глобальной цели – построение процветающего и политически стабильного Казахстана. При этом, как отметил в своем Послании народу Казахстана Президент Республики Казахстан, новая экономическая политика «Нұрлы Жол» носит контрциклический характер, и призвана обеспечить стабильное развитие государства и общества в предстоящий непростой период. Эта политика обеспечит, прежде всего, сохранение социальных достижений Казахстана, что позволит в полном объеме выполнить социальные обязательства государства перед народом Казахстана.

Первостепенной задачей для Казахстана президент называет строительство дорог, что соответствует концепции формирования транспортного хаба в стране. Развитая транспортная сеть должна создать более 200 тыс. рабочих мест, но это далеко не единственный

положительный фактор мультипликативного эффекта. Поскольку дорожное строительство предполагает вовлечение множества сфер промышленности, в программу попутно будут вовлечены практически все предприятия, занятые в строительстве, малый и средний бизнес. Эффект, который дорожное строительство окажет на экономику, можно сравнить с выходом США из «Великой депрессии» в 30-х годах прошлого века, когда в США стартовало глобальное строительство объектов инфраструктуры, что позволило стране выйти из кризиса[1, с.7].

Вместе с тем, экономическое развитие республики сегодня, безусловно, определяет индустриально-инновационная стратегия, успешная реализация которой должна способствовать проведению качественных изменений в структуре экономики и выходу Казахстана на новый уровень социального развития и устройства общества. Согласно индустриально - инновационной политике, 2015-2020 годы были периодом активной реализации программ во всех отраслях экономики Казахстана, а 2020-2025 годы - будут самыми продуктивными в части реализации стратегии[2, с.10].

На данном этапе экономического развития страны транспорт, наряду с развитием бизнеса в этой сфере, должен повысить свою функцию обслуживания экономической стратегии и реализации государственных программ. Дорожное хозяйство, включающее в данном контексте автомобильные дороги, рассматривается как один из важных элементов транспортной системы государства, а также оказывает огромное влияние на социально-экономическое развитие страны. Состояние, уровень и развитие автомобильных дорог страны непосредственно влияют на основные макроэкономические показатели национальной экономики: валовой национальный продукт, валовой внутренний продукт, уровень цен, доходы бюджета, уровень занятости населения и другие.

Специфические условия Республики Казахстан заключаются в слабой развитости и отдаленности железной дороги от значительной части центров административных районов, поселков, фермерских и крестьянских хозяйств, заготовительных пунктов и промышленных предприятий. Это приводит к тому, что основная тяжесть грузовых и пассажирских перевозок ложится на автомобильный транспорт, для которого необходима развитая сеть автомобильных дорог.

Недооценка роли дорожного хозяйства в экономике страны и отставание развития дорожной сети явились одной из причин возникших экономических трудностей. Вместе с тем, это не позволило ощутить все масштабы упущенной выгоды и экономического ущерба, наносимого плохим состоянием автомобильных дорог, которые выражались в миллионах тонн перерасходованного топлива, десятках тысяч погибших и раненных на автодорогах, потерей тысяч тонн грузов, необходимостью дополнительного приобретения десятков тысяч новых транспортных средств.

Кроме того, состояние дорожного хозяйства и уровень развития дорог в Казахстане стали традиционной национальной проблемой, требующей в настоящее время неотложного решения. Очевидно, что без надежно работающей, экономичной, безопасной и экологически чистой сети автомобильных дорог, ориентированной на интересы пользователей и экономики страны будут невозможны процессы радикальной перестройки экономической и социальной сферы, дальнейшего развития рыночных отношений в промышленности и в сельском хозяйстве[3, с.27].

Это требует реализации программы создания качественно новой дорожной сети Республики Казахстан за счет строительства новых дорог, реконструкции и повышения транспортно-эксплуатационного состояния существующих автомобильных дорог. Главным условием развития сети автомобильных дорог становится устойчивое их финансирование во все возрастающих размерах.

Именно поэтому развитие дорожного хозяйства в современных условиях приобретает особую актуальность для Казахстана.

Чтобы внести ясность в вопрос экономического значения автомобильных дорог в целом по народному хозяйству, целесообразно совершить небольшой экскурс в историю.

История государств мира от древности до наших дней позволяет проследить, как изменяются приоритеты в отношении развития сухопутных путей сообщения. В те времена, когда торговля была незначительной и объемы перевозок небольшими, дороги были необходимы для обеспечения целостности территории государства. С развитием производства и торговли потребность в дорогах становится экономической необходимостью. И только в период массовой автомобилизации с возрастанием подвижности населения социальные требования в развитии сети автомобильных дорог становятся преобладающими.

Ряд исторических примеров убедительно подтверждает реальность такого подхода к стратегии развития вначале гужевых (пеших), а позднее автомобильных дорог различного назначения.

Великий Шелковый путь, являющийся уникальным историческим памятником человеческой цивилизации, на протяжении многих веков играл первостепенную роль в развитии экономики и культуры стран и народов, входящих в зону его мощного притяжения. Единая трансконтинентальная трасса, начиная со II в. до н. э., стала, по сути, своеобразным перекидным мостом между Европой и Азией, соединив Запад с Востоком.

В динамике развития и активного функционирования главных казахстанских участков Шелкового пути с VI в. выделяются два основных направления: сырдарьинское и тяньшанское. Первое из них начиналось в Китае и шло через Восточный Туркестан (Кашкар), Семиречье и далее - по берегам Сырдарьи в Приаралье. Оттуда или через Хорезм на Мангышлак, в низовья Урала, а потом к берегам Волги и Дона, на Кавказ, или через Причерноморье вело на Ближний Восток и в Византию.

В разные исторические периоды интенсивность использования названных направлений пути то уменьшалась, то увеличивалась. Поочередно функционировало то сырдарьинское, то тяньшанское направления. Так, в эпоху средневековья, особенно в периоды существования Западнотюркского, Тюркешского каганатов, более оживленным было сырдарьинское. Во времена развитого средневековья, когда Семиречье и Южный Казахстан были втянуты в орбиту культурных и торговых связей с Арабским Халифатом, Саманидским государством, а затем вошли в состав Караханидской империи, торговые караваны предпочитали тяньшанское направление.

В начале Шелковый путь служил для экспорта шелка в страны Запада. В свою очередь, из Рима, Византии, Ирана, Индии, а позднее и Арабского халифата, Европы и Руси по нему шли товары, производимые в этих странах. Список диковинных, экзотических товаров был исчерпаем. Эта – мирра и ладан, жасминовая вода и амбра, кардомон и мускатный орех, женьшень и желчь питона, ковры и полотна, красители и минеральное сырье, алмазы и яшма, янтарь и кораллы, слоновая кость и «рыбьи бивни», слитки серебра, золота, меха монеты, лики со стрелами, мечи, копыя и многое другое. По Шелковому пути вели и везли на продажу «потокровных» коней Ферганы, арабских и миссийских скакунов, верблюдов и слонов, носорогов и львов, гепардов и газелей, ястребов и соколов, павлинов, попугаев и страусов. По Шелковому пути распространялись культурные растения - виноград и персики, пряности и сахар, овощи и зелень. Шелковый путь служил проводником духовной культуры и искусства. Музыканты и танцоры, барабанщики и акробаты из Средней Азии и Туркестана давали представления при дворе китайского императора и перед жителями китайских городов. По Шелковому пути распространялись религиозные идеи, а различные миссионеры «несли» свою веру в заморские страны. Из Индии через Среднюю Азию, Восточный Туркестан в Японию и Китай «пришел» буддизм; из Сирии и Ирана, Аравии распространилось христианство, а затем и ислам[4, с.125].

Феноменальную роль сыграли дороги Римской империи, обеспечившие ее существование на протяжении нескольких веков. Строительство римских дорог (причем некоторые из них имели, выражаясь современным языком, толщину дорожной одежды более одного метра и, естественно, твердое верхнее покрытие) производилось сразу же после захвата территорий. Капитальность дорог определялась значением захваченной территории для Римского государства. Ярко выраженная военно-политическая цель создания римских

дорог, обеспечивающих связь провинций с Римом, имела и экономическое значение, так как обеспечивала благоприятные условия для торговли и общения[5, с.125].

Уникальны, с точки зрения назначения и использования, дороги империи Инков в Южной Америке, предназначенные для пешего передвижения. Эти дороги служили в основном для связи, то есть почтовыми, поскольку все регионы страны находились на самообеспечении. Наличие прекрасных дорог в государстве Инков являлось главной материальной основой абсолютной власти верховного правителя Инков. Необходимо отметить, что обе отмеченные империи длительное время были процветающими государствами.

В настоящее время развитие сети автомобильных дорог Казахстана отстает от потребностей транспорта и экономики страны. Реализация мер по ликвидации подобного отставания требует привлечения для целей строительства, реконструкции и содержания автомобильных дорог средств различных финансовых учреждений, корпоративных структур, а также пользователей дорог.

В зарубежных странах получили распространение различные способы привлечения средств в дорожную отрасль за счет внутренних источников. Некоторые из них приведены ниже.

Платные дороги. Выбор конкретных форм и методов привлечения финансовых средств для создания платных дорожных объектов зависит от характера и стоимости объекта, состояния и особенностей нормативно-правовой базы, финансовых возможностей инвесторов. Как правило, созданием платных автомобильных дорог занимаются акционерные общества, выполняющие проектирование, строительство и эксплуатацию дорог, мостов, тоннелей и путепроводов по соглашению с существующими органами государственного управления. Поскольку дорожное строительство характеризуется высокой капиталоемкостью и длительным инвестиционным циклом, в большинстве развитых стран основной формой реализации проектов платных дорог стали долгосрочные концессии.

Использование придорожной полосы. Наряду со строительством платных автомобильных дорог осуществленные перспективы по привлечению внебюджетных средств в дорожную отрасль связаны с использованием придорожной полосы отвода основных дорог для обустройства стандартизированных и сертифицированных сервисных пунктов, перевалочных терминалов контейнерных перевозок и других видов платных услуг. Не отрицая зависимости поступлений от пользователей платных участков автомобильных дорог, мостов и других сооружений, следует отметить достаточно ограниченное их количество и в большинстве своем сравнительно короткие отрезки времени их работы в коммерческом режиме, что не позволяет быстро наращивать финансовые ресурсы из этого источника даже при сравнительно высокой средней величине тарифа. Поэтому более активное и широкое привлечение частных инвестиций в дорожный сектор зависит от перспектив коммерческого использования придорожной полосы.

Перевалочные терминалы контейнерных перевозок. В Казахстане, как и во всем мире, ускоренными темпами развивается контейнеризация перевозок, которая позволяет обеспечивать своевременную перевозку грузов, их сохранность и быстрейшую доставку с наименьшими трудовыми и материальными затратами. Контейнеризация перевозок создает предпосылки для широкого развития терминальной системы междугородних автомобильных перевозок. По этой системе загруженные для отправки контейнеры доставляются на специализированные контейнерные площадки автомобилями средней грузоподъемности, комплектуются по направлениям перевозки в укрупненные партии, для перевозки которых используются наиболее эффективные большегрузные транспортные средства. По экспертным оценкам, применение терминальной системы перевозок позволяет снизить себестоимость последних на 20-30%. В связи с развитием терминальной системы представляется целесообразной проработка вопроса использования придорожной полосы для обустройства терминальных площадок, с последующей сдачей их в аренду или же эксплуатацией на коммерческой основе. Комплексное обустройство контейнерных

терминалов является капиталоемким проектом, поэтому на начальном этапе государственные организации, опираясь на существующие дорожные службы и их подрядчиков, могли бы взять на себя строительство площадок с твердым покрытием, поведение к ним подъездных путей и коммуникаций. Такого рода объекты могли бы передаваться на договорной основе заинтересованным организациям для дальнейшего обустройства и эксплуатации, а получаемые доходы являлись бы дополнительным источником финансирования дорожного строительства. Наиболее перспективными местами строительства такого рода площадок являются подъезды к крупным городам на международных трассах, а также места их пересечения с другими трассами общегосударственного и международного значения.

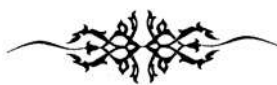
Предприятия придорожного обслуживания(АЗС, организации общепита, гостиницы, моечные пункты). При расположении их в полосе отвода сборы с таких предприятий за право их размещения и деятельности на территории автомагистрали могут быть фиксированными или переменными в зависимости от объема продаж или услуг. Как показывает зарубежный опыт, затраты проезжающих по дороге на различные нужды, не связанные непосредственно с проездом (различные закупки, питание, ночлег), соизмеримы с транспортными издержками, в связи с чем чистый доход от затрат на развитие дороги может увеличиться на 30-40% и более. Большие перспективы в качестве источника дохода заложены также в оплате за размещение рекламы на территории дороги и предоставление прав использования территории дороги для прокладки параллельных линий связи или других коммуникаций, а также объектов их инженерного обустройства, если это окажется допустимым по техническим возможностям.

Динамичное развитие инфраструктуры автомагистралей и придорожного сервиса в полосе отвода, в первую очередь, связывается с развитием малого бизнеса в виде различных бензоколонок, небольших кемпингов, моек, кафе и мотелей вдоль дороги. В настоящее время малый бизнес в Казахстане наиболее мобилен, он быстро привлечет капитал в эту сеть, в связи с чем значительно расширится налогооблагаемая база и возрастут поступления в бюджет.

Поэтому успешное развитие автомобильных дорог во многом зависит от его финансовой базы: стабильных и растущих ассигнований на строительство, ремонт и содержание, а также альтернативных источников финансирования.

Литература:

- 1.Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года №1055. «О Государственной программе инфраструктурного развития «Нұрлы жол» на 2020-2025 годы»
- 2.Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года №1050. «О Государственной программе индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2020-2025 годы»
- 3.Наурызбеков С.К. Экономика дорожного хозяйства в современных условиях: учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений.-Тараз,2008
- 4.Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути - Алматы: Гылым, 1998, с. 216
- 5.Не знаю насчет дураков, но беда с дорогами миновала Рим <http://www.ice-nut.ru>
- 6.Наурызбеков С.К.Финансирование автомобильных дорог в Республике Казахстан: Учебное пособие для студ.высш.учеб.заведений.-Тараз,2015-161с.

ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Баяндин М.А. – э.ғ.д., доцент

Экономика факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Баяндина Г.Д. – PhD, қауымдастырылған профессор

Экономика факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Бекмурзаева А.Б. – экономика ғылымдарының магистрі, докторант «Бизнес және басқару» кафедрасы, Инновациялық Еуразия университеті

Абдуманова М.М. – Жамбыл облыстық филиалының директоры «Қазақстан Республикасы Халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің Еңбекті қорғау жөніндегі республикалық ғылыми-зерттеу институты» ШЖҚ РМК

Андатпа. Мақалада еңбек қызметі процесінде тәуекелдермен және бұзушылықтармен күресу әдістері қарастырылған, оның ішінде қаржылық қорғау әдісі – өндірістегі бар тәуекелдерден сақтандыру егжей-тегжейлі зерттелген. Материалды дайындау кезінде авторлар әлеуметтік сақтандырудың ұйымдық-құқықтық нысандарының алуан түрлілігін анықтады, қолда бар нысандардың рейтингін жүргізді және тиісті түсініктемелер берді. Өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандырудың шетелдік тәжірибесі талданды, еңбекті қорғау саласындағы озық стандарттарды пайдалануды әзірлеу мақсатында назар аударуға және егжей-тегжейлі зерттеуге лайық деп анықталды.

Аннотация. В статье рассмотрены методы борьбы с рисками и нарушениями в процессе трудовой деятельности, в том числе подробно изучен метод финансовой защиты – страхование от имеющихся рисков на производстве. При подготовке материала, авторами установлено разнообразие организационно-правовых форм социального страхования, проведено ранжирование имеющихся форм и представлены соответствующие комментарии. Проанализированный зарубежный опыт страхования от несчастных случаев на производстве определен как заслуживающий внимания и подробного изучения, с целью разработки использования передовых стандартов в области охраны труда.

Abstract. The article discusses methods of combating risks and violations in the course of work, including a detailed study of the method of financial protection – insurance against existing risks at work. When preparing the material, the authors established a variety of organizational and legal forms of social insurance, conducted a ranking of the available forms and provided relevant comments. The foreign experience of industrial accident insurance is analyzed and identified as worthy of attention and detailed study, in order to develop the use of advanced standards in the field of occupational safety.

Түйінді сөздер: сақтандыру, жазатайым оқиға, еңбекті қорғау, тәуекелдер, қаржылық қорғау

Ключевые слова: страхование, несчастный случай, охрана труда, риски, финансовая защита

Keywords: insurance, accident, labor protection, risks, financial protection

Кіріспе. Меншік нысанына қарамастан және барлық басқа сипаттамаларға қарамастан, қызметкердің барлық салалардағы еңбек қызметі әр түрлі қауіп-қатерлерге үнемі қауіп төндіреді: аурулар, жазатайым оқиғалар, өлім және т.б., олар әртүрлі материалдық шығындармен байланысты болуы мүмкін.

Еңбек қызметі процесінде тәуекелдер мен қауіптерге қарсы күрес олардың алдын алу немесе азайту арқылы жүзеге асырылады (жеке және ұжымдық қорғаныс құралдарын

пайдалану, емдік-профилактикалық тамақтануды тұтыну, медициналық тексерулер және т.б.).

Жоғарыда аталған күрес құралдарымен қатар адамзат қаржылық қорғау түрінде тағы бір құралды – өндірістегі тәуекелдерден сақтандыруды әзірледі.

Зерттеу әдістері. Осы мақаланы дайындау кезінде авторлар ғылыми абстракция және салыстырмалы талдау әдістерін қолданды.

Сақтандыру бойынша әдеби дереккөздерде әртүрлі анықтамалар берілген, кейбіреулерінде бұл сақтандырудың даму заңдылықтары туралы, сақтандыру тәжірибесінде болып жатқан нақты процестер туралы білім жүйесі, ал басқаларында – бұл ақша қаражаттарының мақсатты қорларын қалыптастыруға және пайдалануға байланысты қатынастар. Алайда, сақтандыру ғылымы сақтандырудың экономикалық (ақшалай) негіздерін ғана емес, сонымен қатар басқа компоненттерді зерттеуді қамтитын кешенді тұжырымдаманы ұсынады.

Негізгі бөлігі. Сақтандыру процедурасының физикалық мәні мынада: қызметкердің ықтимал тәуекелден туындауы мүмкін залал еңбек қызметіне байланысты қандай да бір оқиға орын алған жағдайда келісімшарттық шарттардағы Тараптар (қызметкер, жұмыс беруші, мемлекет, сақтандыру компаниясы) арасында бөлінеді [1].

Еңбекке қабілетті халық үшін өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандырудың маңызы өте маңызды. Біріншіден, сақтандыру денсаулық пен материалдық жағдайды қалпына келтіруге мүмкіндік алатын қызметкерге ғана пайда әкелетін сияқты, ал сақтандыру нарығының басқа ойыншылары (мемлекет, сақтандыру ұйымы, жұмыс беруші) үшін ешқандай артықшылықтар байқалмайды. Алайда, сақтандырудың пайдасы басқалар үшін де айтарлықтай байқалады.

Жұмыс берушінің пайдасына келетін болсақ, өндірістегі жазатайым оқиғалар мен кәсіптік ауруларға байланысты тәуекелдерді біріктіре отырып, бұл сақтандыру жүйесі жекелеген кәсіпорындарды мұндай жүйенің болмауы жағдайында кездесетін тәуекелдерді азайтуға ықпал етеді және ынталандырады деп айтуға болады.

Өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру теориясының дамуын зерттеу келесі негізгі тұжырымдарды анықтады: принциптер, функциялар, бүкіл сақтандыру жүйесінің бағыты.

Сақтандырудың негізгі принциптері:

– психологиялық факторды есепке алу принципі-адамдар үлкен экономикалық шығындарға әкелуі мүмкін белгісіз жағдайларға тап болмау үшін төлем ретінде табыстың белгілі бір бөлігін жоғалтуға келісетінін білдіреді;

– экономикалық тәуекелді біріктіру қағидаты-сақтандыруға қатысушылардың әрқайсысы осы жеке тәуекелдер біріктірілетін деңгейде сақтандырушыға жеке тәуекелді атқару бойынша өз жауапкершілігін беретінін білдіреді;

– ынтымақтастық қағидаты-сақтандырудың барлық қатысушылары сақтандыру компаниясының сақтандыру қорлары қалыптастырылатын сақтандыру сыйлықақыларын төлейтінін білдіреді;

- бұл қаржылық эквиваленттілік принципі-белгілі бір кезеңде сақтандырудың барлық қатысушыларынан жиналған барлық ақша қаражаттары сол кезеңдегі сақтандыру төлемдері түрінде өтелуі керек дегенді білдіреді.

Сақтандыру функциялары [2, б. 41-42]:

– сақтандыру компаниялары жауапкершілікке тартатын тәуекелдер үшін төлем ретінде арнайы ақшалай сақтандыру қорын қалыптастыру;

– азаматтарды залалды өтеу және жеке материалдық қамтамасыз ету;

– сақтандыру жағдайының алдын алу және залалды азайту шаралардың кең спектрін, соның ішінде жазатайым оқиғалардың, дүлей зілзалалардың жағымсыз салдарын болдырмау немесе азайту жөніндегі іс-шараларды қаржыландыруды көздейді. Сақтандырушының

сақтандыру жағдайының алдын алу және залалды азайту жөніндегі шаралары превенция деп аталады.

Кәсіптік тәуекелдерді сақтандыру жүйесі үш бағытта іске асырылады:

– жұмыс берушілерді өндірістегі жарақаттар мен кәсіптік ауруларды азайту мақсатында еңбек жағдайлары мен гигиенасының алдын алу мен жақсартуды ұйымдастыруға ынталандыру;

– іс-шара адамдардың жұмысқа тез оралуы, өз бетінше табыс табу және әлеуметтену мүмкіндігі үшін оңалту компонентіне бағытталған;

– еңбекке жарамсыздық немесе ауыр кәсіптік ауру салдарынан қызметкер еңбек ету қабілетінен айырылған жағдайда өтемақы төлеуді көздейді.

Жекелеген жалпы әлемдік үрдістер кәсіптік жарақаттануды сақтандыру жүйелерін реформалаудың өзектілігін одан әрі арттырады. Мұндай тенденцияларға мыналар жатады:

– жаңа технологиялардың пайда болуы мен дамуы, тәуекелдің алдын алу, кәсіби медицина мен оңалтуды дамыту саласындағы жаңа мүмкіндіктер себебінен кәсіптік тәуекелдердің мәнін өзгерту;

– жаһандық бәсекелестіктен туындаған экономикадағы өзгерістер, Жұмыспен қамту құрылымындағы өзгерістер (жұмыс күшін бұрынғы өнеркәсіптік өндірістен қызмет көрсету саласына қайта бөлу);

– жұмыспен қамтудың стандартты емес нысандарының пайда болуымен (толық емес жұмыс күні, уақытша жұмыс, келісімшарттық жұмыс), жеке кәсіпкерліктің өсуімен, дене еңбегіне деген қажеттіліктің төмендеуіне әкелетін жаңа технологиялардың дамуымен көрінетін жұмыс орындарын ұйымдастырудағы өзгерістер;

– бұл халықтың білім деңгейінің жоғарылауы нәтижесінде пайда болған жұмыс күшінің сапалық сипаттамаларының өзгеруі: жұмысшылар арасында әйелдер санының артуы, өмір сүру ұзақтығының өсуіне және туудың төмендеуіне байланысты жұмыс күшінің қартаюы.

Экономикалық дамыған елдердің өндірісіндегі жазатайым оқиғалардан сақтандыруды дамыту практикасына сүйене отырып, Қазақстан Республикасының озық моделінің тиімді жұмыс істеуі үшін ол әлеуметтік әріптестікке, мемлекеттің, қызметкердің, жұмыс берушінің алқалы жауапкершілігі қағидатына негізделуге тиіс. Осылайша, кәсіптік тәуекелдерді әлеуметтік бағдарланған сақтандыру жұмыс берушілердің жауапкершілігі қағидатына негізделген зиянды өтеудің қолданыстағы схемасының кемшіліктерін жоюға бағытталған болады.

Өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру сегментінің пайда болуының тарихи тәжірибесі, оның қалыптасуы мен Қор институттары жүйесіне айналуы шартты түрде төрт негізгі кезеңге бөлуге болады [3].

Өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан сақтандырудың эволюциялық қалыптасуының бірінші кезеңі Германия алғаш рет жұмыс берушінің еңбек қызметі процесінде қызметкерге келтірілген зиянды өтеу жөніндегі азаматтық-құқықтық міндеттемелерін енгізген XIX ғасырдың аяғын қамтиды. Әрі қарай, бұл әлеуметтік сақтандыру форматы Норвегия және Финляндия сияқты елдердің жұмысшыларын әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне біртіндеп енгізілді. Екі жүз жылдан кейін, бүгінгі таңда сақтандыру нарықтарының жаһандануы мен конвергенциясы жағдайында өндірістегі жазатайым оқиғалардан әлеуметтік сақтандыру жүйесі әлемнің 165 елінде жобаланған және табысты жұмыс істейді деп айтуға болады.

Сақтандыру саласын ең маңызды эволюциялық жаңғыртуды Халықаралық еңбек ұйымы кәсіби тәуекелдерден әлеуметтік сақтандыру институтын қалыптастыруда, дамытуда және одан әрі жетілдіруде іргелі рөл атқарған екінші кезеңмен (XX ғасырдың 1-жартысы) байланыстыруға болады. Бұл прогресс көптеген елдердің, әрине, ең алдымен еуропалықтардың заңнамасында көрініс тапты, яғни 1919 жылдан бастап кәсіби тәуекелдерді сақтандыру жүйесі енгізіліп, өз ұстанымдарын тұрақты сақтай бастады.

Қарастырылып отырған үшінші кезеңнің талдауы сақтандыру нарығының негізгі ойыншылары сақтандыру төлемдерінің қаржылық құрылымын едәуір жетілдіргенін көрсетеді. Дәл осы үшінші кезеңде сақтанушылардың назары жәбірленушіге сақтандыру төлемдерінің осындай жоспарының инновацияларына көбірек аударылды, бұл-еңбекке қабілеттілігінен айырылған немесе жәбірленуші қайтыс болған жағдайда оның асырауындағы адамдардың емделуіне, өтемақы төлемдеріне, оңалтуға және қаржылық жағдайын сақтауға арналған шығыстарды жабу.

Экономикалық өсу қарқынының кванттық секірісі жалпы сақтандырудың төртінші кезеңінің (XXI ғасыр) даму динамикасын қайта анықтады. "IV кезеңнің" қазіргі заманғы саясатының қағидаттары мынадай құрамдас бөліктерді қамтиды: мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық процестердегі рөлін күшейту; еңбек жағдайлары мен өндіріс ерекшелігіне байланысты өндірістегі жазатайым оқиғалардың алдын алуға әлемдік жұртшылықты шоғырландыру; сақтандырылған жұмыскерлерді оңалтуды қамтамасыз ету және өндірістегі жазатайым оқиға немесе кәсіптік ауру басталғаннан кейін сақтандыру өтемін төлеу; ғылыми-техникалық реформаларға сәйкес сақтандыруды реттеу.

Ғасырлар бойы қалыптасқан тәжірибе қазіргі нарықтық экономика жағдайында да өндірістегі жазатайым оқиғалардан және кәсіптік аурулардан міндетті әлеуметтік сақтандыру (бұдан әрі – НС ОЖС) халықтың экономикалық белсенді бөлігін кәсіптік тәуекелдерден әлеуметтік қорғаудың негізгі нысаны болып табылатынын дәлелдейді.

Көптеген елдерде міндетті сақтандырудың бұл түрін мемлекетпен бірге жеке компаниялар қамтамасыз етеді немесе мемлекеттік және жеке сақтандырушылардың күш-жігерінің үйлесімі қарастырылған. Мысалы, Ұлыбританияда Салықтық түсімдер есебінен қаржыландырылатын сақтандырудың барлық түрлерін біріктіретін ұлттық сақтандыру және өз қызметін жұмыс берушілердің жарналары есебінен қамтамасыз ететін жеке сақтандыру компаниялары жүзеге асыратын сақтандыру бар [4].

Қарастырылған елдер сақтандыру тарифтерін саралау дәрежесі бойынша ерекшеленеді: біртұтас (Австрия және Швеция), ең төменгі саралауға (Финляндия), орта (Германия, Швейцария), жоғары саралауға (Бельгия, Канада, Франция) дейін.

Халықаралық тәжірибені зерделеу негізінде 20 елдің мысалында неғұрлым дамыған Еуропа және Азия елдерінде сақтандыру бағдарламалары профилактикалық сипатқа ие, өндірістегі жазатайым оқиғалардан зардап шеккендерді оңалтуға және еңбекке қабілеттілігін қалпына келтіруге бағытталғаны анықталды. Сонымен, Норвегияда өндірістегі жазатайым оқиғалардан және аурулардан сақтандыру бағдарламалары бар; өндірістік жарақаттанудан және өндірістік жарақаттануға баламалы кәсіптік аурулардан. Францияда "әлеуметтік сақтандыру" бағдарламасы, жалпы әлеуметтік сақтандыру бағдарламасы, тәуелсіз кәсіп қызметкерлерін сақтандыру бағдарламасы (RSI), ауыл шаруашылығы қызметкерлерін әлеуметтік сақтандыру бағдарламасы (MSA). Италияда үйдегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру бағдарламалары; шетелде жұмыс істейтіндер үшін жазатайым оқиғалардан сақтандыру. АҚШ-та салалық сипаттағы бағдарламалар бар, соның ішінде жағалау және Порт жұмысшыларына өтемақы туралы заңда, Энергетика қызметкерлеріне кәсіптік ауруларға байланысты өтемақы бағдарламасы туралы заңда, федералды қызметкерлерге өтемақы туралы заңда (FECA), "қара өкпе" жеңілдіктері туралы заңда реттелген.

Әлемдік тәжірибеде кәсіби тәуекелдерді іске асырудың қаржылық салдарларынан қорғаудың екі негізгі жүйесі белгілі: мемлекеттік қорлардың қатысуымен әлеуметтік сақтандыру жүйесі және заң бойынша міндетті жеке іс-шаралардың әртүрлі нысандары (жұмыс берушілердің жауапкершілігін сақтандыру, өзін-өзі сақтандыру). Жеке әлеуметтік қорғау шараларына бағытталған елдерде жұмыс берушілерге өз қызметкерлерін өндірістегі жазатайым оқиғалардан сақтандыру міндеті жүктеледі. Мұндай заңдарға бағынатын жұмыс берушілер өз қорларынан өтемақы төлей алады (өзін-өзі сақтандыру) немесе оларды қорғау үшін жеке немесе өзара сақтандырушы полистерін сатып ала алады. Басқа елдерде еңбек заңнамасы жұмыс берушілерге жазатайым оқиғалардан зардап шеккен жұмысшылар мен олардың туыстарына тікелей өтемақы төлеу жауапкершілігін жүктейді. Көптеген елдерде

әлеуметтік сақтандыру жүйесінің бөлігі болып табылатын немесе жеке сала ретінде ұйымдастырылған әлеуметтік бағдарламалар бар.

Континентальды Еуропада жұмысшыларды өтемақымен қамтамасыз етудің екі негізгі негізгі жүйесі бар. Бірінші жүйе Германияда құрылды. Ол жұмыс берушілердің жарналары есебінен қаржыландырылатын өзін-өзі басқаратын сақтандыру қорларына негізделген. Қорлар өтемақы төлеуді, оңалту мен алдын алу шараларын қаржыландыруды жүзеге асырады. Екінші нысан-әлеуметтік қорғаудың кешенді жүйесі шеңберінде өндірістік жарақаттану және кәсіптік аурулар кезінде өтемақыларды қамтамасыз ететін мемлекет басқаратын жүйе. Жүйені қаржыландыру жұмыс берушілердің жарналары есебінен де жүзеге асырылады. Бүгінгі таңда Еуропаның көптеген елдерінде жоғарыда аталған тәсілдердің екеуі де қолданылатын аралас жүйе бар, оған мемлекеттік және жеке сақтандыру да қатысады [5].

Жалпы жағдайда ақшалай жәрдемақылар уақытша немесе тұрақты еңбекке жарамсыздық туындаған кезде төленеді. Оларды есептеу кезінде зардап шеккен адамның денсаулық жағдайы нашарлағанға дейін белгілі бір кезең ішінде алатын табысы есепке алынады. Сонымен қатар, көптеген жүйелерде өндірістік (ауру) өтемақылар басқа әлеуметтік сақтандыру төлемдерінен бөлінуі керек деген қағида бар, сондықтан әдетте мұндай жәрдемақылар үлкенірек болады. Көптеген елдерде өндірістік жарақаттануды (ауруды) сақтандыру жүйелері тек өтемақы төлеуді ғана емес, сонымен қатар алдын алу және оңалту шараларын ұйымдастыруды және қаржыландыруды да қамтиды.

Жоғарыда аталған барлық жағдайларда заңнамада белгіленген жүйелер мемлекеттің қорғауында болады. Осылайша, мемлекеттің өзін-өзі басқаратын жүйелерге қатысуы бұл жүйелер тек өзін-өзі басқару негізінде басқарылатын кезде пайда болатын жағымсыз құбылыстарды азайтуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда бұл көптеген елдерде заңнамалық түрде бекітілген жұмыс берушілердің сақтандыру сыйлықақыларын жинақтауға негізделген әлеуметтік сақтандыру тетігі. Әлеуметтік сақтандыру жағдайындағы кәсіптік тәуекелдерді сақтандыру жүйесінің қаржылық тұрақтылығы сақтанушылар санының өсуімен ұлғаятынын ескерсек, тіпті көптеген құрбандары бар өндірістегі ірі апаттар да мемлекеттің дәрменсіздігіне әкеп соқпайды және зардап шеккендер заңмен белгіленген өтемді толығымен ала алады.

Қорытындылар. Әлемдік тәжірибе әлеуметтік сақтандырудың ұйымдастырушылық-құқықтық нысандарының әртүрлілігін көрсетеді. Осы жүйелерді басқаруды ұйымдастыру тәсілдері арнайы министрлік аппараты жүзеге асыратын толық мемлекеттік бақылаумен анықталған бір экстремалды түрден (бұл көбінесе ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде кездеседі) екіншісіне (қорлар, өтемақылар немесе өзара сақтандыру серіктестіктері), онда басшылық толығымен осындай бірлестіктің мүшелерінен, кейде кәсіподақтардан тұрады. Барлық жағдайларда белгіленген жүйелер (яғни заңнамамен кепілдендірілген жүйелер) мемлекеттің қорғауында болады. Бұл мемлекеттің өзін-өзі басқаратын жүйелерге қатысуы жүйелерді тек мемлекет басқаратын немесе тек өзін-өзі басқаратын серіктестіктер немесе сақтандыру қорлары негізінде пайда болатын жағымсыз құбылыстарды азайтуға мүмкіндік беретіндігімен түсіндіріледі.

Осыған байланысты еңбекті қорғауға қойылатын талаптарға қатысты әртүрлі стандарттарды белгілейтін дамыған заңнамасы бар экономикалық дамыған елдердің шетелдік тәжірибесіне назар аудару қажет болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Правила формирования системы управления рисками и внутреннего контроля для страховых (перестраховочных) организаций, филиалов страховых (перестраховочных) организаций-нерезидентов Республики Казахстан, Утверждены Постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан от 27 августа 2018 года №198 – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017462> (дата обращения: 14.03.2023).
2. Князева, Е.Г. и др. Страхование: учебник / Е.Г. Князева, О.А. Бойтуш, Т.Д. Одиноква, Е.А. Разумовская, Л.И. Юзвович, Ю.Т. Ахвледиани, под общ. ред. Е.Г. Князевой – М-во

науки и высшего обр. Рос. Федерации, Урал. гос. экон. ун-т. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 241 с.

3. Черкасская Г.В. Научные подходы к периодизации и определению условий возникновения социальной защиты как социальноэкономического и социокультурного феномена // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина, 2015. – №2. – с.27-46. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauchnye-podhody-k-periodizatsii-i-opredeleniyu-usloviy-vozniknoveniya-sotsialnoy-zaschity-kak-sotsialnoekonomicheskogo-i> (дата обращения: 14.03.2023).

4. Шевченко Л.А., Туринова Т.И. Экология и охрана труда // Вестник Кузбасского государственного технического университета, 2006 – №1. – с. 91-95. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-sotsialnogo-strahovaniya-ot-neschastnyh-sluchaev-na-proizvodstve-i-professionalnyh-zabolevaniy> (дата обращения: 15.03.2023).

5. Челухина Н.Ф. Страхование профессиональных рисков в условиях глобальной экономики // Вестник РЭУ, 2012 – №9 – с.37-44. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/strahovanie-professionalnyh-riskov-v-usloviyah-globalnoy-ekonomiki> (дата обращения: 15.03.2023).

5-СЕКЦИЯ
ҚАЗАҚСТАН ДАМУЫНЫҢ ЖАҢА КЕЗЕҢІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН
ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ/ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ
МОДЕРНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НА НОВОМ ЭТАПЕ РАЗВИТИЯ
КАЗАХСТАНА

ӘОЖ 347.4

ТАЛАП ЕТУ ҚҰҚЫҒЫН БЕРУ ШАРТЫНЫҢ МӘНІ: ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ
ПРАКТИКАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ
ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Жыргалбекқызы А., Аргынбай А.
«Заң» факультеті

Шерхана Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақала құқық қолдану процесінде туындайтын проблемалар мен оларды заңнамалық шешудің нұсқалары тұрғысынан талап ету құқығын беру шартының тақырыбын зерттеуге арналған. ҚР Азаматтық кодексінің 19-тарауында берілген құқық сәйкес келуі тиіс өлшемшарттардың егжей-тегжейлі регламенттелуі қамтылмаған, осыған байланысты оларды айқындау үшін қолданыстағы заңнаманың ережелерін түсіндіруге негізделген судьялардың көзқарасына жүгінген жөн. Соңғы жылдардағы сот шешімдерін талдаудан келтірілген құқықтың келесі талаптарға сәйкестігі қажеттілігі туындайды: құқықтың міндетті сипаты; цессия шартын жасасу кезіндегі берілген құқықтың жарамдылығы, оның заңды өмір сүруін және құқықтың цедентке тиесілі болуын қамтиды. Аталған өлшемшарттарды құқықтық реттеудің тиімділігін және азаматтық айналымның тұрақтылығын арттыру мақсатында заңнамада көрсету ұсынылады.

Кілт сөздер: талап ету құқығын беру, цессия шарты, объектінің сенімділік критерийлері, берілген құқықты даралау, берілген құқықтың жарамдылығы.

Аннотация. Статья посвящена исследованию предмета договора уступки права требования с точки зрения возникающих в процессе правоприменения проблем и вариантов их законодательного решения. Глава 19 ГК РК не содержит подробной регламентации критериев, которым должно соответствовать уступаемое право, в связи с чем для их определения целесообразно обращаться к подходу судей, основанному на толковании положений действующего законодательства. Из анализа судебных решений последних лет вытекает необходимость соответствия цедируемого права следующим требованиям: обязательственный характер права; действительность уступаемого права на момент заключения договора цессии, которая включает в себя его юридическое существование и принадлежность права цеденту. Указанные критерии предлагается отразить в законодательстве для целей повышения эффективности правового регулирования и стабильности гражданского оборота.

Ключевые слова: уступка права требования, договор цессии, критерии определенности предмета, индивидуализация уступаемого права, действительность уступаемого права.

Annotation: The article is devoted to the study of the subject of the contract of assignment of the right of claim from the point of view of problems arising in the process of law enforcement and options for their legislative solution. Chapter 19 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan does not contain detailed regulation of the criteria that the assigned right must meet, and therefore it is advisable to refer to the approach of judges based on the interpretation of the

provisions of the current legislation to determine them. From the analysis of court decisions of recent years, it follows that the ceded law must comply with the following requirements: the binding nature of the law; the validity of the assigned right at the time of the conclusion of the assignment agreement, which includes its legal existence and the ownership of the right to the assignor. These criteria are proposed to be reflected in the legislation for the purpose of improving the effectiveness of legal regulation and stability of civil turnover.

Keywords: assignment of the right of claim, assignment agreement, criteria for the certainty of the subject, individualization of the assigned right, validity of the assigned right.

ҚР Азаматтық кодексінің 19-тарауының ережелері тұлғалардың міндеттемелерін өзгерту және оның түрлерінің бірі ретінде талап ету құқығын беру жөніндегі қатынастарды реттеуге арналған, бірақ неғұрлым егжей-тегжейлі қарастыру кезінде қатынастардың осы санатын нормативтік регламенттеудің тиімділігі заңда болмауына байланысты бірқатар негізделген күмән тудырады, бір жағынан, шегінудің өзі туралы нақты анықтама беруге болатын анықтамалар талап ету құқықтары, екінші жағынан, осы концессия жүзеге асырылуы мүмкін шартқа қойылатын талаптарды нақтылау, атап айтқанда – қарастырылып отырған шарттың жалғыз маңызды шарты ретінде әрекет ететін талап ету құқығын беру нысанасының сенімділік критерийлері. Мұндай құқықтық белгісіздік цессиялық құқықтық қатынастарға қатысушылардың өздері жасасатын цессия шарттарының тәуекелдерін және соның салдарынан болашақта олардың арасындағы көптеген сот ісін жүргізудің нақты мүмкінсіздігіне әкеледі, бұл өз кезегінде қосымша іс жүргізу шығындарының пайда болуына және жалпы азаматтық айналымның тұрақтылығының бұзылуына әкеледі.

Заңнамалық тұрғыдан алғанда, талап ету құқығын беру шартының мәні ретінде несие берушінің борышкерге олардың арасындағы міндетті құқықтық қатынастардан туындаған субъективті талап ету құқығын түсіну керек. Бұл ретте заңды түсіндіруден қандай да бір басқа критерийлер туындамайды, сондықтан белгілі бір заңнамалық олқылық жағдайында қазіргі кезеңде құқық қолдану практикасы қалыптастырған үрдістерге жүгіну арқылы талап ету құқығын беру шартының нысанасына қойылатын талаптарды сипаттау орынды болып көрінеді.

Ең алдымен, талап ету құқығын беру тек міндеттеме құқықтарының санатына қатысты мүмкін болатындығын және міндеттеме шарттан да, жалпы ереже бойынша зиян келтіру фактісінен де туындауы мүмкін екенін атап өткен жөн. Яғни, кең мағынада міндеттеменің түрі немесе оның негізінде пайда болған шарттың түрі маңызды емес: заң кез-келген міндеттемеде несие берушінің өзгеруінің жалпы мүмкіндігін болжайды, өйткені борышкер, әдетте, азаматтық айналым субъектілерінің қайсысына сәйкес орындалуын заңды түрде саралайды.

Берілген талап ету құқығының міндетті шығу тегі белгілі бір құқықты беру бойынша цессиялық құқықтық қатынастар субъектілерінің мүмкіндіктеріне белгілі бір шектеулер қояды. Атап айтқанда, тараптар меншік құқығын және өзге де заттық құқықтарды, корпоративтік құқықтарды, зияткерлік қызмет нәтижелеріне айрықша құқықтарды, сондай-ақ өзіне тән белгілеріне байланысты талаптардың міндетті субъективті құқықтары санатына жатқызуға болмайтын өзге де құқықтарды басқаға беру туралы шарт жасаса алмайды.

Көбінесе талап ету құқығын беру туралы шарттың мәнін бағалау процесінде құқық қолданушылар мәміле бойынша берілген талап ету құқығын егжей-тегжейлі сипаттау, яғни оның маңызды белгілерін көрсету арқылы немесе заңмен тыйым салынбаған басқа тәсілдермен даралау қажет болатын тәсілді ұстанады. Мұндай ұстаным айналымға қатысушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету ниетімен туындады: берілген құқықты келісім-шартта егжей-тегжейлі сипаттау керек, сондықтан тараптар мәміле жасау кезеңінде олар қандай құқықтан айырылатынын (цедент жағдайында) немесе тиісті заңды мүмкіндіктерге ие болатындығын нақты елестете алады (цессионарға қатысты).

ҚР-да осы шектеулерге ғылыми талдау жүргізілген жоқ. Ресей Федерациясында бұл категорияларды О.Г. Ломидзе, В. А. Белов, В. В. Почуйкин, А. Ерделевский және т. б.

ғалымдар зерттеді. Алайда, Қазақстанның өркениет ғылымы шеңберінде құқық қолдану практикасын жетілдіру мақсатында, біздің ойымызша, осы саладағы қазақстандық заңнаманы зерттеу қажет. Аталған ресейлік авторлар қарастырылып отырған құбылыстың барлық категорияларын қарастырмайды, бірақ соңғыларының тізіміне тоқтайды немесе олардың кейбір элементтерін анықтайды. Мысалы, В. А. Белов осы ұстанымды негіздеу шеңберінде азаматтық айналым субъектілеріне қойылатын талаптарға сәйкес цессионарий өзіне қандай да бір құқықтардың, міндеттердің, талаптардың туындауына әкеп соқтыратын құқықтық қатынастарға кірген кезде айналымға қатысушылардың мінез-құлқының парасаттылығы мен адалдығы презумпциясы тұрғысынан «немқұрайлылық» көрсете алмайтынын және көрсетпеуге тиіс екенін атап көрсетеді [2, с. 99]. О.Г. Ломидзе осыған байланысты «жақсы жасалған шартты» тараптарға берілген құқықтың ең нақты келісілген сипаттамасымен танысуға мүмкіндік беретініне ерекше назар аударады, оның пікірінше, келесі заңды индикаторларды қосу қажет: дәйектелген талап ету құқығының мазмұны (мысалы, белгілі бір ақша сомасын төлеуді талап ету құқығы), берешекті өтеу құқығы, затты беруді, жұмыстарды орындауды және т. б. талап ету құқығы), оның мөлшері (атап айтқанда, құндық бағалауға жататын талаптар үшін – ақша қаражатының сомасы, тауарды беруге байланысты талаптар үшін-осындай тауардың атауы мен саны), басқаға беруге жататын талап туындаған негіздеме (мысалы, цедент пен борышкер арасында бастапқыда жасалған шарттың атауын, күнін, нөмірін және өзге де сәйкестендіруші белгілерін көрсетуге жол беріледі) [3, с. 224]. Өзекті құқық қолдану практикасына сүйене отырып, тараптардың берілген талапты дараландырудың әртүрлі нұсқалары бар екендігі туралы дәлелді мәлімдеме ұсынылады. Бүгінгі таңда ең кең тарағаны-берілген құқықтың сипаттамасы, ол бастапқыда пайда болған шартты көрсетумен бірге. Бұл әдіс тиімді болып табылады, өйткені ол шарт тараптары мен сотқа (қажет болған жағдайда) қазіргі уақытта айналымда бар және тиісті басқаға беру шартының нысанасы болу мүмкіндігі бар басқа құқықтар массасынан талап етудің міндеттемелік құқығын барынша тез және сенімді түрде бөліп алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Сот практикасында, мысалы, жәрдемақы алу құқығын беру мысалдары болуы екіталай сияқты. Алайда, бұл тәжірибе кездеседі. Иллюстрация ретінде ҚР Жоғарғы Сотының Азаматтық істер жөніндегі алқасының 2001 жылғы 21 ақпандағы № 3н-49-01 қаулысы бола алады. Осы істің материалдарынан азамат Веремейчик сотқа Булаев аудандық қаржы басқармасы мен Булаев аудандық Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау бөліміне балалары бар «Леся» фирмасы қызметкерлерінің отбасыларына жәрдемақы, тұрақсыздық айыбы мен зиянды өтеу туралы талап арызбен жүгінгені шығады. Ол өзінің талап арызын шарттарға сәйкес несие берушілер (аталған фирманың қызметкерлері) оған есептелген, бірақ төленбеген жәрдемақыларды талап ету құқығын бергендігіне негіздеді. Булаев аудандық сотының шешімімен, біздің ойымызша, ҚР заңнамасына айқын қарама-қайшылықпен қанағаттандырылғаны қызығушылық тудырады. Солтүстік Қазақстан облыстық сотының Азаматтық істер жөніндегі сот алқасының ұйғарымымен бұл шешімнің күші жойылған жоқ, тек соманы төмендету бөлігінде өзгертілді. Тек ҚР Жоғарғы Сотының Азаматтық істер жөніндегі алқасының қаулысымен ғана оның күші жойылып, талапты қанағаттандырудан бас тартылды. Сот бұл шешімді келесідей уәждеді. ҚР Үкіметінің 1997 жылғы 21 наурыздағы қаулысымен бекітілген балалары бар отбасыларға әлеуметтік көмек көрсету туралы Ереженің 1, 2 және 9-тармақтарына сәйкес Бірыңғай жәрдемақы түріндегі әлеуметтік көмек 18 жасқа дейінгі балалары бар отбасыларға және АЕК-тің екі мөлшерінен аспайтын жан басына шаққандағы орташа айлық жиынтық табысы көрсетіледі. Аталған Ереженің мазмұнынан балалары бар отбасыларға бірыңғай жәрдемақы алу құқығы балалардың жеке басымен тығыз байланысты екендігі шығады. Бұл ретте сот сондай-ақ біз жоғарыда көрсеткен ҚР Азаматтық кодексінің 1040-бабының 4-тармағына сілтеме жасады, оған сәйкес жәрдемақы алу құқығы осындай жәрдемақы алуға құқығы бар адамның жеке басымен тығыз байланысты. ҚР АҚ 340-бабына сәйкес кредитордың жеке басымен тығыз байланысты құқықтардың басқа тұлғаға өтуіне жол берілмейді. Демек, «Леся» фирмасының

қызметкерлері бұл құқықтарды беруге құқылы емес еді және олар азамат Веремейчикпен жасалған құқықты беру туралы шарттар жарамсыз болды. Біз бұл дәлелдермен толық келісеміз. Жеке тұлғамен тығыз байланысты құқықты беруге тыйым салудың мысалы ретінде, біздің ойымызша, 2003 жылғы 13 мамырдағы «Акционерлік қоғамдар туралы» ҚР Заңының ережелерінің бірі, атап айтқанда, «алтын акциямен» куәландырылған veto қою құқығын беруге тыйым салу. Соңғысының иесі акционерлердің жалпы жиналысының, Директорлар кеңесінің және атқарушы органның АҚ жарғысында айқындалған мәселелер бойынша шешімдеріне veto қоюға құқылы. Жарғылық капиталды қалыптастыруға қатыспайтын және дивидендтер алуға әсер етпейтін жалғыз «алтын акцияны» құра отырып, акционерлер белгілі бір мәселелерді шешуге іскерлік бедел, белгілі бір Зияткерлік қабілеттер, жұмыс тәжірибесі сияқты жеке мүліктік емес құқықтарға ие бір адамға әсер ететініне сенеді немесе бұл құқық қандай да бір кепілдік болып табылады- дәл осы адамның мүліктік мүдделері. Осыған байланысты «алтын акция» иесінің құқығы оның жеке басымен тығыз байланысты және берілмейді.

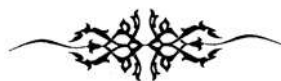
Цедент пен борышкер арасында жасалған, соның негізінде берілген талап ету құқығы туындаған бастапқы шарттың сәйкестендіру белгілері (атауы, нөмірі, күні және т.б.) арқылы дәйектелген талап ету құқығының сипаттамасы ең кең таралған деп аталуы мүмкін, бірақ құқықты беру қатынастары субъектілері жасалатын шарттың нысанасын дараландыру үшін қолданатын жалғыз мүмкін әдіс емес. Кейбір жағдайларда тараптар берілген талап ету құқығын егжей-тегжейлі сипаттау міндетінен босатылуы мүмкін: мысалы, тиісті міндеттеме немесе субъективті міндеттеме құқығы қаралған дау бойынша сот шешімі болған жағдайда, осы нақты жағдайларды белгілейтін сот актісіне сілтеме жасау жеткілікті.

Мұндай тәсілдің жол берілуі келесідей негізделуі мүмкін: тараптар нақты міндеттеменің туындау негіздемесі туралы ақпаратты жасасқан шартқа енгізбеген, бірақ сот шешіміне (немесе оның негізінде берілген атқару парағына) сілтеме жасаған жағдайда, қажет болған жағдайда талаптың сипатын, оның мөлшерін және өзге де қажетті ақпаратты фактілерді талдау арқылы анықтауға болады, сот шешімінің сипаттамалық және дәлелді бөліктерінде көрсетілген. Осылайша, сот шешімінің өзі дәйектелген талап ету құқығының пайда болуының негізі ретінде қарастырыла алмайтындығына қарамастан, ол шартта осындай негіздемені көрсетпеу жағдайында мәмілелер жасау нәтижесінде берілген өзге де құқықтар массасынан нақты талап ету құқығын қатесіз анықтау мақсаттары үшін қажетті және жеткілікті болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, цессия шартының мәні (мұндай шарттың жалғыз маңызды шарты болып табылатын) нақты және дараланған субъективті міндеттеме құқығын белгілердің егжей-тегжейлі сипаттамасы арқылы таныған жөн. Сонымен қатар, сәйкестендіру әдістері әр түрлі болуы мүмкін, бірақ тәжірибеде ең кең тарағаны-негізгі міндеттеме пайда болған бастапқы шартқа сілтеме немесе осындай шарттың барлық қажетті белгілерін көрсететін сот шешіміне сілтеме.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (жалпы бөлім) (2023.03.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен);
2. Белов В. А. Сингулярное правопреемство в обязательстве: опыт исторического исследования, теоретической и догматической конструкции и обобщения российской судебной практики. Москва: ЮрИнфоР, 2000. 561с.;
3. Ломидзе О. Г. Правонаделение в гражданском законодательстве России: дис. д-ра юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 450 с.;
4. Нариманов Э. Н. Предмет как существенное условие договора уступки требования // Юрист.2004. № 2. С. 3–8.;

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АКАДЕМИЯЛЫҚ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Қайпулдаева Асель Калыбековна аға оқытушы
Факультет «Заң», кафедра «Мемлекеттік-құқықтық пәндер»
Тасыбаева Мадина оқытушы

Аңдатпа. Жоғары оқу орындарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тиімді стратегиясын әзірлеу және оны іске асыру үшін қажетті әдістерді жүйелендірудің тұжырымдамалық негіздері ұсынылады.

Кілт сөздер: Академиялық сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, сыбайлас жемқорлыққа қарсы әдістер, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл деңгейлері, оқытушы, студент, білімді бағалау, пара.

Аннотация. Предлагаются концептуальные основы разработки эффективной стратегии противодействия коррупции в вузах и систематизации методов, необходимых для ее реализации.

Ключевые слова: Академическая коррупция, противодействие коррупции, антикоррупционные методы, уровни противодействия коррупции, преподаватель, студент, оценка знаний, взятка.

Annotation. The conceptual foundations for the development of an effective anti-corruption strategy in higher education institutions and the systematization of the methods necessary for its implementation are proposed.

Key words: Academic corruption, anti-corruption, anti-corruption methods, levels of anti-corruption, teacher, student, knowledge assessment, bribes.

Академиялық сыбайлас жемқорлық білім беру процесіне тікелей қатысы бар заңсыз және заңсыз әрекеттер мен операцияларды қамтиды. Бұл әрекеттер мен операцияларға мыналар жатады: талапкерлерді біржақты бағалау және ЖОО-ға түсу кезіндегі сыбайлас жемқорлық; емтихан сессияларын, курстық жұмыстарды, рефераттарды және ағымдағы үлгерімді қоса алғанда, студенттердің білімін біржақты бағалау, дипломдық жұмыстарды қорғау және диплом алу, біліктілік беру; емтихандарда есептен шығару; басқа адамдардың еңбектерін көшіру және оларды өз еңбектері үшін беру; студенттердің немесе студенттерге ғылыми жетекшілік етуден бас тарту; зерттеу этикасын бұзу; ғылыми зерттеулерде қолданылатын деректерді бұрмалау;" Өлі жандар " немесе ЖОО-да ресми түрде, еңбек кітапшалары түрінде қатысатын жоқ оқытушылар; академиялық және қызмет сатысында жұмысқа орналасу немесе жоғарылату кезінде оқытушыларды біржақты бағалау және т. б.

Академиялық сыбайлас жемқорлықтың қауіптілігі оның болашақ дәрігерлердің, мұғалімдердің, заңгерлердің, экономистердің, құрылысшылардың және практикалық қызметте өмірлік маңызды міндеттерді шешетін басқа мамандардың кәсіби деңгейі мен келбетіне теріс әсер ететіндігінде ғана емес. Оқу процесінде сыбайлас жемқорлық көріністерінің болуы фактісі сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарға бейім тұлғалардың қалыптасуына жағдай жасайды. Академиялық сыбайлас жемқорлық жағдайында жас қазақстандық студент кезінде кез-келген мәселені пара арқылы (тікелей немесе жабық түрде) шешу оңай, тезірек және сенімді екенін, оқытушыға немесе ЖОО әкімшілігіне "жол табудан" гөрі оқу қиынырақ екенін, өмірде ең бастысы білім мен біліктілік емес, "қажет" екенін түсінеді"танысу және пайдалы байланыстар. Мұндай дүниетанымның қалыптасуы жастар үшін, кәсіпқойлардың орнына жемқор кәсіпкерлерді алатын экономика үшін, жалпы қоғам үшін зиянды. Сондықтан жоғары білім саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың негізгі бағыты академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға бағытталуы тиіс. Мұндай қарсылықтың негізі академиялық процестің сауатты

құрылған ұйымдастырушылық жүйесі болып табылады, оның әрбір элементі тікелей академиялық нәтижелерге қол жеткізумен қатар, сыбайлас жемқорлыққа қарсы құрамдас бөлікті де қамтиды [1]. ЖОО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың тұжырымдамалық негізі ол мойындайтын және академиялық процестің барлық қатысушылары: ЖОО әкімшілігі, оқытушылар, көмекші бөлімшелер және, әрине, студенттер бірдей түсініп, қабылдауы тиіс корпоративтік мәдениет стандарттарымен қаланады.

ЖОО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың барлық жүйесін шартты түрде 3 деңгейге бөлуге болады: 1 деңгей – ұжымда сыбайлас жемқорлыққа қарсы микроклимат құруға бағдарланған неғұрлым жалпы сипаттағы шаралар кешенінен тұратын базалық деңгей; 2 деңгей – қызметтік, қамтамасыз ету сипатындағы және "университет – студент" өзара іс-қимылын оңтайландыруға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы шаралармен ұсынылған, оның ішінде оның ішінде сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігі; 3 – деңгей-арнайы, университет қабырғасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға нақты бағытталған нақты, негізінен рәсімдік шаралар жүйесін қамтиды. Әр деңгейге толығырақ тоқталайық. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың базалық деңгейі. Оның негізгі мақсаты университет ішінде сыбайлас жемқорлыққа оның кез келген көріністерінде нөлдік төзімділікті қалыптастыру болып табылады. Ол мынадай: 1) ЖОО-ның адамгершілік және сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын бөлісетін жоғары білікті мамандарды іріктеуді және ынталандыруды қамтамасыз ететін, оның оқытушылары мен қызметкерлерінің сатылмайтындығын, адалдығы мен жауапкершілігін көтермелеуді көздейтін осындай кадр саясатын жүргізуде; 2) Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша, оның ішінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша білім алушылармен студенттердің, магистранттардың және докторанттардың университетті қабылдауына жедел мониторинг жүргізу.

ЖОО басшылығының жеке қабылдауының дәстүрлі нысандарынан басқа, ЖОО ішіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласында білім алушылармен тиімді өзара іс-қимыл жасау міндетін шешу кезінде заманауи ақпараттық технологиялар мен цифрлық процестерді барынша тиімді пайдалану маңызды. Біріншіден, бұл университетте кері байланыстың номиналды емес, нақты жұмыс істеуі: ректордың блогын жүргізу және әкімшілікте негізгі позицияларды иеленетін тұлғалар; білім алушыларға жыл сайынғы сауалнама жүргізу; корпоративтік сыбайлас жемқорлыққа қарсы міндеттерді шешу үшін әлеуметтік медианы пайдаланудан тұратын SMM (SocialMediaMarketing) технологияларын қолдану. Бұл ретте әлеуметтік платформалардың мониторингі ЖОО-ның әртүрлі әлеуметтік медиада ("ВКонтакте", "Facebook", "Twitter" желілері және т.б.) ресми беттерін жүргізуді ғана емес, сонымен қатар студенттер, магистранттар және докторанттар дербес құратын беттер мен топтарда ЖОО-ның беделін қадағалауды да білдіреді. Бұл тәсіл ЖОО-дағы сыбайлас жемқорлықтың жай-күйін неғұрлым объективті бағалауды қамтамасыз етуге және соның салдарынан оның сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатын оңтайландыруға мүмкіндік береді [2].

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қызметтік деңгейі. Оның негізгі мақсаты "университет – студент" өзара іс-қимылын оңтайландыру, Қызмет тұтынушыларының (білім алушылардың) және нақты орындаушылардың тікелей байланысын барынша шектеу арқылы одан сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігін алып тастау болып табылады. Университетте бұл мәселені шешудің бір жолы "бір терезе" қағидаты бойынша әрекет ететін және білім алушыларға, олардың ата-аналарына, оқытушылары мен қызметкерлеріне қызметтердің тұтас кешенін көрсететін ХҚКО құру болуы мүмкін. ЖОО-дағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың арнайы деңгейі ең көп технологиялық және ерекше ерекшеліктерімен және жеке сипаттамаларымен сипатталады.

Бұл деңгейдің негізгі мақсаты-сыбайлас жемқорлық көріністерінің туындау қаупіне неғұрлым бейім қызмет бағыттарын іске асырудың егжей-тегжейлі регламенттелген рәсімін жасау арқылы ЖОО қабырғасындағы сыбайлас жемқорлыққа тікелей қарсы іс-қимыл. Мұндай бағыттардың қатарына мыналар жатады: - білім алушылардың білімін ағымдағы

бақылау; - емтихандарды жазбаша және тест нысандарында ұйымдастыру және өткізу. Университет қызметінің дәл осы салаларында, әдетте, білім алушылар мен педагогтардың мүдделері тығыз байланысты және нәтижесінде сыбайлас жемқорлыққа жағдай жасалуы мүмкін. Мынадай рәсімдер сыбайлас жемқорлық тәуекеліне барынша ұшырайды: 1. Сабаққа қатысуды бақылау: сабаққа қатыспау туралы мәліметтерді оқу сабақтары өткізілетін күні тікелей беруді қамтамасыз ету қажет; осы рәсімнің кешігуі (мысалы, мәліметтерді жиілігі аптасына бір рет, айына бір рет және т.б. беру) "іскер" оқытушыға ақпаратты "түзетуге" мүмкіндік береді. 2. Үлгерімді бақылау: бағалау рәсімінің ашықтығы мен жариялылығы талап етіледі-қойылған бағаларды олардың негіздемесімен жариялау бүкіл оқу тобының алдында және қойылған бағаларды "Platonus" ААЖ-ға одан әрі жедел беру алдында жүргізілуі тиіс. Оқу тобында жолдастық өзара қолдау және өзара көмек көрсету арқылы академиялық үлгерім мәселелері бойынша салауатты бәсекелестікті дамыту қажет.

Оқу орнында Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің осы саладағы қолданыстағы нормативтік құқықтық актілеріне негізделген студенттердің үлгерімі рейтингтерін қою жөніндегі барлық рәсімдер егжей-тегжейлі әзірленіп, барынша ресімделуге тиіс. 3. Студенттерге білім беру процесіне ілеспе қызметтер көрсету: транскрипттердегі және дипломдық қосымшалардағы бағаларды түзетуді болдырмау үшін мүдделі студент өзінің транскриптің ЖОО-ға жүгінбей-ақ басып шығара алатындай етіп бүкіл процесті автоматтандыру қажет. Шетелдік тәжірибе бар – жапон университеттерінде жүйелер жұмыс істейді, онда терминал автоматты түрде факультет деканының мөрімен транскрипт/анықтама береді. ЖОО ішіндегі академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жүйесінің сипатталған деңгейлері сыбайлас жемқорлыққа қарсы нақты әдістермен сауатты толтырылған жағдайда, оған бағынатын барлық салаларды қамтуға мүмкіндік береді [3].

Академиялық сыбайлас жемқорлықтың нақты түрлеріне қолданылатын қарсы іс-қимыл әдістерін қарастырыңыз. Академиялық сыбайлас жемқорлықтың барлық түрлерінің ішіндегі "төменгі" сыбайлас жемқорлық" төменгі " сыбайлас жемқорлық ең аз қауіпті, өйткені ол ұйымдасқан сипатта емес, оны жеке оқытушылар сыбайлас жемқорлық дүниетанымының болуына байланысты жүзеге асырады. Демек, мұндай сыбайлас жемқорлықты жеңу үшін елеулі ұйымдастырушылық және жүйелі қайта құрулар қажет емес, мұндай оқытушыларды ЖОО-дан алып тастау және сабаққа қатысу мен үлгерімді бақылаудың нақты жүйесін құру, одан оқытушылар тарапынан теріс пайдалану мүмкіндіктерін жою жеткілікті.

«Төменгі» академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл әдістері: - оқытушылардың моральдық-адамгершілік қасиеттерін және сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық стандарттарына бейілділігін ескере отырып, оларды қатаң конкурстық іріктеу; - электрондық журналға рұқсатнамалар туралы тез арада (сол күні) белгі қоя отырып, студенттердің сабаққа қатысуын қатаң бақылау; - оқытушы журналға қойған рұқсатнамалар туралы деректерді жүйелі түрде салыстырып тексеру; студенттің ЖОО қабырғасында нақты болуы туралы деректермен (жеке проксимити-карталарды пайдалану арқылы) кіру-шығу " есебі); - төменгі сыбайлас жемқорлықтың анықталған фактілеріне барынша жылдам және қатаң реакция; - студенттердің объективті уәждемесін арттыру (олардың әрқайсысы жеке білім алушыларға негізсіз артықшылық беру және бағаларды асыра бағалау фактілерін ашуға мүдделі болуы үшін); - оқытушының қойылған бағаларды міндетті түрде жария түрде жариялауы, сабақтар мен консультациялар барысында студенттерге қателерді талдау және бағаларды негіздеу; - электрондық журналға баға қою мерзімдерін нақты регламенттеу (мүмкіндігінше білім алушылар мен оқытушылардың әлеуетті сыбайлас жемқорлық өзара іс-қимылы үшін уақыты аз болуы үшін жұмыстарды қабылдау мен электрондық журналда бағалаудың пайда болуы арасындағы кезеңді қысқарту); – уәкілетті комиссияны және кафедра мен факультет басшылығын тарта отырып, электрондық журналға қойылған бағаларды өзгерту рәсімін күрделендіру; -ұйымдастырушылық-практикалық және кадрлық шаралар қабылдау мақсатында жекелеген студенттердің (тартылған студенттер мен

оқытушылардың фамилияларын көрсете отырып) негізсіз артықшылықтар алу фактілері туралы мәселені білім алушылардың жыл сайынғы сауалнамасына енгізу [4].

Академиялық процесті ұйымдастырудағы кемшіліктерден туындайтын сыбайлас жемқорлық. Көбінесе академиялық процестің сауатсыз немесе жай жетілмеген ұйымы сыбайлас жемқорлыққа негіз болады. Мысалы, сыбайлас жемқорлық тәуекелдері бір студентке бір пән бойынша бірнеше оқытушы баға бере алатын жағдайларда туындайды. Мұндай жағдайдың өзі сыбайлас жемқорлық факторы болып табылады (яғни, сыбайлас жемқорлық көріністерінің пайда болуына ықпал ететін фактор), өйткені студент жоғары баға алу үшін оқытушылардың қайсысына жүгіну керектігін таңдайды. Сонымен қатар, мұғалімдердің біреуінің принципті болмауы мүмкін деген қауіп әрқашан бар. Бұдан басқа, академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың қажетті шарттарының бірі ЖОО әкімшілігінің ұсынылатын білім беру қызметтерінің сапасын және ҰОК ООО оқытушылары қоятын объективтілікті тиімді бақылауы болып табылады. Ол әдетте бір оқытушының кафедрадағы әріптестерінің жұмысын тексеру арқылы жүзеге асырылады, ол студенттерге қойылған бағаларды қайта тексеруді қамтиды. Алайда, егер оқытушы кафедрада оқытылатын саланың жалғыз маманы болса, мұндай тексеру өте ресми болады. Мұндай жағдайларда басқа оқытушылар да, тіпті кафедра меңгерушісі де мұндай оқытушының объективтілік дәрежесін толық бағалай алмайды, бұл оның тарапынан сыбайлас жемқорлықты теріс пайдалану үшін жағдай жасайды [5].

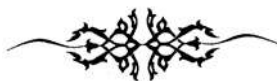
«Ұйымдасқан» академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл әдістері: - мінез-құлықтың сыбайлас жемқорлыққа қарсы стандарттарын ұстанатын басшы кадрларды қатаң конкурстық іріктеу; - патронаж және патронаждың анықталған фактілеріне барынша жылдам және қатаң жауап беру; - негізсіз артықшылықтардың зияны туралы білім алушылардың ата-аналарымен тұрақты және жүйелі жұмыс жүргізу; - кафедра меңгерушісі мен факультет басшылығын тарта отырып, оқытушыларға қарсы тексерулерді тұрақты жүргізу; - студенттік академиялық жұмыстарды плагиаттың бар-жоғына жалпы тексеру; - патронат және патронаж фактілерін анықтау үшін әлеуметтік медиа мониторингі; - аттестаттау комиссиясының жұмыс барысының аудио-, бейнежазбасы (әсіресе емтихандарды ауызша түрде өткізу кезінде); - студенттер орындаған жазбаша жұмыстарды шифрлау – - аттестаттау комиссиясы мүшелерінің жазбаша жұмыстарды бөлек тексеруі; – аттестаттау комиссиясының және оның жекелеген мүшелерінің объективтілігінің анықталған жағдайларына жылдам және қатаң реакция.

Академиялық сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл ЖОО-да жүйелі негізде жүзеге асырылуы тиіс [6]. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы ұйымдастырушылық шаралар кешені сыбайлас жемқорлық өзара іс-қимыл фактілерін анықтауға және жолын кесуге ғана емес, олардың кейіннен пайда болуына жол бермеуге мүмкіндік береді, ЖОО-да сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық мәдениетін қалыптастыруға ықпал етеді. Академиялық процестің ұйымдық құрылымы сыбайлас жемқорлық факторлары мен сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін барынша азайтуда түйінді мәнге ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарындағы академиялық сыбайлас жемқорлық: сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл схемалары мен әдістері: оқу-практикалық құрал / О. С.Бектібаева, М. Ш. Қоғамов, Ж. З. Қосыбаев, Т. М. Нәрікбаев, С. Н. Нүсіпов. Алматы: Жеті жарғы, 2016-56 б.
2. Қоғамов М.Ч. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың ұлттық жүйесі: саяси, ұйымдастырушылық және құқықтық негіздері // Құқық және мемлекет. № 4 (69), 2015. - Б.46-51.
3. Осипян А. Л. Жоғары білім берудегі сыбайлас жемқорлық: терминологиялық сөздік (2009)/URL:<https://my.vanderbilt.edu/araratosipian/files/2012/02/EdCorrGlossary2009Rusweb.pdf> (01.04.2018)

4. Қосыбаев Ж.З. Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл: жаңа тетіктер, тәсілдер мен тәсілдер // құқық және мемлекет. № 2 (63), 2014. – Б.12-14.
5. Дамм И. А. Білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлық: түсінігі, тән белгілері, формалары мен түрлері // экономика мен құқықтың өзекті мәселелері. 2016. Т. 10. № 4. - Б. 5-17.
6. Макарова М. Н., Вахрушев Р. В. жоғары білім берудегі сыбайлас жемқорлық және Академиялық этика

ӘОЖ 338.82

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БАРЛЫҚ САЛАЛАРДЫҢ БІРЛЕСКЕН ТҮРДЕ ҚЫЗМЕТ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Иманбаев Қ.С. - заң ғылымдарының кандидаты

Қуанышева И. - юриспруденция магистрі.

«Зан» факультеті, «Мемлекеттік құқықтық пәндер» кафедрасы

Шерхан Мұртаза Атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты.

Аңдатпа Бұл мақалада қазіргі бүкіл әлемдегі сыбайлас жемқорлықпен күреске байланысты мемлекетімізде және шетелдерде жүргізіп жатқан саясаттар мен әдіс тәсілдердің пайдалану ерекшеліктері туралы баяндалады.

Кілт сөздер: Сыбайлас, мемлекет, жеке тұлға, саясат, стратегия.

Сыбайлас жемқорлық –қазіргі заманғы мемлекеттердің өмірінде орын алып, ауқымы жылдан –жылға құлаш жайып келе жатқан кесел. Қай елді алмаңыз ,әрбір саяси партияның саяси бағдарламасының бір тармағы сыбайлас жемқорлықпен күрес мәселесіне арналған. Сыбайлас жемқорлық созылмалы дерт секілді, жүйелі проблемаға айналады. Біз де оған қарсы жүйелі жауап беруіміз керек. Белгілі бір уақыт аралығына есептелген экономикалық, құқықтық, ұйымдастырушылық шаралар мемлекет тарапынан жасалып жатыр, сыбайлас жемқорлық кешенін жасап, күресу қажет.

Осыған орай мектептен бастап, орта, жоғары оқу орындарында білім алушылардың қалыпты жағдайда білім алуын және оқу процесінің үзіліссіз жүргізілуін қамтамасыз ету үшін кезек күттірмейтін шешімдер қабылдау қажет етіліп отыр.

Қазақстан кеңесі мемлекетінен кейінгі алғашқы мемлекеттердің бірі болып «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы» Заң қабылдады (1998 ж.).Бұқаралық ақпарат құралдарында кең ауқымды насихат жүргізу арқылы азаматтардың санасына сыбайлас жемқорлықтың кез келген түріне төзбеушілікті сіңіру қажет. Проблеманы шешудің сыбайлас жемқорлық сипатындағы үлгісінің келешегі жоқ екеніне әрі мұның болашақта да тиімді болмайтынына адамдар сенімді болуы керек.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Президент Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев жүргізетін мемлекеттік саясаттың аса маңызды стратегиялық басымдығы болып табылды. Бүгінгі таңда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес кешенді және жүйелі сипат алып отыр. «Қазақстан -2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» сыбайлас жемқорлықты ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп-қатер қатарына қояды және мемлекет пен қоғамды осы келеңсіз құбылыспен күресте күш жігерді біріктіруге бағыттайды.

Демократиялық институттар мен құндылықтар сыбайлас жемқорлықтың көріністерімен, сондай ақ, одан туындайтын қоғамның тұрақты және қауіпсіз дамуына қатер төндіретін проблемалармен сыйыспайтыны даусыз. [1, б.145]

Тиісінше Қазақстанда іске асырылып жатқан демократиялық қайта құрулар сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністеріне қарсы барлық деңгейлердегі күресте тиімді жұмыс істейтін жүйесіз мүмкін емес. Сыбайлас жемқорлықтың мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін едәуір төмендететіні, қоғамда демократиялық қайта құруларды жүзеге асыруды тежейтіні, елдің халықаралық беделіне көлеңке түсіретіні белгілі. Ең бастысы – адамдардың қоғамдық демократиялық негізіне деген сеніміне, заң мен әділдікке деген сеніміне, түптеп келгенде, билікке деген сеніміне сызат түсіретіні даусыз.

Бүгінгі таңда жастарға сапалы білім беру, саналы ұрпақ тәрбиелеп шығару мемлекеттің басты мақсаттарының бірі. Біздің елімізде бұл бағыттағы мәселелер түбегейлі шешілді деп айта алмаймыз. Әлі де күрделі мәселелер баршылық. Әрине, олар біртіндеп шешіліп келеді. Дегенмен, осы білім беру саласында қызмет етіп жүрген кейбір қызметкерлердің маман дайындап шығару мақсатында салғырттығы байқалады. Заңдылықты, құқықтық тәртіпті және қылмысқа қарсы күресті қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстарды жетілдіру керек. [2, б.12]

ЖОО-ы сапа менеджменті жүйесіне өткелі бері өнімдер, тұтынушылар деген ұғымдар кірді. Біздің шығаратын өнімдеріміз жас мамандар, диплом алған бітірушілер, ал оларды тұтынушылар мемлекеттік билік органдары, сот, прокуратура, жалпы құқық қорғау органдары. Мен заң саласында қызмет атқаратын болғандықтан мысалыға айтып отырмын. Ертеңгі күні ол өнімдердің сапалы болып шығуы үшін ЖОО сыбайлас жемқорлық қылмыстарына тосқауыл қою керек. Өйткені оны түбірімен жұлып алып тастау мүмкін емес.

Зауыттан, фабрикадан сапасыз өнім шықса біз зауыт пен фабрикаға шағымданып, оған деген сеніміміз азаяды. Сыбайлас жемқорлықпен күресте бірден билікте жүрген, қызмет істеп жүрген азаматтардан бұрын соларды дайындайтын ЖОО парақорлықпен күресу керек. Ең бастысы – адамдардың қоғамдық демократиялық негізіне деген сеніміне, заң мен әділдікке деген сеніміне, түптеп келгенде, билікке деген сеніміне сызат түсіретіні даусыз. Бүгінгі тақырыптың негізгі өзектілігі де осында. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестегі әлемдік тәжірибені зерттей, талдай отырып, осы құбылысқа тән себептік-кешендік факторларды, оған қарсы қолданылатын халықаралық-құқықтық құралдарды қарастырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің даму тарихына тоқталамыз. Мақсаты – сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесіндегі халықаралық тәжірибені саралап, айқындап, сыбайлас жемқорлық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі заңнаманың қоғамның дамуына қарай іс жүзінде жетілдіріп отыратынына көз жеткізу.

Барлық мемлекетте сыбайлас жемқорлық бар, бірақ, өте сирек кездесетін, оған қарсы күресте шын мәнінде әрекет ететін мемлекеттер баршылық. Ертең қазіргі сіздер отырған орында сол жас мамандар отырады, бейнеттің зейнетін көреміз деп, бір мәселелермен солардың алдына барғанда, ақша дәметіп, ісінді бітірмей, бірдене тілеп отырса оған осы отырған өзімізден басқа ешкім кінәлі болмайды. Бәрін ақшаға сатып алуға болмайтындығын, Абай айтқандай тек өзіңнің еңбегің мен ақылыңа ғана сену керектігін, екеуі екі жақтап бар істі тындыруға болатындығын қазірден бастап санасына сіңіру керек.

Бүгінгі біз өмір сүріп отырған дүние ұлттық экономикалардың өзара тығыз байланысымен сипатталады. Оған өткен жылы басталған АҚШ – тағы ипотекалық дағдарыс айқын айғақ бола алады. Ал бұл дағдарыстың басты себептері неде? Оның Қазақстанға әсері қандай болмақ?

Бұл сауалдарға Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев ның жауаптары да нақпа-нақ шықты. Қазіргі қаржы дағдарысы, деді осыған орай Н.Ә.Назарбаев, әлемдік экономикадағы, бірінші кезекте, Америка экономикасындағы жинақталған бірқатар проблемалардың салдары болып табылады.

Бүгінгі дағдарыс өзінің бастауын Американың жылжымайтын мүлік рыногындағы проблемалардан алады. Ол қазіргі таңда әлем жұртшылығын, оның ішінде қазақстандықтарды алаңдатып отыр. Бұл туралы Үуіметтің кеңейтілген отырысында да сөз болды.

Халық ойлауы мүмкін, деп жалғады сөзін Президент, мұхиттың ар жағында жатқан Америка қайда, Қазақстан қайда? Олардағы дағдарыстың әлемдік қоғамдастыққа, оның ішінде Қазақстанға қатысы қандай? Мұның себебі – АҚШ экономикасының көлемі дүние жүзі экономикасының 20 пайызын құрайды. АҚШ Ішкі Жалпы Өнімі 13-14 триллион долларға тең. Дүние жүзінің импортының 20 пайызы да Құрама Штаттардың үлесіне тиеді. Экспорт бойынша Еуроаймақтан кейінгі екінші орын алады.

Қазақстандық банктер әлемдік жемқорлыққа дейінгі соңғы бірнеше жылда сақ болу туралы көптеген ескертулерге қарамастан, сыртқы қарыздарын белсенді түрде көбейте түсті. Қаржы дағдарысы туындаған кезде оларды дәстүрлі проблемалармен бетпе – бет қалды. Егер банктер пайда қуып белсенді саясат жүргізбегенде қаржы дағдарысы оларды дәл бүгінгідей шарпымаған болар еді. Осылай десек те, қазақстандық банктердің арқасында Астана, Алматы қалалары мен облыстар орталықтарыда түрлі сипатағы құрылыстар қарқынды жүріп, елді мекендеріміз жаңарып, жасарып қалды.

Бірақ, тұтастай алғанда, бүгінгі ахуалды тұрақты деуге болады. Барлық банктеріміз өздерінің міндеттемелерін табысты орындауды, дефолт байқалмайды. Оның үстіне, мұндай сыбайлас жемқорлық пен дағдарыстардың ұзақтығы, 2009 жылдың екінші жартысында экономикамыз қайтадан көтеріле бастауы тиіс. 1992, 1996, 1997, 1998, 2015, жылдардағы күшті дағдарыстарды да бастан өткердік. Содан кейін еңсе тіктегеніміз де есімізде. Бүгінгі таңда халқымыздың негізгі бөлігі бақуаттанып қалды. Себебі, жұмыс істеп үйренді. Шамамен ел халқының жартысы ауылда тұрады десек, оларда малды көбейтіп, жерге ие болудың жеткілікті мүмкіндіктері бар. Бұның өзі сыбайлас жемқорлықпен күресте оң әсерін тигізіп отыр, өз кәсібі бар азаматтар, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай сыбайлас жемқорлықтың құрбаны болмайды.

Өзінің тәуелсіздігінің саяси бағыты нарықтық экономикаға мен демократияға негізделген жаңа Қазақстан бүгін дамудың даңғылында. Осы кезеңде біртұтас мемлекетіміз тұрақтылықты, ынтымақ – бірлікті сақтай отырып, барлық аспектілер бойынша кемелдене түсті, сөйтіп әлемдік аренада беделін арттырды. Бәрі де халқымыздың баянды өмірі үшін жасалды.

Қазақстан Республикасы Президенті – Ұлт көшбасшысы 2012 жылғы Қазақстан халқына жолдауының ерекшелігі болашаққа, елге қызмет етуге берілген сенім деп ойлаймын. Өйткені, экономикамызға, халықтың әл-ауқатын жақсартуға байланысты көптеген мәселелер орын алған. «Ел боламын десең, бесігіңді түзе» демекші жастарымызды жұмыспен қамту, жұмыссыздықты азайту мәселелері Президенттіміздің тапсырмасымен қолға алынып отыр. Тұрғын үй бағдарламасына сәйкес елімізде жас отбасыларын жеке баспанамен қамтамасыз ету мәселесі, жалға берілетін тұрғын үй алаңын 1 млн. шаршы метрге жеткізу. Бұл бағдарламаны 2030 жылға дейін ұзарту арқылы Қазақстан халқын баспанамен қамтамасыз ету мәселесі ерекше айтылды. Менің ойымша, осы бағытта жұмыс атқаруы, халықтың ең өзікті сұрақтарына нақты жауап болуы керек.

Сонымен қатар, бізге шетелден қарыз алуды тоқтатып, өз қаржымызды өзімізге пайдаланып, экономикамызды дамыту үшін, алдымен жаңа зауыттар салынып, жаңа жұмыс орындары ашылып, әлеуметтік инфрақұрылым қарқынды дамуы қажет екендігі жаңа жолдауда қарастырылған. Осы тұрғыда ел ішіндегі мәселелер жол жөндеу, халыққа қызмет көрсету орталықтары, сондай-ақ электронды үкіметті дамыту, басқарушылардың білікті саяси тобын дайындау, 2012 жылдың алғашқы жартыжылдығының соңына дейін Президенттік кадр жасағына кандидатуралар жөнінде ұсыныстар дайындауды тапсыруы. Яғни олар біздің Қазақстанымызды ХХІ ғасырда лайықты түрде алға апаруға тиісті жаңа басқарушы элитаның негізін құраумен ерекшелінеді. Мұндай тапсырма беру Президенттіміздің көрегенділігі, тәуелсіз еліміздің болашағы баянды болуының кепілі екендігі даусыз. Сондай-ақ, сот және құқық қорғау органдарын жаңғырту, әсіресе судьялардың жасағын қалыптастырудың тәртібі мен заң алдындағы ар-ождандарын түбегейлі қайта қарауы. Сыбайлас жемқорлықпен күрес ісіндегі жаңа стратегия, оған жаңаша серпін беретініне сенімім мол. Осы тұрғыда Президенттіміздің бүкіл құқық қорғау

органдары қызметкерлерінің алдына қойған міндеттері мен талаптары іске басшылық болып табылады. Жолдауда білім беру жүйесін жаңа әдістемелер мен инновациялық технологиялармен жаңғырту барысында біз үшін жаңа стандарттар негізінде Назарбаев университеті мен зияткерлік мектептер табысты жұмыс істеуі. Олардың тәжірибесін бүкіл Қазақстандық білім беру жүйесіне тарату, барлық білім беру мекемелерінің солардың деңгейіне жеткізу аса басымдылықпен айтылған.

Ол бойынша ең алдымен, білім және оқыту үдерісіне заманауи әдістеме мен технологияны енгізу, педагогикалық құрамның сапасын артыру, біліктілікті растайтын тәуелсіз жүйені құру, жастар үшін білімге қол жетімділік аясын кеңейту қажет. Осыған орай Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың Үкіметке оқушылардың сауаттылығын дамыту бойынша бесжылдық Ұлттық жоспар құруды тапсырды. Әлеуметтік мәселелер бойынша Зейнетақы жүйесін жетілдіру Қазақстан Республикасының ұлттық банкімен бірлесіп, бірінші жартыжылдықтың соңына дейін зейнетақы жүйесін жетілдіру жөніндегі ұсыныстар қалыптастыруы керек деген тапсырмасы бүгінгі зейнеткерлердің, зейнетақы қорларының дұрыс жұмысын қалыптастыру Президентіміздің жолдауында қарастырылған. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың салауатты өмір салтын дамытуға шақырған үндеуін де, елімізге дене шынықтыру кешендерін көптеп салуды, және оған қол жетімділікті қамтамасыз етуді обылыс әкімдеріне тапсыруы, салауаты өмір ұстанушы әрбір азаматтар үшін сауықтыру кешендерінің маңызы зор.

XXI ғасырда тәрбие беру жұмысы маңызды роль атқарады, әсіресе білім алушылар арасында, осы мәселеге Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында маңызды мән берді. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың халықтың зейнетақылы салымдарын жетілдіру туралы Үкімет алдында уақтылы мәселе қойды. Президент еліміздің индустриалдандыруына үнемі назар аударады, ал осы Жолдауда еліміздің индустриалды дамуы әр мемлекеттік орган үшін негізгі жұмыс деп атап айтты. Президентіміздің Жолдауында инновациялық гранттарға қаржы бөлу туралы мәселесі ерекше көрінеді, бұл жоғары технологиялық технологиялар жасайтын ғалымдар үшін орасан зор қолғабыс болып табылады.

Адами сапалы капитал жеке тұлға ретінде біздің әрқайсысымызда болуға, ең құнды қасиетімізге айналуға тиіс. Патриотизм, мораль мен парасаттылық нормалары, ұлтаралық келісім тәннің, жанның дамуы заңға мойын ұсынушылық сияқты құндылықтардың бірлігі. Бұлардың қай-қайсысы да азаматтық қайраткерлік, азаматтық мәдениеттің негіздері Президентіміз осының барлығының біздің бойымызда шоғарлануын сұрайды, талап етеді және солай болатынына сенеді. Қазақстанның тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың өз жолдауында «үлкен мақсаттар қоймайынша біз дами алмаймыз» деді. Өмірдің көрсеткені нақты мақсат қоя білген жерде ол сөзсіз орындалатынын көрдік. Жолдаудың ең ауқымды күрделі, қызықты, сан салалы бағыты сөзсіз абыроймен жүзеге асатынына еш күмән жоқ. Ондағы барлық міндеттердің ортақ нысанасы Отанымыздың абыройы, халқымыздың бақытты тұрмысы.

Содықтан алдағы уақытта да осылай жолдауда көрсетілген міндеттерге бірлесіп жұмыс істейтін болсақ, халыққа да жақсы болады деп ойлаймын. Біз, Еліміздің тірегі, мемлекетіміздің беріктігі өзіміздің қолымызда екенін айқын түсінеміз.

Сыбайлас жемқорлық көріністеріне немқұрайды қарау өткір қоғамдық мәселе болып отыр. Азаматтардың кейбір бөлігінің ұғымында сыбайлас жемқорлық үйреншікті іс, ал біреулер үшін зәру мәселелерді заңды айналып өтіп шешудің тәсіліне айналды. Кейбір адамдардың пікірінше, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес – бұл мемлекеттің жұмысы. [3,623]

Сонымен бірге, азаматтардың бойында сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрарлық мәдениет, сыбайлас жемқорлықты жуытпайтын тұрақты иммунитет, оны жариялы түрде айыптау болмайынша, қалаған нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес. Әрбір қазақстандық, әр отбасы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес бүкіл қоғамның, әр азаматтың ісі екендігін түсінуі тиіс. Сондықтан, бала күннен бастап Отанға деген сүйіспеншілікке, адамдарды және

дәстүрлерді құрметтеуге, білім мен еңбекке ұмтылуға, көргенділік пен адалдыққа тәрбиелеу керек. Бұл сезімдер біздің халқымыздың қанында ежелден бар.

Сондықтан да, нақ осы тәрбие мен білім үдерісі адамның сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрарлық мәдениетін қалыптастыруының негізі болып табылады. Бұл жердегі негізгі орын отбасына және білім беру саласына тиесілі.

Тек таза және адал еңбек қана өскелең ұрпақ үшін табыстылықтың, жоғары жетістіктер, білім мен материалдық игіліктің басты өлшеміне айналуы тиіс. [4, б18]

Өскелең ұрпақ тәрбиесі сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет қалыптастыруда түбегейлі маңызды рөл атқарады. Тек ерте жастан бастап мінез-құлықты сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұратындай етіп қалыптастыру осы әлеуметтік кесепатты жоюға мүмкіндік береді. Сондықтан, көптеген жастар ұйымдары сыбайлас жемқорлыққа атымен төзбеушілікті насихаттауда ерекше орын алады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда барлық жастар бірлестіктері мен үкіметтік емес ұйымдардың күш-жігерін жұмылдыратын партияның «Жас Отан» жастар қанаты осы істің алдыңғы шебінде жүруі тиіс.

2015 жылдан бастап жыл сайын кешенді әлеуметтік зерттеулер негізінде жоғары оқу орындарының сыбайлас жемқорлық деңгейі бойынша жария рейтингісі түзілетін болды;

- онлайн-портал құру, жоғары оқу орындарында сыбайлас жемқорлыққа төзбеушілік ахуалын қалыптастыру арқылы ЖОО жұмысының ашықтығын қамтамасыз ету;

- сыбайлас жемқорлыққа жирене қарауды, оның ішінде БАҚ-тарда арнайы жобалар жасау есебінен кеңінен насихаттау жүргізілетін болды.

Қоғамдық бақылаудың негізгі мақсаты – қоғамда сыбайлас жемқорлыққа төзбейтін көзқарас пен құқықтық сананы қалыптастыру, студенттер мен олардың ата-аналарын осы әлеуметтік кесепатқа қарсы жұмылдыру болып табылады.

Қоғамдық бақылау сенім, өзара жауапкершілік, әріптестік, айқындық, ашықтық пен есептілік қағидаттарына негізделген жаңа үлгідегі қарым-қатынасын қалыптастырады.

Халықаралық тәжірибені ескере отырып қоғамдық бақылау және ақпаратқа қолжетімділік туралы заңдарды қабылдау ашықтықты, айқындықты және мемлекеттік органдардың, ұлттық компаниялардың және олардың лауазымды тұлғаларының қызметіне қатысты есептілігін қамтамасыз етеді.

Бүгінде сыбайлас жемқорлық қылмыстарының мемлекетке кері әсерін тигізіп отырған бірнеше себептер бар. Олар: Біріншіден, қолдағы билікті бас пайда үшін пайдалану, ондай қылмыстың әшкереленуі билік беделін түсіруде, демократияға нұқсан келтіруде. Екіншіден, сыбайлас жемқорлық өзінің ресурстардың бөлінуіне тигізетін теріс әсерінің нәтижесінде жалпы экономиканың дамып, нығаюына кедергі жасайды. Үшіншіден, сыбайлас жемқорлық, басқа да келеңсіз әлеуметтік құбылыстар сияқты, өзіне-өзі жағдай тудыра отырып, келешек әлеуметтік-экономикалық және саяси тәртіпті шайқалтады, ол неғұрлым тамырын жайған сайын онымен күресу қиындай береді. Төртіншіден, елде етек алған сыбайлас жемқорлық шеттен келетін жәрдемнің, инвестициялардың жолына тосқауыл болады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күреске жұртшылықты кеңінен тартқан жөн, халыққа сыбайлас жемқорлыққа қарсы бірлесіп және саналы түрде күресу керек екендігі түсіндірілуге тиіс. Өркениетті болашаққа ұмтылған Қазақстанның таяу арада қоғамға жат осы құбылысқа қарсы күресті табыспен жүргізіп жатқан әлем елдерінің қатарына қосыларына біз сенеміз. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті жүргізуші кадрлардың біліктілігінің жеткіліксіздігі, сондықтан олардың жұмысын жетілдіру, ішкі сатқындардан тазарту – ең алдыңғы міндеттердің бірі. Бұл мәселені шешу үшін:

1. Ең алдымен құқық қорғау органдары қызметкерлерінің жалақысын көтеру;

2. Құқық сақтау органдарын заманауи техникамен қамтамасыз ету деңгейін көтеру, қазіргі заман талабына сай ақпараттық технологияларды енгізу қажет.

4. Жемқорлыққа қарсы ведомстволық бағдарламалар қабылдау. Әр ведомствоға өздерінің ерекшеліктеріне сай, сыбайлас жемқорлық қылмыстар құрылымы және жемқорлыққа қарсы күресті жүзеге асыру тәсілдері бар. Олардың әрқайсысына сырттан мамандарды тарту арқылы ерекше бағдарламалар жасау керек. Ведомстволық сыбайлас

жемқорлыққа қарсы бағдарламаларды әрбір үш-бес жылда жаңартып отыруды тәжірибеге енгізу қажет. Осы салаға алуан түрлі сыбайлас жемқорлықты жұқтырған мемлекеттік экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларға ревизия жасау да жатады

Сыбайлас жемқорлықпен күресудің көптеген әдістері бар. Біріншіден, заңды қатайтып және оның орындалуын қатаң қадағалау, сол арқылы жазалау қаупін күшейту. Екіншіден, лауазымды адамдарға ережелер мен заңдарды бұзбай өздерінің кірістерін көбейтуге мүмкіндік беретін экономикалық механизмдерді туғызу. Үшіншіден, нарық пен бәсекелестіктің рөлін күшейту, сол арқылы сыбайлас жемқорлықтан түсетін ықтимал пайданының көлемін азайту. Соңғысына мемлекеттік қызмет көрсетудегі бәсекелестік, яғни бір мемлекеттік органдардың басқа органдардың функцияларын орындауы да жатады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес қызметін жетілдіру үшін олармен күресетіндердің, ЖОО қызметкерлерінің жалақысын көтеру және әлеуметтік қамсыздандыру, заңнаманы жетілдіру, мемлекеттік қызметке қатаң түрде іріктеу, шенеуніктердің табыс шығыстарын бақылау механизімін енгізу, сайланбалы шенеуніктер санын арттыру болып табылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүргізетін арнайы орган құрып, оның қызметін дұрыс жүргізу оңай шаруа емес, ол ұзақ мерзімге бағытталған мемлекеттік шара екені рас. Ең бастысы осы кеселге қатаң бағытталған мемлекеттік бағдарлама жоғары деңгейде жауаптылықпен іске асырылуы және онымен күрес барлық қазақстандықтардың ісі болуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 ж. 30 тамыз // Алматы: Жеті жарғы, 100 бет.
2. Еуропа Кеңесінің «Сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық жауапкершілік туралы» Страсбург, 1999 ж. 27 қаңтардағы Конвенциясы.
3. Наукенов М.О. Коррупционные преступления: Криминологический и уголовно-правовой анализ. Автореф. Дис...к.ю.н. – Алматы: 1999.
4. Коррупция в Казахстане (сущность, проблемы, предупреждение). Материалы международной научно-практической конференции. Астана: Акмолинская полиграфия, 1999.

ӘОЖ 347.462.2

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ДЕЛДАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

**Сейілбек Жүніс Аманұлы - «Құқықтану» мамандығының 2 курс студенті
Сатылғанов Ержан Танкашович- «Экономика және құқық» факультетінің,
«Азаматтық құқық және процесс» кафедрасының
қауымдастырылған профессор м.а. PhD.
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті**

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы азаматтық құқығындағы делдалдық шарттардың құқықтық табиғаты қарастырылады. Осы орайда біздің негізгі басшылыққа алатынымыз – өкілдік институты. Осы институттың негізінде жасалатын отандық заңнамадағы екі шарт - тапсырма және комиссия шарттарының еліміздегі құқықтық қатынасты реттеудегі жеткіліксіздігі жайлы сөз қозғалады. Бұны реттеуде шетел тәжірибесі бізге үлгі болары анық. Сондықтан, шетел тәжірибесін де тілге тиек етуді жөн көрдік. Қоғамдағы кез келген мәселені шешудегі ең үлкен құрал – салыстыру һәм соны талқыға салу

болғандықтан, бұл мақаланы салыстырмалы талдау десе де болады. Сын айтылмай мін түзелмесі анық. Мақаланы жаузда осыны басшылыққа алдық.

Кілт сөздер: азаматтық құқық, делдалдық шарттар, тапсырма, комиссия, агенттік шарт.

Аннотация. В статье рассматривается правовая природа посреднических договоров в гражданском праве Республики Казахстан. В этой связи нашим основным руководством является институт представительства. Речь идет о двух договорах в отечественном законодательстве, заключаемых на основе этого института, - поручении и комиссии, а также недостаточности условий в регулировании правоотношений в стране. Очевидно, что зарубежный опыт в регулировании этого послужит нам примером. Поэтому мы решили рассказать и зарубежный опыт. Так как самым большим инструментом в решении любой проблемы в обществе является сравнение и обсуждение, то эта статья является сравнительным анализом. Без критики, очевидно, не все исправлено. Мы руководствовались этим в статье.

Ключевые слова: гражданское право, посреднические договоры, поручение, комиссия, агентский договор.

Annotation. The article examines the legal nature of mediation contracts in the civil law of the Republic of Kazakhstan. In this regard, our main guide is the institute of representation. We are talking about two contracts in domestic legislation concluded on the basis of this institution - the commission and the commission, as well as the insufficiency of conditions in the regulation of legal relations in the country. Obviously, foreign experience in regulating this will serve as an example for us. Therefore, we decided to tell about foreign experience. Since the biggest tool in solving any problem in society is comparison and discussion, this article is a comparative analysis. Without criticism, obviously, not everything is fixed. We were guided by this in the article.

Keywords: civil law, mediation agreements, assignment, commission, agency agreement.

Қазіргі уақытта делдалдық қызметтің қолданылу аясы сауда, сақтандыру, туризм, медиация, зияткерлік меншік, спорт, өнер және шоу-бизнес, серіктестер іздеу, маркетинг, заңгерлік қызмет көрсету салаларында кеңінен қолданылып келеді. Бір тұлғаға бір сәтте бірнеше іс-әрекетті жасауға мүмкіндік беретін бұл делдалдық қызметтің негізгі түп төркіні – өкілдік институтында жатыр. Яғни, бір тұлғаның есебінен екінші тұлғаның қандай да бір заңды әрекеттер жасауы осы делдалдық қызметтің мәні болып табылады. Мұндай қызметтер ҚР да тапсырма және комиссия шарттары арқылы құқықтық реттеледі. Айта кететін бір мәселе, көрші Ресей мемлекетінде делдалдық қызмет тапсырма, комиссия және агенттік шарттар арқылы реттеледі. Бұл аталған шарттардың барлығының құқықтық табиғаты бір. Мысалы, Осы қатынастардың барлығына тән ортақ ерекшелік - оларда біреудің немесе өзінің атынан және қаражатынан, бірақ үнемі басқаның пайдасы үшін әрекет ететін делдалдың, яғни сенім білдірілген өкілдің, комиссионердің, агенттің болуында. Жалпы Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексында жоғарыда аталған шарттардың ішінен агенттік шарт әлі енгізілмеді. Осы шартты Қазақстан Республикасына енгізу туралы да ұсынысымды айтқым келеді.

ҚР Азаматтық кодексінің 846 бабында тапсырма шартына нақты анықтама берілген, оған сәйкес: «бір тарап екінші тараптың атынан және соның есебінен заңды әрекет етуге міндеттенеді», ал осы заңның 865 бабында бекітілген комиссия шартының анықтамасы, «комиссионер комитенттің тапсыруы бойынша сыйақы үшін комитент есебінен өз атынан бір немесе бірнеше мәміле жасауға міндеттенеді» [1] деген ұғымды білдіреді. Ал, РФ-ның Азаматтық кодексінің 1005 бабында «агенттік шарты анықтамасы «агенттік шарт бойынша бір тарап (агент) сыйақы үшін екінші тараптың (принципалдың) тапсырмасы бойынша өз атынан, бірақ принципалдың есебінен не принципалдың атынан және есебінен заңды және өзге де іс-әрекеттер жасауға міндеттенеді» [2] деген ереже бекітілген. Сонымен қатар, РФ-ның Азаматтық кодексінде агенттік шартпен қатар, тапсырма және комиссия шарттарының да бекітілгендігін айта кету қажет (РФ АК 49, 51 тараулары). Заңды әрекеттер дегеніміз – адамның өз еркін білдіретін немесе оның кінәсінен жасалған және өзі мен басқа адамдар

арасындағы заңды қатынастарды орнатуға, өзгертуге немесе тоқтатуға әкелетін әрекеті. Мысалы: мәмілелер, билік органдарының актілері, сот актілері. Ал, агент жасауы тиіс нақты іс-әрекеттер (бұл құқықтық салдарға әкеп соқпайтын іс-әрекеттер, мысалы, принципалдың тапсырмасы бойынша орындаушыларды іздеуді жүзеге асыру, шартты жасамас бұрынғы болашақ контрагенттермен келіссөздер жүргізу және олармен шарт талаптарын келісу).

Осы мәселеге байланысты, Е. А. Суханов «агенттік шарты бойынша агент заңды әрекеттер мен мәмілелерді де, принципал мен үшінші тұлғалар арасында құқықтық қатынастар туғызбайтын нақты сипаттағы әрекеттерді де жасай алады» [3] деген пікір қалдырған. Жалпы ережелерге сәйкес, нақты әрекеттер, әдетте, агентке жүктелген заңды әрекеттермен байланысты және оларды дұрыс орындау үшін қажет. Яғни, агент тапсырма және комиссия шарттарында көзделген «заңды әрекеттерді (мәмілелерді)» де, онымен қоса «нақты іс-әрекеттерді (ешқандай құқықтық салдар тудырмайтын әрекеттер)» де жасай алады.

Қазіргі қолданыстағы Ресей азаматтық заңнамасына сәйкес, комиссия шартында комиссиянер комитент есебінен, бірақ тек өз атынан ғана мәміле жасай алады. Ал, тапсырма шартында сенім білдірілген өкілдің тек сенім білдірушінің атынан ғана заңды әрекеттерді жасауына болады. Агенттік шартқа келетін болсақ, агент өз атынан да, принципал атынан да заңды әрекеттер жасай алады. Біздің пікірімізше Ресей азаматтық кодексінде бекітілген тапсырма және комиссия шарттарының негізгі ерекшеліктері мен белгілері агенттік шартының негізгі белгілері мен ерекшеліктерінде көрініс табады. Алайда, агенттік шартының тапсырма және комиссия шарттарымен реттелмейтін қоғамдық қатынастарды да реттейтін өзіндік ерекшеліктері бар.

Негізінен, агенттік шарт англо-саксондық жүйеден шыққан, бірақ бұл шарт тек англо-саксондық қана емес, континенталдық құқық жүйесіндегі мемлекеттердің де заң нормаларында кездеседі. Мысалы, РФ-ның Азаматтық кодексі, Қырғыз Республикасының Азаматтық кодексі. Айта кететін тағы бір мәселе, Ресей азаматтық заңына сәйкес агенттік шарт – тек ақылы шарт.

Ал, ағылшын құқығында мүлдем керісінше. Ағылшын құқығына сәйкес, агенттік дегеніміз - бір тұлға (агент) басқа тұлғаның (принципал) мүдделері мен бақылауында іс-әрекеттерді жүзеге асыруға келісімін білдіретін сенімгерлік қатынас. Ағылшын құқығындағы "агент" ұғымы өте кең, өйткені оған принципалдың мүддесі үшін әрекет етуге уәкілетті заңды тұлғалардың қызметкерлері де, өкілеттіліксіз әрекет ететін қызметкерлер де кіруі мүмкін. «Агент өз атынан да, принципалдың атынан да сөйлей алады. Агент әрқашан принципалдың есебінен принципалдың мүддесі үшін әрекет етеді. Агент принципалдың атынан әрекет еткен жағдайда, жалпы ереже бойынша құқықтар мен міндеттер тікелей принципалдан туындайды, бірақ бұл тараптардың ортақ жауапкершілік алу және шартты мәжбүрлеп орындауды талап ету құқығын қозғамайды. Ағылшын құқығындағы агенттік қатынастар сенімгерлік сипатта болғандықтан, агент принципалдың мүдделерін адал түрде білдіруге міндеттенеді, агент өз міндеттерін орындау кезінде қажетті қамқорлықты көрсетуі керек және агенттің жеке мүдделері принципалдың мүдделеріне қайшы келмеуі керек. Агенттік қатынастар жеке сенімгерлік сипатқа негізделгендіктен, сыйақы туралы келісім болмаған жағдайда, агенттің қандай да бір сыйақы алуға құқығы жоқ» [4]. Осылайша, ағылшын құқығында агенттік келісім–шарт ақылы да ақысыз да болуы мүмкін.

Жоғарыда қарастырылған мәселелерді толық және жан жақты зерттей отырып, төмендегідей тұжырымдама жасауға болады: Агенттік шартты отандық заңнамаға енгізген күннің өзінде ресейдегі делдалдық қатынасты реттеудегі бір-бірінен айнымайтын үш шартты қатар қою қателігінен аулақ болу керек.

Ресей заңында агенттік шартын ақылы етіп императивті нормамен бекітіп тастаған. Алайда, Отандық заңнамаға агенттік шарттын енгізетін болсақ, оны ақылы етіп енгізу – үлкен қателік болары анық. Себебі, мұндай жағдайда оның құқықтық реттелуі комиссия шартына ұқсас болып кетері анық. Сондықтан, біздің пікірімізше заңнамаға енгізілетін агенттік шартының ақылы немесе ақысыз болуы тараптардың келісімінің негізінде айқындалуы қажет. Азаматтық құқықта неге диспозитивті нормаларға басымдық берген

жөн? Біз бұл сұраққа «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2009 жылғы N 858 Жарлығына сүйене отырып жауап бергіміз келеді: «Іске қатысушы адамдардың өздерінің материалдық және іс жүргізу құқықтарына өз қалауы бойынша заңдармен тыйым салынбаған шамада иелік ету мүмкіндігін білдіретін жекеше құқықтың диспозитивтігін кеңейту жұмысын жалғастырған жөн». Тура осы Президент Жарлығында азаматтық құқыққа агенттік шартты енгізу қажеттігі жайлы мәселе қозғалған, оған сәйкес «Кәсіпкерлік белсенділікті ынталандыру мақсатында агенттерді азаматтық құқық субъектілері қатарына енгізу және шарт институтының мүліктік айналымында кеңінен қолданылатын агенттік келісім мәселелерін регламенттеудің орындылығын қарау қажет» [5]. Алайда, осы Жарлықтың қазақстандағы делдалдық қызметтің сапасын анағұрлым арттыратындығы белгілі болған күннің өзінде, осы уақытқа дейін оның қолданысқа енгізілмеуі таңқалдырады...

Делдалдық туралы ережелерді енгізудің орындылығы азаматтық заңнаманы қолданудың қалыптасқан тәжірибесімен белгіленеді. Соттар азаматтық айналымға қатысушыларға тұрақты нұсқаулар беретін өздерінің құқықтық позицияларын сирек қалыптастырады. Сондықтан дауларды шешу азаматтық-құқықтық қатынастар субъектілері қабылдаған мінез-құлық шешімдерінің нормативтік негіздемесінің болуына немесе болмауына байланысты жүзеге асырылады.

ҚР Азаматтық кодексте бекітілген, аралас шарт арқылы жүзеге асырылуы мүмкін шарт еркіндігі қағидаты (ҚР АҚ 380-383 баптары) делдалдық құқықтық қатынастарды тиісті реттеу үшін жеткіліксіз. Қазіргі таңда, заң тәжірибесінде агенттік шартты реттеуде аралас шарт жасалатыны мәлім (яғни, тапсырма мен комиссия шарттарының қосындысы). Ал, бұл өз кезегіне заңды ұқсастығына қарай қолдану ережесіне сілтеме жасайды (ҚР АҚ 5 бабы). Ал, ҚР Азаматтық кодексімен нақты реттелмейтін, бірақ азаматтық құқықтық қатынас ретінде Азаматтық заңнамамен реттелуге жататын қоғамдық қатынастарды «Заң ұқсастығы» қағидаты арқылы реттеу барысында құқықтық қатынас тараптарының құқықтары мен заңды мүдделерінің барлық жағдайларда да толық қорғалмайтындығы белгілі.

Қорытындылай келе, отандық азаматтық заңнамадағы делдалдық қызмет көрсету қатынастарын реттейтін нормаларды жетілдіру мақсатында комиссия (АҚ 865-бабы) мен тапсырма (АҚ 846-бабы) шарттарының біріккен жүйесі ретінде – агенттік шартты енгізуді ұсынамыз. Сонымен қатар, агенттік шарттың нормаларын барынша тараптардың еркіндігіне бағытталған диспозитивті нормалармен толтыру қажет. Осы аталған өзгертулер мен толықтырулар қолданыстағы заңнамаға енгізілетін болса, бұл өз кезегінде заңнаманы тәжірибеде пайдаланушылар мен білім алушылардың заңнаманы барынша игеруіне өзінің септігін тигізеді деген ойдамыз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ Кодексі.
2. Гражданский Кодекс Российской Федерации (ГК РФ). 30 ноября 1994 года N 51-ФЗ.
3. Суханов Е.А. Агентский договор // Вестник ВАС РФ. – 1999. – № 12.
4. Joseph Story. Commentaries on the Law of Agency, Frankfurt am Main: Salzwasser Verlag GmbH, 2020. P. 54
5. «Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы N 858 Жарлығы.

КӘМЕЛЕТТІК ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ

Ғылыми жетекші: «Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасының
оқушысы Курманалиева Нургуль Сайлаубековна

Жұманова Ақмарал Сериковна

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Әлемнің кез келген мемлекетінің саяси немесе экономикалық даму деңгейі, географиялық орналасуы және мәдени ерекшеліктері кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстылықты жүзеге асыруға байланысты проблемалардың болмауының кепілі болып табылмайды. Үйдегі кері әсер беретін, көшедегі жасөспірімдердің әртүрлі затқа еліктеуінен заңсыз қылмыстылыққа тартылуы мүмкін.

Кілтті сөздер: Қылмыс, балалар мен жасөспірімдер.

Аннотация. Уровень политического или экономического развития, географическое положение и культурные особенности любой страны мира не гарантируют отсутствие проблем, связанных с совершением преступлений против несовершеннолетних. Подростки на улице, оказывающие негативное влияние на быта, могут быть вовлечены в противоправные преступления путем подражания различным вещам.

Ключевые слова: Преступность, дети и подростки.

Annotation. The level of political or economic development, geographical location and cultural features of any country in the world do not guarantee the absence of problems associated with the commission of crimes against minors. Adolescents on the street, who have a negative impact on the home, can be involved in illegal crime by imitating various things.

Keywords: Crime, children and adolescents.

Біздің елімізде 2011 жылы жүргізілген сынақ нәтижесі бойынша 10 жас пен 19 жас аралығындағы жастар мен жасөспірімдер жалпы халықтың 25 пайызын құрайды. Олай болса, жастар арасындағы маскүнемдік пен нашақорлықты және бопсалау, қарақшылық, тонау, ұрлық сияқты қылмыстардың күннен-күнге өршуі қаншалықты дәрежеде қауіпті екендігі айтпаса да түсінікті.

Сотталушылардың осы санатына сараптама жасаушы заңгерлер ахуалдың бұлай қалыптасуына ең алдымен отбасыларындағы тапшылық, одан кейін олардың оқуымен немесе жұмыспен қамтылмауы себепші деп санайды. Кәмелетке толмағандардың қылмыстық істерін қарау әдетте тәжірибелі судьяларға сеніп тапсырылады. Олар іс бойынша жинақталған әрекеттерді байыппен зерделеп, баға береді. Жазаларды даралау қағидасын ұстанып, оның мөлшері қателескен жеткіншектің түзелмеуіне мүмкіндік жасайтындай болуын ескереді. Сонымен бірге облыс соттарының қылмыс жасаған кәмелетке толмағандарға бас еркінен айыру жазасын тағайындауды едәуір азайтқанын атап өту керек.

Жасөспірімдер арасындағы қазіргі қылмыс түрлері негізінен өзінің әдейілеп зорлық жасау бағытын ұстанған. Жасалатын қылмыстық оқиғалардың көп бөлігін ұрлық, қарақшылық және тонау сынды заң бұзушылықтар алып отыр. Сонымен бірге, жастар арасында аса қатігездікпен жасалатын адам өлтіру, әйел зорлау сынды ауыр қылмыстардың саны күн өткен сайын артып келеді. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыс көп жағдайда топтық немесе ұйымдасқан түрде болуымен ерекшеленуде. Бұл жағынан алғанда Шығыс Қазақстан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар және Солтiстүк Қазақстан облыстары ең криминалды аудандар болып есептеледі. Бұл сияқты заң бұзушылықтардың алдын-алу мақсатында ішкі істер органдары білім беру, денсаулық сақтау және жергілікті атқару органдарымен бірлесіп түрлі іс-шаралар өткізіп, оң бастамалар көтеріп келеді. Мұнда әсіресе білім мекемелері мен жалпы білім беру мектептерінде оқитын оқушыларға зор мән берілуде.

Дәстүрлі шаралармен бірге тәжірибеге қылмыстың алдын алу жұмыстарының жаңа формалары мен амалдары енгізіліп отыр. Олардың қатарында атап өтер бір оң бастама, жалпы білім беру мекемелеріндегі жасөспірімдер ісі жөніндегі «мектептегі» полиция инспекторлары штаттық лауазымдарының енгізілуі. Айта кетер мәселе, кейбір келеңсіздіктермен күресетін, оның алдын алуға бағытталған шаралардың жеткіліксіздігі де бар екенін ескеру қажет. Алкоголизм және нашақорлық дертіне шалдыққан кәмелеттік жасқа толмаған азаматтарды сауықтыруға арналған емдеу алдын алу мекемелері жоққа тән. Салауатты өмір салатын қалыптастыруға насихаттайтын жұмыстардың сапасын көтермейді.

Жас ұрпақ қоғамдағы болашағы мол, екпінді әлеуметтік топ. Жастар қандай болса, белгілі дәрежеде біздің бүгінгіміз де ертеңімізде соған сәйкес болады. Сондықтан да бұл мәселені мемлекеттік деңгейде қолға алар шақ келді. Қылмыстылықпен күресте ең маңызды іс – оның алдын алу одан сақтандыру екені белгілі. Осыған орай, жастардың психикалық және физикалық тұрғыдан сау – саламат болуына, олардың сыртқы әлеммен өзара қарым – қатынасы барысында және кәмелетке толмағандар жасайтын қоғамға қауіпті әрекеттерге қатысты қолданылатын құқықтық нормаларды насихаттауға бағытталған арнайы бағдарламаны қабылдау аса қажет – ақ. Әрі аталмыш бағдарлама аясында біз мынандай іс – шаралардың жүзеге асырылғанын қалар едік:

1. Жастарды кітап оқып, театрға баруға, жалпы рухани өсуге ынталандыру, олардың өмірге деген дұрыс көз қарасын қалыптастыру;

2. «Балаларға көмек көрсету орталығын» ашу әрі мұндай орталықтарда қамқорлықсыз қалған балаларды, жетім балаларды, ата анасы тастап кеткен балаларды, қараусыз қалған және қайыршылықпен айналысатын балаларды, әр түрлі себептермен күн көруге қаржысы жоқ балаларды жан – жақты қамқорлыққа алу және тиісті тәлім тәрбиелеумен қамтамасыз ету;

3. Ұйымдастырушылық бағытында республикалық, аймақтық, облыстық және аудандық, ауданаралық жасы кәмелетке тоймағандар қылмыстылығымен күресу шараларының бағдарламалары қабылданып, оларда кәмелетке толмағандар тұлғасы ерекшеліктерін қылмыстың алдан алуда ескерілуі нақтылы түрде қаралу;

4. Республика шеңберінде арнаулы мемлекеттік криминологиялық орталық, ғылыми зерттеу институты ашылып, оның басты бір бағыты – жасы кәмелетке толмағандар қылмысының алдын алу мәселелері мен идеялары болу қажет. Ол орталықтың бөлімшелері (топтары, лабораториялары) әрбір аймақ, облыстарда жұмыс жасалуы қажет. Бұл жұмысқа жастар тәрбиесіне байланысты барлық мемлекеттік мекемелердің (әсіресе, ұйымдардың, педагогикалық, психологиялық, медициналық, тағы басқа әлеуметтік (профилактикалық), субъектілердің белсене қатысуын қамтамасыз ету;

Сонымен ұсынылған шаралар, біздің пікірімізше кәмелетке толмағандарды құқықтық – санасын жоғарғы деңгейге көтеруге, қоғамның ұмытыла бастаған моральдық құндылықтарын қайта қалпына келтіруге, кәмелетке толмағандардың құқығын қорғау жөніндегі комиссияның жұмысын жандандыруға барлық мүдделі ұйымдардың жұмысын үйлестіруге көмектеседі. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстылықтың алдын алу, оларды тәрбиелеу, сондай ақ ата – аналардың бала тәрбиелеу ісіндегі жауапкершілігін жоғарылату, кәмелетке толмағандардың мүддесін қорғау сияқты мәселелерді жүйелі түрде шешуге мүмкіндік береді.

Қорта айтқанда, бүгінгі таңда жас ұрпақ өзіне ерекше назар аударуды, әрі тәрбиелеу бағытындағы ықпалды шараларды үздіксіз жүргізіп отыруды, сонымен қоса қоршаған дүниенің заңдылығын дұрыс түсіну үшін үздіксіз көмек көрсетіп отыруды қажет етуде. Олай болса, болашақтың бүгіннен басталатын ескере отырып, жас ұрпақ мәселесіне мемлекеттік деңгейде көңіл бөлгеніміз абзал. Жастар проблемасын асқындырмай, алдын алған мемлекетте ғана кемел келешек бар екені сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, 1997 жылғы 16 шілдеде қабылданған (қолданыстағы редакциясы).

2. Елеонский В.А. Поощрительные нормы уголовного права. Хабаровск, 1984. -С. 17.
3. Наумов А.В. Механизм уголовно-правового регулирования / Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. М., 1996. С. 19.
4. Рахимжанова Г.К. Осуществление лицом своего права как обстоятельство, исключающее преступность деяния. – Караганда, 1995.
5. Голик Ю.В. Уголовно-правовое стимулирование позитивного поведения: вопросы теории. Новосибирск. 1992.
6. Уголовный закон: опыт теоретического моделирования. М., 1987.
7. Қазақстан Республикасының 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған құқықтық саясат тұжырымдамасы, Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 жылғы 24 тамыздағы Жарлығымен бекітілген.

ӘОЖ 347.1

АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМІН ЖЕТІЛДІРУ

**Куанышева И.К. - юриспруденция магистрі, аға оқытушы
Датеева А.-заң ғылымдарының магистрі, оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аңдатпа. Адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары кез келген жеке адамға беріледі, ал азаматтың құқықтары мен бостандықтарына Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын адамдар ғана ие болады, Конституцияның баптары осыны көрсетеді. Олардың қорғалу мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: Құқық, бостандық, конституция, механизм, адам құқықтары

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында: «адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары- ең қымбат қазына...» делінген. Бұл Қазақстанның құқықтық мемлекет екенін көрсетеді, мұндай мемлекеттің маңызды белгілерінің бірі-осы мақалада айтылған адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығы. Бұл жалғыз жоғары құндылық басқа әлеуметтік құндылықтар мұндай конституциялық баға алған жоқ және оған қатысты төменгі деңгейде орналасқан және оған қайшы келмейді.

Адамның құқықтары мен бостандықтарын мемлекет мойындайтын, сақтайтын, қорғалатын ең жоғары құндылық ретінде атап көрсету мемлекеттің кез-келген түрін төмендетуге жол бермейді. Керісінше, бұл құқықтық мемлекеттің міндеті оның қоғам өміріндегі, қоғамның экономикалық және мәдени өмірін ұйымдастырудағы беделі мен маңызын едәуір арттыра алады. Адам құқығы дегеніміз - адамның болмысын оның еркіндігін білдіретін және оның өмірінің, оның қоғаммен, мемлекетпен және басқа адамдармен қарым-қатынасының ажырамас және қажетті тәсілдері болып табылатын белгілі бір нормаланған құрылымдық қасиеттері мен ерекшеліктері.

Адам құқықтары қоғамға мемлекетті басқаруға немесе одан алыстауға, жеке өмір, сенім таңдау, дінге деген көзқарас, меншік саласында өзін-өзі анықтауға мүмкіндік береді. Азаматтық қоғамды мемлекеттің қабылдауы, өмірдің барлық салаларын ұлттандыру адам құқығы жоқ немесе сәндік сипатта болған жерде жүреді. Адам құқықтары теориясы ғылым ретінде осы құбылыстың табиғаты мен мәнін, оның генезисін, әлеуметтік, философиялық, саяси, этикалық, діни алғышарттарын зерттеуге арналған. Адам құқықтары туралы ғылымда адам құқықтары мен мемлекеттің өзара іс-қимылын зерттеуге маңызды орын беріледі.

Ол оларды тек заңды құбылыс ретінде ғана қарастырмайды; ол бұл құқықтардың саясатпен, моральмен, философиямен, дінмен байланысын ашады, өйткені адам құқықтары күрделі көп өлшемді білім болып табылады. Құқықтық демократиялық мемлекет өзінің билік функцияларын осы құқықтармен шектей отырып, адам құқықтарының басымдылығын мойындайды. Сондықтан мемлекеттің шынайы табиғаты адам құқықтары, қоғамдағы жеке адамның орны мен рөлі, оның мемлекетпен қарым-қатынасы арқылы ашылады.

Қазақстан үшін адам құқықтары туралы ұғымдар өте маңызды. Олардың қоғам өміріндегі, адамдар мен әлеуметтік топтар арасындағы, адам мен мемлекет арасындағы өзара әрекеттестіктің қалыпты байланысын дамытудағы ерекше маңызы әлеуметтік қатынастарды үйлестіруге және реттеуге мүмкіндік беретін осы құбылыстардың жалпы заңдылықтарын анықтауды талап етеді. Қоғамдық санада, ел мәдениетінде – революцияға дейінгі және революциядан кейінгі-адам құқықтары маңызды орын алмады.

Бүгінгі таңда Қазақстанда адамға және оның құқықтарына деген шынайы құрмет әлі де жоқ, өйткені ондаған жылдар бойы қалыптасқан құқықтық сананың деформациясы, құқықтар мен бостандықтарға деген немқұрайдылық адамның сенімсіздік жағдайын, оның биліктің іс-әрекеттерінің болжамдылығына деген сенімсіздігін тудырады. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың мемлекетішілік тетіктері оларды қамтамасыз етудің халықаралық-құқықтық нысандарымен толықтырылады. Сондықтан адам құқықтарын халықаралық-құқықтық қорғау жүйесін, оның дамуын, осындай функцияны жүзеге асыратын әмбебап және өңірлік тетіктердің үйлесімін зерделеу маңызды.

Қоғамның қалыпты өмірін қамтамасыз етудегі адам құқықтарының маңыздылығын ескере отырып, оларды қорғаудың тетіктері мен рәсімдеріне ерекше назар аудару керек, оның конституциялық, сот, әкімшілік-құқықтық тәсілдерін ашып көрсету, шет елдердегі құқық қорғау тетіктерінің ерекшеліктерін, олардың Қазақстан мемлекетінде қалыптасуын көрсету керек.

Халықаралық құқық адам құқықтары жөніндегі халықаралық-құқықтық актілер жүйесін, осы құқықтарды халықаралық-құқықтық қорғауды жүзеге асыратын органдардың құрылымы мен тағайындауын зерттейді. Осы күрделі мәселелердің барлығы адам құқықтары теориясының пәні болып табылады. Олар терең зерттеуді және игеруді қажет етеді, өйткені мұнсыз гуманитарлық ойлау мәдениеті болмаса, қоғам ішінде және қазіргі әлемде болып жатқан барлық процестердің адами өлшемі мүмкін емес. Конституциялық құқық, қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу, әкімшілік іс жүргізу құқықтары адам құқықтарын қорғау тетіктері, бұзылған құқықтарды қалпына келтіру әдістерін ұсынады. Салалық заң ғылымдары адамдардың конституциялық, азаматтық, жер, аграрлық, экологиялық және басқа да құқықтарын зерттейді, олардың бірлігінде адам мен азаматтың құқықтық мәртебесін құрайды. Адам құқықтары туралы білім адамдарды тәрбиелеуді, адам құқықтары туралы дұрыс түсініктерді оның бостандығы мен теңдігінің қажетті шарты ретінде қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге Адам құқықтары ажырамас болып табылатын құқықтық қоғам құруды, ал адам құқықтарын құрметтеу мен қорғауды – бүкіл мемлекеттік және қоғамдық өмірдің маңызды қасиеті деп санайды.

«Құқық» пен «Бостандық» ұғымдарының арақатынасы ең алдымен олардың синоним болатындығымен сипатталады; екеуі де кез-келген адамның немесе тек Қазақстан Республикасы азаматының субъективті құқықтары болып табылады. Бірақ кейде осы ұғымдар арасында айырмашылық байқалады. Конституциялық заңнаманы талдау көрсеткендей, «бостандық» термині оның нақты нәтижесін көрсетпей, жеке таңдаудың кең мүмкіндіктерін атап өтуге арналған: «әркімге ар-ождан бостандығы кепілдендірілген» (22-бап Қазақстан Республикасының Конституциясы) және қай дінге жататынын өзі анықтауға құқығы бар (19-бап Қазақстан Республикасының Конституциясы) .

«Құқық» термині адамның нақты әрекеттерін анықтайды (мысалы, мемлекеттік істерді басқаруға қатысу құқығы, сайлау және сайлану құқығы). Бұл ретте «Құқық» Конституциямен «Бостандық» ұғымының құрамына енгізілуі мүмкін.

Алайда, құқықтар мен бостандықтар арасындағы айырмашылықты анықтау қиын, өйткені көбінесе нақты белгіленген өкілеттіктерге ие саяси құқықтардың барлық саласы «бостандықтар» деп те аталады. Терминологиядағы айырмашылық дәстүрлі түрде енген деп санауға болады, ол 18-19 ғасырларда қалыптасқан.

Адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары секілді бар айырмашылық Қазақстан Республикасы Конституциясының мәтінінде айқын көрсетілген.

Адамның конституциялық құқықтары мен бостандықтары кез келген жеке адамға беріледі, ал азаматтың құқықтары мен бостандықтарына Қазақстан Республикасының азаматтары болып табылатын адамдар ғана ие болады, Конституцияның баптары осыны көрсетеді.

Адам құқықтары адамдардың әлеуметтік қызметіне, олардың әлеуметтік қатынастарына, адамның өмір сүру тәсілдеріне органикалық түрде біріктірілген. Олар адамдар арасындағы қарым-қатынастың, олардың байланыстарын ретке келтіретін, әрекеттерін үйлестіретін, жеке адамның бостандығын басқа адамдардың бостандығымен, қоғам мен мемлекеттің қалыпты жұмыс істеуімен ұштастыруға негізделген қарама-қайшылықтардың, қақтығыстардың алдын алудың нормативті формасы.

Қазіргі әлемде құқық пен мемлекеттің, адам мен мемлекеттің өзара әрекеттесуіндегі әр түрлі тәсілдер сақталған. Олар ғылыми пікірталастар шеңберімен шектелмейді және қазіргі мемлекеттердің конституцияларында көрініс табады. Сонымен, Франция, АҚШ, Италия, Испания конституцияларында адам құқығының табиғи-құқықтық тұжырымдамасы, Австрия, ГФР конституцияларында - позитивістік тұжырымдамалар қамтылған.

Алайда конституциялық жазбалардағы мұндай айырмашылықтарды асыра бағалауға болмайды, өйткені барлық елдердің негізгі заңдары заңның үстемдігі қағидаттарына, демек, адам құқықтарын қорғау мен сақтауға бағытталған. Сонымен бірге табиғи құқық пен адам құқығының табиғатына позитивістік көзқарастардың айырмашылығы белгілі бір айқындықты қажет етеді.

Біріншіден, мемлекеттің билігін адам құқығымен шектеу оның рөлін төмендетуге әкелмеуі керек, бұл адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауда ғана емес, сонымен қатар оларға заңнамалық форма беруде де маңызды.

Бұл ілімдердің күрт поляризациясы (табиғи заң мектебі және позитивизм) буржуазиялық революциялардың әртүрлі елдерде жүзеге асырылуының әр түрлі тәсілдеріне байланысты болды. Мемлекет адамның өмір сүруге құқығын, адамның тұрғын үйіне қол сұғылмаушылығын мойындамай қоймайды. Және бұл құқықтар адамға туылғаннан бастап тиесілі болғанымен, бірақ олардың «қорғанысы» құқықтық нысанда беріледі, яғни, заңмен беріледі.

Адам құқығы туралы заманауи дамыған идеялардың мазмұнының үлкен жаңалығын, ерекшелігі мен байлығын жоққа шығармай, адам туралы қоғамдық өмірдің қатысушысы ретіндегі бұрынғы құқықтық көзқарастарымен осы идеялардың тарихи сабақтастық сәтін де есте ұстаған жөн. Шынайы және теориялық тұрғыдан алғанда, әрбір тарихи тұрғыдан берілген құқық жүйесіне тұлғаның құқық субъектісі ретіндегі белгілі бір құқықтық тұжырымдамасы және оның құқықтары мен міндеттері, оның бостандығы мен еркіндігінің жоқтығы туралы тиісті идеялар кіреді және енеді.

Құқықтар мен бостандықтардың тарихи дамуына тоқталар болсақ, адамның қарым-қатынасындағы бостандық пен құқықтың тарихи дамуы адамдардың ресми (заңды) еркін тұлғалар ретіндегі теңдігінің ілгерілеуін білдіреді.

Құқық механизмі арқылы-ресми (құқықтық) теңдік – бастапқыда адамдардың еркін емес массасы біртіндеп еркін адамдарға айналады. Адам құқықтарының даму дәрежесі мен сипаты тиісті қоғамдағы құқықтың даму деңгейімен анықталады деп айта аламыз.

Адам құқықтары туралы ежелгі грек көзқарастары полис (қала-мемлекет) және оның заңдары құдайдан шыққан және Құдайдың әділдігіне негізделген мифологиялық идеялардың жалпы арнасында қалыптасты. Жалпы құқық және жеке адамдардың – саясат мүшелерінің құқықтары, ұқсас идеяларға сәйкес, күшке емес, әділеттіліктің илаһи тәртібіне оралады.

Гомердегі илаһи әділеттілік объективті негіз және оң критерий ретінде әрекет етті. Сол кездегі әділеттілік көзқарастарына сәйкес келетін нәрсе ғана құқық ретінде қабылданды. Полис пен оның азаматтары үшін әділдік пен құқықтың объективті нормасын іздеуді пифагорлықтар жалғастырды (б.з. д. 6-5 ғғ.). Олар адамның табиғи құқықтары туралы кейінгі идеялар үшін өте маңызды ережені тұжырымдады, яғни бұл «әділетті басқа теңдей жазалау» деді [1, б. 113]. Бұл анықтама философиялық абстракция және талионның ежелгі принципін түсіндіру болды (көзге көз, тіске тіс).

Эпикур тұжырымдамасында әділеттілік-өзгеретін мазмұны бар табиғи құқық. Мемлекет пен құқықты эпикурлық шарттық түсіндіру шарттық қарым – қатынасқа мүше адамдардың теңдігін, бостандығы мен тәуелсіздігін білдіреді және негізінен либерализм мен құқықтық индивидуализмнің алғашқы философиялық және құқықтық тұжырымдамасы болып табылады. Адамның бостандығы, Эпикурдың пікірінше, оның өмір салтын дұрыс таңдау жауапкершілігі. Адам бостандығының саласы-бұл оның өзі үшін жауапкершілік саласы, ол қажет емес, өйткені «қажеттілік жауапкершілікке тартылмайды» және тұрақты емес жағдай. Бостандық «бізге байланысты» және «ешқандай қожайынға бағынбайтынын» түсіну арқылы алынады. «Қажеттілікті апат бар деді ол, бірақ қажеттілікпен өмір сүрудің қажеті жоқ» [2, б.75].

Маңызды байланыс желісі Эпикурдың шарттық-құқықтық тұжырымдамасынан жаңа уақыттағы әлеуметтік келісім идеяларына дейін созылады. Ежелгі грек ойшылдарының бостандық пен барлық адамдардың теңдігі туралы табиғи-құқықтық идеялары Ежелгі Римде одан әрі дамыды. Сонымен, грек стоиктерінің әлемдік табиғи заң туралы ережелерін Рим стоиктері қолданған. Олардың табиғи құқықтық ұстанымдарынан құлдық ақталмайды, өйткені ол жалпы заңға және адамдардың әлемдік азаматтығына қайшы келеді. Сенеканың табиғи-құқықтық тұжырымдамасында сөзсіз және илаһи сипатта «тағдыр заңы» барлық адам құрылыстарына, соның ішінде мемлекет пен заңдарға бағынатын табиғат құқығының рөлін атқарады. Сенеканың пікірінше ғалам табиғи құқықтары бар табиғи мемлекет, оны тану қажеттілік болып саналады.

Табиғат заңы бойынша барлық адамдар осы мемлекеттің мүшелері болып табылады, олар оны мойындайды ма, жоқ па ол маңызды емес. Жеке мемлекеттік құрылымдар және олардың құрылуы бүкіл адамзат үшін кездейсоқ және маңызды емес, тек шектеулі адамдар үшін ғана маңызды. Римдік заңгерлер адам құқықтары туралы құқықтық идеялардың дамуына айтарлықтай үлес қосты. Олар жасаған құқық субъектісі туралы, адамдардың құқықтық мәртебесі туралы, табиғи заң бойынша адамдардың бостандығы туралы, жеке және қоғамдық құқықты бөлу туралы, әділ және әділетсіз құқық туралы және т. б. ережелер үлкен маңызға ие болды.

Қолданыстағы заңның көздеріне сүйене отырып, Рим заңгерлері жеке тұлғалардың құқықтарын түсіндіруде қолданыстағы құқықтық нормаларды әділеттілік талаптарына сәйкес келу рухында қолданды және қақтығыстар туындаған жағдайда әділеттілік пен әділ құқық туралы жаңа идеяларды ескере отырып, ескі норманы өзгертті. Римдік заңгерлердің мұндай қызметі құқықтың әртүрлі көздерінің өзара байланысын қамтамасыз етті және жеке тұлғаның құқықтарының құқықтық құрылымын құқықтың негізгі субъектісі ретінде дамыту мен жаңартудағы тұрақтылық пен икемділіктің үйлесуіне ықпал етті. Романист Т. Кипп былай деп жазды: «Рим құқығының ең керемет ережелерінің ешқайсысы оның әділеттілікке деген көзқарасы сияқты өлместік құқығын қамтамасыз етпеді. Әділеттілік-бұл ең алдымен адамгершілік ұғым, дұрыстық дегенді білдіретін моральдық ұғым.

Субъективті жағынан тек белгілі бір ізгілікті ұсына отырып, сонымен бірге нормалардың мазмұнын анықтады» [3, б.182]. Осылайша, Рим заңы мемлекетке (оң заңмен қатар оны зерттеу объектісі ретінде) заңның бірыңғай тұжырымдамасын тарата отырып, мемлекет пен жеке тұлғаның қарым-қатынасын құқықтық қатынастар ретінде түсіндірді. Адамдардың бостандығы мен теңдігінің ежелгі идеяларын орта ғасырлардағы зайырлы және діни ойшылдар қабылдады және дамытты. «Бірқатар ортағасырлық ойшылдар (Падуан Марсилиус, Генри Брэктон және т.б.) бостандық идеясын, бәрінің заң алдындағы теңдігін

қорғады. Бұл тұрғыда әйгілі француз заңгері 13 в. Бомануардың «әр адам еркін» деп мәлімдеген және осы идеяны өзінің құқықтық құрылымында нақтылауға тырысқан анти-реалистік ұстанымы әйгілі саналады».

Христиандықта табиғи-құқықтық теңдік пен барлық адамдардың бостандығы туралы ежелгі идеялар жаңа атау мен мағынаны алды. Құлдық дәуірінде пайда болған христиан діні Бостандық діні ретінде әрекет етті және адам құқықтарының әмбебап тұжырымдамаларын қалыптастыру процесінде маңызды рөл атқарды. Христиандықтың пікірінше, барлық адамдар «Құдайдың балалары» сияқты тең. Бұл жалпыға бірдей теңдік христиандықта жалпыға бірдей еркіндікпен үйлеседі. «Мәсіхтің заңы - бұл кемелді заң, бостандық заңы, өйткені ол құлдарға емес, Құдайдың балаларына берілді, олар оны құлдық қорқынышпен емес, оларда өмір сүретін Мәсіхтің сүйіспеншілігімен орындауға шақырылды. Жаңа өсиет идеялары бірқатар христиан ойшылдарының (Августин, Фома Аквинский және т.б.) саяси және құқықтық ілімдерінде терең дамып, дамыды.

Ежелгі табиғи-құқықтық идеялар рухында Фома Аквинский мемлекеттің мақсаты оның мүшелерінің «ортақ игілігі», олардың лайықты өмір сүруіне жағдай жасау деп тұжырымдады. Сонымен бірге ол тиранияның саяси монархиясына қарсы тұрды және халықтың тираниялық жүйені құлату құқығын негіздеді. Ежелгі уақытта пайда болған адамдардың жалпыға бірдей теңдігі идеясы Орта ғасырларда өзінің өмір сүруін тоқтатпады, зайырлы және діни авторлардың жұмысында әртүрлі позициялардан, әртүрлі нысандар мен бағыттардан дами берді.

Ортағасырлық идеялар жаңа дәуір ойшылдарының еңбектерінде одан әрі дамыды. Жаңа өсіп келе жатқан жүйенің құқықтық дүниетанымы жеке және қоғамдық-саяси қатынастарда құқық режимінің үстемдігі арқылы адамның бостандығы туралы жаңа идеяларды бекітті. Адам құқықтарының жаңа рационалистік теориясы Б. Спиноза, Д. Локк, Ш. Монтескье, Т. Джефферсон, И. Кант және басқа ойшылдардың еңбектерінде жасалды.

Феодалдық жүйені сынға алу және жеке адамның құқықтары мен бостандықтары туралы жаңа тұжырымдамаларды негіздеу, жеке адам мен мемлекет арасындағы қатынастарда заңның үстемдігі қажеттілігі туралы бұл теория жаңа құқықтық дүниетанымның қалыптасуына, буржуазиялық төңкерістердің идеологиялық дайындығына және олардың нәтижелерін заңды түрде шоғырландыруға үлкен үлес қосты. Бұл процестің маңызды элементі мемлекет қызметінің шығу тегі мен құқықтық негізі ретінде әлеуметтік келісім тұжырымдамасы болды.

Мемлекеттің келісімшарттық тұжырымдамасын дамыта отырып, Г.Гроций: «Мемлекет - бұл заңдарды сақтау және жалпы игіліктер үшін жасалған еркін адамдардың мінсіз одағы» деп жазды. Құқықтық мемлекеттілік идеясын қамтыған мемлекет туралы (Гроцийде және одан кейінгі бірқатар ойшылдарда) түсінікпен биліктің зорлық-зомбылығына қарсы тұратын қоғамдық келісімшарт ережелерін бұзатын табиғи құқық туралы ережемен байланысты.

Б.Спиноза мемлекеттің табиғи-құқықтық көзқарастары мен шарттық тұжырымдамасын дамыта отырып, «мемлекеттің мақсаты шын мәнінде «бостандық» деп атап өтті. Ол «азаматтық жағдайдағы әркімнің табиғи құқығы тоқтамайды» деп атап өтті, өйткені табиғи және азаматтық жағдайда адам өзінің табиғат заңдарына сәйкес әрекет етеді. Адамдарды табиғи құқықтарынан толығымен айыру тиранияға әкелуі мүмкін.

Д.Локк заңның үстемдігі, мемлекеттік өмірді құқықтық ұйымдастыру, биліктің бөлінуі және заңның үстемдігі идеяларына негізделген адамның бөлінбейтін табиғи құқықтары мен бостандықтарының дәйекті либералды доктринасын жасады. Локктың адам құқықтары туралы ілімінің үлкен артықшылығы-бостандық пен заң арасындағы қажетті ішкі байланысты талдау. «Барлық жалған түсініктерге қарамастан заңның мақсаты «жою немесе шектеу емес, бостандықты сақтау және кеңейту», - деп жазды Локк.

Заңдар жоқ жерде еркіндік жоқ». Қоғамдық келісім, Локктың пікірінше, саяси өмірдің тұрақты факторы, халықтың саяси билікпен шарттық қатынастары-бұл жеке адамдар мен

тұтастай алғанда халықтың биліктің іс-әрекетімен келісу принципіне сәйкес жүретін үздіксіз процесс.

1789 жылғы Француз декларациясында жарияланған адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары жалпы әлемдік атауға ие болды және қоғамдық, мемлекеттік тәртіптерді жаңарту мен ізгілендірудің императивіне айналды.

Адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы алдыңғы тәжірибенің әсерін бастан кешірген бұл декларация (атап айтқанда, 1689 жылғы құқықтар туралы Биллдерді, 1776 жылғы АҚШ Тәуелсіздігі декларациясын, 1787 жылғы АҚШ Конституциясын және т.б. құрастыру мен қабылдаудағы англо-саксондық дәстүрлер) кейіннен бүкіл әлемдегі «ескі режимге» қарсы күрес процесіне, адам мен азаматтың құқықтарын кеңінен тануға және қорғауға үлкен әсер етті. Адам және азамат құқықтары, құқықтық мемлекеттілік, құқық үстемдігі саласындағы теория мен практиканың одан әрі дамуы қандай да бір жолмен осы тарихи құжаттың оң әсерін бастан кешірді және әлі күнге бастан кешіруде. 1789 жылғы Адам мен азаматтың құқықтары декларациясының идеялары осы уақытқа дейін прогрессивті буржуазиялық қайта құрулармен бетпе-бет келген сол елдердің (Германия, Ресей, Шығыс Еуропаның басқа елдері) озық ойшылдарының көзқарастарына тікелей үлкен әсер етті.

18 ғасырдағы АҚШ пен Франциядағы озық еуропалық саяси-құқықтық ойдың және революциялық қайта құрулардың айқын әсерінен патшалық Ресейде біртіндеп барлық адамдардың теңдігі туралы, адамның ажырамас құқықтары мен бостандықтары туралы табиғи-құқықтық идеялар таралды. Мұндай идеяларды Ресейде алғаш қорғаушылардың бірі А.Н. Радищев. Ол бұл идеяларды орыс самодержавиесі мен крепостнойлық билігін сынау үшін пайдаланды.

Табиғи заңдылық тұрғысынан ол табиғи жағдайдағы барлық адамдардың бостандығы мен теңдігі туралы, мемлекеттің шарттық шығу тегі туралы, адамның оның өміріне, мүлкіне, тең сотқа, ой бостандығына бөлінбейтін құқықтары туралы идеяларды дамытты.

Н.А. Бердяевтың бүкіл шығармасының басты және негізгі мәселесі жеке бостандық болды. Ол өзін «бостандықтың ұлы» деп атап: «Мен өз ісімді еркіндікке, бостандыққа негіздедім», -деп жазды. Бердяев осы тақырыпты және онымен бірге жеке құқықтар мен бостандықтар мәселелерін қамтыды, өзі жасаған христиан персонализмінің бастапқы философиялық тұжырымдамасы тұрғысынан қарастырды. Ол өзінің адам бостандығы туралы ілімінде тұлғаны жеке адамнан ажыратады. «Тұлға, - дейді автор, - бұл адамның табиғатқа, қоғамға, мемлекетке қатысты еркіндігі мен тәуелсіздігі, бірақ бұл эгоистік өзін-өзі растау ғана емес, керісінше, персонализм эгоцентрлік окшаулануды білдірмейді. Адамдағы жеке тұлға дегеніміз - бұл рух жұмысына материал болатын материалдық әлемге қатысты оның тәуелсіздігі.

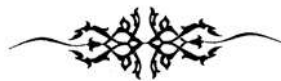
А.Н. Бердяев алғашқы болмыс пен Құдайдың алдындағы еркіндік идеясын дамытты. Алғашқы еркіндік пен болмысты қалыптастыратын шығармашылық идеясын қарастырды; бостандықтың шығармашылық әлеуетінің іске асырушысы ретінде адамның антропологиялық идеясын ұсынды және дамытты; еркіндікке ие шығармашылық тұлғаның өмір сүру формасы ретінде тарих идеясын кеңінен қамтыды.

Бұл шарттардың көлемі әрқашанда жеке тұлғаның қоғамның таптық құрылымындағы, материалдық өндіріс жүйесіндегі жағдайымен анықталды. Бұл жеңілдіктерді шартты түрде адам құқығы деп атауға болады. Бұл конвенция қоғамның өз дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі күрт поляризациясымен (құлдық, феодализм), өркениеттердің өзіндік ерекшелігімен (еуропалық, азиялық және т.б.) анықталады, бұл адам құқығына негізделген әмбебаптық белгісін алуға мүмкіндік бермеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Адам құқықтары және оларды қорғаудың тетіктері [Мәтін]: Оқу құралы/ М.С.Кемали-Алматы: «NURPRESS» баспасы, 2018
2. КемалиМ.С.Права человека и механизм их защиты. Учебное пособие. - Алматы: Издательство N-PRESS, 2018. - 420 с.

3. Отыншиева Айдана Айтуқызы. Қазақстандық және шетелдік заңнама бойынша жеке тұлғаның құқықтық мәртебесі: Қазақстан Республикасы және Ұлыбритания мемлекетінің тәжірибесіне салыстырмалы-құқықтық талдау. 6D030100 – Құқықтану Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

347.157(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ

Куанышева И.К. - юриспруденция магистрі, аға оқытушы
«Заң» факультеті, «Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Оналбекова Г.А.

Т.Рысқұлов ауданы, Ю. Гагарин атындағы негізгі мектебі директорының
құқықтық тәрбие жөніндегі орынбасары

Аңдатпа. Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қолданыстағы заңнамаға сәйкес қорғаудың құралдары мен әдістерінің нақты кешені қарастырылған.

Кілт сөздер: халықаралық нормалар, әлемдік тәжірибе, ювеналды әділет, халықаралық стандарт, балалар омбудсмені.

Кәмелетке толмаған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау – Қазақстанның мемлекеттік әлеуметтік-құқықтық саясатының басым бағыттарының бірі болып саналады.

Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтарын қорғау жүйесіне Қазақстан Республикасының Конституциясын және мемлекетіміздің заңдарын сақтауға міндетті мемлекеттік билік органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, лауазымды адамдар, азаматтар және олардың бірлестіктері кіреді.

Қазақстан заңнамасында алғаш рет кәмелетке дейінгі балалардың құқықтарына арналған нормалар «Неке және отбасы туралы» ҚР Заңында қабылданды. Бұл Заң қабылданғанша балалардың құқықтары ата-аналар мен балалардың құқықтық қатынастары призмасында қарастырылып келді. Бұл ретте балалар өз қабілетсіздігіне байланысты дербес құқық иесі емес, ата-аналар қамқорлығының пассивті объектілері ретінде көрінетін. Кәмелетке толмаған балалардың құқықтарына арналған жеке тарауды заңға енгізу бұл тәсілден арылуға көмектесті.

2002 жылы 8 тамызда елімізде «Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары туралы» Заң қабылданды, ол ҚР Конституциясында кепілдік берілген баланың негізгі құқықтары мен мүдделерін іске асырудағы қатынастарды реттейді.

Бұл заңда балалар мүддесіндегі мемлекеттік саясат мақсаттары, олардың негізгі құқықтары мен міндеттері жазылды. Баланың отбасындағы қарым-қатынасына, бала мен қоғамға, мүгедек баланың құқықтарына және ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтарына бөлек тараулар арналды.

Баланы құқықтық қорғау деп баланың туу құқығын және оның әлеуметтік дамуын, сондай - ақ осы құқық нормаларын іске асыратын субъектілердің қызметін қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық актілердің жиынтығы түсінілуі керек.

Балалық шақты құқықтық қорғау баланың өмірінің барлық саласын қамтиды: аналықты қорғау, әке және отбасын қорғау; білім беру; денсаулық сақтау; еңбек; әлеуметтік қамсыздандыру; бос уақыт; құқық бұзушылықтың алдын алу және т. б.

Кәмелетке толмағандардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін қолданыстағы заңнамада қорғаудың құралдары мен әдістерінің нақты кешені қарастырылған: адам құқықтарын қорғаудың халықаралық-құқықтық механизмі; соттық қорғау; атқарушы билік органдарының әкімшілік әрекеттері; адамның өз құқықтарын заңды түрде өзін-өзі қорғауы.

Дүние жүзінде алғаш рет Балалар құқықтары жөніндегі уәкіл 20 ғасырдың басында пайда болды. Швецияда, кейіннен мұндай лауазымдар Австралияда, Австрияда, Канадада, Ирландияда, Румынияда және басқа елдерде енгізілді.

Қазақстан Республикасындағы Бала құқықтары жөніндегі Уәкіл институты 2016 жылы Қазақстан Республикасында бала құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесін жетілдіру, қатысушы мемлекеттің БҰҰ Бала құқықтары туралы конвенцияны орындауға бейілділігін растай отырып, Қазақстан Республикасында бала құқықтарын қорғаудың ұлттық жүйесін жетілдіру мақсатында құрылды.

Балалар омбудсменінің негізгі мақсаттары балалардың құқықтары мен заңды мүдделерінің кепілдіктерін қамтамасыз ету, сондай-ақ ҚР Президенті жанындағы Әйелдер істері және отбасылық-демографиялық саясат жөніндегі Ұлттық комиссия, ҚР Үкіметі жанындағы кәмелетке толмағандар істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі ведомствоаралық комиссия, министрліктер мен ведомстволар, ҚР Парламенті Сенатының (жоғарғы палатасының) және мәжілісінің (төменгі палатасының) комитеттері сияқты мемлекеттік және қоғамдық институттармен өзара іс-қимылда олардың бұзылған құқықтары мен бостандықтарын қалпына келтіру болып табылады.

Соттық-құқықтық жүйелерді дамытудың негізгі бағыты соттар мен судьялардың, соның ішінде ювенальдық соттарды мамандандыру болып жарияланды. Бұл ретте ювенальдық соттар еліміздегі ювенальдық юстицияны құрудың орталық негізгі буынына айналуы тиіс. Мемлекеттің жүргізіп жатқан құқықтық саясатын дамыту үшін 2008 жылдың 19- тамызында Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен осы бағыттағы құрылымның артықшылығын анықтаған «Қазақстан Республикасында 2009-2011 жылдарда ювенальды юстиция жүйесін дамыту тұжырымдамасы» қабылданды.

Ювенальдық юстиция жүйесі терминіне негізгі екі түсініктемені тар және кең мағынада бөліп көрсетуге болады. Кең мағынада ол кәмелетке толмағандар арасында қылмыс пен құқық бұзушылықтың алдын алуды, жасөспірімдердің қылмыстарының статистикасы мен олармен күресу жолдары, құқық қорғау органдарының кәмелетке толмағандардың жасаған қылмыстарымен күресу іс-әрекеттерін белгілейді. Тар мағынада ювенальдық юстиция жүйесі кәмелетке толмағандар ортасында жасалған қылмыстар мен құқық бұзушылықпен күресетін және олардың алдын алатын мемлекеттік құқық қорғау органдарының статусын білдіреді. Қазақстанда ювенальдық юстиция жүйесінде арнайы (ювенальдық) сот жүйесі, полиция мен прокуратурада арнайы құрылымдар, жазалауды орындайтын арнайы жүйе, арнайы адвокатура, ерекше әлеуметтік сүйемелдеу мен пробация қызметі әрекет етеді. Ювенальдық юстиция жүйесін құру кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыстық өндіріске жіберілетін істердің барлық сатыларда сапасын жақсартады, әр балаға жеке тәсілді қамтамасыз етеді және пенитенциарлық жүйе мекемелеріндегі кәмелетке толмағандар санын азайтуға ықпал етеді. Ювенальдық юстицияның ғылыми-теориялық тұжырымдамасын қалыптастыру екі бағытта жүзеге асырылады. Бірінші бағыт — бұл қылмыстық сот ісін жүргізу барысында кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау мен қамтамасыз ету. Екінші бағыт — бұл баланың құқықтарын қылмыстық сот ісін жүргізу барысында қорғау ғана емес, сонымен бірге әкімшілік, азаматтық-құқықтық, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастарда құқық бұзушылық жасаған тұлғаны қалпына келтіру және құқық бұзушылықтың алдын алу. Егер бірінші бағытты қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу құқықтардың салааралық институттары ретінде қарастырсақ, онда екінші бағытты, егер ол мемлекеттік органдар тарапынан бұзылатын болса бала құқықтарын қорғау институты ретінде қарастыруға болады. Ювенальдық юстиция міндеттерін нәтижелі жүзеге асыру мен оларды халықаралық қабылданған стандарттарға сәйкестендіру үшін кәмелетке 4

толмағандардың құқықтары мен заңды мүдделерін сақтау мен қорғауға бағытталған шаралар мен механизмдердің қарастырылған барлық жүйелерін жетілдіру қажет.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау механизмі қылмыстық немесе әкімшілік жауапкершілікке тартудың барлық сатыларында сақталады. Кәмелетке толмағандарға қатысты істің барлық мән-жайларын тергеуге осы салаға мамандандырылған тергеу бөлімшелерінің қызметкерлері қатысады. Бұл мамандар кәмелетке толмағанның психологиялық және эмоционалдық ерекшеліктерін нақты бағдарлауға және оларға қатысты қолданыстағы іс жүргізу заңнамасында көзделген тергеу әрекеттерін дұрыс жүргізуге міндетті. Кәмелетке толмағандарға қатысты, сөзсіз, олардың психикасына теріс әсер етпейтін жеке және ерекше көзқарас қажет, өйткені тергеу әрекеттерінің білікті емес тактикасы, физикалық немесе психологиялық әсер ету және қысым көрсету шараларын қолдану кері нәтижеге әкеледі - кәмелетке толмаған өз-өзіне енеді, үнсіз қалады, үнемі қорқынышты сезінеді, ашуланады. Тиісінше, мұндай күй оң нәтижеге, яғни, кәмелетке толмағанның өз әрекетінің қателігін түсінуіне, түзелуіне және қайта тәрбиелеуге әкелмейді.

2003-2006 жылдары Республикада «Қазақстандағы ювеналдық сот төрелігі» халықаралық жобасы жүзеге асырылды, оның аясында алғашқы эксперименталды Астана және Алматы қалаларында кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі соттар құрылды.

«Қазақстандағы ювеналды сот төрелігі» жобасын жүзеге асыру барысында халықаралық нормалар, әлемдік тәжірибе, ювеналды әділет саласындағы ұлттық заңнаманың қолданыстағы халықаралық стандарттарға сәйкестігі зерделенді.

Жобаның нәтижесінде қолданыстағы заңнаманы жетілдіру, әлемдік деңгейдегі әдістерді енгізу, ювеналды әділет органдарын құру бойынша ұсыныстар жасалды.

Кейіннен, мемлекеттің сол кездегі басшысының 2008 жылғы 19 тамыздағы Жарлығымен Қазақстан Республикасында ювеналды әділет жүйесін дамытудың 2009-2011 жылдарға арналған тұжырымдамасы мақұлданды, ол ювеналды сот ювеналды әділет жүйесінің ең маңызды буыны болып табылатынын анықтады.

Пилоттық ювеналды соттар қызметінің оң тәжірибесін ескере отырып, мемлекет басшысының 2012 жылғы 4 ақпандағы Жарлығымен мұндай соттар республиканың барлық облыс орталықтарында және кейбір ірі қалаларында құрылды.

Ювеналды соттар кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істер мен кәмелетке толмағандардың құқықтарын бұзатын қылмыстар туралы қылмыстық істер, сондай-ақ азаматтық және әкімшілік істер бойынша соттылығы бар кешенді юрисдикциялық соттар ретінде құрылды. Ювеналды соттар кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы қылмыстық істер мен кәмелетке толмағандардың құқықтарын бұзатын қылмыстар туралы қылмыстық істер, сондай-ақ азаматтық және әкімшілік істер бойынша соттылығы бар кешенді юрисдикциялық соттар ретінде құрылды.

Қазіргі уақытта кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі сот деп кәмелетке толмағандардың құқықтарын, бостандықтары мен міндеттерін қамтамасыз ету мақсатында қылмыстық, азаматтық және әкімшілік істерді қарайтын жалпы юрисдикциядағы сот түсініледі.

Ювеналды соттардың құқықтық мәртебесін анықтай отырып, «кәмелетке толмағандарға қатысты сот төрелігі жүйесі ең алдымен кәмелетке толмағанның әл-ауқатын қамтамасыз етуге және кәмелетке толмағандарға әсер етудің кез келген шаралары құқық бұзушының жеке басының ерекшеліктерімен де, құқық бұзушылық мән-жайларымен де әрқашан сәйкес келетіндігін қамтамасыз етуге бағытталған» деп атап өткен жөн. Кәмелетке толмағанның құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін сотта қорғаудың басымдығы ювеналды әділет жүйесінің маңызды қағидаты болып жариялануы керек, атап айтқанда, кәмелетке толмағанға қатысты барлық шешімдерді тек кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі сот қабылдауы керек.

Балалардың құқықтары мен мүдделерін жан-жақты қорғау прокуратура органдарының басым міндеттерінің бірі болып табылады.

Прокурорлар өз өкілеттіктерін іске асыра отырып, соттар мен уәкілетті органдар жол берген кәмелетке толмағандардың құқықтарының бұзылуына дереу ден қояды.

Қазақстан Республикасының Прокуратурасы Қазақстан Республикасы атынан Қазақстан Республикасы Конституциясының сақталуына және Қазақстан Республикасының аумағында қолданылып жүрген заңдардың орындалуына қадағалауды жүзеге асыратын органдардың бірыңғай орталықтандырылған жүйесі болып табылады. Қазақстан Республикасы прокуратурасы қызметінің міндеттері мыналарды қамтамасыз ету болып табылады:

- заң үстемдігі;
- заңдылықтың бірлігі мен нығаюы;
- адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау.

Бала құқықтарын қорғауға қатысты барлық заңнамалық актілер толығымен Қазақстан Республикасы Прокуратурасының құзырына кіреді.

05.11.2022 жылғы «ҚР Прокуратурасы туралы» Конституциялық Заңның 6-бабына, кейінірек 05.11.2022 жылғы Прокуратура туралы Конституциялық заңына сәйкес кез келген азамат прокуратура органдарына заңнаманың бұзылуы (оның ішінде бала құқығын қорғау) туралы өтінішпен жүгіне алады.

Прокуратура кәмелетке толмағандардың шектеусіз тобына да, заңды өкілдері жоқ немесе тәрбиелеу, асырау жөніндегі міндеттерін орындамайтын балаларға да қатысты құқық қорғау қызметін атқарады, ал тиісті құрылымдар оларға тиісті назар аудармайды, бұл көбінесе балалардың құқық бұзушылық пен қылмыс жасауына әкеп соғады.

Жыл сайын прокурорлар балалар мен жасөспірімдердің құқықтарының бұзылуына байланысты мыңдаған өтініштерді шешеді, балалармен жұмыс істейтін органдар мен мекемелерге тексеру жүргізеді, әртүрлі деңгейдегі шенеуніктердің заңсыз әрекеттерінің фактілерінің жолын кеседі, сот талқылауларына қатысуды қамтамасыз етеді, заңдылықты қалпына келтіру шаралары қабылданады.

Осындай жүйелі проблемалармен қатар, «Прокуратура туралы» Заң өзгергеннен кейін прокурорлар өзін-өзі қорғай алмайтын адамдардың құқықтарын қорғауды жүзеге асырады. Кәмелетке толмағандар арасында бұл санатқа жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар және мүмкіндігі шектеулі балалар жатады.

Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғауда «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының 2018 жылғы 5 шілдедегі Заңымен реттелетін адвокаттық қызмет маңызды рөл атқарады. Адвокаттық қызмет адвокаттардың жеке және заңды тұлғаларға олардың құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін қорғау, сондай-ақ сот төрелігіне қол жеткізуді қамтамасыз ету мақсатында көрсететін білікті заң көмегі болып табылады.

«ҚР-дағы «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 26-бабының 2-бөлігіне сәйкес заң көмегі барлық жағдайларда кәмелетке толмағандардың қадағалаусыз қалуы мен құқық бұзушылықтарының алдын алу жүйесінің мекемелерінде ұсталатын кәмелетке толмағандарға тегін көрсетіледі.

Ювеналды әділетті қалыптастыру баланың құқықтарын қорғау бойынша білікті заң көмегінің маңыздылығын арттыруды көздейді. Мамандандырылған ювеналды адвокаттар құру балалардың құқықтарын қорғаудағы заң көмегі жөніндегі қызметті жаңа сапалы сатыға көтеруге мүмкіндік береді және Қазақстанда мұндай қадамдар жасалынды: Баланың құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарды, «Қазақстандағы ювеналды әділет» жобасының тәжірибесін ескеріп, Алматы қалалық адвокаттар алқасы 2006 жылы қыркүйекте мамандандырылған ювеналды заң консультациясын құруға шешім қабылдады.

2007 жылдың қаңтар айынан бастап мамандандырылған ювеналды заң консультациясы Алматы қаласында жұмыс істеді. Ювеналды кеңес құрамына алқа адвокаттары, әлеуметтік психологтар, практикадан өтіп жатқан жоғары курс психологтары кірді. Бұл қызметте психология және педагогика, Әлеуметтік ғылымдар саласында тиісті

кәсіби білімі бар адамдар жұмыс істей алады, бұл жасөспіріммен байланыс орнатуда айтарлықтай артықшылықты білдіреді. Жасөспірімнің жеке басын зерттеу кәметке толмағанмен, оның ата-анасымен, мұғалімдерімен, жақын ортасымен тікелей қарым-қатынас жасау арқылы, сондай-ақ жасөспірімнің жеке басы туралы толық түсінік алуға мүмкіндік беретін тиісті құжаттарды жинау және талдау арқылы жүзеге асырылуы керек. Әлеуметтік қызметтердің кәметке толмаған қызметкерлерімен жүргізілетін жұмыстың нәтижелері бойынша есеп жасалады, оның мазмұны қылмыстық қудалау органдары процестік шешім қабылдаған және сот үкім шығарған кезде назарға алынуы мүмкін.

Қазақстан Республикасында ювеналды әділет жүйесін дамыту әлеуметтік қызмет үлгілерінің бірі-қылмыстық процесте кәметке толмағандарды қорғаудың әлеуметтік психологтарын құруды көздейді. Қазақстанда алғаш рет кәметке толмағанды қорғау жағында мамандандырылған әлеуметтік психологтардың қылмыстық процеске қатысу тәжірибесі сыналды.

Кәметке толмағандарды қорғаудың әлеуметтік психологтарының қызметінің негізі жасөспірімнің кәсіби психологиялық қолдау қажеттілігі болып табылады.

Қылмыстық сот төрелігі саласына жататын жасөспірім өзіне ерекше назар аударуды талап етеді. Кәметке толмағандықтан, кәметке толмаған адам сыртқы көмек пен қолдауды қажет етеді. Оның тағдырына арнайы дайындығы бар ересектер неғұрлым көп қатысса, жасөспірімнің осы қиын кезеңнен аман-есен өту мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады.

Кәметке толмағанды қолдау тиімді болуы үшін әлеуметтік психолог жалпы кәсіби-этикалық нормаларға сүйенуі керек. Бұл қатаң түрде орындалуы керек мінез-құлық принциптері мен ережелерінің жиынтығы. Әлеуметтік психологтың этикасы клиентпен қарым-қатынаста бағаланбауды, төзімділікті және құпиялылықты талап етеді. Бұл дегеніміз, әлеуметтік психолог әрқашан өз клиентінің мүдделерінен шығуы керек. Әлеуметтік психологтың клиенті-кәметке толмаған.

Дәстүрлі қылмыстық сот төрелігі жүйесінде кәметке толмаған адамды ұстау кезіндегі негізгі әрекет етушілер жедел қызметкерлер, тергеушілер, адвокаттар, прокурорлар болып табылады. Қатысушылардың әрқайсысы ұсталған кәметке толмағандардың жеке және психологиялық ерекшеліктерін ескеруге шақырылғанымен, тәжірибе көрсеткендей, мұндай қолдауды кәсіби деңгейде жүзеге асыратын маман қажет.

Қорыта келе, бала құқықтарын жоғары сапалы қорғауды ұйымдастыру қажеттілігі Қазақстанда кәметке толмағандардың істері жөніндегі әділет жүйесін, кәметке толмағандар істері жөніндегі соттарды, кәметке толмағандар істері жөніндегі прокуратураларды және осы мәселені кешенді шешуге мүмкіндік беретін міндетті құрамдас бөліктер ретінде кәметке толмағандардың істерін қорғау жүйесі құрылып, қазіргі таңда өз қызметтерін жоғары деңгейде атқаруда.

Әдебиеттер тізімі:

1. С.А. Ветошкин ЮВЕНАЛЬНОЕ ПРАВО Екатеринбург 2008г
2. Б.А.Жетписбаева Концептуально-правовые основы ювенальной юстиции. Учебное пособие.Б.А.Жетписбаева 2019г.Алматы
3. Қазақстанда балалар құқығы қалай қорғалады? Министр түсіндірмесі. <https://informburo.kz/kaz/azastanda-balalar-yy-alay-oralady-ministr-tsndrmes-107112.html>

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫН ТӘРБИЕЛЕУ: САЯСАТТАНУ АСПЕКТІЛЕРІ

Бектұрғанова Райхан Шубайқызы - аға оқытушы
Факультет «Зан», кафедра «Азаматтық және қылмыстық құқық»

Қайпулдаева Асель Калыбековна аға - оқытушы
Факультет «Зан», кафедра «Мемлекеттік-құқықтық пәндер»
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Әлеуметтік-саяси ғылымда әлі жеткілікті зерттелмеген қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарын тәрбиелеу мәселелерінің саясаттану аспектілері қарастырылады. Құқықтық мәдениетті тәрбиелеудің негізгі міндеті – қазақстандық адамның құқықтарын бір мезгілде білім мен практикаға айналдыру екендігі атап өтілген.

Кілт сөздер: құқықтық мәдениет, адам құқықтары, формализм

Аннотация. Рассматриваются политологические аспекты проблем воспитания правовой культуры и прав казахстанского человека, которые еще недостаточно изучены в социально-политической науке. Отмечается, что основной задачей воспитания правовой культуры является одновременное преобразование прав казахстанского человека в знания и практику.

Ключевые слова: правовая культура, права человека, формализм

Annotation. Political science aspects of the problems of education of the legal culture and rights of the Kazakh person, which have not yet been sufficiently studied in socio-political science, are considered. It is noted that the main task of the education of legal culture is the simultaneous transformation of the rights of the Kazakh person into knowledge and practice.

Keywords: legal culture, human rights, formalism

Қазіргі Қазақстанда мәдениет пен адам құқықтарын тәрбиелеу ерекшеліктерін тікелей талдауға көшпес бұрын, оларды теориялық-саясаттанушылық талдаудың бастапқы принциптерін анықтау қажет.

Ең алдымен, бір жағдайды еске түсіру керек, оның болуы негізінен қарастырылып отырған мәселелерді шешу қажеттілігіне байланысты. Қазақстандық саяси-құқықтық теорияның қазіргі даму кезеңі құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын тәрбиелеуді түсінудің көптеген тәсілдерімен сипатталады. Іс жүзінде кез-келген зерттеуші құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын тәрбиелеу мәселелерімен байланысты мәселелерді талқылай отырып, осы ұғымдарға өзіндік анықтама беруді өзінің міндеті деп санайды, мұндай кең және көп мағыналы категорияларды алдын-ала бұлыңғыр, келісілмеген қолдану шатасуға әкелуі мүмкін.

Көптеген тәсілдерге қарамастан, әртүрлі авторлар құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын тәрбиелеудің міндетті компоненттері ретінде жиі аталады: саясат пен құқық туралы білім; саясатқа, құқық пен адамгершілікке деген көзқарас; саяси және құқықтық мінез-құлық дағдылары.

Қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарының жеке деңгейін арттыру проблемаларын мемлекет қазақстандық қоғамда бар құқықтық және саяси нормаларды, ұғымдарды, қағидаттарды игеру, құқықтық, саяси құбылыстардың мәнін түсіну мақсатында азаматтарды саяси, құқықтық ағарту жөніндегі мақсатты қызмет арқылы шешуі тиіс деп айту керек. Бұл ретте құқық талаптары абстрактілі түрде емес, нақты, қазақстандық адамдардың өмірі мен қызметі процесінде олардың нақты әлеуметтік, саяси мүдделері мен қажеттіліктеріне сәйкес игеріледі.

Қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарын қалыптастыру, тәрбиелеу процесі құқыққа, саясатқа, адамгершілікке тікелей байланысты құбылыстар ретінде біздің нақты қоғамымыздың мәдени феномені болып табылады, қоғамдық-саяси қатынастарды реттеудің нормативтік-реттеуші жүйесінің ерекшеліктерімен анықталады. Қазақстандық қоғамда тарихи тұрғыдан құқықтық, саяси шындыққа деген ерекше көзқарас қалыптасқан.

Н. Ә. Назарбаев: "Әлемнің дамыған 30 елінің қатарына көшу кезінде бізге адал бәсекелестік, әділдік, заң үстемдігі және жоғары құқықтық мәдениет ахуалы қажет", - деді [1].

Қазақстанда құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын тәрбиелеу бостандыққа кепілдік беретін мемлекеттегі барлық жалпы білім беру тетігінің басты бөлшегі болуға тиіс. Оның мақсаты еліміздің жас буынында қоғамдық пайда мен заңға құрмет бар екенін, азаматтың құқықтары мен міндеттеріне қатысты олардың толықтығы туралы білім беруді дамыту болуы керек. Қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарын тәрбиелеу демократиялық өмір қағидаларын және олардың терең негіздерін түсінуді, қоғамдық-саяси институттар мен олардың тарихи тамырларын білуді, қазіргі Қазақстанда да, қазіргі әлемде де адамды және оның құқықтарын құрметтеу шарттары мен мүмкіндіктері туралы ой жүгіртуді: әділдік, толеранттылық, ынтымақтастық, шовинизмнен, манкуртизмнен бас тартуды, нәсілшілдік, қоғамның демократиялық құрылымына ұмтылу. Мұндай тәрбие Қазақстан оқушыларына бостандық пен әділдіктің өз талаптарын бекітуге, уақыттың проблемалары мен сын-тегеуріндерін жауапкершілікпен қарсы алуға мүмкіндік береді.

Көбінесе қазақстандық жоғары оқу орындарына азаматтығы мен адам құқықтары туралы ең аз түсініктері жоқ орта оқу орындарының түлектері келеді. Олар жоғары оқу орындарын бітіреді, көбінесе бұл тұрғыда сауатсыз болып қалады. Қазақстандық жасөспірімдер мен ересектердің азаматтық, құқықтық және саяси білімдеріндегі барлық жас ерекшеліктерімен оның бір жалпы қағидасы бар: ол шындыққа рухани-практикалық қатынасты, педагогикалық, тәрбие процесінің барысында және нәтижесінде белгілі бір өзгерісті, тек таным субъектісін ғана емес, сонымен бірге ол білетін объектіні де болжайды. Осы мақалада бұл қағида әдістемелік және әдістемелік тәсілдер мен ұсыныстар жүйесінде көрсетілген. Азаматтық, құқықтық, саяси білім беру критерийлері Қазақстанның барлық жас санаттары үшін бірдей. Мысалы, Қазақстандағы адам құқықтарын әмбебап, Тарихи байытылған тұжырымдамалық кешен ретінде түсінуді, сондай-ақ осы тұжырымдамаға теориялық тартуды білім алушыларды азаматтық құқықтар мен бостандықты пайдаланудың күнделікті тәжірибесіне тарту жөніндегі шаралармен байланыстыруға ұмтылысты ерекше атап өтеміз. Құқықтық мәдениет пен адам құқықтары туралы білімді тарату үшін әртүрлі пәндердің күш-жігерін біріктіру тәжірибесі маңызды.

Қазақстанда құқықтық мәдениет пен адам құқықтары мәдениетін тәрбиелеу бір мезгілде осы құқықтық мәдениет пен құқықтар туралы нақты түсінік алуды, оларды қорғауға және оларға құрметпен қарауды қамтамасыз етуді көздейтін мектептік, жоғары оқу орындарындағы оқытудың қажетті жағын білдіреді. Құқықтық мәдениет пен адам құқықтары рухында тәрбиелеу-қазақстандықтың жеке басына әрқашан өз мақсаты ретінде қарау керек екенін үйрету.

Бостандық-Қазақстандағы адамның негізгі құқығы. Қазақстандық адам өзінің құқықтары мен құқықтық мәдениетін өзінің бостандығы мен құқықтық мәдениетін қаншалықты пайдаланса, сол шамада пайдалана алады. Бұл құқыққа қазақстандықтың әрбір тұлғасына қатысты құрмет негізделеді [2].

Бірақ қазақстандықтың жеке басына деген құрмет туа біткен емес және қазақстандық адамда өздігінен пайда болмайды: бастауыш мектепте бастау керек тәрбие қажет.

Қазақстанда құқықтық мәдениетті және адам құқықтары рухында тәрбиелеу қиындықтармен ұштасады. Ең жас оқушыларға кейде осы құқықтар мен құқықтық мәдениетке байланысты терминдерді, ұғымдарды игеру қиынға соғады, оларды қолдану

педагогикалық және психологиялық әрекеттердің біртіндеп және мұқият ойластырылуын қамтиды.

Құқықтық мәдениет пен адам құқықтары мәдениетін тәрбиелеудің түпкі мақсаттары мәні бойынша саяси, этикалық тәртіптің мақсаттары болып табылады. Бұл оқушыларды қандай да бір формальды үлгіні ұстануға итермелемеуі керек, бірақ оларға азаматтың өміріндегі саяси, құқықтық, этикалық мәселелерді түсінуге мүмкіндік беруі керек.

Осыған байланысты, қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарын тәрбиелеу тиісті ұғымды берік игеруге негізделуі тиіс деп айту керек. Құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын білу оларды құрметтеудің шарты болып табылады. Сондықтан елдегі бірінші міндет-қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтары ұғымдарын бөліп көрсету, олардың мазмұнын анықтау.

Демек, қазақстандық адамның құқықтық мәдениеті мен құқықтарын тәрбиелеу ең көп қарастырылатын ұғымдардың өзіндік ерекшелігі мен байлығына негізделуі керек. Тарихты түсінгеннен кейін ол саяси саланы сыни тұрғыдан талдауға, саяси және моральдық пайымдауларды білдіруге мүмкіндік береді. Бұлжытпай, жағдайды жеткілікті түрде нақтылауға, құқықтық мәдениет пен адам құқықтары мәдениетін тәрбиелеуге сүйене отырып, бұлшығыр формализмнен, нәтижесіз моральдан, мінез-құлықтың алдын-ала анықталуына сілтемелерден арылуға мүмкіндік береді. Қарастырылып отырған тәрбие әртүрлі оқу пәндерінің ортақ мәселесі болуы керек.

Қазақстандық адамның құқықтары, олар сүйенетін қағидаттар (бостандық, егемендік, әділдік, заңдылық, теңдік, қауіпсіздік, толеранттылық және т.б.), осы құқықтарды декларациялайтын құжаттар құқықтық мәдениетті тәрбиелеу басымдыққа ие болған кезде пәндердің тұтас кешенін қозғайды. Құқықтық мәдениет пен адам құқықтарына байланысты Білім мөлшері әр пәннің тұжырымдамалық және әдіснамалық үлесінің арқасында оқу мерзімі ішінде әдістемелік және біртіндеп игерілуі керек.

Құқықтық мәдениетті тәрбиелеу орта мектепте тарих, география, әдебиет, қоғамтану (адам. Қоғам. Құқық). Құқықтық мәдениетті тәрбиелеу жалпыға бірдей құндылыққа ие принциптерді тануға және қолдануға негізделуі керек: адам құқықтары, адамның қадір-қасиеті, өзін және басқа адамдарды құрметтеу, төзімділік пен ынтымақтастық, әділеттілік, бостандық, демократия талаптары [3].

Құқықтық мәдениетті тәрбиелеудің негізгі міндеті-қазақстандық адамның құқықтарын бір мезгілде білім мен практикаға айналдыру. Егер көптеген күнделікті көріністерде сезілетін қағидаттар түсінілмесе, қазақстандық адамның құқықтарын құрметтеуге қол жеткізу және оларды өмірге әкелу мүмкін емес.

Айта кету керек, мектеп өмірінде біздің еліміз құқықтық мәдениет пен адам құқықтары қағидаттарын іске асыру үшін мүмкіндіктер іздеуі керек. Біздің оқушыларымызға ынтымақтастық, ынтымақтастық, әділеттілік, басқа адамдарды түсіну рухында өзін және әр адамның құқықтарын құрметтеу сезімін оятуға тырысу керек. Мұндай тәрбие оқушыны өз ұстанымын ұстануға табиғи түрде әкелуі мүмкін және қажет болған жағдайда оның өмірінде азамат ретінде, кемсітушіліктің барлық түрлеріне қарсы тұруда, даму проблемаларына, жанжалдарды бейбіт жолмен шешуге және т. б.

Құқықтық мәдениетті тәрбиелеуді қамтитын мұғалім оқушылардың жауапкершілік сезімін, ұжымдық іс-әрекетке деген талғамын дамытуға, білім беру мекемесінің қабырғасында дайындалған және өткізілетін барлық іс-шараларды қолдануға, оқушыға біртіндеп өзінің жеке басын қалыптастыруға көмектесуге тырысуы керек. бостандықты сүйетін адам және ел азаматы.

Құқықтық мәдениет пен адам құқықтары мәдениетін тәрбиелеу оқу орнында белгілі бір бастамалар мен қызмет түрлеріне жүгінуді қамтиды. Бұл оқушыға жақын адамдар жүктеген жауапкершілікті жүзеге асыруға көмектесетін, оны қоғамдық жұмыстарға тартатын және т. б. жағдайларды пайдалану туралы.

Қазақстан оқушыларын құқықтық мәдениет пен адам құқықтарына баулуға байланысты педагогикалық қызметте мынадай қағидатты басшылыққа алу қажет: оқу орнын

құқықтық мәдениет пен адам құқықтарына күмән келтіруге мүмкіндік беретін кез келген нәрсе көтермеленетін орынға айналдыруға болмайды; бұл құқықтар мен құқықтық мәдениет оқу орнына дәл оның ағарту мекемесі ретінде және білім беру мекемесі ретінде әсер етуі тиіс. оның тиімді қызметі тұрғысынан. Сонымен бірге, құқықтық мәдениет пен адам құқықтары саласындағы прогресс және осы құқықтар мен құқықтық мәдениетті тәрбиелеудегі жетістіктер студенттерге оқу орнының жұмысына белсенді қатысуға көмектесетін кез-келген, тіпті ең қарапайым, бірақ нақты ілгерілеу болады. Айта кету керек, құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын түсіну және осы салада практикалық тәжірибенің болуы қазақстандық жастарды демократиялық және плюралистік қоғамдағы өмірге дайындаудың маңызды элементтерінің мәні болып табылады. Бұл түсінудің мәдениетаралық және халықаралық аспектілерін қамтитын әлеуметтік және саяси тәрбиенің бөлігі. Құқықтық мәдениет пен адам құқықтарына қатысты ұғымдар ерте жастан үйренуі мүмкін және қажет. Балалар қазірдің өзінде мектепке дейінгі мекемелерде және бастауыш сыныптарда топ шеңберінде жанжалдарды зорлық-зомбылықсыз шешу және басқаларға құрмет көрсету тәжірибесін ала алады. Қазақстандық жастарды құқықтық мәдениет және адам құқықтары саласындағы неғұрлым аландатарлық ұғымдармен таныстыру, оның ішінде. философиялық, саяси және құқықтық ұғымдарды түсінуді көздейтіндермен орта мектеп деңгейінде, әсіресе тарих, география, әлеуметтік ғылымдар әдебиет және т. б.

Құқықтық мәдениетті, адам құқықтарын оқыту және оларды Қазақстанда іске асыру тәжірибесін үйрету оң аспектілерге баса назар аудара отырып, құрылуы керек; адам құқықтары мен бостандығын бұзу мен теріске шығарудың көптеген мысалдарымен оқушылардың дәрменсіздік пен үмітсіздік сезімі пайда болу қаупі бар. Сондықтан оларға осы саладағы жетістіктер мен жетістіктерді көрсету маңызды.

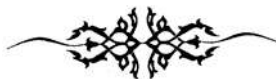
Қазақстанның оқу орнында құқықтық мәдениет пен адам құқықтарын зерделеудің мақсаты – оқушылардың әділдік, теңдік, бостандық, бейбітшілік, Ар-намыс, қадір-қасиет, құқықтар мен демократия ұғымдарын түсінуін қамтамасыз ету, сондай-ақ оларға оң көзқарас қалыптастыру. Бұл түсінік интеллектуалды негізге ие болуы керек, сонымен қатар жеке тәжірибе мен тәжірибеге сүйенуі керек. Сондықтан Қазақстанның оқу орындары оқушыларға құқықтық мәдениет пен адам құқықтары саласына эмоционалды түрде тарту, театр, бейнелеу, музыка өнері, әдебиет құралдарын тарта отырып, аудиовизуалды техниканы қолдана отырып, олармен байланысты сезімдерді білдіру үшін мүмкіндіктер беруі маңызды.

Өздеріңіз білетіндей, демократиялық принциптер демократиялық жағдайда жақсы сіңеді, онда қатысу практикасы көтермеленеді, онда сіз ашық ойлар айта аласыз, студенттер мен оқытушыларға, азаматтарға сөз бостандығы қамтамасыз етілетін жерде дауласуға болады, әділеттілік пен заң, құқықтық тәртіп пен заңды мінез-құлық билік етеді [4].

Қорытындылай келе, Қазақстанның оқу орны өз қызметіне ата-аналарды және жергілікті қоғамдастықтың басқа мүшелерін тартуы тиіс деп айту керек. Республиканың мектеп, оқу мекемелері мемлекеттік және үкіметтік емес ұйымдармен байланыста жұмыс істеуі қажет. Соңғылары нақты жағдайларды сипаттайтын ақпаратты, материалдарды ұсына алады, елдегі құқықтық мәдениет пен құқықтар мен адамның қадір-қасиетін қорғаудағы табысты науқандарға қатысты ақпаратты бірінші қолмен жеткізе алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. А. Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Казахстанская правда. - 2014, 18 қаңтар.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: Заңгер, – Б.8-9.
3. 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасы // Казахстанская правда.– 2009, 27 тамыз.
4. Әбсаттаров Г.Р. Құқық. Саясат. Сана. - Алматы: Ғылым, 2016. – 140-169 Б.,-238-241 Б.

ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қайпулдаева Асель Калыбековна - аға оқытушы
Факультет «Зан», кафедра «Мемлекеттік-құқықтық пәндер»
Бектұрғанова Райхан Шубайқызы - аға оқытушы
Факультет «Зан», кафедра «Азаматтық және қылмыстық құқық»
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Заңгерлік білім берудің негізгі мәселелері және оларды шешу жолдары, сондай-ақ заңгерлік жоғары оқу орындарының түлектерін сапалы даярлау мәселелері баяндалады. Ғылыми жұмыс құқықтық білім беру мәселелерін және оны жетілдіру жолдарын қамтитын отандық және шетелдік зерттеулер негізінде жазылған.

Кілт сөздер: заңгер, құқықтық білім, құқықтық мәдениет, мәдениет, білім беру процесі, мемлекет, қоғам, құқықтық сана, білім беру бағдарламасы

Аннотация. Излагаются основные проблемы юридического образования и пути их решения, а также вопросы качественной подготовки выпускников юридических вузов. Научная работа написана на основе отечественных и зарубежных исследований, охватывающих проблемы правового образования и пути его совершенствования.

Ключевые слова: юрист, правовое образование, правовая культура, культура, образовательный процесс, государство, общество, правосознание, образовательная программа

Annotation. The main problems of legal education and ways to solve them, as well as the problems of high-quality training of graduates of legal universities, are outlined. The scientific work is written on the basis of domestic and foreign studies covering the problems of legal education and ways to improve it.

Keywords: Lawyer, Legal Education, legal culture, culture, educational process, State, Society, legal consciousness, educational program

Қазіргі қоғамда әлеуметтік-экономикалық және саяси-құқықтық салалардағы өзгерістер қазіргі заңгердің жеке басын қалыптастыруға ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл мәселе заң мамандықтары бойынша жоғары білім сапасына тікелей байланысты. Құқықтық білім беру жүйесінің басты міндеті-бітіруші студенттердің құқықтық ғылым саласында шын мәнінде терең білім алуы, өз міндеттерін сапалы орындауға, мемлекет пен қоғамның алдына қойған міндеттерін шешуге мүмкіндік беретін қажетті құзыреттерге ие болуы. Болашақ заңгерлердің кәсіби және жеке қасиеттерін оқыту және тәрбиелеу процесі жоғары оқу орындарында, колледждерде және т. б. білім беру процесінің шеңберінде жүзеге асырылады. Білім беру процесінің басты мақсаты-жалпы мәдениеттің жоғары деңгейіне және тандалған мамандық бойынша қажетті құзыреттілікке ие толыққанды тұлғаны тәрбиелеу. Заңгер мамандығының өзі адам өмірінің барлық салаларына әсер етеді. Ежелгі дәуірден бастап заңгерлер руханият пен адамгершіліктің, заңдылық пен әділеттіліктің жоғары деңгейін бейнелейтін белгілі бір элиталық қауымдастықты ұсынды.

Алайда, бүгінгі таңда қазіргі қоғамда рухани құндылықтар жүйесінің құнсыздануы байқалады, бұл, өкінішке орай, тұлғаның қалыптасқан жоғары сипаттамаларының деградациясына және жоғалуына әкеледі [1, Б.187]. Егер заң ғылымы туралы айтатын болсақ, онда бұл ежелгі классикалық ғылымдардың бірі, ол құқықтары мен міндеттері, Әлеуметтік мәртебесі және өз іс-әрекеттері үшін жауап беру қабілеті бар адаммен тікелей байланысты. Құқықтану адамды оның байланыстары мен қатынастарының көптігі объективі арқылы зерттейді: әлеуметтік, экономикалық, саяси және негізінен құқықтық. В. Н. Казаков пен А.Ю. Анненковтың пікірінше, бұл байланыстар мен қатынастардың жиынтығы тек бірлікте немесе күрделі кешенде ғана емес, сонымен бірге ажыратылады, яғни.бір-бірінен бөлінеді. Мысалы,

"адам мен Заң", "адам мен билік", "адам мен қоғам" және т. б. Жеке тұлғаның өзі өз қызметі барысында тек қолданыстағы әлеуметтік-экономикалық және саяси негіздерге ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы өз орнының қажетті құқықтық негіздеріне ие болуы керек [2, б.52]. Қазіргі заманғы құқықтық білім беру отандық білім беру жүйесінің құрамдас бөлігі болып табылады және бүкіл мемлекеттің құқықтық жүйесінің негіздерін қалыптастыруға үлкен әсер ететін салыстырмалы түрде дербес білім беру саласы болып табылады. Білікті заңгерлерді, өз саласының мамандарын сапалы даярлау, сондай-ақ олар жүзеге асыратын қызмет деңгейі қазіргі қоғам дамуының барлық тараптарына (саясат, экономика, әлеуметтік сала, мәдениет және т.б.) әсер етеді. Жоғары заң білімінің басты мақсаты іргелі ғылыми білімі бар және оларды практикада қолдануға қабілетті 32 жоғары білікті мамандарды даярлау болып табылады. Студенттерге ғылыми зерттеулердің әдіснамасын үйрету, оларға ғылыми мәдениеттің жеткілікті деңгейін сіңіру, сондай-ақ алынған зерттеу нәтижелерін практикалық салада қолдануға үйрету өте маңызды. Ол үшін жоғары оқу орындарында студенттермен ғылыми-зерттеу жұмыстарына (семинарлар өткізу, ғылыми конкурстар, олимпиадалар және т.б. ұйымдастыру) көңіл бөлу маңызды. Құқықтық білім құқықтық мәдениеттің көбею моделі ретінде әрекет етеді және мемлекеттің құқықтық жүйесінің даму деңгейінің көрсеткіші болып табылады. Халықтың құқықтық сауаттылығы әр адамның өмірінде құқықтың өзін, оның жеке және кәсіби міндеттерін жүзеге асыру қабілетінің критерийі болып табылады. Құқықтық білім беру сапасы үшін жауапкершілік жоғары оқу орындарына жүктеледі, өйткені олар студенттерді оқыту процесін, кәсіби қасиеттері мен адамгершілік мәдениетінің жоғары деңгейіне ие тұтас тұлғаны қалыптастыру мен тәрбиелеуді қамтамасыз етеді. Мысалы, В. К. Кочисов пен С. В. Кочисовтың пікірінше, кез-келген адам құқықтың практикалық негіздерін білуі керек. Құқықтық оқытуды болашақта заңгерлік жоғары оқу орындарына түсетін орта мектептен бастап жүзеге асыру және осы саланы практикалық қызметте көрсету қажет. Заң білімін шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады: 1) бастапқы кезең - құқықтың жалпы негіздерін оқыту мектептерде жалпы білім беруден басталуы керек; 2) жоғары кезең - бейінді жоғары оқу орындарында немесе заңдық емес жоғары оқу орындарында кәсіптік оқытуды жүзеге асыру [3, 139-бет].

Мемлекеттің даму кезеңдеріне байланысты жоғары кәсіптік білім берудің мақсаттарын, міндеттерін, мазмұнын және Ұйымының өзін анықтау тәсілдері өзгереді. Заңгерлік білім беру жүйесі бірыңғай білім беру ортасының бөлігі болып табылады, яғни білім беру жүйесін жаңғыртудың негізгі үрдістерін ескермей қалыптастыруға болмайды. Қазіргі заманғы құқықтық білім Ашық, көп деңгейлі, білім беру жүйесіндегі өзгерістерге барабар жауап бере алатын болуы керек [4, б. 241]. Құқықтық білім беру мазмұнының ерекшелігі оны мынадай нысандарда іске асыруға мүмкіндік береді: 1) белгілі бір пәндерді зерделеуде (құзыреттерге ие болу); 2) пәнаралық байланыстарда (басқа ғылымдармен Байланыс); 3) тәрбиелік нысанда (құқықтық мәдениет); 4) институционалдық нысанда (мемлекет пен қоғамның өзара іс-қимылы) А. С. Бижигитованың ұстанымы қызықты, Д. Т. Теменова, құқықтық білім беру жүйесі мыналарды қамтуы керек деп санайды: 1. Жеке тұлғаның құқыққа қарсы мінез-құлқының алдын алатын профилактикалық фактор ретінде әрекет ететін құқықтық білім. Құқықтық тәжірибе көрсеткендей, жасалған іс-әрекеттер үшін 33 құқықтық салдарды болжау процесі "тежеу шарасы" болып табылады. Құқықтық білім беру жүйесі профилактикалық әдіс ретінде әрекет етеді, яғни жеке тұлғаның ықтимал қылмыстық мінез-құлқының алдын алады. 2. Құқық нормаларына барабар қатынасты тәрбиелеу жүйесі және жеке тұлғаның тұрақты дағдылар жүйесін (мінез-құлық стереотиптері) дамыту. 3. Құқықтық тәрбиеге қатысатын адамдар мен органдар арқылы қоғам үшін оның заң шығару және құқық қолдану процесіне қосқан жеке үлесі үшін жеке тұлғаның белгілі бір құндылығы туралы хабардар болуға тәрбиелеу жүйесі.

Мемлекеттің құқықтық саясатын табысты іске асыру үшін заңнама жүйесін одан әрі жетілдіруге бағытталған, сайып келгенде, демократиялық, зайырлы, әлеуметтік және құқықтық мемлекет құруға ықпал ететін тиісті нормативтік құқықтық актілерді қабылдауға ерекше назар аудару қажет. Бұл әсіресе білім беру саласындағы мемлекеттік органдардың

қызметін реттейтін нормативтік-құқықтық актілерге қатысты. Қазақстанда жоғары білім беру жүйесіне көп көңіл бөлінеді, оның мәні әртүрлі мамандықтар бойынша жоғары білікті мамандарды даярлауға негізделеді. Жоғары оқу орындарының жұмыс сапасы тәуелсіз халықаралық агенттіктердің әртүрлі рейтингтері бойынша ғана емес, мемлекет тарапынан да бағаланады. Білім беру бағдарламаларын игеру деңгейін сапалы бағалаудың нормативтік-оң базасын жетілдірудің басым бағыттары: 1) аралық және қорытынды аттестаттау туралы барлық ережелердің білім алушыларда қажетті құзыреттердің болуын бағалау туралы қазіргі заманғы талаптармен (стандарттармен) сәйкестігі саласындағы жұмыс; 2) студенттердің білімін бағалаудың қолданыстағы рәсімдерін ресімдеу процесі; 3) білім беру бағдарламаларын толықтыру саласындағы жұмыс аттестаттауды жүзеге асыру қағидаларының қолданыстағы жүйесіндегі олқылықтар; 4) өтеулі білім беру қызметтерін көрсету шарттарын жасасу кезінде - білім беру процесіне қатысушылардың құқықтық мәртебесін айқындауды нақтылау [4, 242-б.]. Жоғары кәсіптік білімнің сапасын жоғары білімнің проблемалық аймақтарын анықтауға және мамандарды даярлау сапасына белгілі бір баға беруге мүмкіндік беретін критерийлер негізінде бағалауға болады. Мысалы, М. В. Махрова, А. Х. Хузина жоғары кәсіптік білім беру сапасын бағалау критерийлерінің келесі моделін ұсынады: бірінші критерий - жоғары курстарда сіз студенттердің жұмысқа орналасу үшін сапалы білім алу мүмкіндігі мен тілегін нақты зерттей аласыз.

Бірінші және екінші курстарда студенттер жаңа ортаға, ортаға бейімделуге ұмтылады. Содан кейін болашақта шындыққа сәйкес келетін белгілі бір мотивация біртіндеп қалыптасады, сондықтан болашақ мамандыққа деген көзқарас өзгереді, оң және теріс көзқарастары бар Студенттер топтары ерекшеленеді. Екінші критерий-оқытушылардың дайындық деңгейі. Өзара әрекеттесуге немесе оқу процесінің субъектілері ретінде әрекет ететін университет студенттері әрдайым заманауи талаптарға сәйкес оқытушының кәсіби деңгейін бағалайды. Үшінші критерий-студенттердің алған білімдерін қолдану сапасын көрсететін маңызды рөл атқаратын өндірістік практикадан өту бағытын таңдау. Төртінші критерий-студенттердің заңнаманы іс жүзінде қолдана білуі. Бесінші критерий-студенттерді арнайы курстарға оқыту жүйесі. Бұл курстардың негізгі мақсаты-табысты жұмысқа орналасуды қамтамасыз ету үшін белгілі бір пәннің кейбір бөлімдерін толықтыру немесе терендету. Құқықтық бейіндегі мамандарды даярлау мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттерді талдау негізінде бүгінгі күні заң мамандықтарының мамандарын сапалы даярлау мәселелері бойынша ғалымдар тарапынан көптеген түрлі ұсынымдар мен ұсыныстар бар деген қорытындыға келуге болады, бұл осы ұсыныстарды оқу процесіне 35 енгізуге жағдай жасайды. Алайда, заңгерлік білім беру сапасын жақсарту мәселесі әлі де ашық, өйткені жедел шешуді қажет ететін кейбір мәселелер бар. Қазақстандық ғалым Е. О. Алаухановтың ұстанымы қызықты, ол заңгерлік білім беруді жетілдіру, сондай-ақ оны білім беру жүйесінің халықаралық және еуропалық стандарттарына жақындату үшін қажет деп санайды: 1) Жоғары заң білімінің Мемлекеттік стандарттарын әзірлеу жөніндегі жұмысты аяқтауға және заңгерлердің кәсіптік даярлық деңгейін мемлекеттік бақылау жүйесі болған жағдайда оларды енгізуге; 2) мемлекеттік органдарды заң кадрларымен қамтамасыз ете отырып, қазіргі жағдайды сапалы зерделеуге міндетті. Бұдан басқа, болашақта заң бейініндегі жоғары оқу орындарының түлектері өздерінің білім беру-біліктілік деңгейіне сәйкес атқара алатын лауазымдар тізбесін әзірлеу мен бекітудің маңызы зор. Сондай-ақ, заң саласының жаңа бағыттары бойынша заң мамандарын қайта даярлау және біліктілігін арттыру арқылы оңтайлы мерзімдермен, оқыту кезеңділігімен және осы жүйенің мазмұнын қажетті жаңартуды қамтамасыз ете отырып, дипломнан кейінгі білім берудің икемді жүйесін құру қажет. В. а. пікірі бойынша. Плочотниченко, болашақ заңгерлердің құқықтық білім деңгейін арттыру және дамыту-бұл заңгер студенттің жеке басының құқықтық мәдениетін, оның құқықтық санасын арттыруға және дамытуға негізделген заңгерлердің жалпы құқықтық (кәсіптік бөлігі ретінде) даярлығын жетілдіру үшін жүргізілетін ұзақ және күрделі процесс, нәтижесінде пайда болатын бірқатар мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. арасында: - қоғамның сапалы заңгерлік білім алған білікті заңгерлерге деген қажеттілігі және

жоғары оқу орындарының студенттерінде білім беруді арттыру процесінің теориялық-әдіснамалық негіздерінің жеткіліксіз дәрежесі; - студенттердің лайықты заңгерлік білім алудағы мүдделері және болашақ заңгерлерді жалпы құқықтық даярлаудың дәстүрлі жүйесінің олардың сұраныстарын орындай алмауы. Заңгерлік білім беру сапасын арттыру үшін білім беру процесін әдістемелік қамтамасыз етудің дамыған жүйесі бар және осы бағытта ғылыми зерттеулердің болуы бар заңгерлік жоғары оқу орындарының студенттерін жалпы құқықтық даярлаудың тұтас моделін әзірлеу қажет.

Жоғарыда аталған мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай негізгі міндеттерді шешу қажет: 1) заңгерлік ЖОО студенттерін жалпы құқықтық даярлаудың кешенді моделін әзірлеу және оны оқу жоспарына енгізу, сондай-ақ құқықтық білім беру сапасын бағалау өлшемшарттарының жүйесін пысықтау қажет; 2) Құқықтық білім беру деңгейі мен сапасын арттырудың негізгі ұйымдастырушылық-әдістемелік құралы болып табылатын педагогикалық 36 технологияны қолданудың өзектілігін айқындау қажет; 3) жеке тұлғаға бағдарланған білім беру технологияларын пайдалану негізінде қолда бар заң пәндері шеңберінде оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың неғұрлым тиімді әдістерінің жүйесін әзірлеу қажет. Осылайша, болашақ заңгерлердің білім беру сапасын арттыру шаралары мен ережелеріне қатысты мынадай тұжырымдар жасауға болады: 1) құқықтық білім беруді жетілдіру саласындағы ғылыми зерттеулер ерекше өзектілікке ие және біздің алдымызда тұрған міндеттердің шешімін одан әрі іздеуді талап етеді; 2)

Құқықтық білім беру саласындағы нормативтік-құқықтық база өзгермелі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты одан әрі жаңғыртуды талап етеді қоғамның дамуы; 3) заң саласының болашақ қызметкерлерінің жеке қасиеттері олардың кәсіби қызметі сапасының маңызды критерийлерінің бірі болып табылады, бұл түлектердің студенттерінде құқықтық мәдениеттің жоғары деңгейін тәрбиелеу қажеттілігін көрсетеді; 4) заң мамандықтары бойынша білім беру бағдарламаларының толу сапасы уақыттың шындығына жауап беруі керек, атап айтқанда, осы оқу бағдарламаларын қажетті пәндермен "толтыру" қажет Түлектердің сапалы кәсіби қызметі; 5) профессорлық-оқытушылық құрамның кәсіби деңгейін арттыру саласында жұмыс жүргізу қажет (арнайы курстар, ғылыми зерттеулер, тағылымдамалар және т. б.); 6) оқытудың заманауи педагогикалық технологияларын пайдалану таңдалған мамандықтар бойынша оқытудың ерекшелігіне байланысты болуы тиіс; 7) құқықтық білім беру саласында ерекше бақылау қажет, өйткені заң мамандықтарының түлектері болашақта мемлекеттің "тұлғасын" білдіру және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н. А. Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ // Казахстанская правда. - 2014, 18 қаңтар.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. - Алматы: Заңгер, – Б.8-9.
3. 2010 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңге арналған Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының тұжырымдамасы // Казахстанская правда.– 2009, 27 тамыз.
4. Әбсаттаров Г.Р. Құқық. Саясат. Сана. - Алматы: Ғылым, 2016. – 140-169 Б.,-238-241 Б.

ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБРАЩЕНИЯ С РАДИОКАТИВНЫМИ ОТХОДАМИ

**Рзабай Актоты Имангазықызы - доктор философии (PhD) доцент кафедры
«Гражданское право и процесс»**

Таразский Региональный университет им.М.Х.Дулати

**Несипбаева Индира Сейсеновна - доктор философии (PhD),и.о доцент кафедры
«Гражданского и уголовного права»**

Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Аннотация. В статье проводятся исследования в области радиоактивного загрязнения как проблемы чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера, в результате которых гибнут люди, сохраняется устойчивая тенденция роста масштабов техногенных катастроф и тяжести их последствий. Последствия, рассматриваются как серьезная угроза безопасности общества и окружающей среды, а также стабильности развития экологии страны. В то же время проблемы крупных промышленных зон связаны с концентрацией не только потенциальных источников крупных радиоактивных загрязнений и катастроф, но и других природоохранных производств, являющихся источниками устойчивого техногенного воздействия радиационных и химических факторов на население и окружающая среда. В статье рассматривается решение авторами проблем предотвращения случаев радиоактивного заражения, минимизации рисков и минимизации их последствий. Рассмотрены вопросы загрязнения окружающей среды и его влияния на здоровье населения, а также предложены решения с учетом региональных особенностей территорий на основе единого методологического подхода к оценке последствий техногенных воздействий. Управленческие решения по предотвращению случаев радиоактивного заражения и ликвидации их последствий принимались по направлениям комплексного изучения источников загрязнения и угроз природного характера, международно-правовых актов о состоянии окружающей среды и циркуляции радиоактивной опасности для жизни и здоровье населения, методы оценки воздействия радиоактивных и других загрязнений на окружающую среду и безопасность населения в крупных промышленных регионах

Ключевые слова: защита окружающей среды; радиационное загрязнение; радиоактивные отходы; радиоактивные материалы; радиационная безопасность; экологическое законодательство.

Вопросы экологии становятся все более актуальными и важными. Это связано с общей экологической обстановкой, состояние которой вызывает всеобщую озабоченность на международном и государственном уровнях. Меры, предпринимаемые для охраны окружающей среды, представлены огромным разнообразием, которые объединяются и систематизируются правовыми нормами, представляющими собой отдельную отрасль права - экологическое право. Сохранение природной среды в правовом государстве требует принятия на государственном и международном уровне специальных правил, стратегий, концепций и программ. Сегодня ни одно государство не может игнорировать необходимость защиты природы от негативных антропогенных и иных воздействий.

Многие страны с тем или иным успехом пытаются решить проблемы с реализацией многих государственных актов по охране окружающей среды и рациональному использованию природных ресурсов, поддерживая их серьезными финансовыми ресурсами. Право на благоприятную окружающую среду в XX веке стало одним из основных и всеобъемлющих субъективных прав человека. Конституции большинства стран, и в первую очередь конституции последних лет, закрепляют экологические права граждан и, соответственно, признают функции охраны окружающей среды за государством

(Португалия, 1976 г.; Испания, 1978 г.; Турция, 1982 г. и Бразилия, 1988 г.). основные законы всех государств, созданных в последующие годы).

С развитием атомной промышленности и интенсивным использованием ядерных материалов и радиоактивных веществ в мирных и оборонных целях в мире сложилась неблагоприятная радиационная обстановка для населения. В период советской социалистической деятельности государство придавало политическую окраску обеспечению радиационной безопасности населения и учитывалось в ведомственных интересах. Эта проблема имела исключительную государственную тайну и, соответственно, порождала недостаточную информацию о состоянии радиационной безопасности, техногенных источниках радиоактивного загрязнения территорий, облучении населения и методах их реабилитации. В условиях продолжающегося развития атомной энергетики и широкого использования атомной энергии в мирных и оборонных целях, использования источников ионизирующего излучения в научных исследованиях и во многих областях промышленности: медицине, промышленности, сельском хозяйстве остро встает проблема жесткого регулирования отношения ядерной и радиационной безопасности продолжают оставаться актуальными.

На сегодняшний день в 31-й стране работают 438 АЭС общей мощностью 374 332 МВт. Среди лидеров по количеству действующих энергетических реакторов США (104), Франция (59), Япония (53), Россия (30). Из 31 строящегося реактора 18 будут расположены в Азии. 71 реактор находится в стадии строительства.

Несколько десятков стран мира обладают технологическими и иными возможностями для создания ядерного оружия в случае принятия соответствующего политического решения. По оценкам экспертов, количество ядерных боезарядов в Израиле составляет около двухсот, в Индии и Пакистане вместе - около сотни, большая часть из которых не находится на боевом дежурстве. Пять ядерных держав-членов Совета Безопасности ООН-имеют в своих ядерных арсеналах более 20 000 ядерных боезарядов: США-около 10 000 (из них 7 000 на боевом дежурстве), Россия-18 000 (из них 7 800 на боевом дежурстве), Англия-200, Франция-350, Китай-400.

При таком сценарии проблема радиационного загрязнения вследствие применения атомного оружия и мирного атома стала актуальной и требует всестороннего рассмотрения, включая различные аспекты его предотвращения.

Для более точного представления об охране окружающей среды при радиационном загрязнении необходимо рассмотреть и определить этот термин. Для начала рассмотрим, каково содержание понятия «окружающая среда».

1.Вред радиоактивного загрязнения окружающей среда

Сложность оценки и прогнозирования состояния окружающей среды после радиоактивного воздействия природных и антропогенных факторов, на наш взгляд, неоспорима. Специфика такого воздействия изучается, что своевременно с учетом исторического и современного опыта. Минимизация последствий негативного радиоактивного воздействия возможна в случае глубокого понимания функционирования природных систем, а также процессов, происходящих в самой земле. Концепция национальной безопасности Российской Федерации, являясь важным документом для разработки конкретных программ и организационных документов в области обеспечения экологической безопасности России, определяет приоритетные направления защиты от загрязнения окружающей среды.

Наряду с повышением степени безопасности технологий, связанных с обезвреживанием и обезвреживанием токсичных отходов; создание экологически чистых технологий во всех отраслях промышленности; рациональное использование природных ресурсов; также отмечается борьба с радиоактивным загрязнением. Под радиоактивным загрязнением понимается физическое загрязнение, т.е. внедрение в окружающую среду источника энергии, проявляющееся в отклонении от нормы его физических свойств. Физическая природа радиоактивности заключается в самопроизвольном превращении

атомных ядер, приводящем к изменению их массового числа и возникновению ионизирующего излучения, состоящего из трех видов (основных) ядерных излучений, называемых альфа-, бета- и гамма-лучами. Характер взаимодействия с веществом определяется видом излучения и его энергией.

Радиация означает излучение и применяется не только к радиоактивности, но и к ряду других физических явлений, например: солнечному излучению, тепловому излучению и т. д. Именно поэтому понятие «ионизирующее излучение», принятое Международной комиссией по радиационной защите и Нормы радиационной безопасности применяются к радиоактивности. Ионизирующим излучением называют любое излучение, при взаимодействии со средой происходит образование заряженных атомов и молекул – ионов, приводящее к ионизации среды.

Радиоактивное загрязнение может иметь различное происхождение. Известно, что в составе Земли имеются элементы, содержащие естественные радиоактивные изотопы, такие как калий, ванадий, рубидий и др., которые почти равномерно распределены в земной коре, составляют суммарную радиоактивность около 0,003 кюри на 1 л. м³. Природный калий состоит из смеси нерадиоактивного, с массовым числом 39 и 0,01% радиоактивного калия, с массовым числом 40. В среднем содержание радиоактивных элементов в земной коре составляет несколько миллионных долей. Один кубический метр Земля (1500 кг почвы) содержит примерно 2 грамма калия-40, 15 граммов тория, 5 граммов урана.

Общее количество радиоактивных элементов в природной воде и растениях примерно в 100 раз, а в организме человека (на единицу веса) в 70 раз меньше, чем в почве. Радионуклиды земного происхождения, например, калий-40, радионуклиды семейства урана-238, относятся к легко окисляемым металлам, их оксиды имеют малую плотность и содержатся в земной коре в основном в виде оксидов и преобладают в земной коре. Родительский и дочерний радионуклиды вместе находятся в состоянии радиоактивного равновесия. Радионуклиды могут выходить из других мест самыми разными путями в результате физических, химических процессов, началом которых может быть процесс радиоактивного распада. Почвы включают неорганический материал (частицы, коллоиды), почвенный раствор, почвенные газы, органические вещества и живые организмы. Все компоненты почвы включают естественные радионуклиды.

Содержание радионуклидов в атмосфере, гидросфере, литосфере и их изменения определяются процессами их образования и переноса. Эти процессы можно понять только с учетом ядерно-физических, химических, геохимических и биохимических свойств радионуклидов и закономерностей процессов их переноса в различных средах. Изучению процессов образования, переноса и депонирования естественных и искусственных радионуклидов в биосфере посвящены многочисленные исследования. Однако эти процессы существенно разнообразны, их качественное описание не всегда возможно, к тому же возможности количественного описания ограничены. Прикладные математические модели требуют значительного количества параметров, получаемых для каждого конкретного случая из опыта.

С другой стороны, в настоящее время известно огромное количество радионуклидов и полное описание их свойств невозможно и нецелесообразно по следующим причинам: - свойства многих из них изучены недостаточно, - радионуклиды с коротким полупериодом жизни практически не играют существенной роли в облучении живых организмов, - содержание многих радионуклидов очень мало, что не является существенным для радиоэкологии. Из тысяч искусственных радионуклидов наибольший интерес представляют несколько десятков, образующихся при ядерных испытаниях (в результате реакций синтеза, нейтронно-активационных реакций и реакций деления тяжелых ядер).

Радионуклиды также образуются в процессе работы предприятий ядерного топливного цикла. Образующиеся на атомных электростанциях - продукты активации и деления - и на заводах по переработке сгоревшего ядерного топлива - в дополнение к радионуклидам, характерным для выбросов и сбросов атомных электростанций - а, также

уран и радионуклиды трансурановых элементов - нептуний Np, плутоний Pu, америций Am, кюрий Cm и т.д.. Радиоактивные вещества, попадающие в атмосферный воздух, оседают и попадают в почву, а через несколько лет радионуклиды из почвы попадают в растения, что является основным путем их попадания в пищу человека и животных. Так, в чрезвычайных ситуациях, например, при аварии на Чернобыльской АЭС, после выпадения радиоактивных осадков радионуклиды из почвы попадали в растения на следующий год. Более того, радиоактивные элементы, попадающие в почву, удерживаются в ней в течение длительного времени, но поглощение радионуклидов почвами задерживает их перемещение по почвенному профилю и быстрый переход в грунтовые воды, т.е. радионуклиды накапливаются в верхних горизонтах почвы на разной глубине, в зависимости от типа почвы.

Интенсивность поглощения радионуклидов почв поглощающим комплексом влияет на фиксацию в поглощенном состоянии, их миграцию по почвенному профилю и поступление в растения. Кроме того, в атмосфере Земли присутствуют природные радиоактивные газы: углекислый газ, содержащий углерод-14, который образуется в результате воздействия космических лучей на атмосферу, а также дочерние продукты распада урана - радий и радиоактивный газ радон, который выходит из Земли и создает концентрацию в атмосфере примерно одна миллиардная часть по весу. Основным путем поступления радона в организмы является вдыхание (во время дыхания), и основное радиационное воздействие связано с дочерними продуктами распада радона. Вторичными путями поступления радона являются вода и распад радия, поступающего в организм.

Поставщиками радия-226 в окружающую среду являются предприятия по добыче и переработке различных ископаемых материалов: урановые руды; добыча нефти и газа; угольная промышленность; предприятия по производству строительных материалов; энергетика и т.д. Общая радиоактивность этих газов в 1 м³ воздуха в миллион раз меньше, чем радиоактивность 1 м³ Земли. Таким образом, в год примерно 95% населения земного шара получает среднюю дозу облучения около 250 миллибер (внесистемная единица - биологический эквивалент рентгеновского снимка) или 2500 микрозивертов (единица эквивалентной дозы - зиверт - зв), включая внешнюю и внутреннюю облучение. Внешнее облучение составляет до 30% (15% космических лучей и 15% поверхности Земли), а внутреннее облучение происходит от радиоактивных веществ, попавших в организм, таких как вдыхаемый радон (50%), изотопы калия- 40 (9%), изотопы углерода-14 (9%), а также незначительные количества других радиоактивных элементов (2%), в общей сложности до 70% от общей годовой дозы облучения.

Следует также сказать об остальных 5% населения земного шара, которые, проживая в горных районах, на территориях торнадо-песков, вблизи подземных источников, где выделяется радон или радий, получают дозу естественного радиоактивного излучения, в 2-5 раз превышающую среднюю дозу. Исключением являются определенные районы в Иране, Ираке, Индии, Нигерии, Бразилии, Мадагаскаре, где уровень естественной радиации в 80 раз превышает среднюю дозу. Биологические проявления радиационного облучения варьируются в зависимости от степени облучения. Радиоактивность вещества оценивается по количеству распадов в единицу времени, а скорость распада определяется величиной периода полураспада, а именно временем уменьшения активности радиоактивного элемента вдвое. Единица измерения активности - беккерель - Bк - равна одному ядерному превращению в секунду. внесистемной единицей активности является кюри (Ки) = 3,7 x 10¹¹ Bк. Степень ионизации оценивается по экспозиционной дозе рентгеновского или гамма-излучения. Экспозиционная доза - это суммарный заряд ионов того же знака, которые образуются в воздухе при полном замедлении всех вторичных электронов, которые были образованы фотонами в небольшом объеме воздуха, деленный на массу воздуха в этом объеме.

Биологический эффект различных ионизирующих излучений связан с количеством поглощенной энергии и зависит от пространственного распределения, то есть от линейной плотности ионизации. Для учета этого эффекта используется концепция эквивалентной дозы

H, которая определяется произведением поглощенной дозы D и модифицирующего коэффициента качества K. Поглощенная доза - это средняя энергия, передаваемая излучением веществу в некотором элементарном объеме, деленная на массу вещества в этом объеме. Единица измерения поглощенной дозы грея (Гр) равна 1 Дж/кг. Внесистемная единица измерения - рад, 1 рад = 0,01 гр. Согласно стандартам радиационной безопасности NRB 99/2009, показателем, характеризующим ионизирующее излучение-керма-K-является отношение суммы начальных кинетических энергий всех заряженных ионизирующих частиц в элементарном объеме вещества к массе вещества в этом объеме. Единицы измерения те же, что и для поглощенной дозы - серый цвет, рад. Экспозиционная доза - это доза энергии, одновременно связанная с концентрацией фотонного излучения в воздухе.

Помимо природных источников радиации, существует множество антропогенных, связанных с различными технологиями использования атомной энергии, наиболее опасными из которых являются атомные аварии или испытания. Неизбежное распространение технологий, использующих радиоактивные материалы, приводит к увеличению антропогенной нагрузки на окружающую среду. Аварии, связанные с ядерной энергетикой, например, на атомных электростанциях, могут быть источниками радиоактивного загрязнения. Основное количество радиоактивных веществ образуется и локализуется в ядерном топливе, т.е. в таблетках диоксида урана внутри герметичных трубок тепловыделяющих элементов реактора. В каждом реакторе накапливаются десятки миллионов кюри радиоактивных элементов (продуктов деления урана). Они могут представлять серьезную опасность, когда могут выйти за пределы АЭС с последовательным повреждением нескольких барьеров: -отказ охлаждения и повреждение труб с повреждением,-повреждение оборудования или трубопроводов первого контура реакторной установки, - нарушение герметичности корпуса реактора.

Организация безопасности эксплуатации АЭС является важной составляющей. Для контроля радиационного облучения на электростанции и в помещениях АЭС проводятся измерения радиоактивного фона. Радиоактивные отходы на самих атомных электростанциях и на установках по регенерации отработавшего ядерного топлива подвергаются сложной переработке, в результате которой их химический состав меняется качественно и количественно, но он всегда очень сложный. Радиоактивное загрязнение после аварий на атомных электростанциях будет сохраняться дольше, чем при наземном ядерном взрыве, но масштаб распространения (площадь зараженной поверхности) будет в десять раз меньше (при небольшой высоте аварийного выброса).

Однако небольшая высота аварийного выброса считалась очевидной до аварии на Чернобыльской АЭС. При этой аварии начальная высота выброса достигла 1000-1500 м, а сам выброс продолжался около 10 дней, причем динамика выброса оказалась сложной - изменились направление и скорость воздушных масс, несущих радиоактивные частицы. Отсюда огромные площади радиоактивного загрязнения и сложное пространственное распределение этого загрязнения. Например, короткоживущие радионуклиды йода, такие как радионуклиды J-131, J-133 и J-135, имеют самые высокие выходы при делении урана (60%, 32% и 8% соответственно). Выброс J-129 очень мал. Его выход при делении урана составляет ~0,9%. Однако заводы по переработке ядерного топлива производят наибольшие выбросы J-129 в окружающую среду от предприятий ЯТЦ. В целом, в окружающую среду выбрасывается около 2 тонн J-129 в год. Радионуклиды йода обладают способностью мигрировать из-за повышенной летучести, сложности химического поведения, разнообразия водорастворимых форм, низких коэффициентов сорбции по сравнению с наиболее распространенными минералами и почвами. Это один из незаменимых биогенных элементов, играющих важную роль в процессе метаболизма. J-129 настолько опасен для глобальной радиоэкологии, что признан одним из основных кандидатов на уничтожение путем трансмутации. Среди других радионуклидов йода, выбрасываемых предприятиями ЯТЦ, J-131 (в воздухе и воде) имеет решающее значение. Среди радионуклидов – продуктов деления в выбросах и сбросах атомных электростанций чаще всего рассматриваются Sr-90, Cs-134 и

Cs-137, причем Cs-134, по существу, не является продуктом прямого деления. В реакторах на тепловых нейтронах он образуется в результате нейтронной активации стабильного изотопа Cs-133, который получается как конечный продукт цепочки распада продуктов деления.

Как и Cs-137, радионуклид Cs-134 является одним из важнейших для сбросов и эмиссий атомных электростанций в воздух, водоемы и почву. Cs-134 больше не присутствует в глобальных радиоактивных осадках, включая Чернобыль, из-за его относительно короткого периода полураспада. В выбросах и сбросах установок по переработке ядерного топлива его содержание может быть заметно выше, чем на атомных электростанциях. Кроме того, вблизи атомных электростанций вторичное загрязнение приземной атмосферы становится опасным, если на земле образовалась радиоактивная зона. Опасно распространение радиоактивной пыли ветром, которая загрязняет водоемы и растительность, проникает в органы дыхания, в результате радионуклиды попадают в организм человека, в том числе и по пищевым цепочкам. Основным составляющим элементом клетки является углерод (C-14), поэтому C-14 накапливается в живых организмах и может оказывать повреждающее действие, входя в состав белковых молекул, молекул ДНК и РНК.

Повреждающий эффект проявляется, когда среда ионизируется электронами C-14 и атомами отдачи азота (при распаде $C14 \rightarrow N-14$). Проявляется эффект изменения химического состава молекул при распаде C-14- транс мутация (превращение) атомов углерода в атомы азота. Транс мутация углерода в молекуле ДНК приводит к мутации гена, которую трудно обратить вспять или она необратима. Наряду с цитогенетическими изменениями ионизирующее излучение может вызвать гибель или повреждение продуктивности отдельных соматических клеток и тканей организма, например, активных тканей - кроветворной или гормональной системы.

В связи с этим МАГАТЭ (Международное агентство по атомной энергии) реализует программу «Ядерная безопасность и охрана окружающей среды», в рамках которой наиболее актуальной проблемой является защита людей и окружающей среды от воздействия ядерной радиации, радиоактивных выбросов атомных электростанций и других ядерных установок. В Российской Федерации принят федеральный закон "О радиационной безопасности населения".

Основные санитарные правила проектирования и эксплуатации атомных электростанций (SP AS-2003), Правила радиационной безопасности атомных электростанций (PRB AS-99), Стандарты радиационной безопасности (NRB-99/2009). Радиационная безопасность - это дисциплина, которая решает теоретические и практические задачи, связанные со снижением вероятности возникновения аварийных ситуаций на радиационно-опасных объектах. Основной задачей является разработка критериев:- для оценки ионизирующего излучения как вредного фактора, воздействующего на окружающую среду и население; - методы оценки и прогнозирования радиационной обстановки и приведения ее в соответствие с разработанными критериями безопасности путем создания комплекса мер (административных, организационных, технических, санитарно-гигиенических), направленных на обеспечение безопасности при использовании атомной энергии. Разработка и совершенствование средств и систем радиационного мониторинга определяет направление решения вопросов, связанных со второй задачей. Различные условия эксплуатации радиационных установок, используемые радиоактивные вещества и другие факторы определяют необходимость обоснованного выбора средств и частоты измерения уровней радиации, концентраций радиоактивных веществ.

Целью радиационного мониторинга является определение степени соответствия принципам радиационной опасности и нормативным требованиям. Радиационному контролю подлежат: - радиационные характеристики газовых выбросов, жидких и твердых отходов в ОС; - радиационные риски в технологическом процессе на рабочем месте и в ОС; - радиационные факторы на загрязненных территориях и в зданиях с повышенным уровнем естественной радиации; - уровни облучения персонала и население от всех источников ионизирующего излучения подлежит контролю. Основой функциональных задач

радиационной безопасности является снижение уровней облучения населения и персонала ниже регламентируемого предела, путем реализации мероприятий: - технических: защитные ограждения, автоматизация технологического процесса, очистка выбросов; - медико-санитарных: обеспечение персонала средствами индивидуальной защиты (СИЗ), штаб ГО - средства защиты населения; - организационные: оформление на работу по приказу или распоряжению, допуск к работе, надзор во время работы, оформление перерывов в работе, оформление окончания работы.

2. Правовое регулирование в области радиационной безопасности

Одним из наиболее вредных и опасных источников загрязнения атмосферы и окружающей среды в целом, существующих на сегодняшний день, является радиация. Государство должно позаботиться о строгом регулировании содержания радиоактивных веществ во всех элементах окружающей среды: в почве, в атмосфере, в гидросфере, а также в продуктах питания. Но самой острой экологической проблемой современности для всего человечества является накопление радиоактивных отходов практически во всех уголках Земли. И Казахстан в этом отношении не является исключением. Конечно, обеспечение качества здоровья и жизни населения страны, национальной безопасности возможно только при сохранении природных экосистем; важно предотвратить их загрязнение радиоактивными отходами. Такая деятельность должна стать одним из ведущих направлений государственной политики. Говоря о нормативно-правовом регулировании рассматриваемой отрасли, следует отметить, что оно осуществляется как на внутреннем, так и на международном уровнях. Среди отечественных нормативно-правовых документов ведущее место занимает радиационная безопасность населения.

Его принятие обусловлено необходимостью упорядочения и регулирования общественных отношений в области охраны окружающей среды от радиационного загрязнения, а также для того, чтобы помочь населению преодолеть страх перед опасностью радиационного заражения после аварии на Семипалатинском ядерном полигоне в Казахстане. С 2004 года такой орган, как Рос технадзор, создает и развивает свою природоохранную деятельность. Полномочия и функции, которыми он наделен в соответствии с законодательством Республики Казахстан, способствуют реализации эффективных мер, направленных на предотвращение, преодоление и ликвидацию последствий, возникающих в результате техногенных аварий, экологических и радиационных катастроф, загрязнения атмосферы.

Однако на сегодняшний день ситуация с экологической и радиационной обстановкой в Казахстане имеет ряд серьезных недостатков. Это, прежде всего, законодательные пробелы в правовом регулировании, отсутствие адекватного финансирования в области обращения с радиоактивными отходами. Что является источником образования радиоактивных отходов? Неизбежно приводит к образованию таких отходов деятельность, связанная с непосредственным использованием радона в медицине, фармацевтике и некоторых добывающих отраслях промышленности. Это указывает на то, что отраслевое законодательство, действующее в этих областях, также влияет на правовое регулирование обращения с радиоактивными отходами. Основная масса таких отходов образуется в результате эксплуатации атомных электростанций (АЭС). Но особое внимание следует обратить на то, что хранилища, созданные на АЭС для утилизации таких отходов, имеют ограниченные объемы, к тому же большинство атомных электростанций в стране находятся практически в аварийном состоянии, испытывая нехватку ресурсов. И несмотря на то, что некоторые атомные электростанции имеют собственные хранилища для отходов своей деятельности, срок их разрешенной эксплуатации непропорционально мал по сравнению с периодом полураспада радиоактивных отходов (всего 30 лет), тогда как отходы могут разлагаться в течение десятков тысяч лет.

Если рассматривать сферу правового регулирования обращения с радиоактивными отходами, то следует обратить внимание на ряд критических недостатков. Итак, действующие нормы законов, увы, не обеспечивают должного уровня четкого

регулирующего, а сами нормы разрознены и часто противоречат друг другу, что создает предпосылки для нарушений. И если эту проблему игнорировать, то окружающая среда и все человечество вскоре могут столкнуться с неизбежными негативными последствиями. Таким образом, можно говорить о приоритетности обеспечения безопасности при обращении с радиоактивными веществами и их отходами в государственной экологической политике Республики Казахстан. Но что необходимо для обеспечения эффективности государственной политики в этой сфере? Прежде всего, это мощный контроль со стороны государственных органов за обращением с радиоактивными отходами, принятие всех возможных мер по защите прав граждан на благоприятную окружающую среду, на информацию о ее состоянии, а также ужесточение санкций за нарушения, связанные с обращением радиоактивных отходов.

Но вышеуказанные меры будут менее эффективными, если они не будут применяться в сочетании с предотвращением загрязнения окружающей среды. Немаловажное значение в регулировании обращения с радиоактивными отходами имеют принятые в 2016 году Правила организации сбора, хранения и захоронения радиоактивных отходов и отработавшего ядерного топлива.

Значение этого правового акта заключается в том, что здесь впервые определяется правовой режим, в соответствии с которым хранятся такие отходы. Также получил законодательное закрепление правовой статус организаций, деятельность которых связана с использованием атомной энергии. Кроме того, предметом правового регулирования были: защита объектов атомной энергетики от внешних посягательств и ответственность за ущерб. Настоящий закон распространяет свое действие на все правоотношения, связанные с использованием атомной энергии в мирных целях, за исключением разработки ядерного оружия и военных объектов.

Рассматривая систему источников права, регулирующих отношения в области радиоактивных веществ и отходов, отметим, что в Казахстане, помимо актов государственного значения, актов субъектов, указов Президента Республики Казахстан и постановлений Правительства, ведомственных актов, существуют акты международного характера – конвенции и договоры. Но большинство исследователей в научной литературе упоминают две взаимосвязанные группы, на которые делится все законодательство в области обращения с радиоактивными отходами: это международные договоры Республики Казахстан и внутреннее законодательство. Давайте рассмотрим две вышеупомянутые группы более подробно. Говоря о отечественном законодательстве в области обращения с ядерными отходами, можно сделать вывод, что в нем имеются существенные пробелы и недостатки. Этот закон не содержит фиксированных определений таких важных понятий, как «отходы», «радиоактивные вещества», «ядерное топливо» и «обращение с радиоактивными отходами». Вот лишь некоторые индивидуальные требования, установленные для определенных видов деятельности, связанных с обращением с радиоактивными отходами. Некоторые из перечисленных выше терминов раскрыты в других республиканских законах, например, "Об использовании атомной энергии".

«О радиационной безопасности населения».

Таким образом, вышеизложенное дает основания утверждать, что федеральное внутреннее законодательство регулирует только те отношения, которые непосредственно связаны с атомной энергетикой. Но, как мы упоминали ранее, образование радиоактивных отходов происходит не только при использовании атомной энергии. Важным моментом, на наш взгляд, является обязательная кадастровая регистрация всех радиоактивных веществ и их отходов на государственном уровне, но действующее законодательство прямо не предусматривает этот момент. В то же время ведение такого кадастра, если мы принимаем во внимание специфику рассматриваемой нами деятельности, является целесообразным, и в Энергетической стратегии Республики Казахстан также отмечается такая необходимость. Если физические и юридические лица не соблюдают установленные правила при обращении с радиоактивными отходами, то они могут быть привлечены к ответственности в

соответствии с действующим законодательством Республики Казахстан. Таким образом, ввоз радиоактивных отходов из зарубежных стран на территорию Республики Казахстан с целью их временного хранения или полного захоронения путем выброса в космическое пространство или затопления является недопустимым нарушением.

Исключения могут быть установлены только специальным РК. Правовое значение Закона Республики Казахстан «Об использовании атомной энергии» достаточно велико в создании системы государственного управления в области использования атомной энергии, а также системы безопасности при ее использовании. Здесь четко выражен международный принцип независимости органов государственного управления при организации использования атомной энергии, а также государственного надзора за безопасностью ее использования. Но сегодня, к сожалению, мы наблюдаем отсутствие четкого и слаженного взаимодействия между двумя вышеупомянутыми органами, возникновение противоречий.

Это связано с тем, что их компетенция не получила четкого законодательного определения, кроме того, механизм их взаимодействия не урегулирован. Наиболее четкое и подробное регулирование обращения с отходами было получено в содержании нормативных и технических документов и некоторых подзаконных актов. Они обязательны для всех организаций, деятельность которых связана с радиоактивными отходами. Законодательство Казахстана в этой сфере в последнее время характеризуется значительными изменениями. Но, тем не менее, вопрос мирного использования атома остается открытым и наиболее острым, требующим правового урегулирования. Давайте коснемся наиболее важных из них. Так, в стадии разработки находится проект казахстанского закона о перераспределении функций по лицензированию деятельности в области использования атомной энергии. Такое перераспределение должно произойти между федеральными органами исполнительной власти, ответственными за управление использованием атомной энергии, и лицами, ответственными за обеспечение безопасности при ее использовании.

Что полезного принесет этот закон? Его принятие поможет разрешить существующее противоречие между действующими законами РК: «Об использовании атомной энергии» и РК «О лицензировании отдельных видов деятельности». Первый из вышеперечисленных законов содержит отсылочную норму, которая указывает на то, что Правительство Республики Казахстан утверждает Перечень лицензируемых видов деятельности.

Второй закон содержит исчерпывающий перечень видов деятельности, подлежащих обязательному лицензированию в Республике Казахстан. Дополнение этого закона может быть осуществлено только специальным республиканским законом. Важно также уточнить понятие радиоактивных отходов, отличая его от понятий «радиоактивные материалы» и «отработавшее ядерное топливо». Такое четкое разграничение даст наиболее правильное представление о радиоактивных отходах, выступающих в качестве объекта правового регулирования. Но часто происходит подмена и смешение этих понятий, что недопустимо.

Таким образом, понятие радиоактивных отходов содержится в статье 3 Закона РК «Об использовании атомной энергии»: это такие ядерные материалы и радиоактивные вещества, дальнейшее использование которых не предусмотрено. Несомненно, важность классификации радиоактивных отходов является отправной точкой при разработке правил обращения с ними, а также различных стандартов, связанных с радиационной безопасностью и т.д. Пробелом, который еще не устранен во внутреннем законодательстве, остается отсутствие четкой классификации отходов, а также критериев, по которым конкретный материал может быть классифицирован как радиоактивный. Кроме того, если тот или иной объект классифицирован неправильно, то закон не устанавливает за это никакой ответственности. Вышеупомянутые законы не уделяют достаточного внимания вопросу классификации отходов, они содержат только понятие радиоактивных отходов. Для радиационных отходов установлена обязательная радиационно-гигиеническая сертификация, на основании которой будет сертифицирован их соответствующий тип и класс опасности. Также стоит проводить различие между ядерными материалами и радиоактивными веществами.

К первым относятся материалы, которые содержат делящиеся ядерные вещества или обладают способностью воспроизводить их. Если речь идет о радиоактивных веществах, то они не относятся к ядерным материалам, но способны испускать ионизирующее излучение. Четкое различие между двумя перечисленными выше категориями чрезвычайно важно, поскольку класс вещества подлежит документальной фиксации.

Наконец, по нашему мнению, международное законодательство в области радиоактивных веществ и отходов заслуживает особого внимания. Анализируя нормы международного права, можно увидеть, что здесь понятие радиоактивных отходов гораздо шире, чем то, что закреплено в законодательстве. Такая обработка также означает вывод из эксплуатации (физические манипуляции), переработку, включая предварительную, кондиционирование, хранение или утилизацию отходов. Исключением является выездная транспортная деятельность. Такая деятельность также может быть связана со сбросом отходов. Получается, что международное право объединяет эти действия, а внутри страны, наоборот, разграничивает их. Такое принципиальное различие имеет крайне опасные последствия: получается, что материалы, которые с позиции казахстанского законодательства классифицируются как ядерное топливо, могут ввозиться в Казахстан, но в международном праве такие вещества считаются радиоактивными отходами, и, следовательно, их импорт может существенно нарушить экологические и экономические интересы Казахстана. Чтобы избежать подобных противоречий, представляется необходимым кодифицировать законодательство в области обращения с радиоактивными отходами.

Кодификация, на наш взгляд, способствовала бы эффективной оптимизации сферы правового регулирования рассматриваемых отношений, кроме того, было бы надлежащим образом урегулировано рациональное использование недр для хранения отходов. Более того, кодификация законодательства в этой сфере позволила бы индивидуализировать ответственность должностных лиц, ужесточив контроль со стороны государства. Проанализировав нормы законодательства, мы пришли к выводу, что в рассматриваемой сфере оно находится только на стадии формирования. Конечно, ученые и правоохранительные органы уделяют все больше внимания вопросам его эффективности, а также решению проблемных и спорных вопросов. Казахстану необходимо проводить курс на дальнейшее совершенствование законодательства в области обращения с радиоактивными отходами, создавая всеобъемлющую, единую и открытую систему, которая могла бы обеспечить соблюдение государственных интересов страны, а также прав и свобод граждан.

3. Методы и материалы

Методы радиационного контроля окружающей среды Первые методы определения радиоактивности окружающей среды направлены на получение общей, суммарной оценки количества гамма-, бета-, альфа-излучающих радионуклидов. Это очень простые измерительные устройства на основе пересчитываемых газоразрядных счетчиков. В настоящее время рассматриваются преимущества методов оценки конкретных радионуклидов. Кроме того, сравнительно-правовые методы применялись к истории радиоактивного загрязнения и международно-правовым актам.

4. Результаты

Регулирование правовых отношений, связанных с материалами, находящимися меня радиоактивном обращении, радиоактивными веществами и радиоактивными отходами, должно осуществляться под строгим государственным надзором. Это, в свою очередь, позволит нам достичь эффективности, государственного регулирования в области предотвращения радиоактивного загрязнения. Необходимо подготовить специальные стратегические документы в области деятельности по достигнутому радиоактивному загрязнению. С точки зрения предотвращения радиоактивного заражения могут быть достиг вечно следующие результаты:

- в области ядерной энергетики и промышленности - участие позволит на равных участвовать в международном сотрудничестве между уполномоченными государственными органами, организациями и в области индивидуального использования ядерной энергии.

- в области экономики - основы повышения и расширяющейся экономической эффективности использования атомной энергии в условиях рыночной экономики;

- в области обеспечения безопасности человека и окружающей среды можно будет создать правовые основания для учета риска радиационного облучения до минимального уровня.

- в области защиты прав человека (включая собственность), охраны правопорядка и обеспечения социальной защиты - обеспечение социальных гарантий жителям и сотрудникам объектов в период радиоактивного загрязнения;

- возмещение ущерба, причиненного жизни, здоровью и всем видам имущества в результате радиационного облучения;

- установление ответственности за правонарушения в области радиационного загрязнения;

- приоритетные социальные условия будут улучшены в регионах размещения объектов радиационного загрязнения.

5. Обсуждение

Ряд ученых говорят о влиянии радиационного загрязнения. Ряд общих и частных аспектов проблем правового регулирования охраны окружающей среды в условиях радиационного загрязнения исследуется в работах зарубежных ученых в области экологии и права. В частности, Еркинбаева Л., Кудерина А., Турсынбаева Б.З., Есымханова З., Башлакова О.И., Бекежанов Д., Маддекс Р.Л. и других ученых, а также нормативные правовые акты в области защиты от радиационного загрязнения, в том числе основанные на международных договорах. и конвенции в области охраны окружающей среды, атомной энергии, радиационной безопасности

6. Вывод

Подводя итог, можно сказать, что для защиты окружающей среды от радиационного загрязнения, на наш взгляд, необходимо работать в следующих направлениях. В частности:

- Соблюдение прав человека на благоприятную окружающую среду; научно обоснованное сочетание экологических, экономических и социальных интересов личности, общества и государства для устойчивого развития и обеспечения благоприятной окружающей среды и экологической безопасности; - охрана, воспроизводство и рациональное использование природных ресурсов как необходимых условий обеспечения благоприятной окружающей среды и экологической безопасности

- Приоритет сохранения естественных экологических систем, природных ландшафтов и природных комплексов;

- Усиление ответственности государственных органов и органов местного самоуправления за обеспечение благоприятной окружающей среды и экологической безопасности в зонах радиоактивного риска;

- Запрет и строгое наказание на осуществление хозяйственной и иной деятельности, последствия которой для окружающей среды непредсказуемы, а также на реализацию проектов, которые могут привести к деградации естественных экологических систем, модификации и (или) уничтожению генетического фонда растений, животных и других организмов, истощение природных ресурсов и другие негативные изменения окружающей среды;

- Обеспечение соответствия хозяйственной и иной деятельности установленным нормам и требованиям в области охраны окружающей среды и экологической безопасности;

- Общественные отношения, возникающие при использовании природных ресурсов, а также в области их сохранения, восстановления и воспроизводства по мере их применения, в зависимости от вида природного ресурса, регулируются соответственно земельным, водным, лесным законодательством Республики Казахстан, законодательством Республики Беларусь

Казахстан о недрах и недропользовании, в области охраны, воспроизводства и использования животного мира и другое законодательство Республики Казахстан в области охраны и использования природных ресурсов.

- Порядок использования земель, подвергшихся радиоактивному и (или) химическому загрязнению, установления защитных зон, сохранения жилых зданий, промышленных, коммерческих и социально-культурных объектов на этих землях, проведения на них мелиоративных и технических работ определяется с учетом предельно допустимые уровни радиационного и химического воздействия.

- Защита земель от водной и ветровой эрозии, селей, оползней, подтоплений, подтопляемости, заболачивания, вторичного засоления, дренажа, уплотнения, загрязнения радиоактивными и химическими веществами, засорения, биогенного загрязнения, а также других неблагоприятных воздействий;

- Участие граждан, общественных и иных некоммерческих объединений в решении проблем в области охраны окружающей среды и обеспечения экологической безопасности с учетом их мнений при принятии решений по планированию и осуществлению хозяйственной и иной деятельности, которая может оказать негативное воздействие на окружающую среду;

- Организация мероприятий по оказанию государственной социальной помощи лицам, проживающим в зоне с неблагоприятной окружающей средой или экологией окружающей среды.

- Можно сделать вывод о необходимости развития международного сотрудничества в решении глобальных экологических проблем и применении международных стандартов в области охраны окружающей среды и экологической безопасности.

Литература:

1. Antonini, J.M. 2014. Occupational health and industrial hygiene. *Environmental Health Insights*, 8(Suppl 1): 97-98.
2. Bashlakova, O.I. 2015. The problem of environmental security of Russia. *MGIMO Review of International Relations*, 3(42): 112-121.
3. Бекжанов, Д. и Л. Еркинбаев. 2017. Правовое регулирование обращения с твердыми коммунальными отходами в условиях перехода развивающихся стран к зеленой экономике. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 8(3): 754-762.
4. Gan, L., and S. Yang. 2017. Legal context of high-level radioactive waste disposal in China and its further improvement. *Energy and Environment*, 28(4): 484-498.
5. Избасарова, А. 2014. Проблемы правовой защиты окружающей среды от радиационного загрязнения на примере Республики Казахстан, Российской Федерации и Соединенных Штатов Америки. Диссертация доктора философии, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, 139 с.
6. Koch, J. 2017. The standard for radiation protection of the IAEA as a model for a revision of the legal framework for radiation safety in Israel. *Journal of Nuclear Engineering and Radiation Science*, 3 (3): 030918.
7. Komarov, P.V. 2004. International control in the field of nonproliferation of nuclear weapons. Diss....Dr. PhD:12.00.10, St. Petersburg State University, St. Petersburg, 196 p.
8. Кудрина А. и др. 2021. Экологическое и правовое регулирование обращения с химическими веществами. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 12(2): 371-381.
9. Maddex, R.L. 2014. *Constitutions of the World*. London: Routledge, 360 p.
10. Marzo, G.A., et al. 2021. Non-destructive radiological characterization applied to fusion waste management. *Fusion Engineering and Design*, 173: 112805.
11. Noda, A., et al. 2021. Ethical, legal and social implications of human genome studies in radiation research: A workshop report for studies on atomic bomb survivors at the Radiation Effects Research Foundation. *Journal of Radiation Research*, 62(4): 656-661.

12. Турсынбаева, Б.З., Г.М. Мухамбеткалиева, К.А. Ауесбай и Н. Байгабылов. 2020. Национальная политика и средства массовой информации в формировании экологического сознания среди студентов Казахстана. Наблюдение за СМИ, 11(3): 428-438.
13. Есымханова З. и др. 2021. Экологическая безопасность в странах, граничащих с Казахстаном, в контексте устойчивого развития. Веб-конференция E3S, 244: 016.
14. Закон Республики Казахстан от 23 апреля 1998 года № 219-І «О радиационной безопасности населения». Доступно по адресу: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z980000219_ (на русском языке).
15. Закон Республики Казахстан от 12 января 2016 года № 442-V ЗРК «Об использовании атомной энергии». Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1600000442> (на русском языке).
16. Приказ Министра энергетики Республики Казахстан № 39 от 8 февраля 2016 года «Об утверждении Правил организации сбора, хранения и захоронения радиоактивных отходов и отработавшего ядерного топлива». Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600013537> (на русском языке).
17. Rio Declaration on Environment and Development, adopted by the UN Conference on Environment and Development, Rio de Janeiro, June 3-14, 1992. Available at: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CON F.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
18. World Nuclear Association. 2022. Nuclear power in the world today. Available at: <https://worldnuclear.org/information-library/current-and-future-generation/nuclear-power-in-the-world-today.aspx>

УДК 340.622

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУИЦИДА СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Акимбаева Айнура Алимхановна

**Старший преподаватель кафедры «Гражданское и уголовное право»
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы**

В Казахстане почти каждый день дети-подростки совершают самоубийства и ситуация никак не улучшается. Только за четыре месяца 2022 года в стране произошли 114 случаев суицида среди несовершеннолетних.

Самым суицидальным возрастом в Казахстане является период с 12 до 17 лет.

Суицид – это умышленное, преднамеренное повреждение себя, своего тела со смертельным исходом. С психологической стороны весь смысл такого действия заключается в индивидуальной реакции на аффект, в который подросток попадает по стечению обстоятельств.

На сегодняшний день среди подростков широко распространен «Буллинг»... или если назвать по другому, школьная травля. Что такое «Буллинг»? - Это запугивание, физический или психологический террор, который направлен на то, чтобы вызвать страх и подчинить его себе. Здесь необходимо отметить, что существует несколько видов «Буллинга»:

1. Это моральное, психологическое насилие. К нему относятся вербальные насмешки, присвоение обидных кличек, бесконечные замечания, необъективные оценки, унижение, шантаж, оскорбление, угроза перестать дружить, вымогательство, донос, угроза физической расправы и т.д.

2. Это социальное исключения, т.е. бойкот, отторжение, изоляция, отказ от общения с жертвой и т.д.

3. Это кибербуллинг. Именно этот вид травли самый популярный среди несовершеннолетних. В основном кибербуллинг проявляется в травле подростка (жертву) по средствам социальных сетей. Снять видео и угрожать выложить в интернет, ютуб, инстаграмм. Угроза распространения разного вида слухов, обвинения в воровстве и зачастую ложно.

Стоит отметить, что эта проблема образовалась не сама по себе - из ниоткуда. Одна из самых главных подростковых проблем – это ссоры и споры со взрослыми. Так что сначала нужно разобраться, что за этим стоит. На втором месте, я бы отметила - карманные деньги. Именно отсутствие карманных денег, нехватка или же желание иметь больше и порождает все зло, которое приводит к жестокости.

На сегодняшний день актуальность этой проблемы заключается в том что, уровень самоубийств, среди подростков Казахстана находится на втором месте в СНГ. Это неразрывно связано с разными причинами, начиная от общественно-политических и социально-экономических, межличностных и внутренних конфликтов, возникающих у подростков. Однако общего обоснования молодежного суицида до сих пор нет, и каждый случай уникален по своим причинам и последствиям.

К группам так сказать, риска относятся подростки, которые пережили или переживают какие-то конфликты: внутри личностные, межличностные или даже социальные. Давайте рассмотрим их подробнее.

Во первых - Несовершеннолетние (подростки), которые пережили острые, экстремальные, долгие, психически тяжелые ситуации. А также, подростки с аффективными расстройствами в поведении, депрессии или находящиеся в состоянии необоснованной грусти, унынии.

Во-вторых - Несовершеннолетние (подростки), которые быстро возбудимы, неустойчивы к стрессам, жестокости и имеющие психические расстройства.

И в третьих - Несовершеннолетние (подростки), которые родились и выросли в конфликтных семьях в которых возможно жестокое обращение с детьми, а также дети, живущие с психопатами, психически больными, родственниками, которые имели суицидные попытки или даже законченный результат.

К еще одной из главных категорий можно отнести подростков, которые активно пользуются Интернетом, зависают днями и ночами в социальных сетях, проводят большую часть свободного времени, играя в различные игры со сверстниками онлайн. А также, хотелось бы отметить подростков, которые играют в разные компьютерные игры днями и ночами на пролет.

Есть еще несколько категорий подростков, подверженных социальной травле и изоляции, и соответственно имеющих потенциальную склонность к суицидам:

- Это подростки, которые подвержены более высокому риску, чем их гетеросексуальные сверстники.

- Подростки, так называемые дети-хулиганы, которые тоже могут не встретить одобрения своих социальных групп. Эти детки тоже подвержены наибольшему риску суицидального поведения.

Также можно рассмотреть еще некоторые мотивы суицидального поведения подростков.

- Ощущение одиночества и пустоты в своей жизни, депрессия, отсутствие интересов и планов на будущее.

- Безответная любовь, ревность, конфликты с одним из родителей или в семье в целом, развод родителей, смерть (потеря) близкого человека.

- Страх быть опозоренным, страх стать объектом насмешек или унижения со стороны окружающих себя сверстников или взрослых.

- Страх быть наказанным и осужденным в ситуациях нарушения закона.

- Желание вызвать сочувствие для избегания трудной ситуации или ответственности, а также в целях манипуляции родителями и т.д. Здесь также, хотелось бы отметить, что сдача

ЕНТ тоже имеет психологическое воздействие на подростков. Сама по себе подготовка к сдаче важного экзамена, давление со стороны родителей (как бы, «того сын сдал хорошо, родственники будут смеяться») и т.д. А про школу вообще даже не знаю как сказать... Директора, учителя начинают давить на подростка,

- Это подражание кумирам, лидерам эстрадных групп. Такой тип самоубийства называется альтруистический суицид.

Все вышеперечисленные причины и мотивы суицидов далеко не полный список. Детский суицид, то, есть каждый случай уникален и индивидуален, а все перечисленное – это обобщенные виды, только малая часть всех видов. Также, все причины и мотивы, которые были перечислены выше, отягощаются еще и употреблением подростками психотропных веществ, алкоголя, чрезмерная заинтересованность игровыми клубами и интернетная зависимость. Для того чтобы максимально объективно исследовать данную категорию, необходимо также отметить, что большинство перечисляемых симптомов относятся к психическим заболеваниям, например, большое депрессивное расстройство. Однако даже в таких случаях подростку необходима профессиональная помощь.

Я считаю, что нужно не карать, а делать ставку на профилактические меры. Это позволит внедрять программы, а также унифицированные программы в школах. Необходима комплексная программа профилактики детских суицидов, особенно в школах.

За последние годы в Казахстане отправили в суд дела по факту самоубийства несовершеннолетнего подростка только несколько уголовных дел, так как доказать доведение практически невозможно. И чаще всего они остаются без наказания.

В Казахстане в уголовном кодексе закреплены лишь три части доведения до самоубийства (по части 1,2,3 статьи 105 "Доведение до самоубийства"):

1. Запугивание - психическое или физическое воздействие на потерпевшего, который не выдерживает давления и ломается. Запугивание может выглядеть как обещание лишить жилья, лишить материальной помощи со стороны, пугать физической расправой в случае неповиновения или жалобы взрослым, причинение вреда здоровью и угроза распространения порочащих материалов в интернет сетях.

2. Жестокое отношение - это понятие неоднозначно, поскольку сам термин носит оценочный характер. Под жестокостью понимается оскорбительное поведение, причиняющее физическую и душевную боль потерпевшему.

3. Плохое отношение может быть в форме бездействия. А также систематическое прилюдное унижение достоинства - ответственность перед потерпевшим признается только в том случае, если унижение – однозначно воспринимается как издевательство, домогательство, которое происходит уже длительное время.

Уголовный кодекс Республики Казахстан давно уже нуждается в реформировании в части ответственности доведения до самоубийства. Необходимо ввести новые более подробные и конкретизированные нормы и криминализировать людей, которые склоняют и толкают несовершеннолетних детей и подростков к совершению самоубийства. В последнее время массовое доведение до самоубийства наблюдается чаще всего в социальных сетях, где, я повторюсь, и зависают подростки.

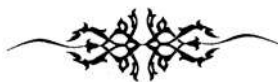
Пора уже наказывать людей, толкающих к суициду и очень жестко. В законе есть способы наказать за содействия, склонения к самоубийству, но они требуют изменений и дополнений. Если говорить - уголовный закон никак не работает на подобные деяния, ничего не сказать. Другое дело - как работает, реально ли на сегодняшний день доказать «доведение» или тот самый факт оказания давления на человека и установить связь между действием и смертью подростка.

В законе под содействием к совершению самоубийства необходимо считать советы, указы, предоставление каких либо информации или же средства для совершения самоубийства. На сегодняшний день есть очень много разнообразных способов доведения до самоубийства, которые не закреплены и не предусмотрены законом. Время новое – статья старая и ее просто необходимо пересмотреть, изменить и дополнить.

Очень страшно слышать и осознавать, что дети идут на самоубийство. Да, они умирают из-за нашего бездействия. За это мы, взрослые, несем огромную ответственность. Дети – наше будущее и нам необходимо очень внимательно относиться к тому, что они делают, чем живут, с кем общаются, что читают, что смотрят и т.д. Хотелось бы закончить эту статью словами Хиллари Дайан Родэм Клинтон: «Чужих детей не бывает». Это наши дети и нам не безразлично, что будет с нашим будущим.

Список использованной литературы

1. Конституция Республики Казахстан. Принята на референдуме 30 августа 1995 года. Вступила в силу 5 сентября 1995 года. Внесены изменения и дополнения 7 октября 1998 года, 21 мая 2007 года, 2 февраля 2011 года.
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 03 июля 2014 г. № 226-V. ных подростков // Вестник Кемеровского государственного университета. - 2020.
3. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 г. № 231-V (по сост. на 10.02.2017).
4. Башкатова, Т. Смерть по собственному желанию: [суицид в Казастане] / Т. Башкатова // Костанайские новости. - 2016.
5. Pantyukhina G.A., To the problem of investigation of criminal cases related to suicidal actions of minors using social media. Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl' = Historical and Social Educational Idea. 2017.
6. Grigorenko E. A. the Problem of suicidal behavior in adolescents// SCIENTIFIC REVIEW • MEDICAL SCIENCES in 2016.
7. Dmitrieva N. In. Korolenko TS. P., Levina L. V. Psychological features of the personality of suicidal teenagers // Bulletin of Kemerovo state University. - 2015.
8. Popova Yu. N., Trunova V. M. The problem of suicide in our days // Modernization of modern society: problems, ways of development and prospects. - 2015.
9. Галина Ислямова: "На детей нужно тратить меньше денег и больше времени...": [на вопросы редакции отвечает зав. психологической службой Областной психиатрической больницы] / беседовала Дилара Аронова ; фото К. Вишниченко // Костанайские новости. - 2015.
10. Pantyukhina G.A., To the problem of investigation of criminal cases related to suicidal actions of minors using social media. Istoricheskaya i sotsial'no-obrazovatel'naya mysl' = Historical and Social Educational Idea. 2017.
11. Иванова, Е. В замкнутом круге: кризис множит суициды / Е. Иванова // Казахстанская правда.- 2015.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ

Махан Т. - юриспруденция магистрі, аға оқытушы
Қуанышева И.К юриспруденция магистрі, аға оқытушы
«Экономика және құқық факультеті», «Азаматтық құқық және процесс» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
«Зан» факультеті, «Мемлекеттік-құқықтық пәндер» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Күн тәртібінде — әлеуметтік заңнаманы жаңарту, әлеуметтік еңбек қатынастарының тиімді моделін қалыптастыру, өмір сапасының қазақстандық жоғары стандарттарын қамтамасыз ету, жаңғыртудың ақпараттық-мәдени құрамдасын дамыту, әлеуметтік процестерді мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құру.

Кілт сөздер: жұмыссыздық деңгейі, тұтыну бағаларының индексі, ең төменгі жалақы, адами әлеует

Қазақстанның дамып келе жатқан нарықтық экономикасындағы мемлекеттің әлеуметтік бағдарланған экономикасының ең үлкен міндеті-қоғамның барлық салаларын әлеуметтік қорғау және тиімді әлеуметтік саясат стратегиясын әзірлеу. Оны жүзеге асырудың нысаны-бұл елдегі экономикалық қатынастардың барлық салаларын қамтитын әлеуметтік саясатқа енген мемлекеттің іс-әрекетінің нақты тәсілі. Оның қызметінің маңызды бағыттарының бірі жұмыспен қамтуды реттеу және жоғары білікті және өнімді еңбекті ынталандыру және нәтижесінде ұлттық кірісті ұлғайту болып табылады. Мемлекеттің азаматтар алдындағы әлеуметтік міндеттемелерінің нысанасындағы, тізбесіндегі және ауқымындағы, оларды ұйымдастыру мен орындау тетігіндегі түбегейлі өзгерістерді әлеуметтік реформалар деп санау қисынды. Бұл ретте, қаралып отырған әлеуметтік міндеттемелердің ауқымы неғұрлым конституциялық және неғұрлым заңға тәуелді және өңірлік болса, «орталыққа» өз өзгерістерін жүзеге асыру оңайырақ болады.

Зерттеу өзектілігі біздің мемлекет өзін әлеуметтік мемлекет ретінде конституциялық түрде жариялауымен байланысты. Әлеуметтік мемлекет өзінің мәртебесіне байланысты жан-жақты және тиімді әлеуметтік саясат жүргізуге міндетті.

Мақсат-Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттарын ашу.

Аталған мақсатқа мынадай міндеттерді шешу арқылы қол жеткізіледі:

- әлеуметтік саясаттың мәні мен әлеуметтік саясаттың негізгі компоненттерін зерттеу.
- әлеуметтік саясаттың мақсаттары мен міндеттерін анықтау.
- Қазақстанның әлеуметтік саясатының проблемаларын және оларды шешу жолдарын

ашу.

Әдетте әлеуметтік саясат екі маңызды қағидаға негізделеді. Біріншісі, экономикаға қолданылатын «еркіндік» категориясын ғылыми тұрғыдан түсінуге байланысты. Осыған байланысты ұсынылған түсіндірмелердің бірі келесідей: «Жауапсыз еркіндік болмайды. Бұл олардың еңбек мүмкіндіктері әлсіз немесе шектеулі азаматтарға қатысты бірлескен жауапкершілікті (әлеуметтік сәйкестендіру арқылы) көтеруге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік бағдарламаларды әзірлеу және оларды жүзеге асыру кезінде бізге: тұрақты қоғамдық бақылау, институционалды күштердің тепе-теңдігі, қоғамдағы демократиялық мәдениеттің жоғары деңгейі қажет.

Тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, түбегейлі экономикалық қайта құруларды жүзеге асыруда әлеуметтік саясаттың проблемалары бірінші орынға шығады, әрі бұл қайта құруларға түрткі болады, әрі радикализмнің шекараларын анықтайтын фактор болып табылады.

Шынында да, бір жағынан, қоғамның түбегейлі экономикалық өзгерістерге деген қажеттілігі мен дайындығы қазіргі экономикалық жағдай аясында пісіп-жетілген әлеуметтік мәселелерді шеше алмағаны айқын болған кезде максимумға жетеді.

Мемлекет әлеуметтік ортада тұрақты, үздіксіз және тиімді әрекет ету үшін құрылған. «Мемлекет функциясы» ұғымы мемлекеттің белсенді жағын сипаттайтын мемлекет теориясындағы іргелі ұғымдардың бірі болып табылады. Функциялар мемлекет белгілі бір тарихи жағдайларда не істеуге шақырылғанын сипаттайды, ол одан бас тартпауы керек және бас тарта алмайды.

Мемлекеттің функциялары мемлекеттің өмір сүру жағдайларына - қоғам ішінде де, одан тыс жерлерде де болып жатқан құбылыстарға, оқиғалар мен процестерге байланысты, олар оң, прогрессивті және теріс, тежеуші әсер етеді. Бұл әсерді анықтау үшін мемлекет теориясында «мемлекет функциясының эволюциясы» термині қолданылады. Мемлекет функциясының эволюциясы «мемлекеттің мазмұндық және формальды сипаттамаларының әсерінен де, дамып келе жатқан сыртқы ортаның әсерінен де функцияның дамуы мен өзгеруін» қамтиды.

Әрбір функцияның көмегімен әлеуметтік қатынастардың белгілі бір саласын реттеу жүзеге асырылады, алайда реттеу көлемі мемлекеттің нақты тарихи түріне, қоғам мен мемлекеттің өмір сүруінің нақты жағдайларына, мемлекеттің араласу шегі мен мемлекеттік қызметтің сипаты туралы қалыптасқан идеяларға байланысты болады. Сондықтан функциялардың эволюциясы қызмет бағытын өзгерту немесе функцияны түсінуді өзгерту емес, мемлекет пен қоғамның тарихи дамуы барысында ішкі функциялардың бір бөлігі - әлеуметтік қатынастардың белгілі бір саласын реттейтін негізгі функция аясында тоқтайды, бір бөлігі пайда болады немесе қайта пайда болады.

Әлемдік экономика мен саясатта болып жатқан өзгерістер, жаһандану процестері, сондай-ақ Қазақстан Республикасының дамуының ішкі динамикасы мұнымен тоқтап қалуға мүмкіндік бермейді. Ұлттық заңнаманың уақыттың жаңа сын-қатерлеріне сәйкестігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттің нормативті-құқықтық актілерін және құқық қолдану қызметін одан әрі жетілдіру қажет.

Қазақстан Республикасының қоғамдық-саяси дамуы азаматтардың құқықтарын іске асыру үшін барлық қажетті жағдайларды жариялау және жасау жөніндегі мемлекеттің жігерлі қадамдарымен сипатталады. Сонымен қатар, біздің ойымызша, бүгінде аса маңызды және маңызды мемлекеттік міндет жоқ, өйткені қоғамның саяси, экономикалық, мәдени және басқа да көптеген мәселелерін шешу сапасы адам құқықтарын іске асыруға байланысты болады.

Өзін әлеуметтік мемлекет деп жариялай отырып, Қазақстан адам құқықтары саласындағы халықаралық-құқықтық актілерді ұстанатынын атап өтті. Ең алдымен, бұл адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, 25-баптың 1-тармағына сәйкес, әр адам өзінің және отбасының денсаулығы мен әл-ауқатын сақтау үшін қажет тамақ, киім, тұрғын үй, медициналық көмек және қажетті әлеуметтік қызметтерді қоса алғанда, осындай өмір сүру деңгейіне және жұмыссыздық, ауру, мүгедектік және т.б. жағдайында қамтамасыз ету құқығына ие. Бұл қағидат экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің 11-бабының 1-тармағында дамыған: «осы Пактіге қатысушы мемлекеттер әркімнің өзіне және оның отбасына лайықты өмір сүру деңгейіне, соның ішінде жеткілікті тамақтануына, киімі мен тұрғын үйіне, тұрмыс жағдайын ұдайы жақсартуына құқығын таниды. Қатысушы мемлекеттер осыған қатысты еркін келісімге негізделген халықаралық ынтымақтастықтың маңызды мәнін мойындай отырып, осы құқықты жүзеге асыруды қамтамасыз етуге тиісті шаралар қабылдайды». [1, б.4].

1995 жылғы Конституцияның 1-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы өзін әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады. Қазіргі экономикалық жағдай Қазақстанда осындай мемлекеттің қалыптасқанын айтуға мүмкіндік бермейтініне қарамастан, соған қарамастан республиканы әлеуметтік мемлекет деп жариялау фактісінің өзі, сондай-ақ осы бағытта әзірленіп, қабылданған шешімдер азаматтардың, жалпы халықтың мүдделері,

қажеттіліктері қоғамдық өмірді қайта құрудың бүкіл тізбегіндегі басты буын болып табылатынын көрсетеді. Конституция адамның және азаматтың өмірін, құқықтары мен бостандықтарын ең қымбат құндылықтар деп жариялайтыны, сондай-ақ мүдделерді келісу негізінде қоғамның бірлігі мен топтасуын бекітетіні кездейсоқ емес. Бұл жерде Б. Кистяковскийдің сөздері өте өзекті: «мемлекеттің нақты және шынайы мақсаттары неде? Олар адамдардың ортақ мүдделерін жүзеге асырудан тұрады. Мемлекеттің көмегімен барлық адамдар үшін қажет, қымбат, құнды нәрсе жүзеге асырылады. Мемлекеттің өзі адамдар арасындағы ынтымақтастықтың жан-жақты нысаны болып табылады және сонымен бірге ол адам ынтымақтастығының ең толық және жан-жақты нысандарын құруға және дамытуға әкеледі. Жалпы игілік-бұл мемлекеттің мақсаттары мен міндеттерін білдіретін формула».

Конституциялық құрылыстың дамуы 2007 жылғы 21 мамырда «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңның қабылдануымен есте қалды, онда ел үшін қағидатты маңызды новеллалар жарияланды. Бұл ретте уақыт тексерісінен өткен мемлекеттік құрылыстың қазақстандық үлгісінің өлшемдері негізінен сақталды. Азаматтық қоғам институттарын жан-жақты дамыту, мемлекет пен қоғам қатынастарын үйлестіру бағытының арқасында мемлекеттік және қоғамдық институттардың неғұрлым белсенді өзара іс-қимылына конституциялық тыйым салулар мен шектеулер алып тасталды, бүгінде біздің еліміздің ішкі жағдайлары мен қажеттіліктеріне толық сай келетін жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі жаңғыртылды. Жаңа тұжырымдаманы іске асырудың басты қорытындылары Қазақстан Республикасының құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде одан әрі іске асырылуы мен дамуы болды.

Күн тәртібінде — әлеуметтік заңнаманы жаңарту, әлеуметтік еңбек қатынастарының тиімді моделін қалыптастыру, өмір сапасының қазақстандық жоғары стандарттарын қамтамасыз ету, жаңғыртудың ақпараттық-мәдени құрамдасын дамыту, әлеуметтік процестерді мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін құру.

Осыған байланысты, Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік саясатты дамыту туралы айта отырып, БҰҰ жүйесінде қабылданған барынша пайдаланылатын интегралдық сандық көрсеткіштердің бірі — адами әлеуметтік дамыту индексіне назар аудару қажет. Ол жалпы денсаулық деңгейі мен өмір сүру ұзақтығын, ересек тұрғындардың сауаттылық деңгейін және халықты оқу орындарымен қамтуды, жан басына шаққандағы ЖІӨ-ні бағалайды. Адам әлеуметінің даму индексі халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасын халықаралық салыстырудың көрсеткіші болып табылады.

Өмір сапасының интегралдық көрсеткіштерінен басқа, әлеуметтік басқару практикасында әлеуметтік саланың жекелеген құрамдастарын дамытудың нақты индикаторлары да маңызды мәнге ие. Мұндай индикаторларға, ең алдымен, ең төменгі күнкөріс деңгейі, жан басына шаққандағы орташа табыс, әлеуметтік төлемдердің, зейнетақылардың, стипендиялардың, жалақының мөлшері, тұтыну бағаларының индексі, дефлятор, жұмыссыздық деңгейі, Джини коэффициенті (неғұрлым және неғұрлым аз қамтамасыз етілген халықтың дециля арақатынасы), ең төменгі жалақы, Бірыңғай тарифтік кестенің (БКО) бірінші разряды, зейнетақы жасы, бірыңғай әлеуметтік салық ставкасы немесе Мемлекеттік әлеуметтік қорларға жиынтық төлемдер, жиынтық табыстарға қатысты коммуналдық төлемдер үлесі жатады. Мұндай индикаторларға, ең алдымен, ең төменгі күнкөріс деңгейі, жан басына шаққандағы орташа табыс, әлеуметтік төлемдердің, зейнетақылардың, стипендиялардың, жалақының мөлшері, тұтыну бағаларының индексі, дефлятор, жұмыссыздық деңгейі, Джини коэффициенті (неғұрлым және неғұрлым аз қамтамасыз етілген халықтың дециля арақатынасы), ең төменгі жалақы, Бірыңғай тарифтік кестенің (БКО) бірінші разряды, зейнетақы жасы, бірыңғай әлеуметтік салық ставкасы немесе Мемлекеттік әлеуметтік қорларға жиынтық төлемдер, жиынтық табыстарға қатысты коммуналдық төлемдер үлесі жатады. [2,б.21].

Мемлекеттің өз функцияларын жүзеге асыруы белгілі бір қызметтің нақты әлеуметтік әсерін көрсететін көрсеткіштерді қолдана отырып жүзеге асырылуы мүмкін. Осыған байланысты «әлеуметтік норматив» анықтамасын келтіруге болады, ол әлеуметтік процестің

(немесе оның бір жағының) оңтайлы жай-күйінің ғылыми негізделген сандық және сапалық сипаттамасы болып табылады. Бұл сипаттаманы әлеуметтік дамудың объективті заңдылықтары мен мемлекеттің мүмкіндіктерін ескеру негізінде алуға болады. Ол материалдық және рухани қажеттіліктерді барынша қанағаттандыруға, жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға бағытталуы керек. Бұл жағдайда әлеуметтік норматив әлеуметтік функцияларды іске асырудың тиімділігін бағалаудың эталонына және әлеуметтік саясаттың мақсатына, әлеуметтік саланы басқарудың қажетті элементіне айналады.

Әлеуметтік стандарттар әлеуметтік-экономикалық саясатты әзірлеу кезіндегі бағдарлар, ресурстарды бөлудің негізі, әлеуметтік кепілдіктердің нысаны және мемлекеттің халық алдындағы міндеттемелері болып табылады.

Әлеуметтік жаңғыртуға қатысты заңдардың негізгі тармақтарын қайта қарау керек. Барлық жаңғыртудың іргетасы «Қазақстан-2050» Стратегиясына негізделген және республиканың индустриялық-инновациялық даму нәтижелерімен тікелей байланысты Қазақстан Республикасын әлеуметтік дамытудың Жалпыұлттық тұжырымдамасы болады.

Ұзаққа созылған әлемдік қаржы дағдарысы экономикадағы жағымсыз салдарға алып келді, көптеген елдердің, соның ішінде жоғары дамыған елдердің тұрғындарының әлеуметтік әл-ауқатында шиеленісті тудырды. Дағдарыстық сынақтар кезеңінде интеграциялық жобалар қарқын алғаны кездейсоқ емес. Ресей, Қазақстан және Белоруссия Кеден одағының құрылуы Азия-Тынық мұхит аймағындағы интеграциялық үдерістер үшін жаңа перспективалар ашады. Осының салдарынан-экономика саласында жаңа бірлескен жобалардың пайда болуы, бұл жаңа жұмыс орындарын құруға мүмкіндік береді. Айта кету керек, Ресейде әлеуметтік саясат пен әлеуметтік даму мәселелерін шешуде белгілі бір тәжірибе бар, атап айтқанда 1997 жылы қабылданған Ресей Федерациясы Үкіметінің «мемлекеттік минималды әлеуметтік стандарттар туралы» қаулысы әлеуметтік стандарттау осы мемлекеттегі мемлекеттік органдардың әлеуметтік дамудың маңызды параметрлерін реттеу саласы екенін анықтады. [3,б.41].

Мұндай әлеуметтік стандарттар мынадай салаларда айқындалған:

еңбекке ақы төлеу-еңбекке ақы төлеудің ең төменгі мөлшері; бюджет саласы қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеу жөніндегі Бірыңғай тарифтік кесте;

зейнетақымен қамсыздандыру - мемлекеттік зейнетақының ең төменгі мөлшері;

білім беру-мемлекеттік бюджет есебінен қаржыландырылатын білім беру мекемелерінің жалпыға қолжетімді тегін қызметтер жиынтығы; Мемлекеттік және муниципалдық білім беру мекемелеріндегі сыныптар мен топтардың шекті толықтырылу нормалары мен нормативтері; білім алушыларды әлеуметтік қолдау нормалары мен нормативтері; мемлекеттік жоғары оқу орындарында тегін жоғары кәсіптік білім алатын студенттер санының нормативі;

денсаулық сақтау-денсаулық сақтау мекемелері тегін ұсынатын медициналық көмек түрлерінің тізбесі; әртүрлі деңгейдегі бюджеттер мен міндетті медициналық сақтандыру қорлары есебінен қаржыландырылатын амбулаториялық-емханалық, стационарлық және жедел медициналық көмек көрсету бойынша жалпыға қолжетімді тегін қызметтер жиынтығы; халықты медициналық көмекпен қамтамасыз ету нормалары мен нормативтері;

мәдениет - әр түрлі деңгейдегі бюджеттер есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік және муниципалдық мәдениет мекемелерінің жалпыға қолжетімді тегін қызметтер жиынтығы; халыққа мемлекеттік және муниципалдық мәдениет мекемелерімен қоғамдық және тегін қызметтер көрсететін халықтың қамтамасыз етілу нормалары мен нормативтері;

халыққа әлеуметтік қызмет көрсету — әртүрлі деңгейдегі бюджеттер есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік және муниципалдық халыққа әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің тегін қызметтерінің жиынтығы; Халықты әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің қызметтерімен қамтамасыз ету нормалары мен нормативтері;

халыққа тұрғын үй-коммуналдық қызмет көрсету — халыққа ұсынылатын жеңілдікті тұрғын үй-коммуналдық қызметтер жиынтығы; атқарушы билік органдары белгілейтін, халыққа тұрғын үй-коммуналдық қызмет көрсетудің ең төменгі деңгейінің нормалары мен

нормативтері.

Әлеуметтік мемлекет туралы айтқанда, қазіргі уақытта Қазақстанда да сапалы көрсеткіштер қалыптасқанын атап өткен жөн. Бірақ бұл үлкен жолдың бастамасы ғана, өйткені қолданыстағы міндеттерді орындауда көптеген проблемалар бар. Осыған байланысты республикада жалақының, стипендиялардың, жәрдемақылардың және басқа да әлеуметтік төлемдердің кепілді төленуі үшін негіз болатын ең төменгі тұтыну бюджетін әзірлеу және бекіту ұсынылады. Қазақстан Республикасында құқықтық саясат және халықаралық әлеуметтік стандарттарды қамтамасыз ету тұжырымдамасын іске асыруға байланысты ҚР-дағы ең төмен күнкөріс деңгейін айқындау мен пайдаланудың барлық көрсеткіштерін қайта қарау қажет, осыған байланысты шығыстардың нақты шамасына негізделген ең төмен күнкөріс деңгейін есептеу жүйесін және салық салу шәкілінің параметрлерін өзгерту есебінен табыстарға қатысты салық саясатын жүргізуді нақтылау қажет. Демографиялық саясаттың әлеуметтік шараларын, бала туу және өлім-жітімді азайту саласындағы әлеуметтік саясатты ғылыми негізде әзірлеу, балалар мен әйелдердің денсаулығын қорғау, халықтың денсаулығын нығайту жөніндегі бағдарламаларды әзірлеу әртүрлі тұжырымдамалар мен бағдарламаларда көрсетілген, оларды іске асыру мынадай нормативтік-құқықтық актілерді қабылдау арқылы жүзеге асырылады: Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 18 ақпандағы № 407-IV «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 26 желтоқсандағы кодексі. № 518-IV «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» заңы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 27 маусымдағы № 442-IV «Ғылым туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 24 қазандағы № 487-IV «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, Қазақстан Республикасының 2009.02.13 № 134-IV «Ұлттық әлауқат қоры туралы» Заңы. Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 1 ақпандағы Заңы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне Мемлекеттік-әлеуметтік тапсырыс мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» № 550-IV, «Білім туралы Қазақстан Республикасының Заңына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2011 жылғы 22 желтоқсандағы № 515-IV Қазақстан Республикасының Заңы, «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрғын үй қатынастары мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» 2011 жылғы 22 шілдедегі № 477-IV Қазақстан Республикасының Заңы, « Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне тұрғын үй қатынастары № 479-IV» Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік қорғау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» және т.б жатады.

Қазіргі уақытта қазіргі мемлекеттің әлеуметтік функциясының өсуі байқалады. Мемлекет әлеуметтік салада тиісті бастамашыл-жеке ұйымдары бар жалпыұлттық беделді корпорация ретінде барған сайын ауқымды түрде әрекет етуде. Қазіргі заманғы әлеуметтік зерттеулердің өзекті тақырыптарының бірі өмір сүру сапасы мен оны қамтамасыз ету құралдарының проблематикасы, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік функциясын іске асырумен тығыз байланысты. Әлеуметтік салада мемлекеттің қызметі халықтың жұмыс істейтін өмір сүру деңгейін ұстап тұруға, өзін өмір сүру құралдарымен дербес қамтамасыз ете алмайтын адамдарға көмек көрсетуге бағытталған.

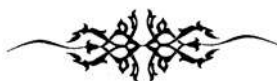
Қазіргі мемлекеттер үшін әлеуметтік саясат тек егеменді билік саласы ғана емес, оны орындау үлкен күш-жігерді қажет етеді. Бұл жағдайда қазіргі заманғы мемлекеттер ең аз шығынмен қажетті нәтиже алу үшін өз шығындарын азайту тетіктерін табуға тырысуда.

Әдебиеттер тізімі:

1. Өміржанов, Е.Т. Мемлекет және құқық теориясы. Практикум. [Мәтін]: Оқу құралы / Е.Т. Өміржанов.-Алматы: Жеті жарғы, 2014.- 56 б.
2. Сапарғалиев, Ғ., Ибраева, А.Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. - 2-ші бас. -

Астана: Фолиант, 2011. -356 б. - (Кәсіптік білім).

3. Өміржанов, Е. Мемлекет және құқық теориясы: Оқулық. - Алматы: Жеті жарғы, 2015. - 176б

347.963(574)

«ПРОКУРАТУРА ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Тастанбеков Ильяс Нышанбаевич – заң ғылымдарының магистрі

Андатпа. Прокуратураны тағайындау Конституцияда айқындалады, онда оның өз өкілеттіктерін басқа мемлекеттік органдардан, лауазымды адамдардан тәуелсіз жүзеге асыратыны және тек Республика Президентіне ғана есеп беретіні ерекше атап көрсетілген. Бұл прокуратураның мәртебесі мен қызметі конституциялық заңмен нақты реттелуі қажет деген негіз болып табылады.

Кілт сөздер: Прокуратура, реформа, норма, механизм, құқық, бостандық, конституция, механизм, адам құқықтары.

Конституциялық реформа Қазақстан тарихындағы жаңа дәуірдің басталуын белгіледі. Бұл соңғы үш жылдағы саяси өзгерістерді нығайтуға және мемлекеттілігімізді одан әрі нығайтуға берік негіз қалауға мүмкіндік берді. Бұдан былай әділдік, ашықтық және ынтымақтастық қағидаттары қатаң сақталатын болады. Референдум бұрын-соңды болмаған сыртқы және ішкі қиындықтарға төтеп бере алатынымызды көрсетті. Біз конституциялық реформаны іс жүзінде жүзеге асыруға кірістік, – деп атап өтті Мемлекет басшысы[1]. Конституциялық реформа шеңберінде Қазақстан адам құқықтары жөніндегі уәкілге және құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету кепілдіктерін нығайту мүддесінде Конституциялық сот құруға қатысты реформаның бөліктерін жетілдіруге тиіс болды. Заңнамалық нормалардың конституциялылығын бағалау құқығымен Конституциялық сот құру атқарушы биліктің маңызды шектегіші бола алады және Қазақстандағы адам құқықтарының кепілдіктерін нығайта алады. Мұндай органның тиімділігінің негізгі факторлары оның тәуелсіздігі, судьяларды тағайындау тәртібі және соттың қолжетімділігі болып табылды.

Құқық қорғау институттарын күшейтуге бағытталған мемлекеттік басқару аппаратын реформалау және жетілдіру жағдайында осы бағытта бірқатар заңнамалық актілерді қабылдау қажеттілігі туындады.

«Жаңа Қазақстан» егер сөз бостандығы мен бейбіт жиналыстар бостандығын құрметтеу және адам құқықтарын елеулі бұзғаны үшін жауапкершілік қамтамасыз етілмесе, шындыққа айнала алмайды. Конституцияға кез-келген өзгерістер қоғамдық талқылаудан кейін енгізілуі керек және әр адамның құқықтары мен бостандықтарының сақталуына кепілдік беретін институттарды күшейтуді көздеуі керек.

Мемлекет басшысының тапсырмасы бойынша Бас прокуратура әзірлеген және 2022 жылғы 5 қарашада қабылданған негізгі заңдардың бірі – «Прокуратура туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы болып табылады. Заңға адам құқықтары жөніндегі уәкілмен, құқық қорғаушылармен және азаматтық қоғаммен өзара іс-қимыл тетігі, прокурорлардың дербестігі мен жауапкершілігін арттыру туралы қажетті ереже енгізілген. Заңда прокурорларға азаптауды тергеу, отбасылық-тұрмыстық зорлық-зомбылық үшін жауапкершілікті күшейту өкілеттіктерін беруге қатысты құқықтық нормалар көрініс тапты.

Конституцияның 72-бабының 4-тармағына сәйкес Бас прокурордың Конституциялық сотқа (ҚР Конституциясының нормаларына ресми түсініктеме беру) жүгіну құқығы бекітілген.

Прокуратура - Қазақстан Республикасында жоғары қадағалау функцияларын жүзеге асыратын жалғыз мемлекеттік орган. Сондықтан ол заңдылықты сақтаудың тиімді құралы ретінде конституциялық мәртебесі бар заңмен қамтамасыз етілуі керек. Конституциялық заңның ережелерімен прокуратураның қадағалау және басқа да өкілеттіктері жүйеленген.

Бұдан басқа, әскери және көлік прокуратуралары органдарының басшылары, аудандық және оларға теңестірілген прокурорлар заңдылық пен қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, құқық бұзушылықтардың алдын алу, сондай-ақ адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін лауазымды адамдарға, мемлекеттік органдарға, жеке және заңды тұлғаларға үндеу жасауға құқылы.

Конституциялық заң 48 баптан тұратын 7 тарауы бар. Бірінші тарауда прокуратура органдары қызметінің мақсаттары мен принциптері, құқықтық негіздері және олардың қызметінің басқа да мәселелері көрсетілген. Екінші тарау құзыреттілік мәселелері мен прокуратура жүйесіне арналған. Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеттің, Құқық қорғау органдары академиясының, әскери прокуратура және көлік прокуратурасының функциялары бейінді заңнамалық актіде алғаш рет бекітілгенін атап өту қажет, бұл бұрын қолданыста болған заңда болмаған. Конституциялық заңның үшінші тарауында жоғары қадағалаудың шектері мен объектілері айқындалған, олар заңдылықтың сақталуын тексеру, заңдылықтың жай-күйін талдау және күшіне енген актілерді бағалау нысанында жүзеге асырылады.

«Конституциялық заңда жоғары қадағалаудың үш нысаны бекітілген-бұл тексерулер жүргізу, заңдылықтың жай-күйін талдау, күшіне енген актілерді бағалау». Заңнамалық актілерде Бас Прокурордың Конституциялық Сотқа жүгінуінің үш негізі айқындалған, оларға мыналар жатқызылған:

- елдің халықаралық шарттары ратификацияланғанға дейін олардың Конституцияға сәйкестігін қарау;

- Конституция нормаларын ресми түсіндіру;

- нормативтік құқықтық актілердің Конституцияға сәйкестігін тексеру.

Сонымен қатар Бас Прокурор Жоғарғы Сотқа сот практикасына түсіндірме беру туралы ұсыну жіберуге құқылы.

Мемлекеттік орган шағымдарға әрекетсіздік жасаған не уәкілетті орган болмаған жағдайда прокуратура ден қоюға және тиісті шаралар қолдануға міндетті болады.

«Прокуратура шешімдеріне шағымдану тәртібі қадағалау органынан өтініш берушіге шағымдану құқығын түсіндіре отырып, негізделген және дәлелді жауап беруді талап ететін нормамен толықтырылады. Атап айтқанда, прокуратура шешімдеріне шағымданудың үш айлық мерзімі адамға қабылданған шешім туралы белгілі болған күннен бастап есептеледі. Бұл нақтылау азаматтарға шағымдану мерзімін өткізіп алмауға мүмкіндік береді»[2].

Конституциялық заңның тағы бір жаңашылдығы адам құқықтары жөніндегі уәкілмен өзара іс-қимыл туралы норма бекітілген, ол да конституциялық мәртебеге ие. Прокуратура адам құқықтары жөніндегі уәкілге адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі өз міндеттерін атқару кезінде ынтымақтастық және қолдау көрсету және жәрдемдесу құқығына ие.

Прокурорлардың құқық бұзушылықтар туралы ақпарат алу көздерінің бірі прокуратура органдарына берілген өтініш, шағым болып табылатыны белгілі.

Өтініш берушілер өтінішті шешу, сондай-ақ мемлекеттік органдар мен өзге де ұйымдардан ақпарат алу үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау қажет болған жағдайда, оларды қарау мерзімі келіп түскен күннен бастап 15 жұмыс күнін құрайтынын, бұл ретте мерзім ұлғайтылуы мүмкін, бірақ екі айдан аспауы тиіс.

Бұған дейін прокуратура органдары өтініштерді қарау кезінде шектелген болатын. Жеке, психикалық және өзге де мән-жайларға байланысты өз құқықтарын, адамдардың шексіз тобын қорғауды, егер бұл адамдардың өмірі, денсаулығы үшін қайтымсыз салдардың алдын алу үшін қажет болса, өз бетінше жүзеге асыра алмайтын адамдарға қатысты заңдылық бұзылған не олардың туындау қаупі төнген жағдайларда ғана араласуға жол берілді. Енді бұл шеңбер кеңейтілді. Бүгінгі таңда прокуратура кәметке толмаған адамдардың құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің мүдделерін, жеке кәсіпкерлік субъектілерінің мүдделерін қорғау мәселелері бойынша өтініштерді және Республиканың конституциялық құрылысы мен ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерді болғызбау мәселелерін қарайды.

Сотта прокурор белгілі бір істер бойынша қорытынды беру үшін сөз сөйлейді. Бұл мемлекеттік сот орындаушысының әрекеті дауланатын салық, кеден, бюджет даулары. Прокурор сотта талапкер және жауапкер ретінде әрекет ете алады. Ол үшін жаңа заңда прокурорға құқық берілген. Прокурорлар істі сапалы құрастыруға, тергеуге көмектесу үшін нұсқаулар жіберуге көмектесе алады

Сондай-ақ, қылмыстық жолмен алынған кірістерді шетелден қайтару мәселелері бойынша халықаралық ынтымақтастық жөніндегі қызметті үйлестіру туралы норма енгізілді.

Бүгінгі таңда нарықтық экономиканы дамыту және бизнес салаларының алуан түрлілігі жағдайында прокурорлық қадағалаудың өзекті мәселелерінің бірі бизнесті мемлекеттік органдардың заңсыз әрекеттерінен қорғау, кәсіпкерлердің өздерінің заңды құқықтары мен мүдделерін іске асыру кезінде кедергілерді жою мәселесі болды.

Жаңа Заң жергілікті жерлердегі прокурорларға жеке кәсіпкерлік субъектілерінің қызметіне заңсыз араласу мәселелері бойынша мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдарға, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қатысты тексерулер жүргізуге дербес бастамашылық жасауға мүмкіндік береді. Яғни, қазір прокурордың өз бастамасы бойынша бизнес құқықтары бұзылған немесе бақылаушы және мемлекеттік органдар тарапынан бизнес қызметіне араласқан жағдайда, прокурордың бизнес құқықтарын қорғау мақсатында дереу тексеру жүргізуге құқығы бар екендігі болып табылады. Бұл бизнес құқығын бұзуы мүмкін барлық мемлекеттік органдарға қолданылады. Бұрын прокурорлар жоғары органдардан қорытынды күтті, енді олар өздері әрекет ете алады, тікелей тексеруді бастайды. Мұны бұрынғыдай Бас прокуратурамен келісудің қажеті жоқ. Тексеруді тағайындау мәселелері бойынша облыстық және аудандық буын прокурорларының өкілеттіктеріне жеке тоқталамын, өйткені тексеруді тағайындау және жүргізу үшін қатаң белгіленген негіздер тізбесі айқындалған.

Бұл жаңалық үйлестіру кеңестері шешімдерінің орындалу тиімділігі мен қызметінің тиімділігін арттыратыны сөзсіз, өйткені мұндай құқықтық актілердің нормалары міндетті күшке айналады.

Құқықтық олқылықтарды болдырмау, заң нормаларын Қазақстан Республикасының басқа заңнамалық актілеріне сәйкес келтіру мақсатында редакциялық, нақтылаушы сипаттағы түзетулер енгізілді. Конституциялық заң прокуратураның азаматтардың құқықтарын қорғау және заңдылықты қамтамасыз ету жөніндегі қызметін одан әрі жетілдірудің бастапқы нүктесі болады.

«Прокуратура органдары ақпараттық желілердің мониторингін жүйелі негізде жүзеге асырады және халықты не мазалайтынын анықтайды. Құқық үстемдігін қамтамасыз етуге бағытталған түсіндіру жұмыстары жүргізілуде. Бас прокурордың жеке блогы, ведомстволық сайт бар, онда өзекті жаңалықтар, заңнамалық саладағы және практикалық қызметтегі өзгерістер үнемі жарияланып отырады».[3]

Азаматтар мен заңды тұлғалардың жолданымдарын қарау да прокуратура органдарының маңызды функциясы болып табылады.

Прокуратура келесі жолданымдарды қарайды:

1) адамның және азаматтың, қоғамның немесе мемлекеттің құқықтарын және заңды мүдделерін қорғау және қалпына келтіру үшін, егер бұл мүдделерді қорғауды құзыретіне

тиісті өкілеттіктер жатқызылған уәкілетті орган тиісті түрде қамтамасыз етпесе не мұндай орган болмаған жағдайларда. Мысалы, тәжірибеде дербес деректерді қорғау, акцизделген тауарларды жарнамалау, темекі өнімдерінің айналымы және т.б. саласында уәкілетті органдар болмаған жағдайлар анықталған.

Осы жағдайлар ескеріле отырып, уәкілетті орган болмаған жағдайда жолданымдарды қарау мүмкіндігін енгізілді;

2) Қазақстан мемлекетінің құрылысына және ұлттық қауіпсіздігі бойынша төнген қатерді болғызбау мақсатында. «Қаңтар оқиғалары» біздің мұндай қауіптердің туындау қаупін толығымен жоққа шығара алмайтынымызды айқын көрсетті. Сондықтан прокуратура кез келген уақытта олардың алдын алу мүмкіндігіне ие болуы керек;

3) жеке кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау және қалпына келтіру үшін олардың қызметіне заңсыз араласу фактілері бойынша;

4) жойылмауы адамның өмірі мен денсаулығына зиян келтіруге алып келетін заңдылықтың бұзылу фактілері бойынша.

Конституциялық заңның 10-бабында аудандық прокуратуралардан бастап Бас прокуратураға дейінгі әрбір буын прокурорының өкілеттіктері нақтыланып, құқықтары мен міндеттері белгіленген[3].

Көрсетілген буындар арасында өзара жедел іс-қимыл жасау жеткілікті жолға қойылған, Бас прокуратураның әрбір құрылымдық бөлімшесі өз желісі бойынша жетекшілік ететін мәселелерді төмен тұрған прокуратуралармен басынан аяғына дейін пысықтайды.

Жоғары қадағалаудың тағы бір түрі - заңдылықтың жай-күйін талдау. Қадағалаудың бұл нысаны камералдық, яғни тексеру объектісіне бармай-ақ, қашықтан жүзеге асырылады.

Талдау жүргізу маңызды құрал болып табылады, өйткені бұл жағдайда қадағалау тексеру объектісінің қызметіне араласпай жүзеге асырылады, бұл ұйымның қызметіне оң әсер етеді және оның негізгі қызметіне кедергі келтірмейді. Ол статистикалық мәліметтер, ақпарат көздері, сот материалдары және басқа ақпарат негізінде жүзеге асырылады. Талдау нәтижелері тексеру жүргізуге немесе прокурорлық қадағалау мен ден қою актісін енгізуге негіз бола алады.

Конституциялық заңда күшіне енген актілерді бағалауды жүзеге асыру тәртібі айқындалды. Актілерді кім және қандай мәселе бойынша бағалайтыны нақты анықталған.

Сондай-ақ қылмыстық, міндетті санаттағы азаматтық, әкімшілік істер және әкімшілік құқық бұзушылық туралы істер бойынша соттың (судьяның) үкімдерін, шешімдерін, қаулыларын және өзге де актілерін бағалау жүзеге асырылады. Сонымен бірге заңды күшіне енген сот актілерін бағалау қылмыстық-процестік, азаматтық процестік заңнама, сондай-ақ әкімшілік сот ісін жүргізу туралы және әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамада көзделген тәртіппен жүргізіледі. Бұдан басқа, мемлекет мүдделерін білдіру шеңберінде сотта прокурордың өз бастамасы бойынша, егер оны өз бетінше қорғауды жүзеге асыра алмайтын адамды қорғау, сондай-ақ қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау талап етсе, оның кез келген сатысында процеске қатысу өкілеттігі бекітілген.

Сондай-ақ Президент пен Бас Прокурор заңда көзделген кез келген негіздер бойынша тексеру жүргізуді тапсыруға құқылы.

Прокуратура актілері туралы тарауда олардың жүйесі, нысандары, әрқайсысының сипаттамасы, қабылдау негіздері мен реттеу нысандары көрсетілген. Прокуратура актілерінің жүйесін бұрынғыдай прокурорлық ден қою актілері, прокурорлық қадағалау актілері және прокуратура органдарының ұйымдастырылуы мен қызметінің мәселелерін реттейтін актілер құрайды.

Қадағалау актілерін прокурорлар жүргізілген тексеру, талдау, актілерді бағалау және азаматтардың жолданымдарын қарау нәтижелері бойынша, сондай-ақ прокуратура органдарының өзге де функцияларын орындау нәтижелері бойынша шығарады.

Атап айтқанда, прокурорлар сотқа дейінгі тергеп-тексеру, жедел-іздігі, атқарушылық іс жүргізу, жазаларды орындау және басқа да мәселелер бойынша жазбаша нұсқаулар береді.

Прокурор заңдылықтың бұзылуын, қылмыстық және өзге де құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою туралы, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген басқа да жағдайларда ұсыну енгізеді. Оның үстіне, прокурордың заңды талаптарын орындамау, прокуратура актілерін қарамау немесе сапасыз қарау заңда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Мысалы, прокурордың ұсынуы бойынша шаралар қабылдамағаны үшін Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің (бұдан әрі - ӘҚБтК) 664-бабы бойынша әкімшілік жауаптылық көзделген. Прокурордың қаулысын орындамау ӘҚБтК-нің 664-1-бабына сәйкес жауаптылыққа әкеп соғады[4].

Прокуратураның құқық қорғау әлеуетін күшейту, жүзеге асырылып жатқан қызметтің кепілдіктерін нығайта отырып, біздің жүйемізді жоғары қадағалау органы ретінде жаңғыртуға мүмкіндік береді деп ойлаймын.

Прокуратура туралы жаңа Конституциялық заң заңдылықтың сақталуын неғұрлым тиімді қамтамасыз етуге, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, бизнестің, қоғамның және мемлекеттің мүдделерін қорғауға және қалпына келтіруге мүмкіндік беретін пәрменді құралдар мен тетіктерді бекітті.

«Прокуратура туралы» жаңа Конституциялық заңның қабылдануы-маңызды оқиға болды. Заң құқықтың үстемдігін, азаматтардың, қоғам мен мемлекеттің заңды құқықтары мен мүдделерін тиімді қорғауды, бизнесті қорғауды қамтамасыз етеді,-деп сенеміз.

Әдебиеттер тізімі:

1. Прокуратура туралы Конституциялық заң түсіндірілді. <https://ntime.kz/>
2. Как повлияет на жизнь казахстанцев новый конституционный закон «О прокуратуре» https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/povliyaet-jizn-kazahstantsev-novyiy-konstitutsionniy-zakon-483548/
3. Прокуратура туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 155-VII ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000155>
4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ

УДК 349.6

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ОБРАЩЕНИИ С МЕДИЦИНСКИМИ ОТХОДАМИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Рзабай Ақтоты Иманғазықызы

доктор философии (PhD) доцент кафедры «Гражданское право и процесс»

Әбдіманат Аружан Жұмабекқызы - студент 4-го курса

Таразский Региональный университет им.М.Х.Дулати,г.Тараз

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы защиты населения и окружающей среды от вредного воздействия медицинских отходов. Медицинские отходы опасны, так как накапливается биоматериал, несущий вирус. Перечень лекарственных средств, используемых в деятельности медицинских учреждений, наряду с риском растраты, также обширен. В мировой практике рассматриваются вопросы обезвреживания и переработки

медицинских отходов. Кроме того, был проведен анализ санитарных требований и правовых норм по утилизации медицинских отходов. Класс опасности медицинских отходов рассматривается в зависимости от степени их эпидемиологической, токсикологической и радиационной опасности, а также негативного воздействия на среду обитания.

Ключевые слова: медицинские отходы; опасные отходы; радиоактивные вещества; экологическая безопасность; государственное регулирование; обращение с медицинскими отходами; радиоактивные отходы.

Проблемы сбора, обезвреживания и утилизации различных видов отходов, защиты населения и окружающей среды от их вредного воздействия должны занимать одно из важнейших направлений в стратегических планах развития любого населенного пункта, особенно городов. Помимо бытовых и промышленных отходов, это в полной мере касается отходов учреждений здравоохранения, управление которыми остается довольно несовершенной сферой городского хозяйства, особенно в странах с переходной экономикой, к которым относится Республика Казахстан.

Среди приведенного выше списка особого внимания требуют медицинские отходы, они опасны эпидемиологически, поскольку содержат патогенные микроорганизмы различной степени вирулентности и опасности и яйца гельминтов, а также могут быть загрязнены токсичными и радиоактивными веществами.

Проблема обращения с медицинскими отходами в современных условиях рассматривается как важная эпидемиологическая и экологическая составляющая безопасности населения страны. С 1979 года Всемирная организация здравоохранения классифицировала медицинские отходы как опасные и рекомендовала странам создать специальные службы для их переработки. Ни в СССР, ни в России в то время таких сервисов создано не было.

Оценивая реальную практику обращения с медицинскими отходами в нашей стране, мы должны констатировать, что в силу моральных, социальных и других причин их опасность явно недооценивается, что во многом связано с отсутствием серьезных научных исследований и обоснований.

Актуальность и социальное многообразие проблемы обращения с медицинскими отходами подтверждается опытом и динамикой ее изучения в развитых странах, что, безусловно, следует учитывать наряду с местными особенностями и возможностями в отечественной практике. Интересен, в частности, опыт США, где пик дискуссий о проблеме медицинских отходов пришелся на конец 80-х - начало 90-х годов прошлого века, когда специальная и периодическая публичная печать оказалась заполненной материалами о проблемах в этой области. Активно привлекалось внимание общественности к проблеме, что значительно стимулировало деятельность государственных структур. Это нашло отражение в том, что все штаты разработали и приняли законодательные акты, регулирующие правила работы с медицинскими отходами, в то время как до конца 1980-х годов такие акты имелись только в некоторых штатах. Параллельно с законодательной деятельностью правительства Американское агентство по охране окружающей среды разработало документ под названием «Контроль за отходами медицины и медицинской промышленности», который приобрел характер законодательного акта, применимого ко всем штатам. Между тем проблема обращения с медицинскими отходами имеет ярко выраженный гигиенический, эпидемиологический, экологический и социальный характер из-за их крайнего полиморфизма, а также таких факторов потенциальной, но вполне реальной опасности, как инфекция, токсичность и радиоактивность. Поэтому организация такой системы обращения с отходами на всех ее этапах, особенно при транспортировке и утилизации, предполагает соблюдение требований не только санитарного, но и экологического законодательства.

В документах Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), которая уделяет серьезное внимание больничной эпидемиологии и гигиене, подчеркивается, что «каждая

клиника, независимо от размера, должна быть местом, предназначенным для лечения больного человека, что является главной целью системы здравоохранения».

Эта миссия, как отмечается далее, может быть серьезно подорвана, если в медицинском учреждении не будет обеспечен высокий уровень гигиены и минимальный риск внутрибольничных инфекций, вызванных, среди прочего, медицинскими отходами.

1. Методология

В статье используются сравнительно-правовые методы анализа и синтеза. Методы анализа были использованы для анализа работ ученых по выявлению определенных видов медицинских отходов, в которых медицинские отходы рассматриваются как циркулирующая система. Были проведены исследования по использованию методов синтеза отдельных частей медицинских отходов, их элементов и общей теории. Методы исследования медицинских отходов на экологический вред здоровью человека, классификация и систематизация медицинских отходов; были использованы изучение внутренней структуры правовой системы, сравнительно-правовой анализ законов о вреде окружающей среде.

2. Результаты и обсуждение

2.1 Воздействие медицинских отходов на окружающую среду

Для обеспечения экологической безопасности основная часть отходов, образующихся на предприятии, захоронению не подлежит, из-за их токсичности. Это особенно верно в отношении учреждений, которые в результате своей деятельности производят медицинские отходы.

Уменьшить образование медицинских отходов невозможно, поскольку в медицинских учреждениях запрещены инструменты многоразового использования, шприцы и многие другие предметы. На сегодняшний день разрешено использовать только одноразовые инструменты, которые после использования собираются в контейнеры и подлежат различным методам утилизации. Выбор способа утилизации разнообразен как с точки зрения качества нейтрализации, так и с точки зрения ценовой категории. Медицинские отходы - отходы больниц и оздоровительных учреждений - представляют собой сложные субстраты неоднородного качества, которые представляют серьезную опасность с эпидемиологической точки зрения. Утилизация медицинских отходов является одним из важнейших направлений охраны окружающей среды во всех развитых странах мира.

Медицинские отходы представляют собой довольно серьезную опасность, как для окружающей среды, так и для человека, и эта опасность становится все более серьезной в связи с прогрессирующей тенденцией увеличения их количества. Проблема медицинских отходов стоит чрезвычайно остро во всем мире. В некоторых странах уже сообщалось о случаях заражения ВИЧ детей после того, как они играли с одноразовыми шприцами и системами для переливания крови, выброшенными на свалку. Основными причинами опасности медицинских отходов являются:

1. В них часто содержатся возбудители различных инфекционных заболеваний.
2. Возможно наличие токсичных и радиоактивных веществ.
3. Содержит большое количество патогенных микроорганизмов.
4. Существует риск повторного использования инъекционных игл и шприцев в случае неправильного обращения после использования.

Причиной большинства инфекций, которые возникают на территории медицинских учреждений, является система вентиляции. Сжигание инфицированных медицинских отходов на открытой местности провоцирует распространение инфекции на расстояния в несколько десятков километров. При захоронении такого мусора возбудители опасных заболеваний впоследствии попадают в водоемы вместе с грунтовыми водами или заражают воздух через выделение газов при гниении. На территории Российской Федерации часто практикуется такое занятие, как переработка медицинских отходов. Но этот вид деятельности небезопасен для жизни человека. Единственно возможный выход на сегодняшний день - это их полное уничтожение. Это делается практически во всех цивилизованных странах мира. Поэтому, независимо от того, насколько экономически

выгодно покупать использованные рентгеновские пленки, шприцы и другие медицинские отходы для получения пластмасс и драгоценных металлов, такое занятие слишком опасно для обеих заинтересованных в сделке сторон.

2.2 Проблемы правового регулирования обращения с медицинскими отходами

Любой правовой механизм, как вы знаете, должен быть закреплен в законодательстве государства. Основным правовым актом, закрепляющим доминирующие принципы и руководящие идеи, формирующие рассматриваемый механизм в Казахстане, является Конституция Республики Казахстан. Конституция Республики Казахстан определяет, что общепризнанные принципы и нормы международного права и международные договоры Республики Казахстан являются неотъемлемой частью ее правовой системы. Если международным договором Республики Казахстан установлены иные правила, чем те, которые предусмотрены законом, применяются правила международного договора. В частности, Законом от 10 февраля 2003 года была ратифицирована Базельская конвенция о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением (Закон Республики Казахстан 2003).

Казахстан также подписал ряд международных соглашений, направленных на снижение негативного воздействия на окружающую среду, включая замену устаревшего оборудования и использование "наилучших доступных технологий". Примером может служить Стокгольмская конвенция о стойких органических загрязнителях от 7 июня 2007 года, Закон Республики Казахстан "О ратификации Стокгольмской конвенции о стойких органических загрязнителях" (Закон Республики Казахстан 2007 года).

Этот закон рассматривает мусоросжигательные заводы, включая совместно бытовые, опасные или медицинские отходы, как опасный источник загрязнения атмосферного воздуха и указывает на необходимость прекращения открытого сжигания и поиска альтернативных технологий для сокращения образования отходов, вовлекая их в оборот.

На основе Базельской конвенции от 12 апреля 1996 года между странами СНГ было подписано Соглашение "О контроле за трансграничной перевозкой опасных и других отходов". Эти акты регулируют процедуры импорта (экспорта) и транзита через территорию стран-участниц опасных отходов. В странах СНГ действуют соответствующие законы о санитарном благополучии населения, об отходах, приняты санитарные правила обращения с медицинскими отходами, схожие по своим основным акцентам с российской законодательной базой.

Источниками гражданско-правового регулирования обращения с медицинскими отходами в России, с одной стороны, являются законодательные акты, регулирующие права и обязанности, ответственность сторон, между которыми заключен договор на обращение с медицинскими отходами, а с другой стороны, законодательные акты, устанавливающие экологические и санитарно-эпидемиологические требования для безопасного обращения с отходами.

Платное оказание услуг - это реализация гарантированной в Российской Федерации свободы экономической деятельности, перемещения услуг, права каждого свободно использовать свои способности и имущество для предпринимательской и иной экономической деятельности, не запрещенной законом. В то же время эта деятельность должна осуществляться с соблюдением прав человека на охрану здоровья и благоприятную окружающую среду, закрепленных в статьях 41 и 42 Основного закона (Конституция Российской Федерации 1993 года).

Понятие договора, заключаемого с целью транспортировки и утилизации отходов, принципы гражданско-правового регулирования возникающих правоотношений закреплены в Гражданском кодексе Российской Федерации (1994).

В зарубежных странах договорные отношения также в большей или меньшей степени регулируются законами. Гражданские кодексы стран континентальной Европы содержат подробные нормы, регулирующие как общие положения обязательственного права, так и отношения, возникающие в связи с определенными видами договоров. В Англии, которая

является страной прецедентного права, закон о поставках товаров и оказании услуг был принят в 1982 году, чуть ранее, в 1977 году, был принят закон о недобросовестных условиях контрактов. В США вопросы договорного права регулируются Единым коммерческим кодексом и Кодексом договорного права.

В 2021 году Законом Республики Казахстан "О биологической безопасности Республики Казахстан" установлено, что обеспечение химической и биологической безопасности является одним из важнейших направлений укрепления национальной безопасности Республики Казахстан (Закон Республики Казахстан 2021).

Нормы, обеспечивающие экологическую и санитарно-эпидемиологическую безопасность обращения с отходами, устанавливаются законами. Специального закона, регулирующего обращение с медицинскими отходами, в Казахстане нет, поэтому основные принципы регулируются законом от 2 января 2021 года «Экологический кодекс» (Экологический кодекс Республики Казахстан 2021).

Механизм реализации норм, закрепленных в федеральном законодательстве, определен в подзаконных нормативных правовых актах. В соответствии с законом от 30 декабря 2020 года «О техническом регулировании» продолжается процесс разработки общих и специальных технических регламентов (Закон Республики Казахстан 2020).

Основными подзаконными правовыми актами нормативного характера являются санитарные нормы и Правила санитарно-эпидемиологических требований к сбору, использованию, нанесению, обезвреживанию, транспортировке, хранению и утилизации отходов производства и потребления, утвержденные Приказом Министра здравоохранения Республики Казахстан (Приказ исполняющего обязанности Министра здравоохранения Республики Казахстан). Здоровье-2020).

В Казахстане с 2004 года создана качественно новая система обращения с отходами лечебно-профилактических учреждений, близкая по основным положениям к международным стандартам. До этого утилизация отходов из медицинских учреждений осуществлялась на основании нормативных правовых актов по обращению с бытовыми отходами и актов, регулирующих медицинскую деятельность учреждений.

На севера–востоке Соединенных Штатов массовый выброс больничных отходов в 1988 году помешал гражданам пользоваться пляжами и океанскими ресурсами, пик дискуссий о проблеме медицинских отходов пришелся как раз на конец 80-х - начало 90-х. В результате все штаты разработали и приняли законодательные акты, регулирующие правила работы с медицинскими отходами.

Центр по контролю заболеваний, а также организации, связанные с гигиеной труда и охраной труда, соответствующие государственные учреждения за этот период приняли многочисленные документы, связанные с дезинфекцией больничных отходов (положения о переносимых через кровь патогенных агентах, различные классификаторы отходов и методы их утилизации и т.д.). В Великобритании Вместе с ними была определена концепция больничных отходов и порядок обращения с Правилами обращения с отходами (Правила сбора и утилизации отходов 1988 года).

На региональном уровне также возможно принятие законов и подзаконных актов. В Волгоградской области действует приказ Комитета здравоохранения Администрации Волгоградской области от 11 февраля 2009 года № 282 «Об обращении с опасными отходами в учреждениях здравоохранения Волгоградской области» (Приказ Комитета здравоохранения 2009). На муниципальном уровне не исключено принятие правовых актов по совершенствованию мер в муниципальных учреждениях.

Таким образом, источниками регулирования правоотношений в сфере обращения с медицинскими отходами являются:

- Конституция Республики Казахстан,
- международные договоры,
- законы,

- подзаконные нормативные правовые акты республиканского уровня, включая санитарные нормы и правила,
- законы субъектов Республики Казахстан и подзаконные нормативные правовые акты регионального уровня,
- локальные нормативные акты.

Следует иметь в виду, что правовые акты регионального уровня могут регулировать анализируемые правоотношения только в части дублирования понятий и классификации медицинских отходов, установленных на федеральном уровне, а также в части определения структуры обращения с отходами.

Вопросы гражданско-правового регулирования определяются исключительно на региональном уровне, поскольку гражданское законодательство, в силу статьи 71 Основного закона страны, находится под юрисдикцией Республики Казахстан.

2.3 Тенденции цифровизации управления отходами в Европе

Доступные источники информации, раскрывающие тенденции цифровизации обращения с отходами в Германии, в основном сосредоточены на описании будущих цифровых технологий. К ним относятся концепции цифрового управления отходами в устойчивых городах, моделирование процессов для диспетчеризации и маршрутизации, создание прототипов интеллектуальных контейнеров, цифровая классификация изображений для сортировки отходов и другие. В дополнение к намерениям компаний в области цифровизации исследуется текущий уровень использования цифровых технологий с учетом уровня внедрения и этапов цепочки создания стоимости управления отходами (имеются в виду такие этапы, как управление клиентами, продажи, диспетчеризация, логистика, взвешивание и сортировка, переработка). Европейские исследователи подтверждают «растущую важность цифровизации в управлении отходами». Особого внимания заслуживают публикации, посвященные изучению целей компаний в области цифровизации обращения с отходами. Ожидаемыми целями цифровизации деятельности таких компаний являются повышение прозрачности процессов, повышение эффективности и улучшение качества, а также сосредоточение внимания на стратегиях лидерства в затратах за счет оптимизации внутренних процессов.

Класс опасности	Характеристика морфологического состава
Класс А. Эпидемиологический безопасные отходы, сходные по составу с твердыми бытовыми отходами	<ul style="list-style-type: none"> • Отходы, не контактирующие с биологическими жидкостями пациентов, инфекционных больных. • Канцелярские принадлежности, упаковка, мебель, инвентарь, утратившие свои потребительские свойства. Сметы по уборке территории и так далее. • Пищевые отходы из центральных пищеблоков, а также из всех подразделений организации, занимающихся медицинской и/или фармацевтической деятельностью, за исключением инфекционных, в том числе фтизиатрических.
▪ Класс В – эпидемиологический опасные отходы.	<p>Зараженные и потенциально инфицированные отходы. Материалы и инструменты, предметы, загрязненные кровью и/или другими биологическими жидкостями.</p> <p>Патологоанатомические отходы.</p> <p>Органические производственные отходы (органы, ткани и так далее). Пищевые отходы из инфекционных отделений.</p> <p>Отходы микробиологических, клинико-диагностических лабораторий, фармацевтической, иммунобиологической промышленности,</p>

	<p>работающие с микроорганизмами 3-4 групп патогенности. Биологические отходы вивариев. Живые вакцины непригодны для использования.</p>
<p>▪Класс В-чрезвычайно эпидемиологический опасные отходы.</p>	<p>Материалы, вступившие в контакт с больными инфекционными заболеваниями, которые могут привести к чрезвычайным ситуациям в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения и требуют принятия мер по санитарной охране территории.</p> <p>Отходы лабораторий, фармацевтической и иммунобиологической промышленности, работающих с микроорганизмами 1-2 групп патогенности.</p> <p>Отходы лечебно-диагностических отделений фтизиатрических больниц (диспансеров), загрязненные мокротой пациентов, отходы микробиологических лабораторий, работающих с возбудителями туберкулеза.</p>
<p>▪ Класс G-токсикологический опасные отходы 1-4 классов опасности.</p>	<p>Лекарственные (в том числе цитостатики), диагностические, дезинфицирующие средства, не подлежащие применению. Ртутьсодержащие предметы, приборы и оборудование. Отходы сырья и продуктов фармацевтической промышленности.</p> <p>Отходы от эксплуатации оборудования, транспорта, систем освещения и других.</p>
<p>▪ Класс D- радиоактивные отходы.</p>	<p>Все виды отходов, в любом агрегатном состоянии, в которых содержание радионуклидов превышает допустимые уровни, установленные нормами радиационной безопасности.</p>

Исследователи отмечают, что выбор самих цифровых технологий и платформ ограничен, в то время как наиболее передовые цифровые технологии (например, отслеживание заказов в режиме реального времени с помощью датчиков) остаются невостребованными из-за высокой стоимости. Согласно отчету о тенденциях цифровизации управления отходами в европейских странах, «более широкое использование цифровых технологий имеет решающее значение для перехода управления отходами в Европе к более устойчивому использованию материалов». По мнению авторов отчета, эти технологии способствуют совершенствованию процессов переработки отходов, облегчая использование вторичных материалов производителями, а также дают потребителям возможность принимать более обоснованные решения о закупках и сортировке. Кроме того, информация, генерируемая цифровыми технологиями, позволяет оптимизировать варианты поиска отходов для переработчиков. Если говорить об уровне цифровой трансформации, то, по мнению исследователей, большинство компаний находятся в инновационной фазе. Также на рынке появляются более современные бизнес-модели, например, платформы для торговли электронными отходами.

Существует тенденция к расширению ассортимента программного обеспечения для управления отходами и бизнес-аналитики в исследуемой области. Из отчета следует, что элементы цифровизации доступны на разных этапах процесса обращения с отходами, но эффекты от их использования неоднородны: разные технологии используются в разных масштабах. Этот краткий обзор тенденций позволяет нам сделать вывод, что информационная поддержка компаний в области обращения с отходами в Европе ориентирована на использование цифровых технологий, которые доказывают их высокую

важность. В соответствии с этими тенденциями мы сосредоточимся на информационном (статистическом) обеспечении процессов обращения с отходами в Казахстане.

Медицинские отходы, в зависимости от степени их эпидемиологической, токсикологической и радиационной опасности, а также негативного воздействия на окружающую среду, подразделяются на пять классов опасности (таблица 1):

- Класс А – эпидемиологически безопасные отходы, близкие по составу к твердым бытовым отходам (далее - ТБО).

- Класс В – эпидемиологически опасные отходы.

- Класс В – чрезвычайно эпидемиологически опасные отходы.

- Класс G – токсикологически опасные отходы 1-4 классов опасности.

- Класс D – радиоактивные отходы.

Предлагаемая система способна обеспечить независимый источник данных для всех заинтересованных пользователей цифровой информации.

Основными результатами внедрения такой системы можно назвать:

- отказ от многоступенчатой бумажной системы получения статистической информации;
- определение фактических объемов образующихся отходов на основе независимо собранных данных в автоматическом режиме;

- формирование открытой базы данных в области обращения с отходами в Казахстане;

- автоматический учет количества отходов, предназначенных для утилизации и обезвреживания;

- формирование представления о фактическом морфологическом составе образующихся ТБО;

- расчет нормативов образования отходов на основе реальных данных;

- автоматический расчет показателей, характеризующих достижение целей национальных проектов в области экологии и устойчивого развития;

- наличие реальных, независимо собранных статистических данных, необходимых для принятия обоснованных управленческих решений субъектами, участвующими в процессе обращения с отходами.

Обработка и утилизация медицинских отходов требует повышенного внимания и осторожности, чтобы избежать значительного бремени болезней, связанных с неправильной практикой, включая воздействие инфекционных агентов и токсичных веществ.

Ключевыми элементами организации обработки и захоронения отходов являются:

- продвижение практических методов, направленных на сокращение отходов и обеспечение надлежащей сортировки отходов;

- разработка стратегий и систем, наряду с соответствующим надзором и регулированием, для постепенного совершенствования практических методов сортировки, уничтожения и утилизации отходов с конечной целью соответствия национальным и международным стандартам.;

- по возможности предпочтительнее безопасная и экологически обоснованная обработка опасных медицинских отходов (например, путем автоклавирования, микроволновой обработки, обработки паром в сочетании с внутренним перемешиванием и химической обработкой) вместо сжигания;

- создание всеобъемлющей системы, учитывающей обязанности, распределение ресурсов, обработку и утилизацию; этот процесс длительный и поддерживается постепенными улучшениями.;

- повышение осведомленности о рисках, связанных с медицинскими отходами, и безопасных методах;

- выбор безопасных и экологически приемлемых вариантов обращения с отходами для защиты людей от опасностей при сборе, сортировке, транспортировке, хранении, обработке или утилизации отходов.

- повышение осведомленности о рисках, связанных с медицинскими отходами, и безопасных методах;

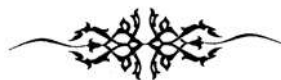
▪ выбор безопасных и экологически приемлемых вариантов обращения с отходами для защиты людей от опасностей при сборе, сортировке, транспортировке, хранении, обработке или утилизации отходов.

Для обеспечения всеобщих и долгосрочных улучшений необходимы приверженность и поддержка правительства, хотя немедленные действия также могут быть предприняты на местном уровне.

Литература:

1. Adjei, S., Ankrah, N., Ndekugri, I. and Searle, D. 2015. Investigating the extent to which waste management legislation affects waste management practices within the UK construction industry. In: *Proceedings of the 31st Annual Association of Researchers in Construction Management Conference, ARCOM 2015*, A. Raiden, and E. Aboagye-Nimo (eds.), 237-246. Association of Researchers in Construction Management.
2. Александров А.А. 2011. Медицинские отходы: правильно собирайте и грамотно вывозите. *Твердые бытовые отходы*, 2: 34-5.
3. Бекежанов Д. и др. 2022. Правовое значение оцифровки экологической информации для обеспечения экологической безопасности. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 13(3): 656-64.
4. Бекежанов Д. и Еркинбаев Л. 2017. Правовое регулирование обращения с твердыми бытовыми отходами в условиях перехода развивающихся стран к «зеленой экономике». *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 8(3): 754-62.
5. Бекежанов Д. и др., 2020. Экологическая и правовая база для регулирования обращения с бытовыми и промышленными отходами. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 11(1): 186-93.
6. Бекежанов Д. и др., 2021. Эколого-правовое регулирование цифровизации охраны окружающей среды. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 12(7): 1941-50.
7. Плисецкая Е.А. и Василенко Е.П. 2018. Формирование экологической повестки дня Генеральной ассамблеи Организации Объединенных Наций (1946-2016). *Bulletin of MGIMO University*, 5(62): 131-45.
8. Castillo-Giménez, J., Montañés, A. and Picazo-Tadeo, A.J. 2019. Performance and convergence in municipal waste treatment in the European Union. *Waste Management*, 85: 222-31.
9. Corrigan, J.A., Butkus, S.R. Ferris, M.E. and Roberts, J.C. 2021. Microbial source tracking approach to investigate fecal waste at the strawberry creek watershed and clam beach, California, USA. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(13): 6901.
10. Grossman, M.R. 2020. USA: US Agency Cooperation to reduce food loss and waste. *European Food and Feed Law Review*, 15(2): 153-57.
11. López-Portillo, M.P., Martínez-Jiménez, G., Ropero-Moriones, E. and Saavedra-Serrano, M.C. 2021. Waste treatments in the European Union: A comparative analysis across its member states. *Heliyon*, 7(12): e08645.
12. Prüss, A., Giroult, E. and Rushbrook, P. eds. 1999. *Safe management of wastes from health-care activities*. World Health Organization, 230 p.
13. Rusakov, N., Shcherbo, A.P. and Mironenko, O.V. 2018. Medical waste management: Ideology, hygiene and the environment. *Ekologiya cheloveka [Human Ecology]*, 7: 4-10.
14. Рзабай А. и др., 2022. Эколого-правовое регулирование борьбы с радиоактивным загрязнением. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 13(3): 633-42.
15. Teltsova, L.Z. and Gaisin, L.V. 2017 Ecological assessment of the impact of medical waste on the environment. *Young Scientist*, 18(152): 129-32.
16. Ulaschik, E.A., Rovenskaya, I.A. and Misyuchenko, V.M. 2020. Experience of municipal waste management in the federal republic of Germany. *Proceedings of BSTU. Series 2: Chemical Technology, Biotechnology, Geoecology*, 2(235): 199-204.
17. Экологический кодекс Республики Казахстан от 2 января 2021 года № 400-ВИЗР К. Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400> (in Russian).

18. Закон Республики Казахстан от 30 декабря 2020 года № 396-VI «О техническом регулировании». Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2000000396> (in Russian).
19. Закон Республики Казахстан от 10 февраля 2003 года № 389 «О присоединении Республики Казахстан к Базельской конвенции о контроле за трансграничной перевозкой опасных отходов и их удалением». Доступно по адресу: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000389_.
20. Закон Республики Казахстан от 7 июня 2007 года № 259 «О ратификации Стокгольмской конвенции о стойких органических загрязнителях». Ведомости Парламента Республики Казахстан за 2007 год, № 11, с. 48.
21. Закон Республики Казахстан от 21 мая 2021 года № 122-VII ЗК «О биологической безопасности Республики Казахстан. Доступно по адресу: https://kodeksy-kz.com/ka/o_biologicheskoy_bezopasnosti.htm
22. Приказ и.о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 25 декабря 2020 года № DSM-331/2020 “Об утверждении санитарных правил «Санитарно-эпидемиологические требования к сбору, использованию, нанесению, обезвреживанию, транспортировке, хранению и утилизации отходов производства и потребления». Доступно по адресу: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021934> (in Russian).
23. Order of the Health Committee of the Administration of the Volgograd Region of February 11, 2009 No. 282 "On the management of hazardous waste in healthcare institutions of the Volgograd region". Available at: <https://vlg-gov.ru/doc/23959>
24. The Civil Code of the Russian Federation No. 51-FZ of November 30, 1994. Sobranie Zakonodatel'stva Rossiiskoi Federatsii. Collection of Legislation of the RF. 05.12.1994, No. 32, Item 3301.
25. The Collection and Disposal of Waste Regulations. 1988. Available at: <https://www.legislation.gov.uk/cy/uksi/1988/819/made>
26. The Constitution of the Russian Federation adopted at National Voting on December 12, 1993 (as amended and enlarged on July 1, 2020). Rossiiskaia Gazeta. 04.07.2020 No. 144.

УДК 343.121.5

**КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ЖАСАЛАТЫН
ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ
СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ**

**Асқарбекқызы А. - з.ғ.м., аға оқытушы
«Заң» факультеті**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Қазіргі уақытта төрттік әлемде ата-аналар мен басқа да ересектердің балалармен дөрекі және қатыгездік көрсетіп, аяусыз қарым-қатынасы, оларды агрессияға тартуы, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық, эмоционалдық және физиологиялық зорлық-зомбылық көрсетулері проблемаға айналууда. Қазақстанда бұл күрделі жағдай, өйткені балалар мен жастарды тәрбиелеу тұрақты реформалау жағдайында жүзеге асырылады, яғни білім беру мекемелерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының, жастар мен балалардың қоғамдық бірлестіктерінің қызметі және өскелең ұрпақтың бүкіл әлеуметтік өмірі өзгеруде. Қоғамның әлеуметтік жіктелуі, өмір сүру деңгейінің төмендеуі, халықтың құқықтық, моральдық және экономикалық сенімсіздігі адамдар арасындағы, әсіресе ерлі-зайыптылар, ата-аналар мен балалар арасындағы қақтығыстарды шиеленістірді, бұл көптеген отбасылардың өміріндегі тұрақсыздыққа әкелді, әсіресе жас ұрпаққа әсер етуде.

Аннотация. В настоящее время проблема в мире заключается в том, что родители и другие взрослые плохо обращаются с детьми, вовлекают их в агрессию, совершают эмоциональное и физиологическое насилие в отношении несовершеннолетних. Это сложная ситуация в Казахстане, поскольку образование детей и молодежи осуществляется в условиях проводимых реформ, то есть меняется деятельность образовательных учреждений, средств массовой информации, молодежи, общественных детских объединений и вся социальная жизнь подрастающего поколения. Конфликты между людьми, особенно между супругами, родителями и детьми, обостряются, что приводит к нестабильности в жизни многих людей.

Annotation. Currently, in the Quaternary world, the problem is becoming that parents and other adults behave rudely and brutally with children, involve them in aggression, show sexual, emotional and physiological violence against minors. In Kazakhstan, this is a difficult situation, since the upbringing of children and young people is carried out in conditions of constant reform, that is, the activities of educational institutions, the media, public associations of youth and children and the entire social life of the younger generation are changing. The social classification of society, the decline in the standard of living, the legal, moral and economic insecurity of the population aggravated conflicts between people, especially between spouses, parents and children, which led to instability in the life of many families, especially affecting the younger generation.

Бала үшін ата-анасының үйі әрқашан ең қауіпсіз жер бола бермейтінін айғақтайтын фактілер жиі кездеседі. Әрбір сәби үшін ең қауіпсіз орын – оның үйі, отбасы болып табылады. Өйткені бала ата-анасының жанында өзін сенімді сезінеді. Өкінішке орай, балалар өз үйінде қамқорлықты сезіне алмайды, керісінше жәбір көріп, соққының құрбанына айналып жататын жайттар жиі кездеседі.

Жас балаларға қатысты зорлық-зомбылықтың ең қорқыныштысы ол жыныстық тиіспеушілікке қатысты жасалатыны. Шын мәнінде кәмелетке толмағандарға қарсы жыныстық зорлық-зомбылық дегеніміз не? Бұл сексуалды қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін келесі жолдармен еліктіру арқылы жасалатын баламен кезкелген байланысуды және әрекеттесуді айтады. Әрбір жағдай - қоғам үшін үлкен трагедия, отбасына түскен қайғы-қасірет, баланың жанына және оның ата-анасының жанына салынған жазылмас жара. Жазылмас жара деп айтатын себебі – бұл орын алған жағдай адамның есінен кетпейді, адамдарға деген сенімсіздікті тудырады және енді жетіліп келе жатқан қыз баланың психикалық тұрғыдан нығаюына кері әсерін тигізеді.

Әрбір екінші жыныстық қатынастағы зорлау қылмыстарын жасауға алкогольдік ішімдік ішу себеп болған. Көп жағдайда қылмыскерлердің арам түрдегі қасақана ниетін жүзеге асыруына – ата-ананың мұхиятсыздығы негіз болады екен. Санасы толық бекімеген, әр нәрсеге сенгіш, көнгіш жас бала сырттан келер қауіпті қайдан білсін? Оның қауіпті білмегендігі заңнама талаптарына сәйкес дәрменсіздігі болып табылады.

Өскелең ұрпақты қорғаудың маңызды бағыттарының бірі кәмелетке толмағандарды қылмыстық-құқықтық қорғау болып табылады. Балаларға қатысты кез-келген зорлық-зомбылықтың жолын кесу керек, бұл жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік шараларының күшеюінен көрінеді.

2020 жылдың 31 желтоқсанында Кәмелетке толмағанға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгездікпен қарау фактілерін анықтау және олармен жұмыс істеу бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимыл жөніндегі нұсқаулықты бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 наурыздағы №156 қаулысымен бекітілген Баланың құқықтарын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылыққа қарсы іс-қимыл және жасөспірімдер арасында суицидтің көбеюі мәселелерін шешу жөніндегі 2020-2023 жылдарға арналған жол картасының 17-тармағын орындау үшін бұйрық шықты. Бұйрықтың негізінде Кәмелетке толмағанға қатысты зорлық-зомбылық және қатыгездікпен қарау фактілерін анықтау және олармен жұмыс істеу бойынша ведомствоаралық өзара іс-қимыл жөніндегі нұсқаулық бойынша мәселелер қарастырылған.

Яғни, білім беру ұйымдарының, балалардың құқықтарын қорғау жөніндегі қызметті жүзеге асыратын ұйымдарының білім алушылары немесе тәрбиеленушілері болып табылатын кәмелетке толмаған балалар, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балаларға қатысты зорлық-зомбылық және аяусыз қатыгездікпен қарау фактілерін анықтауды, аулалар аралау, бару, азаматтарды қабылдау жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау барысында:

1. Білім беру мекемелерінің;
2. Ішкі істер органдарының;
3. Денсаулық сақтау мекемелерінің;
4. Халықты әлеуметтік қорғау органдары мен ұйымдарының;
5. Басқа жергілікті атқарушы органдардың (ұйымдардың, мекемелердің) қызметкерлері жүзеге асыуы тиіс.

Жамбыл облысы бойынша құқықтық статистикаға жүгіне отырып, кәмелетке толмаған балаларға жасалған осындай жан түршігерлік қылмыстардың санын көріп, ұлтымыздың болашағына балта шабылып отырғанын білеміз. Бұл жерде 2 жылды салыстырмалы түрде алып отырмыз, бір ғана Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау (122-бап) фактісі бойынша 2021 жылдың көрсеткіші бойынша жасалған қылмыс саны 740, 2022 жылы 85% -ға қысқарып, жасалған қылмыстың саны 110-ды көрсетеді, сондай-ақ, Зорлау (120 бап) фактісі бойынша 2021жылдың көрсеткіші бойынша саны 38, 2022 жылы 55% қысқарып, жасалған қылмыс саны 17-ні көрсетіп тұр. Бірақ оның есесіне, Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106 бап) фактісі бойынша 2021 жылы 0-дік көрсеткішті көрсетсе, 2022 жылы жасалған қылмыстың саны 24-ті көрсетіп тұр.

Сонымен қатар, көріп отырғанымыздай 2023 жылдың әзірше үш айының көрсеткіштері берілген, небәрі үш айдың ішінде жалпы жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар саны 34-ті көрсетіп тұр. Бұл тек Жамбыл облысы бойынша берілген мәліметтер, ал бүкіл Қазақстан бойынша жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтар санының көрсеткіштерін қарауға да қорқынышты.

2021 жыл	Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана орташа зиян келтіру (107 бап) фактісі бойынша саны	Зорлау (120 бап) фактісі бойынша саны	Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121 бап) фактісі бойынша саны	Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау (122-бап) фактісі бойынша саны	Жас балалардың азғындық жолға түсіру (124 бап) фактісі бойынша саны
Қаңтар						2	
Ақпан					1	6	1
Наурыз	3			1	2	6	3
Сәуір				2	3	10	3
Мамыр	4		1	1	3	13	5

Маусым	4		2	1	4	13	6
Шілде	3		2	6	4	12	7
Тамыз	1		2	6	4	15	6
Қыркүйек	2		3	4	5	17	4
Қазан			3	5	5	16	4
Қараша	1		3	7	6	15	4
Желтоқсан	2		3	6	5	21	4
Бір жылда тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар саны	20		19	39	42	740	47

2022 жыл	Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана орташа зиян келтіру (107 бап) фактісі бойынша саны	Зорлау (120 бап) фактісі бойынша саны	Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121 бап) фактісі бойынша саны	Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау (122-бап) фактісі бойынша саны	Жас балаларды азғындық жолға түсіру (124 бап) фактісі бойынша саны
Қаңтар			1				
Ақпан	3		4			3	
Наурыз	4	1	1		1	3	
Сәуір	3	1	5	1	1	4	1
Мамыр	3	2	5	2	3	7	1
Маусым	3	3	4	3	4	9	3
Шілде	2	2	4	4	6	11	3
Тамыз		3	4	3	5	15	6
Қыркүйек	2	3	5	2	4	15	4
Қазан	4	3	6	1	6	10	3
Қараша	5	3	5	1	4	16	3
Желтоқсан		3	4		4	17	3

Бір жылда тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар саны	29	24	48	17	38	110	27
---	----	----	----	----	----	-----	----

2023 жыл	Өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу (105 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (106 бап) фактісі бойынша саны	Денсаулыққа қасақана орташа зиян келтіру (107 бап) фактісі бойынша саны	Зорлау (120 бап) фактісі бойынша саны	Сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері (121 бап) фактісі бойынша саны	Он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық немесе сексуалдық сипаттағы өзге де әрекеттер жасау (122-бап) фактісі бойынша саны
Қаңтар					1	7
Ақпан		1	1	2	1	8
Наурыз		1	3	1	1	7
Үш айда тіркелген қылмыстық құқық бұзушылықтар саны		2	4	3	3	22

Осы орайда қылмыскердің жалпы сипаттамасы қандай болады? Қылмыскердің сипаттамасын айқындау үшін, бірнеше мәселелерді қарастыруға болады: психикалық ауытқулары болуы мүмкін, толық емес отбасынан шыққан, не отбасында ата-анасынан зорлық-зомбылықты көрген, өзіне сенімсіз, орта-арный және жоғары білімі жоқ, отбасында, ата-анасынан не өгей ата-аналарынан жәбір көрген, не болмаса әкесінің анасын, балаларын ұрып-соғу, ішімдікке салынып бала тәрбиесіне немқұрайлы қарау, өмірге деген реніші, өкпесі, ашуы болуы мүмкін. Демек, олар өзінен әлсіз адамдарға күш көрсету арқылы жанын тыныштандыруы мүмкін.

Жас ғалым, К.О Чумакованың Кәмелетке толмағандарды зорлау істері бойынша айыпталушылардың жеке психологиялық ерекшеліктері атты мақаласына сәйкес, зорлаудың көпшілігін 16 мен 25 жас аралығындағы қылмыскерлер жасайды, атап айтқанда осы санаттағы барлық қылмыстардың 50% - дан астамы. Кәмелетке толмаған адамды зорлаған адамның жеке басын сипаттайтын жалпылама статистикалық деректерді талдауды жалғастыра отырып, осы санаттағы қылмыстардың көпшілігін, атап айтқанда 40% - дан астамын жұмыссыздар, сондай-ақ негізінен физикалық еңбекпен айналысатын адамдар, оның ішінде кәсіпорындарда, сауда және тұрмыстық қызмет көрсету саласында, құрылыс объектілерінде жасайтынын атап өтуге болады. Сондай-ақ, зорлаудың басым көпшілігі, атап айтқанда 70%-ы алкогольдік, есірткілік, уытқұмарлық масаң күйде жасалады екен. Кәмелетке толмаған адамды зорлаған адамдардың шамамен 40% - ы бұрын дәл осындай

қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке тартылған, бұл зорлаушылардың қайталану ықтималдығын көрсетеді.

Маньяк санатына жататын қылмыскерді анықтау өте қиын болады, себебі олар күнделікті өмірде, қоғамда, достарының алданда, туыстарының және таныстарының алдында жағымды сипаттамаларға ие болады, қызметінде, жұмысында да жақсы пікірлерге ие, олардың әрекеттері нақты жоспарланған және мінсіз орындалады (кәмелетке толмағандарды зорлау кезінде оларға тән емес киім киеді, қолғап пен бас киімді пайдаланады). Сондай-ақ олар, негізінен жалғыз, сыр білдірмейтін, өз кәсібін басқа адамдардан құпия ұстайтындар. Олар кәмелетке толмағандарға қатысты бірнеше рет зорлық-зомбылық жасайды, сондай-ақ кәмелетке толмаған жәбірленушінің бірдей түрін таңдайды. Мысалы, 5-7 жас аралық жасөспірімдер.

Зорлаушылардың жеке санаты-психосексуалдық бағдары айқын бұзылған, жыныстық құмарлықты қанағаттандыру тәсілі бұзылған адамдар, (мысалы, ұл балаларды зорлау) олар көбінесе соңында іс-әрекетін өлтірумен аяқтайтын адамдар. Өкінішке орай, бұл санаттағы адамдар өте қауіпті болып табылады.

Заңнамалық тұрғыда жас балалардың жыныстық тиіспеушілігіне қатысты қылмыстарға жаза қатаңдатылғанымен де өкінішке орай, қылмыстар саны азаймай отыр. Бұл ел мүддесі, ұлт тағыдыры, ұрпақ болашағы үшін зор қауіп.

Жас балалар еліміздің болашағы. Жәудір көз сәбилердің болашағына балта шабу үлкен қиянат. Мұндайдың алдын алу баршамыздың алдымыздағы міндет. Бұл нәрсені тоқтатпасақ еліміздің дамуы тежеледі. Адамзаттың құндылығы аяққа тапталады. Мұндай арсыз әрекеттерден арылу үшін ұлттық тұғырымызды бекітуіміз қажет. Мемлекеттік деңгейде мән берілуі тиіс. Алдымен отбасы институтын жаңғырту, яғни отбасындағы бала тәрбиесі, ата-ананың баланың болашағына зор жауапкершілікпен қарауы, балалардың бос уақытта тиімді нәрселермен айналысуына жағдай жасау, оның жан дүниесіне үнілу, араласатын ортасы туралы білу, оны әрдайым қадағалап отыру және қандай жағдай болмасын ата-анасынан ешнәрсені жасырмай шындықты айтуға баулуы қажет. Мемлекеттік емес ұйымдар мен азаматтық қоғамның белсенділігін арттыру, яғни жас балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы тұру мәдениеті қалыптасуы, қоғамның оған енжар қарамауы, жас балалардың еліміздің болашағы екендігіне байланысты балаға әрбір адамның жанашырлықпен қарауы бұқаралық сипат алуы тиіс. Құқықтық ағарту және ақпараттық насихаттық жұмыстарды жетілдіру, яғни жеткіншектердің үлкендердің қарауынсыз жүруі қауіпті екенін, сәбилерді бөгде адамдардың құрсауынан құтқарған адамдарды көтермелеу, мектеп оқушыларының ата-анасының рұқсатынсыз түнгі уақытта немесе белгіленбеген орында жүруінің құқықтық салдары туралы, қауіп төнген жағдайда қайда және қалай хабарласуы керек екендігі туралы ақпарат барлық адамға қолжетімді әрі түсінікті болуы керек. Мемлекеттік органдардың қызметін балаларды қорғауға бағыттау, азаматтардың бала құқығын қорғауға қатысты жауапкершілігін арттыру қажет.

Соңғы он жылда балалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету бойынша үлкен жұмыс атқарылуда және балалардың құқықтарын қорғау жүйесі жылдан жылға жетілдірілуде. Бала толық емес физикалық және психикалық жетілмегендіктен туылғанға дейін де, туылғаннан кейін де ерекше қорғаныс пен күтімді қажет етеді.

Қолданылған әдебиеттер:

1. ҚР Қылмыстық кодексі /2014жылдың 3 шілдесінде қабылданған Заң/
2. Жамбыл облысы боцынша Құқықтық статистика мәліметтері.
3. Чумакова, К.О. кәмелетке толмағандарды зорлау істері бойынша айыпталушылардың жеке психологиялық ерекшеліктері / К. О. Чумакова. - Мәтін: тікелей // Жас ғалым. — 2019. — № 33 (271). - Б.51-54. - URL: <https://moluch.ru/archive/271/62030>.

КРИМИНАЛИСТИКАДА ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

**Ғылыми жетекшілері: Асқарбекқызы Назира - з.ғ.к.
Ильясова Индира Самидиновна - құқық магистрі
Ерденев Мақсат Жанатович - МҚК-22-1 тобының магистранты
«Зан» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа. Мақалада криминалистикадағы зерттеудің жаңа бағыты ретінде криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің тұжырымдамалық негіздерімен байланысты даму мәселелері қарастырылады. Автор зерттеу пәнінің категориялары мен ұғымдарын әзірлеу мен топтастырудың әдіснамалық мәселелерін зерттейді. Кез-келген ғылыми теорияның, оның ішінде криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің даму деңгейі мен негізділігі оның теориялық және әдіснамалық принциптері мен осы теорияның категориялары мен тұжырымдамаларының даму деңгейі мен деңгейіне сәйкес анықталады. Атап айтқанда, бұл криминалистикалық инновация, Инновациялық криминалистикалық өнім, олардың функциялары, жіктелімдері, инновациялық процестің кезеңдері және т. б. сияқты ұғымдарға қатысты. Зерттеу инновациялық сот-медициналық өнім және сот-инновациялық қызмет болып табылатын қарастырылып отырған мәселенің негізгі категорияларын түсінудің ғылыми тәсілдерін талдайды. Автор олардың анықтамаларын ұсынады, маңызды белгілер мен қасиеттерді сипаттайды және осы ұғымдардың арақатынасын талдайды. Сонымен қатар, автор рефераттан нақтыға және нақтыдан абстрактіге көтерілудің жалпы және әмбебап-диалектикалық әдісін, соның ішінде олардың криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің тұжырымдамалық негіздерін жасаудағы рөлін талдайды.

Кіліт сөздер: криминалистика, сот-медициналық сараптама, принцип, криминалистикадағы инновациялық зерттеулер,

Қазіргі жағдайда Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемалардың шиеленісуі әлемдік ғылыми-техникалық прогресте қалыптасқан тенденциялармен бірге қылмыстың сандық және сапалық көрсеткіштерінің өзгеруіне, сондай-ақ оның динамикасы мен құрылымындағы жаңа жағымсыз көріністерге әкелді. Мұндай жағдайлар криминалистиканың алдына қылмыстың қазіргі заманғы сын-қатерлерімен күресудің тиімді құралдарын, әдістері мен әдістерін белсенді іздеуге бағытталған тәжірибені әлеуметтік сатып алу деп аталатын жаңа міндеттер қойды. Осыған байланысты, әдебиетте айтылғандай, құқық қорғау органдарына инновациялық криминалистикалық өнімдерді құру және енгізу [1; 2] қазіргі уақытта криминалистиканың басым міндеттерінің бірі және практика үшін шұғыл қажеттілік болып табылады. Осы және басқа мәселелерді сәтті шешу үшін сот сараптамасы ғылым мен техниканың заманауи жетістіктерін біріктіреді және синтездейді [3; 4]. В. Ю. Шепитко атап өткендей, сот-медициналық сараптаманың қазіргі даму жағдайында бұл процесс адамзат қоғамының ғылыми-техникалық прогресіне байланысты. Криминалистиканың дамуы және оның тенденциялары жаһандық ақпараттық ағындардың әсерінен, қазіргі қоғамның ғылыми-техникалық жетістіктері арқылы қылмыспен күресу мүмкіндіктері туралы білімнің интеграциясынан туындайды. Әлеуметтік ортаны компьютерлендіру сот сараптамасын "технологияландыруға", ақпараттық, цифрлық, телекоммуникациялық және басқа технологияларды әзірлеуге және енгізуге әкелді. осыған байланысты қазіргі уақытта түбегейлі өзгерістер орын алуда және құқық қорғау органдарын криминалистикалық қамтамасыз етуде инновациялық тәсілдер енгізілуде [5].

Мұндай заманауи жағдайларда сот сараптамасы өзінің болжамды функциясын күшейтіп, қылмыстық сот ісін жүргізу процесін сотқа дейінгі тергеу мен сот талқылауында

заманауи инновациялық технологияларды тиімді пайдалану бойынша сот-медициналық ұсынымдармен әдіснамалық қамтамасыз етуі тиіс. Мойындау керек, инновацияларды әзірлеуді, енгізуді және қолдануды көздейтін инновациялық процесті жоспарлау және жүзеге асыру тек кешенді тәсілмен және туындайтын және шешілетін міндеттердің бірлігі мен өзара байланысында толық қамтамасыз етілуі мүмкін. Сонымен қатар, криминалистикалық әдістерді, құралдар мен ұсыныстарды әзірлеу мен енгізудің ұйымдастырушылық, құқықтық, ғылыми-техникалық мәселелерін шешудің инновациялық технологиялары мен жаңа құралдары болмаса, құқық қорғау органдарын мұндай қолдау тиімділік талаптарына сәйкес келмейді [6]. Осыған байланысты сот медицинасының бірқатар мәселелері сыни ғылыми қайта қарауды және кейбір жағдайларда қайта қарауды қажет етеді. Бұл криминалистиканың инновациялық принциптерін зерделеуге және соңғысының тиімділігін арттыру мақсатында құқық қорғау органдарына криминалистикалық инновацияларды әзірлеу мен енгізу практикасына қатысты мәселелерге қатысты.

Криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің тұжырымдамалық негіздерін әзірлеудің әдіснамалық мәселелерін зерттеу және осы ғылыми тұжырымдаманың негізгі категорияларын анықтау үшін оларды қолданудың ғылыми әдістері мен тәжірибелерінің кешені қолданылды. Осылайша, зерттеуде философиялық тәсілдер, ғылыми танымның жалпы ғылыми және жеке ғылыми әдістері, сондай-ақ криминалистикадағы инновациялық өнімді түсіндірудің әртүрлі тәсілдерін, сондай-ақ криминалистикалық инновация сияқты құбылысты талдайтын криминалистиканың жалпы теориясының ғылыми ережелері қолданылды. олардың артықшылықтары мен кемшіліктері. Сонымен қатар, әдебиеттерді зерттеу және талдау Сот медицинасы сот сараптамасының инновациялық өнімдері мен криминалистикалық инновацияларды әр түрлі түсінетіндігін көрсетеді, кейде күмәнді және сот сараптамасының инновациялық өнімдерінің де, криминалистикалық инновациялардың да талаптарына сәйкес келмейтін әртүрлі жалған инновацияларды ұсынады. Осыған байланысты біздің алдымызда тұрған маңызды міндет осы пәндік саладағы сот сараптамасының санаттары мен тұжырымдамаларының шеңберін әзірлеу және біріздендіру мәселесі болып табылады. Автор осы зерттеудің барлық кезеңдерінде инновациялық криминалистикалық өнім және криминалистикалық инновация сияқты криминалистикалық категориялардың мәнін ашу, олардың ерекшеліктері мен қасиеттерін анықтау, олардың байланыстарын, өзара тәуелділігін, өзара әсерін және корреляциясын анықтау үшін қолданылатын диалектикалық әдісті қолданады.

Осы ғылыми тұжырымдаманың негізгі ұғымдарын әзірлеу және қалыптастыру үшін абстрактіліден нақтыға және керісінше көтерілудің жалпы және әмбебап-диалектикалық әдісі қолданылды, олардың осындай сот-медициналық категориялар мен ұғымдарды дамытудағы рөлі қарастырылды. Аристотельдік әдіс тиісті ұғымдар мен категорияларды талдау, криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің тұжырымдамалары мен категорияларын әзірлеудің әдіснамалық негіздері бойынша тұжырымдар мен ұсыныстарды тұжырымдау және оларды құқық қолдану практикасында қолдану үшін қолданылды. Зерттеуде формальды логиканың категориялары мен әдістері кеңінен қолданылды: ұғымдар, анықтамалар, дәлелдемелер мен теріске шығарулар, пайымдаулар, талдау, синтез, салыстыру, жалпылау және т.б. зерттеуде сот және заң ғылымдарында кеңінен қабылданған басқа әдістер де қолданылды.

Талдау және синтез әдісі криминалистикалық инновацияның негізгі ұғымдары мен категорияларын әзірлеу ғылыми білімнің жалпы ғылыми және арнайы әдістері жүйесін, сондай-ақ криминалистиканың жалпы теориясының ғылыми ережелерін қамтитын кешенді тәсілді қолдануды қамтуы керек деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Криминалистикалық инновацияның негізгі тұжырымдамаларын ғылыми түсінуді дамытудағы осындай ережелер мен әртүрлі аспектілерді қарастыру сонымен қатар жеке криминалистикалық теорияны дамытудың алғышарттарын құрудың әдіснамалық негізін құрайтын жүйелік-құрылымдық, технологиялық, белсенділік және функционалдық тәсілдерге негізделуі керек [7]. Криминалистика доктринасында және қылмыспен күресу

тәжірибесінде инновацияларды әзірлеу, енгізу және практикада қолдану мәселелері әрқашан сот ғылымының басымдықтарының бірі болып қала берді және болып қала береді. Сонымен қатар, қазіргі заманғы шындықта осы пәндік салада, әсіресе криминалистикадағы инновациялық өнімдерді зерттеу бөлігінде және оларды тергеу, сот және сот-сараптамалық қызмет практикасына енгізу мәселелерінде көптеген пікірталас мәселелері бар. Криминалистикадағы дамып келе жатқан зерттеу бағыттарының бірі ретінде криминалистикалық инновациялардың категориялары мен тұжырымдамаларының шеңберін белгілеу, дамыту және біріздендірудің әдіснамалық мәселелері жеке терең зерттеуді, сыни талдауды және одан әрі ғылыми әзірлемелерді қажет етеді.

Криминалистикадағы инновациялық зерттеулер-бұл бір жағынан Инновациялық криминалистикалық құралдар мен оларды қолдану әдістерінің жиынтығын қамтитын өте кең, күрделі ұғым дәлелдемелерді жинау, зерттеу, бағалау және пайдалану, сондай-ақ осы құралдарды құқық қолдану практикасында тиімді пайдалану үшін тиісті жағдайлар жасау үшін дәлелдемелер жинау қызметі. Екінші жағынан, бұл осындай инновациялардың заңдылықтарын зерттейтін ғылыми Ережелер жүйесі (оның ішінде қылмыстық әрекеттің әсері), олардың нәтижелері құқық қорғау органдарында криминалистикалық инновацияларды қолдану бойынша практикалық мәселелерді шешуге бағытталған. Криминалистикалық инновацияларды зерттеу саласы ретінде, сондай-ақ заңмен уәкілеттік берілген субъектілердің нақты қызметі ретінде қарастырған жөн. Криминалистикадағы зерттеудің жаңа бағыты ретінде инновацияларды зерттеу криминалистикалық инновациялар, олардың ерекшеліктері, түрлері, рөлі мен мақсаты, әзірлеу, енгізу және қолдану кезеңдері, жұмыс істеу ерекшеліктері, осындай инновациялардың субъектілері (әзірлеушілер мен тұтынушылар) арасындағы байланыстар мен қатынастар туралы теориялық және практикалық білім жүйесін қамтиды. Бұл жүйе осындай инновацияларды әзірлеу, енгізу, имплементациялау және қолдану заңдылықтарын зерттеуге, оларды инновациялық құралдардың, жинау, зерттеу, бағалау әдістері мен әдістерінің негізін құрайтын ақпарат көздерінде көрсетуге және заңнаманың сапасы мен тиімділігін оңтайландыру, жақсарту үшін дәлелдемелерді пайдалануға негізделген құқық қолдану практикасы және сот-медициналық мәселелерді шешу [8].

Өздеріңіз білетіндей, кез-келген ғылыми теорияны оның теориялық негіздері тұжырымдамалық түрде қалыптасып, негізделіп қана қоймай, оның тұжырымдамалары мен категориялары жүйесі дамыған кезде ғана тануға болады [9]. Демек, криминалистикадағы инновациялық зерттеулерді жеке криминалистикалық теорияға айналдыру үшін осы теорияның тұжырымдамалары мен категорияларын, атап айтқанда, криминалистикалық инновациялар, инновациялық криминалистикалық өнім, олардың функциялары, жіктелуі, инновациялық процестің кезеңдері, осындай инновациялар мен инновациялық технологиялардың дамуы мен қолданылуын анықтайтын факторлар. өнімдер және т.б. зерттелетін теорияның негізгі категориялары инновациялық криминалистикалық өнім және криминалистикалық инновация ұғымдары болып табылады. Криминалистика теориясында және құқық қолдану практикасында инновациялық криминалистикалық өнім мен криминалистикалық инновация ұғымы және олардың ерекшеліктері туралы мәселе пікірталас болып қала береді. Дегенмен, бұл мәселені зерттеген криминалист ғалымдардың басым көпшілігі инновация ұғымын инновациялық өнім (жаңа немесе жетілдірілген) немесе технологиялық процеске, шешімдерге, ұйымдастыруға, қызмет көрсетуге, проблемаларды шешуге арналған құралдарға жаңа көзқарас түрінде алынған және енгізілген инновациялық қызметтің түпкілікті нәтижесі ретінде анықтайтыны анық. тәжірибеде және осындай қызметтің тиімділігін оңтайландыруға және арттыруға бағытталған. Әдетте, мұндай инновациялар криминалистикада жаңа немесе жетілдірілген инновациялық өнімді құрумен және оны құқық қорғау органдарына енгізумен байланысты. Осылайша, мұндай өнім тар және кең мағынада қарастырылады.

Тар мағынада бұл криминологиядағы ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстардың нәтижелері болып табылатын және қылмыстық құқық

бұзушылықтарды тергеу мен алдын алуды оңтайландыруға бағытталған жаңа заманауи техникалық құралдар, құрылғылар, жабдықтар, құралдар мен технологиялар түріндегі материалдық жаңа өнім., қателерді, күш-жігерді және шығындарды айтарлықтай азайту арқылы тергеу әрекеттерінің сапасы мен тиімділігін арттыру. Бұл жағдайда инновациялық өнім-бұл әзірленген және құрылған жаңа материалданған объект (өнім) түріндегі инновациялық қызметтің материалдандырылған нәтижесі, оны одан әрі пайдалану белгілі бір сот-медициналық мәселелерді шешуге, құқық қолдану қызметін жетілдіруге бағытталады. Кең мағынада криминалистикадағы инновациялық өнім-бұл білікті мамандар әзірлейтін, ұсынатын, енгізетін және практикада қолданатын, материалдандырылған және материалданбаған жаңа заманауи әдістердің, техниканың, құралдардың, өнімдердің, технологиялардың, операциялардың, шешімдердің, қызметтердің және т. б. жиынтығы. сапасы мен тиімділігін арттыруды қамтамасыз ететін криминалистикалық мәселелерді тиімді шешуге бағытталған құқық қорғау қызметі. Бұл ретте криминологиядағы материалданбаған инновациялық өнімдер әзірленген және енгізілген зерттеулер мен әзірлемелердің нәтижесі болып табылатын осындай қызмет субъектілерінің (тергеу, сот, сараптама және т.б.) жұмысын ұйымдастыруға жаңа немесе жетілдірілген қызметтерді, шешімдерді (техникалық, тактикалық, әдістемелік, ұйымдастырушылық), жаңа тәсілдерді қамтуы тиіс. әзірлеу, ғылыми және криминалистикалық шешімдер. Материалдық объектілермен (құралдармен) қатар жаңа болуы мүмкін (жаңадан құрылған, жаңадан пайдаланылған немесе жақсартылған) материалдық емес, атап айтқанда қызметтер, шешімдер және т.б. бар екені анық. Мұндай өнімдерді іс жүзінде қолдануды арнайы субъектілер (тергеуші, сарапшы, судья және т. б.) жүзеге асырады, бұл оларды пайдаланудың біліктілігі мен тиімділігін қамтамасыз етеді

Инновациялық криминалистикалық өнім тұжырымдамасының анықтамасы мен маңызды белгілерін тұжырымдау инновациялар теориясында, криминалистикада және оның Украина заңнамасындағы заңнамалық анықтамасында түсіндірілуін ескере отырып, мұндай Тұжырымдаманың мәнін талдауды қамтиды. Қазіргі украин тілінің түсіндірме сөздігінде өнім-бұл адам еңбегі мен іс-әрекетінің материалдық нәтижесі болып табылатын объект; бір нәрсенің салдары, өнімі, нәтижесі; химиялық немесе басқа заттан алынған немесе қалыптасқан зат; бір нәрсе жасау үшін материал ретінде қызмет ететін зат [10]. Инновацияларды зерттеу теориясында [11] инновациялық өнім-бұл эксперименттік үлгіні немесе тәжірибелік партияны шығаратын жаңа технологияны немесе өнімді зерттеу немесе әзірлеу. Бұл жағдайда инновация деп пайда табу, қажеттіліктерді қанағаттандыру және қол жеткізу мақсатында белгілі бір қызмет саласында практикалық қолдануға арналған жаңа немесе жетілдірілген өнімдер (қызметтер, жабдықтар, технологиялар, өндіріс инжинирингі) түрінде енгізілген инновациялық қызметтің түпкілікті нәтижесі түсініледі. пайдалы әсер [12].

Осылайша, қазіргі заманғы криминалистиканың ғылыми дамуының перспективалық бағыттарының бірі-дамуда тұрған жеткілікті жаңа Ғылыми тұжырымдама ретінде криминалистикадағы инновацияларды мәселелерін зерттеу. Оны әрі қарай зерттеу үшін осы теорияның тұжырымдамалары мен категорияларының жүйесін, атап айтқанда, криминалистикалық инновация, Инновациялық криминалистикалық өнім, олардың функциялары, жіктелімдері, инновациялық процестің кезеңдері және т. б.

Зерттелетін теорияның негізгі категориялары "инновациялық криминалистикалық өнім" және "криминалистикалық инновация" ұғымдары болып табылады. Бұл ұғымдардың мәнін талдау инновациялық сот-медициналық өнім мен сот-медициналық инновация сот-медициналық зерттеулердегі инновацияларды зерттеу құралдарының жекелеген түрлері болып табылады деп айтуға негіз береді. Біріншіден, олар қызметтің салыстырмалы түрде жаңа, ерекше категорияларын білдіреді, олар білікті субъектілер (тергеуші, судья, сарапшы және т. б.) пайдаланатын және осындай инновациялардың субъектілері болып табылатын инновациялық сот-медициналық құралдардың функционалдық жағын ашады, ал екінші жағынан, бұл инновациялық өнімдерді әзірлеу, ұсыну және енгізу процесі. ғылыми-зерттеу, эксперименттік және конструкторлық әзірлемелердің нәтижелері түріндегі әзірлеуші субъектілер (ғалымдар, рационализаторлар және т.б.). Екіншіден, сот сараптамасының

инновациялық өнімі мен криминалистикалық инновациялар бәсекелес криминалистикалық категориялар ретінде қарастырылмауы керек, керісінше дәлелдемелерді алу мен жинаудың, оңтайландырудың, құқық қолдану сапасы мен жеделдігінің және сот-медициналық мәселелерді шешудің біртұтас, тиімді механизмін құратын бірін-бірі толықтырушы ретінде қарастырылуы керек. Алайда, бұл санаттардың әрқайсысының өзіндік қасиеттері, маңызды белгілері, мазмұны, рөлі мен мақсаты, сондай-ақ оларды іс жүзінде қолдану процесінде өз міндеттері бар. Криминалистикадағы инновациялық зерттеулердің практикалық міндеттерін сәтті шешу осы ғылыми тұжырымдаманың категориялары мен тұжырымдамаларының шеңберін әзірлеуді көздейді және осы процестің әдіснамалық принциптерін және инновациялық криминалистикалық өнімдерді әзірлеу, енгізу және құқық қорғау органдарында криминалистикалық инновацияларды қолдану перспективаларын ескеруі керек. Осы криминалистикалық теорияның негізгі ұғымдары мен категорияларын әзірлеу кезінде ғылыми білімнің жалпы ғылыми және арнайы әдістері жүйесін, сондай-ақ криминалистиканың жалпы теориясының ғылыми ережелерін қамтитын кешенді тәсілді қолдану керек. Осы ғылыми тұжырымдаманың негізгі ұғымдары мен категориялары туралы ғылыми түсініктерді әзірлеу кезінде осындай ережелер мен әртүрлі аспектілерді қарастыру жүйелік-құрылымдық, технологиялық негізделуі керек, жеке криминалистикалық теорияны – криминалистикадағы инновациялық зерттеулерді дамытудың алғышарттарын құрудың әдіснамалық негізін құрайтын белсенді, функционалды тәсілдер. Криминалистикалық инновациялар тұжырымдамасын әзірлеу кезінде осындай тәсілдермен жұмыс істеу осы пәндік саладағы зерттеудің жоғары теориялық және әдіснамалық деңгейіне көтеруге қабілетті криминалистиканың жаңа парадигмасы болуы мүмкін[13].

Қолданылған әдебиеттердің тізімі:

- 1.Аверьянова, Т. В. (2015). Криминалистика мен сот сараптамасындағы инновациялар. Кітапта.: Қылмысқа қарсы күрестің қылмыстық іс жүргізу және сот-медициналық мәселелері: бүкілресейлік ғылыми-практикалық конференция материалдары (11-16 беттер). Бүркіт: Орел заң институты. Ресей Ішкі Істер Министрлігінің Лукьянова.
- 2.Шепитко В.Ю., Журавель В. А., Авдеева Х. К. (2011). Криминалистикадағы инновациялар және оларды алдын ала тергеу органдарының қызметіне енгізу. Қылмыстың алдын алу мәселелері, 21, 39-45.
- 3.Аверьянова Т.В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Х., Россинская Е. Р. (1999). Сот сараптамасы. Мәскеу: Норма.
- 4.Чернявский с., Ортинский в., Рогатюк и., Удалова л. және Сирант М. (2019). Халықаралық сипаттағы қылмыстарды тергеу. Құқықтық, этикалық және нормативтік мәселелер жөніндегі Журнал, 22 (5), 1-6.
- 5.Шепитко В.Ю. (2019). Қарсылас қылмыстық сот ісін жүргізу жағдайында тергеу қызметін ғылыми-техникалық қамтамасыз етуді оңтайландыру мәселелері. Кітапта.: Қылмыс мәселелерін зерттеу ғылыми-зерттеу институты. Украинаның ұлттық заң ғылымдары академиясының сташис академигі: ғылыми конференция материалдары (144-147 беттер). Харьков: Құқық.
- 6.Ярошенко О.М., Вапнярчук Н.М., Бурнягина Ю.Ю., Козачок-Труш Н. В. және Могилевский Л. В. (2020). Қызметкерлердің кәсіби дамуы елдің инновациялық интеграциясының жолы ретінде. Құқық және экономика саласындағы озық зерттеулер журналы, 11 (2), 683-695.
- 7.Костенко Р. В. және Рудин А. (2018). Қылмыстық процестегі дәлелдемелерді тексерудің түсінігі мен маңызы. Құқық және экономика саласындағы озық зерттеулер журналы, 9 (3), 1011-1017.
- 8.Шевчук В.М. (2020). Криминалистикалық инновация: қазіргі заманғы қалыптасу мәселелері және зерттеу перспективалары. Кітапта.: Әлемдік ғылым мен білімнің болашағы: VIII Халықаралық ғылыми-практикалық конференция баяндамаларының тезистері (158-168 беттер). Осака: CPN баспа тобы.

- 9.Тырна В. А. (2018). Жалпы сот теориясының құрылымындағы жеке студенттер. Сот сараптамасы мен сот сараптамасының теориясы мен практикасы, 18, 9-21.
- 10.Буссель, В. Т. (2005). Қазіргі украин тілінің үлкен түсіндірме сөздігі. Киев; Ирпень: Перун.
- 11.Антонюк Л.Л., Лотник А. М. және Савчук в. с. (2003). Инновация: теория, даму және коммерцияландыру механизмі. Киев: Киев ұлттық экономикалық университеті.
- 12.Кучинская о., Кашинцева О. және Цыганюк Ю. (2019). Көмекші репродуктивті технологиялармен байланысты қылмыстық сот ісін жүргізудегі халықаралық ынтымақтастық. Wiadomosci Lekarskie (Варшава, Польша: 1960), 72(12), 2531-2535.
- 13.Томкина О.О.,Яковлиев А.А. (2018). Қазіргі конституциялық процестің мәселелері: қоғамдық биліктің моральдық негіздері (демократияның құқықтық кепілдіктері тұрғысынан). Құқық және экономика саласындағы перспективалық зерттеулер журналы, 9(7), 2447- 2453.

ӘОЖ 343

ШЕТЕЛДЕ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ

Ғылымы жетекшілері: Асқарбекқызы Назира - з.ғ.к.

Ильясова Индира Самидиновна - құқық магистірі

Төлеген Бауыржан Болатұлы - МҚҚ-22-1 тобының магистранты

«Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада бүгінгі таңда интернеттегі авторлық құқықты тиімді қорғау мәселесі тек Қазақстан Республикасы үшін ғана емес, басқа мемлекеттер үшін де өзекті. Өкінішке орай, бұл мәселеге жеткілікті көңіл бөлінбеді, сондықтан ақпараттық-телекоммуникациялық желідегі зияткерлік қызмет нәтижелеріне авторлық құқықты қорғау мәселесі ашық күйінде қалып отыр. Нәтижесінде желінің дамуы айтарлықтай баяулайды, нақты қорғаудың болмауы авторларды Интернетте материалдарды жариялаудан сақтайды. Соған қарамастан, заң әдебиеттерінде авторлық құқықты қорғау тетіктері жеткілікті зерттелмеген және талқыланбаған. Іс жүзінде көріп отырғанымыздай, ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде деректерді қорғауды құқықтық реттеу жеткіліксіз дамыған. Халықаралық қауымдастық авторлық құқықты қорғаумен бұрыннан және мақсатты түрде айналысқанымен, осы мәселелерді шешу үшін тиісті халықаралық заңнаманы құру жолы таңдалды.

Кілітті сөздер: зияткерлік, авторлық құқықты, зияткерлік қызмет.

Қазіргі әлемдегі қоғамның дамуы әлеуметтік өзгерістердің жылдам қарқынымен және ауқымымен сипатталады және бұл көбінесе жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық желілердің пайда болуы мен дамуына байланысты. Бүгінгі таңда ақпараттық және телекоммуникациялық желілер кеңінен қолданылады. Алайда, Интернетке түсетін ақпаратқа авторлық құқық қорғаудың тиісті деңгейін алмайды. Бұл ақпаратты берудің бұл әдісі Қазақстан Республикасында салыстырмалы түрде жақында пайда болғандығына байланысты.

Айта кету керек, интернет-сала, нақты құқықтық қатынастардан айырмашылығы, зияткерлік еңбек нәтижелеріне қол жеткізе алатын адамдардың шектеусіз тобын қамтиды, сондай-ақ авторлық құқықтар бұзылған кезде интернет-авторлар мен басқа да құқық иелері

құқық бұзушылықты белгілі бір адам жасағанын дәлелдеуге қатысты күрделі проблемаға тап болады.

Соған қарамастан, заң әдебиеттерінде авторлық құқықты қорғау тетіктері жеткілікті зерттелмеген және талқыланбаған. Іс жүзінде көріп отырғанымыздай, ақпараттық-телекоммуникациялық желілерде деректерді қорғауды құқықтық реттеу жеткіліксіз дамыған. Халықаралық қауымдастық авторлық құқықты қорғаумен бұрыннан және мақсатты түрде айналысқанымен, осы мәселелерді шешу үшін тиісті халықаралық заңнаманы құру жолы таңдалды.

Халықаралық конвенциялар қоғамдық қатынастардың осы саласында тұрақтылық пен заңның үстемдігін қамтамасыз ететін бірыңғай стандарттарды белгілеу үшін қажет. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының заңнамасының нормаларын авторлық құқықты қорғауды күшейтудің халықаралық стандарттарына сәйкес келтіру қажеттілігі бар екені анық. Бұл үдерісте негізгі күш-жігер авторлық құқықты қорғау жөніндегі құқықтық базаны және оны қолдану практикасын нығайтуға және жетілдіруге бағытталуы тиіс.

Бұл мәселені зерттеу жан-жақты болуы керек, өйткені бұл маңызды теориялық және практикалық маңызы бар, өйткені ол интернет желісінде авторлық құқықты азаматтық-құқықтық қорғаудың тиімді шараларын орнатуға ықпал етеді.

Интернет желісіндегі әдебиет, ғылым және өнер туындыларына авторлық құқықты қорғау азаматтық-құқықтық реттеудің ең күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Әрі қарай, біз интернеттегі авторлық құқықты қорғауды құқықтық реттеу көздерін талдаймыз.

Дәстүр бойынша халықаралық деңгейде авторлық құқықты қорғау екі топқа бөлінеді:

- әдебиет, ғылым және өнер туындыларына (бастапқы немесе аралық кезеңде дайындалған) құқықтарды қорғау туралы қолданыстағы көпжақты конвенцияларды қайта қараусыз жаңа халықаралық келісімдерді қабылдау;

- қолданыстағы көпжақты конвенцияларды қайта қарау және алдыңғы редакциялардың қолданысын сақтай отырып, жаңа редакцияларды қабылдау (қайта қаралған конвенциялар күшіне енгеннен кейін немесе онсыз оларға қосылу құқығымен) немесе қатысушы мемлекеттердің көп санын қамтитын бүкіл әлем бойынша жаңа халықаралық көпжақты келісімге қол қою.

Екі жағдайда да халықаралық-құқықтық құжаттардың тиімділігінің алғышарты қайта қаралған және жаңадан құрылған құжаттардың мәтіндеріндегі материалдық құқық нормаларының санын ұлғайту болып табылады. Халықаралық конвенциялардағы нормалар халықаралық қорғаудың мәні болып табылатын туындылардың шеңберін анықтайды.

Қазіргі уақытта ҚР Азаматтық кодекс маңызды ішкі нормативтік акт болып табылады. ҚР Азаматтық кодекстің 4-бөлігі осы саладағы азаматтық-құқықтық қатынастарды реттейді. ҚР Азаматтық кодекстің 897-бап. Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша зияткерлік меншік объектісін пайдалануға құқықты табыстауды тіркеу болып табылады.

Кешенді кәсіпкерлік лицензия шарты бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес тіркелген немесе халықаралық шарттарға орай тіркеусіз қорғалатын өнертабыстарды, пайдалы модельдерді, өнеркәсіптік үлгілерді, селекциялық жетістіктерді, интегралдық микросхемалар топологияларын, тауар белгілерін (қызмет көрсету белгілерін) пайдалануға құқықты табыстау сараптама ұйымында тіркелуге жатады.

Азаматтық заңнаманың жоғарыда аталған бабында зияткерлік меншікті қорғауға кепілдік беретін конституциялық ереже туралы айтылады. Айта кету керек, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес зияткерлік құқық зияткерлік қызметтің нәтижелеріне және оларға теңестірілген даралау құралдарына (зияткерлік қызметтің нәтижелері және даралау құралдары) туындайды.

ҚР Азаматтық кодекстің 965-бабына сәйкес зияткерлік құқықтарды қорғау: құқықты тану туралы талаптарды; зияткерлік құқықтарды бұзатын әрекеттерді тоқтату туралы талаптарды; залалдарды өтеу туралы талаптарды; басқаларды көрсету арқылы жүзеге асырылады.

Азаматтық кодекстің 968 -бабының негізінде автор туындыны кез келген заңды тәсілдермен жария етуге құқылы. Жарияланым (жарияланым) туындының даналарын шығаруды білдіреді, басқаша айтқанда, жарияланым туындылардың даналарында материалдық нысанда көрсетіледі. Алайда, зияткерлік қызмет нәтижелерін жариялау бірқатар проблемалар туғызады. Себебі авторлық құқық объектілері Интернет қолданушыларының шексіз шеңберіне қол жетімді болады. Ақпаратты одан әрі пайдалануды бақылау іс жүзінде жоқ. Зияткерлік қызмет нәтижелерін және оларға теңестірілген даралау құралдарын жариялау оларды кейіннен рұқсатсыз пайдалануға қауіп төндіреді.

Бүгінгі таңда интернеттегі авторлық құқықты тиімді қорғау мәселесі тек Қазақстан Республикасы үшін ғана емес, басқа мемлекеттер үшін де өзекті. Өкінішке орай, бұл мәселеге жеткілікті көңіл бөлінбеді, сондықтан ақпараттық-телекоммуникациялық желідегі зияткерлік қызмет нәтижелеріне авторлық құқықты қорғау мәселесі ашық күйінде қалып отыр. Нәтижесінде желінің дамуы айтарлықтай баяулайды, нақты қорғаудың болмауы авторларды Интернетте материалдарды жариялаудан сақтайды.

Қазіргі уақытта бірде-бір ұлттық құқықтық жүйе және ашық ақпараттық желі инфрақұрылымы (OIS) пайдаланушылардың ақпаратын кепілдендірілген қорғауды қамтамасыз етпейді. Интернеттен алынған немесе Интернет арқылы жіберілген ақпарат авторлардың білімінсіз бұрмалануы, ойдан шығарылуы, оқылуы және таратылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының заңнамасы да, интернет саласындағы басқа мемлекеттердің заңнамасы да дамудың алғашқы сатысында. Интернет саласындағы Еуропа елдерінің маңызды нормативтік құжаттары Еуропалық Парламент пен Еуропа Кеңесінің құжаттары болып табылады. Бұл "Жеке деректерді өңдеу және телекоммуникация саласындағы жеке мүдделерді қорғау туралы Директива", "Ішкі нарықтағы электрондық сауданың кейбір құқықтық аспектілері туралы" директиваның жобасы. Бұл интернет желісіндегі құқықтық қатынастарды ақпараттық алмасу және электрондық коммерция тұрғысынан реттейтін маңызды нормативтік құжаттар. Бұл актілер қауіпсіздік, жеке өмірге қол сұғылмаушылық, телекоммуникация, тұтынушы құқықтары (телекоммуникациялық желіні пайдаланушы) және т.б. мәселелерін құқықтық реттеуді қамтамасыз етеді.

Интернет саласын шетелдік құқықтық реттеудің маңызды прецеденті-немістің "Мультимедия туралы Заңы". Неміс заң шығарушылары, американдықтардан айырмашылығы, қызмет көрсетушілерге үшінші тарап ұсынатын мазмұн үшін жауапкершілік жүктейді. Мұнда императивте провайдер "заңсыз" ақпаратты бұғаттауға міндеттеме береді (Степанова, 2014).

Басқа елдердің, атап айтқанда Австралия, Канада, Дания, Италия, Люксембург, Малайзия, Оңтүстік Кореяның заңнамасы осы саладағы заңнаманы әзірлеу сатысында. Интернеттегі авторлардың ар-намысы мен қадір-қасиетін қорғаудың кейбір мәселелеріне назар аудару керек.

Интернеттегі авторлардың құқықтары мен мүдделерін теріс ақпараттан қорғау бүгінде осы саладағы мемлекеттік саясаттың басым бағыты болып табылады (Паламарчук, 2010). Интернет желісінде Ар-намыс пен қадір-қасиетке нұқсан келтіретін ақпаратты орналастыру арқылы осы жеке тұлғаларды бұзушылықтан қорғау мәселелері, мысалы, сайттар БАҚ ретінде міндетті түрде тіркелуге жатпайтындығымен күрделене түседі.

Ситдикова атап өткендей, "...Интернеттегі авторлардың жеке ақпаратына заңсыз қол жеткізу мәселелері де ашық күйінде қалып отыр". БҰҰ-ның Халықаралық деңгейінде интернеттегі құқықтардың бұзылуына байланысты бұл мәселелер шешілді. Атап айтқанда, БҰҰ Ақпараттық қауіпсіздік мәселелерінің көптеген аспектілері бойынша жұмыс істейді. 2000 жылдың 4 желтоқсанында және 2001 жылдың 19 желтоқсанында Бас Ассамблея АҚШ пен басқа дамыған елдердің осы мақсат үшін құқықтық базаны құруға бағытталған "Ақпараттық технологияларды қылмыстық пайдалануға қарсы күрес" деп аталатын 55/63 және 56/121 қарарларын қабылдауын мақұлдады. 2002 жылдың 20 желтоқсанында Бас Ассамблея "Киберқауіпсіздіктің жаһандық мәдениетін құру" (SSAGPS) туралы 57/239 қарарын дауыссыз қабылдады, оны Ресей де бірлесіп жазды (Кванталиандар, 2013).

Бұл ынтымақтастықтың негізгі мақсаттары ұлттық заңнамаларды үйлестіру және терроризмге қарсы күрес бойынша ортақ күш-жігерді жолға қою мақсатында дағдарысты басқару мен жоспарлауға, ақпарат алмасуға, мемлекеттер арасындағы және жекелеген министрліктер мен ведомстволар арасындағы байланыстарды кеңейтуге байланысты мәселелерді шешу болып табылады.

Талдау көрсеткендей, Қазақстан Республикасында, шетелде де авторлық құқықты қорғаудың құқықтық мәселелері өте өзекті. Негізгі шектеулер тиімді заңнаманың, Интернеттегі ақпаратты пайдалануды бақылаудың пәрменді тетігінің болмауы, санкцияларды қолдану кезінде белгілі бір құқық нормаларын қолдану, авторлардың құқықтарын бұзған нақты тұлғаларды анықтау болып табылады. Халықаралық деңгейде де, ішкі деңгейде де нақты құқықтық механизмнің болмауы интернет сегментінің дамуын баяулатады. Бұл бұл салаға құқықтық реттеу өте қажет екенін көрсетеді.

Интернет желісіндегі авторлық құқық мәселелерін реттейтін нормативтік-құқықтық актілерге жүргізілген талдау Интернет желісіндегі құқықтық қатынастар мемлекет пен авторлар арасындағы қатынастарға қарағанда анағұрлым диспозитивті сипатқа ие деген қорытындыға әкеледі. Қазіргі уақытта авторлық құқықты бұзушылықтарды анықтау бойынша Интернеттегі тиімді мемлекеттік бақылау жүйесі, сондай-ақ авторлардың құқықтарын бұзу тәртібі нақты заңнамалық реттеуге ие емес.

Қазақстан Республикасында заңнамасында "Интернет" ұғымының заңды анықтамасы жоқ. Осыған байланысты авторлар интернетті қоршаған орта туралы ақпаратты өңдеуге және оны есептеу техникасы арқылы байланыс желілері арқылы бөлісуге мүмкіндік беретін жалпыға ортақ технологиялық жүйе ретінде анықтауды ұсынады.

Жоғарыда айтылғандар қазіргі уақытта Интернет желісіндегі авторлық құқықты құқықтық реттеу дамудың ерте сатысында тұрғанын көрсетеді. Интернетте авторлық құқықты қорғауға бағытталған тиімді құқықтық тетіктер Қазақстан Республикасында да , шетелде де жоқ.

Авторлық құқық саласындағы адам құқықтары мен азаматтарды қорғаудың конституциялық кепілдігі тұтастай алғанда Интернет желісіндегі авторлық құқықтарды бұзғаны үшін жауаптылыққа бағытталған шаралардың тиімділігімен қамтамасыз етілуге тиіс. Бір жағынан, Авторлық құқық туралы заңды бұзған Интернет пайдаланушыларына санкциялар қолдану авторлар мен басқа да құқық иелерінің құқықтарын қалпына келтіруді қамтамасыз етеді, екінші жағынан, ақпараттық технологиялар мен зияткерлік қызметті одан әрі дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасайды.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында интернеттегі авторлық құқықты пайдалануға байланысты сот процестерінің саны өте аз екенін атап өткен жөн. Бұл азаматтық заңнама азаматтық іс жүргізу шеңберінде сотқа жүгіну мүмкіндігін жеткілікті түрде реттемейтінін көрсетеді. Бүгінгі күні интернетте авторлық құқықты қорғауды жан-жақты реттейтін кодификацияланған заң жоқ.

Жүргізілген талдау авторлардың және басқа да авторлық құқық иелерінің идеяларын пайдалану арқылы, сондай-ақ IP-мекенжайды сәйкестендіруге кедергі келтіретін әртүрлі компьютерлік бағдарламаларды пайдалану арқылы авторлық құқықты бұзу жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Автордың шығармаларындағы, атап айтқанда ғылым мен өнердегі жаңа көзқарас мүлдем жаңа мағынаға, жаңа идеяға ие деген қорытындыға келдік. Бірақ интернет қолданушылары азаматтық құқықтың оң нормасын қабылдай отырып, шығармалар авторларының идеяларын өз аттарымен пайдаланады, бірақ мәтіндердің мазмұнын өзгертеді, бұл авторлық құқықтың айтарлықтай бұзылуына әкеледі. Сондай-ақ, зияткерлік еңбек нәтижелерін қорғау мәселелері бойынша мамандандырылған Құзыретті судьялардың жоқтығы туралы қорытынды жасалады, бұл адам құқықтарын іске асыруға және азаматтардың авторлық құқықтарын қорғауға айтарлықтай кедергі келтіреді.

Қазақстан Республикасында зияткерлік еңбек нәтижелерін қорғау мәселелері бойынша құзыретті судьялардың болмауы адам мен азаматтың құқықтарын іске асыруға айтарлықтай кедергі келтіретінін атап өткен жөн. Негізінде, біріншіден, интернет Қазақстан

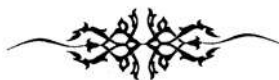
Республикасында жаңа институт болып табылады, осыған байланысты тұжырымдамалық шеңберде қиындықтар, қатынастардың осы саласын реттейтін құқықтық актілерді дұрыс қолданудағы қиындықтар туындайды. Екіншіден, қазіргі минималды сот практикасы көбінесе дұрыс емес шешімдер қабылдауға әкеледі.

Зияткерлік меншікті құру, бір жағынан, сот жүйесінде білікті кадрларды қалыптастырады және интернеттегі авторлық құқықты бұзуға байланысты сотқа жүгіну санын едәуір арттырады.

Қазіргі уақытта Интернетте авторлық құқықты құқықтық қорғауды қамтамасыз ету мүмкін емес деген пікір бар. Мұның себебі-еркін көшіруге шектеулердің болмауы, сондай-ақ зияткерлік еңбек нәтижелерін пайдалану мен көшіруді бақылауды сақтаудың қиындығы. Интернеттегі авторлық құқық саласындағы құқық бұзушылықтардың мәні дәстүрлі қатынастардағыдай, сондай-ақ теріс пайдаланудан қорғау Қазақстан Республикасында заңнамасында көзделген әдістермен, соның ішінде бірдей сот азаматтық рәсімдерімен жүзеге асырылады (Погодина, Сминова, 2013). Интернеттегі құқықтық мәселелерді шешудің бірден-бір маңызды айырмашылығы-авторлық құқықты бұзудың дәлелдерін ұсыну мүмкіндігінің болмауы. Авторлар мен басқа да құқық иеленушілердің құқықтарының бұзылуын дәлелдеу ауыртпалығы оларға жүктеледі. Сондықтан, зияткерлік еңбек нәтижелерін интернетте таратпас бұрын, олар өз құқықтарын қорғау үшін белгілі бір қосымша қадамдар жасауы керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.ҚКонституциясы30 тамыз 1995 жыл.
- 2.«Авторлық құқық және сабақтас құқықтар туралы» Қазақстан Республикасының 1996 жыл 10 маусымдағы заңы.
- 3.«Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі» 1999 жыл 1 шілді.
- 4.Ю.М.Батулин "Проблемы компьютерного права". Москва, 1991 г.
- 5.Ғ.А. Жайлин «Азаматтық құқық» Ерекше бөлім I-II

ӘОЖ 343

СОТ АЙЫППҰЛЫ: ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ

Ғылыми жетекшілері: Асқарбекқызы Назира - з.ғ.к.

Ильясова Индира Самидиновна - құқық магистрі

Иматов Аль-Курманали Нариманулы - МҚҚ-22-1 тобының магистранты

«Заң» факультеті, «Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада құқықтық мемлекет мемлекеттегі құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті сақтаумен байланысты. Демократиялық құқықтық мемлекетте заң шығарушы жеке адамдардың, қауымдастықтардың және мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін немесе болашақта осындай зиян келтіру қаупін тудыратын кейбір әрекеттерге тыйым салуды заңдар арқылы бекітуге құқылы және сонымен бірге міндетті. Заңсыз әрекеттердің алдын алуға тырысқанда, кез келген әрекетті мақсатты түрде қылмыстық жауапкершілікке тарту, оларды қылмыс деп тану және қылмыстық санкциялар қолдану әрдайым бола бермейді. Кейбір заң бұзушылықтардың жасалуына қылмыстық санкциялар, сондай-ақ әкімшілік санкциялар салумен байланысты емес түрлі шаралар арқылы жол берілмейді.

Кілітті сөздер: санкциялар, құқықтық мемлекет, заң, айыппұл, құқықтық жүйе, императивті реттеу

Құқықтық мемлекет мемлекеттегі құқықтық тәртіп пен қауіпсіздікті сақтаумен байланысты. Демократиялық құқықтық мемлекетте заң шығарушы жеке адамдардың, қауымдастықтардың және мемлекеттің мүдделеріне зиян келтіретін немесе болашақта осындай зиян келтіру қаупін тудыратын кейбір әрекеттерге тыйым салуды заңдар арқылы бекітуге құқылы және сонымен бірге міндетті. Заңсыз әрекеттердің алдын алуға тырысқанда, кез келген әрекетті мақсатты түрде қылмыстық жауапкершілікке тарту, оларды қылмыс деп тану және қылмыстық санкциялар қолдану әрдайым бола бермейді.

Кейбір заң бұзушылықтардың жасалуына қылмыстық санкциялар, сондай-ақ әкімшілік санкциялар салумен байланысты емес түрлі шаралар арқылы жол берілмейді.

Әкімшілік заңнаманы бұзудан және қылмыстық әрекеттерден қорғалу дәрежесі әртүрлі, әкімшілік және қылмыстық жауапкершілікке тартудың салдары әртүрлі. Айыппұлдар мен әкімшілік санкцияларды сақтамау әртүрлі құқықтық салдарға әкеледі. Осы себепті әкімшілік жауапкершілікке тартылған адамның құқықтық жағдайы қылмыстық іс бойынша сотталған адамның жағдайынан жаман бола алмайды. Әкімшілік жаза-бұл адамның жаза ретінде жасаған әкімшілік құқық бұзушылығы үшін қолданылатын және оның құқықтық актілерді сақтауға, жалпы қабылданған өмір ережелерін сақтауға тәрбиелеуге бағытталған жауапкершілік шарасы; сонымен қатар одан әрі бұзушылықтардың алдын алу үшін. Кәмелетке толмағандарға жүктелген әкімшілік жауапкершіліктің профилактикалық және тәрбиелік қызметі өте маңызды. Бала құқықтары туралы Конвенцияның 1-бабында және Қазақстан Республикасының баланың негізгі құқықтарын қорғау туралы Заңының 1-бабында балаға қатысты заңға сәйкес кәмелетке толғанға дейін қол жеткізілетін жағдайларды қоспағанда, он сегіз жасқа дейінгі кез келген адам бала деп түсініледі. Баланың заңды жауапкершілігі туралы жалпы ережелер Қазақстан Республикасының баланың негізгі құқықтарын қорғау туралы Заңының 48-бабында көрсетілген.

Кәмелетке толмаған адамның жеке басының әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, 14-16 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылықтардың шектеулі саны бар және әкімшілік жауапкершіліктің жалпы ерекшеліктері (балаға салынатын жазаларды шектеу, жаза түрлері және олардың мөлшері) белгіленеді. Бұл ерекшеліктер кеңінен қолданылатын әкімшілік санкциямен-әкімшілік айыппұлмен байланысты. Санкциялардың мөлшері ересек адамға қарағанда аз болуы керек, ал олардың сипаты (түрі) баланың жасына сәйкес келуі керек. Кәмелетке толмаған адамға ӘҚБ-да көзделген әкімшілік заңнаманы бұзғаны үшін айыппұлдың жартысынан көбі салынуы мүмкін (атрк 4-бабының 4-бөлігі). Әкімшілік заңнаманы бұзу туралы істі қарау кезінде сот баланың жасына сәйкес барлық іс жүргізу ережелері мен сипаттамаларын сақтауы керек. Балаға қатысты жаза немесе санкция тағайындау кезінде оның жасын, жеке басының ерекшеліктерін, өмір сүру және тәрбиелеу жағдайларын және құқықтық актілерде белгіленген басқа жағдайларды ескеру қажет. Алайда, бұл ерекшеліктер баланың жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігін жоққа шығармайды. Бала қоғамның мүшесі болып табылады және өз құқықтарын жүзеге асырған кезде белгіленген талаптарды орындауы керек мінез-құлық нормалары және басқа адамдардың құқықтарын құрметтеуге қатысты басқа да құқықтық актілер. Бұл мақалада кәмелетке толмаған әкімшілік құқық бұзушылардан айыппұл өндіріп алуға және әкімшілік айыппұлды мәжбүрлеп орындау лимиттерін қолдануға байланысты әкімшілік айыппұлды мәжбүрлеп өндіріп алу мәселелері талданады. Әкімшілік айыппұлдарды мәжбүрлеп өндіріп алу процесі әкімшілік айыппұлды өндіріп алу туралы қаулыны сот орындаушысына беруден және оның оны орындауға келісуінен басталады. Әкімшілік айыппұл салу туралы қаулының мазмұны мен нысанына, қаулылардың қабылдануына және әкімшілік айыппұл салу туралы қаулыны орындаудың жалпы тәртібіне қойылатын талаптарды реттейді. Соған қарамастан, айыппұлдарды өндіріп алу процесінің

негізгі бөлігі реттейтін атқарушы процедураның бөлігі болып табылады. Атқару процесі адам құқықтарын қорғау жүйесіндегі маңызды буын болып табылады. Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың шешімдері атқару процесі әділ сот ісін жүргізу құқығының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Құқықтық реттеуді жетілдіру бойынша талқыланған кейбір ұсыныстар назарға алынды. Орындау процесінің жалпы мәселелері аталған авторлар мен басқа ғалымдардың еңбектерінде де талданған. Зерттеу объектісі-кәмелетке толмағандардан айыппұл өндіріп алуға байланысты әкімшілік айыппұл салу туралы жекелеген мәжбүрлеу қаулыларын орындау мәселелері, осындай қаулыларды мәжбүрлеп орындаудың заңды маңыздылығы және әкімшілік айыппұл салу туралы қаулыларды орындаудың ескіру мерзімдерін қолдану мәселелері.

Бұл баптың мақсаты әкімшілік айыппұл салу туралы мәжбүрлі шешімнің негізгі мәселелерін талдау болып табылады. Автордың пікірінше, сот орындаушыларының қызметі мен сот практикасында көрсетілген мұндай қаулылардың негізгі проблемалары кәмелетке толмаған заң бұзушылардан айыппұл өндіріп алуға байланысты. Бұл мақалада әкімшілік айыппұлдарды мәжбүрлеп өндіріп алу процесінде маңыздылығы мен мақсаты талқыланады, сондай-ақ айыппұл салу туралы мәжбүрлі қаулыны орындау кезінде ескіру мерзімдерін қолдану кезінде әкімшілік құқықтық жауапкершілік пен қылмыстық жауапкершіліктің салдары арасындағы байланыс талданады.

Құқықтық жүйе, әсіресе Қазақстан Республикасының , құқықтық реттеудің үздіксіз дамуымен сипатталады. Бұл қоғамдағы қазіргі әлеуметтік, экономикалық және басқа өзгерістерге байланысты, сондықтан жаңа және ескі әлеуметтік қатынастарды реттеу қажет.

Зерттеу салыстырмалы, түгендеу, деректерді талдау және басқа әдістерді қолдану арқылы жүргізілді. Бала құқықтары туралы Конвенцияның 1-бабында және Қазақстан Республикасының бала құқықтарын қорғау туралы 2002 жылғы 8-тамызындағы Заңының 1-бабында, егер балаға қолданылатын заңға сәйкес кәмелетке толмаса, он сегіз жасқа дейінгі кез келген адам бала деп түсініледі. Баланың заңды жауапкершілігі туралы жалпы ережелер Литва Республикасының баланың негізгі құқықтарын қорғау туралы Заңының 48-бабында көрсетілген. Кәмелетке толмаған адамның жеке басының әлеуметтік, психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, 14-16 жас аралығындағы кәмелетке толмағандар әкімшілік жауапкершілікке тартылуы мүмкін. Әкімшілік құқық бұзушылықтардың шектеулі саны бар және әкімшілік жауапкершіліктің жалпы ерекшеліктері (балаға салынатын жазаларды шектеу, жаза түрлері және олардың мөлшері) белгіленеді. Бұл ерекшеліктер кеңінен қолданылатын әкімшілік санкциямен-әкімшілік айыппұлмен байланысты. Санкциялардың мөлшері ересек адамға қарағанда аз болуы керек, ал олардың сипаты (түрі) баланың жасына сәйкес келуі керек. Кәмелетке толмаған адамға көзделген әкімшілік заңнаманы бұзғаны үшін айыппұлдың жартысынан көбі салынуы мүмкін. Әкімшілік заңнаманы бұзу туралы істі қарау кезінде сот баланың жасына сәйкес барлық іс жүргізу ережелері мен сипаттамаларын сақтауы керек. Балаға қатысты жаза немесе санкция тағайындау кезінде оның жасын, жеке басының ерекшеліктерін, өмір сүру және тәрбиелеу жағдайларын және құқықтық актілерде белгіленген басқа жағдайларды ескеру қажет. Алайда, бұл ерекшеліктер баланың жасаған әкімшілік құқық бұзушылықтары үшін жауапкершілігін жоққа шығармайды. Бала қоғамның мүшесі болып табылады және өз құқықтарын жүзеге асыру кезінде белгіленген мінез-құлық нормаларын, Қазақстан Республикасының Конституциясының және басқа да құқықтық актілердің ережелерін, басқа адамдардың құқықтарын сақтауы керек. Он алты жастан он сегіз жасқа дейінгі кәмелетке толмағандарға әкімшілік жауапкершілікке тартылған және әкімшілік заңнаманы бұзғаны үшін жазаланған адам, егер оның жеке қаржылық кіріс көзі болса, айыппұлды дербес төлеуі керек.

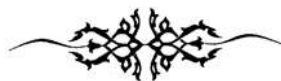
Орындау процесінің мақсаты-мүмкіндігінше тезірек, ең аз шығындармен, құқықтық актілерде көзделген тәртіппен шешімді орындау. Ол үшін сот орындаушысы өте маңызды процедуралық қадамды орындауы керек—борышкерге шешімнің орындалуы туралы бұйрық беру.

Атқарушылық құжатсыз атқарушылық әрекеттер жасауға тыйым салынады. Мұндай императивті реттеу атқару процесінде күш қолданылатындығына және адамға немесе оның мүлкіне қатысты жасалған кез келген заңсыз мәжбүрлеу әрекеттеріне жол берілмейтіндігіне байланысты белгіленеді. Атқарушылық құжатты орындауға қабылдас бұрын, сот орындаушысы оның мазмұнын тексеруге міндетті, бірақ өндіріп алушының талаптарының немесе борышкердің міндеттерінің дұрыстығына күмәндануға құқығы жоқ. Сот орындаушысына атқарушылық іс жүргізу субъектілерін немесе атқарушылық іс жүргізу сомасын белгілеу құқығын бермейді.

Мәжбүрлеп орындау шарасының мазмұны мен сипаты атқарушылық құжаттың мазмұнына сәйкес айқындалады. Атқарушылық құжат сот орындаушысының іс-әрекеттерінің мақсаттарын және олардың мазмұнын, мәжбүрлеп орындау шараларын, сондай-ақ атқару процесіне қатысушылардың ықтимал шеңберін айқындайды. Мәжбүрлеп орындауға дайындықтың осы кезеңінде жедел және тиімді қалпына келтіруді қамтамасыз ететін дайындық әрекеттері орындалады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі 2014ж. 5 шілде
- 2.Административное право. Учебник под ред. Коренева А. П. - Москва, 1986.
- 3.Административное право РК. Учебник под ред. Таранова. - Алматы, 1996, Часть 1 (Общая).
- 4.Административное право РК. Учебник под ред. Таранова. - Алматы, 1996, Часть 1 (Особенная).
- 5.Административная деятельность ОНД. Часть общая. Учебник под ред. Коренев А. П. - М., 1993.

МАЗМҰНЫ

3-СЕКЦИЯ

**Жоғары білім сапасын арттырудағы цифрлық технология: проблемалар және болашақ/
Цифровая технология в повышении качества высшего образования: проблемы и будущее**

Агишев А.Т., Агишева А.А., Сагитжан У. ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ВИДЕОХОСТИНГА YOUTUBE ДЛЯ СОЗДАНИЯ ОБУЧАЮЩИХ РЕСУРСОВ	4
Онгарбаева М.Б., Абильдаева А.С., Ерманова Г.Б. ЖАППАЙ АШЫҚ ОНЛАЙН КУРСТАР - ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ	11
Әбілдаева Айман Станбекқызы МУЛЬТИСЕРВИСТІК ЦИФРЛІК ЖЕЛЛЕРДІ БАҒЫТТАУ ХАТТАМАЛАРЫН ЗЕРТТЕУ	14
Базарбеков Н.Н., Жунусова Ж.Х. ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕ «МАТНЕМАТИСА» БАҒДАРЛАМАЛЫҚ ПАКЕТІН КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУДА ҚОЛДАНУ	20
Әбдігаппар Қ.С., Кемел А.М. ІТ ЖОБАЛАРЫН ДАЙЫНДАУДА НЕЙРОНДЫҚ ЖЕЛЛЕРДІ ПАЙДАЛАНУ: ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР ЖӘНЕ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	26
Сарсембаева Гаухар Аманбековна БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ БОЙЫНША ЖЕТІ МОДУЛЬДІ САБАҚҚА КІРІКТІРУ	29
Мамыралы Н.Н., Егемберді Ш.Қ. ЕКІНШІ РЕТТІ ҚИСЫҚ - ЛИМНИСКАТАНЫ MAPLE БАҒДАРЛАМАСЫНДА ЗЕРТТЕУ	33
Тасыбаев А.Қ., Шинышеров Ж.Б. ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚЫТУШЫ ҚҰРАЛДАРЫН ЖАСАУ ТӘСІЛДЕРІ	38
Галагузова Тамара Алексеевна, Аязбаев Талгат Леспекевич ЯЗЫК И ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ	42
Омаров А.Ж., Шомаева Г.К. VR ТЕХНОЛОГИЯНЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ	46
Бектурсынова Эльмира Мадияровна АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ПАЙДАЛАНУ	49
Кашкынбаева З.К., Жүнісбек Б.Е. МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ҰЙЫМ МАМАНДАРЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	52
Нуралиева А.А. АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ПӨНДІК-ТІЛДІК ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУ - CLIL ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУ	56
Ахметжанова Ш.Е., Ешмаханова Т.К. ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА ИМИТАЦИИ ПРОЕКТНЫХ СИТУАЦИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ ИТ-СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ УПРАВЛЕНИЮ ПРОЕКТАМИ В УСЛОВИЯХ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ	59

4-СЕКЦИЯ

**Экономикалық ғылымды және жаңа Қазақстанды қалыптастырудағы жоғары білім сапасын дамыту/
Развития экономической науки и качества высшего образования в формировании нового Казахстана**

Zhaishylyk A.P. ENTREPRENEURIAL ACTIVITY IN KAZAKHSTAN: PERSPECTIVES AND CHALLENGES	66
Тулеева Г.Т. СТАТИСТИКА ОБРАЗОВАНИЯ РК	69
Тулеева Г.Т. ДИДЖИТАЛИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО БУХГАЛТЕРА	74
Шамшиденова Д.С., Бахтиярова А.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАСТАР ЕҢБЕК НАРЫҒЫНА ӘСЕРІ	79
Уристенбек А., Уристенбекова Б. БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫН ЦИФРЛАНДЫРУДЫҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ	85
Әшірәлиева Диана Мұратқызы, Айтбаева Дильда Тукеновна ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ: НОВЫЕ МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	89
Абдиманапов М.Д. КӘСІПОРЫННЫҢ ПЕРСПЕКТИВТІ ТӨЛЕМ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН СИПАТТАЙТЫН КӨРСЕТКІШТЕР	93
Абдикулова Қ.А. АЙМАҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК - ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДА ЖЕРГІЛІКТІ ҚАРЖЫНЫҢ РӨЛІ	100
Рахимжанова Т.А. ЖЕРГІЛІКТІ БЮДЖЕТ КІРІСІНДЕГІ САЛЫҚТЫҚ ТҮСІМДЕРДІ АРТТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	104
Молдабекова А.Ш., Жылқыбай А.Қ. ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІ НЕСИЕЛЕНДІРУДІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	107
Рахимжанова Т.А. ТҮТІНУ НЕСИЕСІНІҢ ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	111

Муратова Д.Б. БЮДЖЕТ КІРІСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КӨЗДЕРІНЕ БАҒА БЕРУ	117
Молдабекова А.Ш. КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН САУЫҚТЫРУ ЖОЛДАРЫ	124
Онласинова А.А., Маханова А.Ж. ҚАЗАҚСТАНДА АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІ ЖЕТІЛДІРУ	131
Онласинова А.А., Умирзакова Н.Т. ДИВЕРСИФИКАЦИЯ БЫТОВЫХ УСЛУГ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТРАСЛИ	135
Махашева Ж.А., Жуанышева Б.Қ. ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ КАДР САЯСАТЫ	138
Молдабекова А.Ш. БАНК ПАЙДАСЫ, ҚАЛЫПТАСУ КӨЗДЕРІ МЕН ПАЙДАЛАНУЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	141
Қуатбеков Ж.А., Бекбергенова М.К. ЭКОНОМИКАНЫ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДАҒЫ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	147
Жантаева Г.М. МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	152
Жиенбаев Ү.Б. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИНДУСТРИАЛДЫ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЭКОНОМИКАСЫНДА АДАМИ КАПИТАЛДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ	158
Наурызбеков С. РОЛЬ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ В ПОВЫШЕНИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБЩЕСТВЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА	162
Наурызбеков С. АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ МЕТОДЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ АВТОМОБИЛЬНЫХ ДОРОГ КАЗАХСТАНА	167
Баяндин М.А., Баяндина Г.Д., Бекмурзаева А.Б., Абдуманова М.М. ӨНДІРІСТЕГІ ЖАЗАТАЙЫМ ОҚИҒАЛАРДАН САҚТАНДЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ	172

5-СЕКЦИЯ

Қазақстан дамуының жаңа кезеңіндегі білім беру жүйесін жаңғыртудың құқықтық аспектілері/ Правовые аспекты модернизации системы образования на новом этапе развития Казахстана

Жырғалбекқызы А., Аргынбай А. ТАЛАП ЕТУ ҚҰҚЫҒЫН БЕРУ ШАРТЫНЫҢ МӘНІ: ҚҰҚЫҚ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	178
Қайпулдаева Асель Калыбековна, Тасыбаева Мадина ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА АКАДЕМИЯЛЫҚ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	182
Иманбаев Қ.С., Қуанышева И. СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ БАРЛЫҚ САЛАЛАРДЫҢ БІРЛЕСКЕН ТҮРДЕ ҚЫЗМЕТ ЕТУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ	186
Сейілбек Жүніс Аманұлы, Сатылғанов Ержан Танкашович АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ДЕЛДАЛДЫҚ ҚЫЗМЕТТІ ЖЕТІЛДІРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	191
Курманалиева Нургуль Сайлаубековна, Жұманова Ақмарал Сериковна КӨМЕЛЕТТІК ЖАСҚА ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҒЫ	195
Қуанышева И.К., Датеева А. АДАМ ЖӘНЕ АЗАМАТ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМІН ЖЕТІЛДІРУ	197
Қуанышева И.К., Онолбекова Г.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАНЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ	203
Бектұрғанова Райхан Шубайқызы, Қайпулдаева Асель Калыбековна ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АДАМНЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІ МЕН ҚҰҚЫҚТАРЫН ТӘРБИЕЛЕУ: САЯСАТТАНУ АСПЕКТІЛЕРІ	208
Қайпулдаева Асель Калыбековна, Бектұрғанова Райхан Шубайқызы ҚҰҚЫҚТЫҚ БІЛІМ БЕРУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	212
Рзабай Ақтоты Иманғазықызы, Несипбаева Индира Сейсеновна ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ОБРАЩЕНИЯ С РАДИОКАТИВНЫМИ ОТХОДАМИ	216
Акимбаева Айнура Алимхановна АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СУИЦИДА СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ	228
Махан Т., Қуанышева И.К. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ШЕШУ ЖОЛДАРЫ	232
Тастанбеков Ильяс Нышанбаевич «ПРОКУРАТУРА ТУРАЛЫ» ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЗАҢЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	237
Рзабай Ақтоты Иманғазықызы, Әбдіманат Аружан Жұмабекқызы ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ПРИ ОБРАЩЕНИИ С МЕДИЦИНСКИМИ ОТХОДАМИ: МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ	241

Асқарбекқызы А. КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ ЖАСАЛАТЫН ЗОРЛЫҚ-ЗОМБЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ	250
Асқарбекқызы Назира, Ильясова Индира Самидиновна, Ерденев Мақсат Жанатович КРИМИНАЛИСТИКАДА ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ	256
Асқарбекқызы Назира, Ильясова Индира Самидиновна, Төлеген Бауыржан Болатұлы ШЕТЕЛДЕ ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕ АВТОРЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ ЖӘНЕ ҚОРҒАУ	261
Асқарбекқызы Назира, Ильясова Индира Самидиновна, Иматов Аль-Курманали Нариманұлы СОТ АЙЫППҰЛЫ: ЗАҢНАМАЛЫҚ РЕТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫ	265

**«ЖАҢА ҚАЗАҚСТАН: ҒЫЛЫМ ДАМУЫНЫҢ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ
ЗАМАНАУИ ҮРДІСТЕРІ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ- ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
27-28 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«НОВЫЙ КАЗАХСТАН: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ПОВЫШЕНИЯ
КАЧЕСТВА ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ»
27-28 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS
OF INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
«NEW KAZAKHSTAN: MODERN TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND IMPROVING
THE QUALITY OF HIGHER EDUCATION»
April 27-28, 2023***

II ТОМ

**Конференция материалдар жинағында жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына,
грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді, жауапкершілік мақала
авторларына жүктеледі**

**Сверстано и отпечатано с авторских оригиналов
Ответственность за научное содержание и грамматические ошибки несут авторы**

**Есепті б.т. 17 Шартты б.т. 18,7
Қағазы офсеттік
Офсеттік басылым. Таралымы 100 дана
Тапсырыс № 58**

**ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ., Жамбыл даңғылы, 75А**